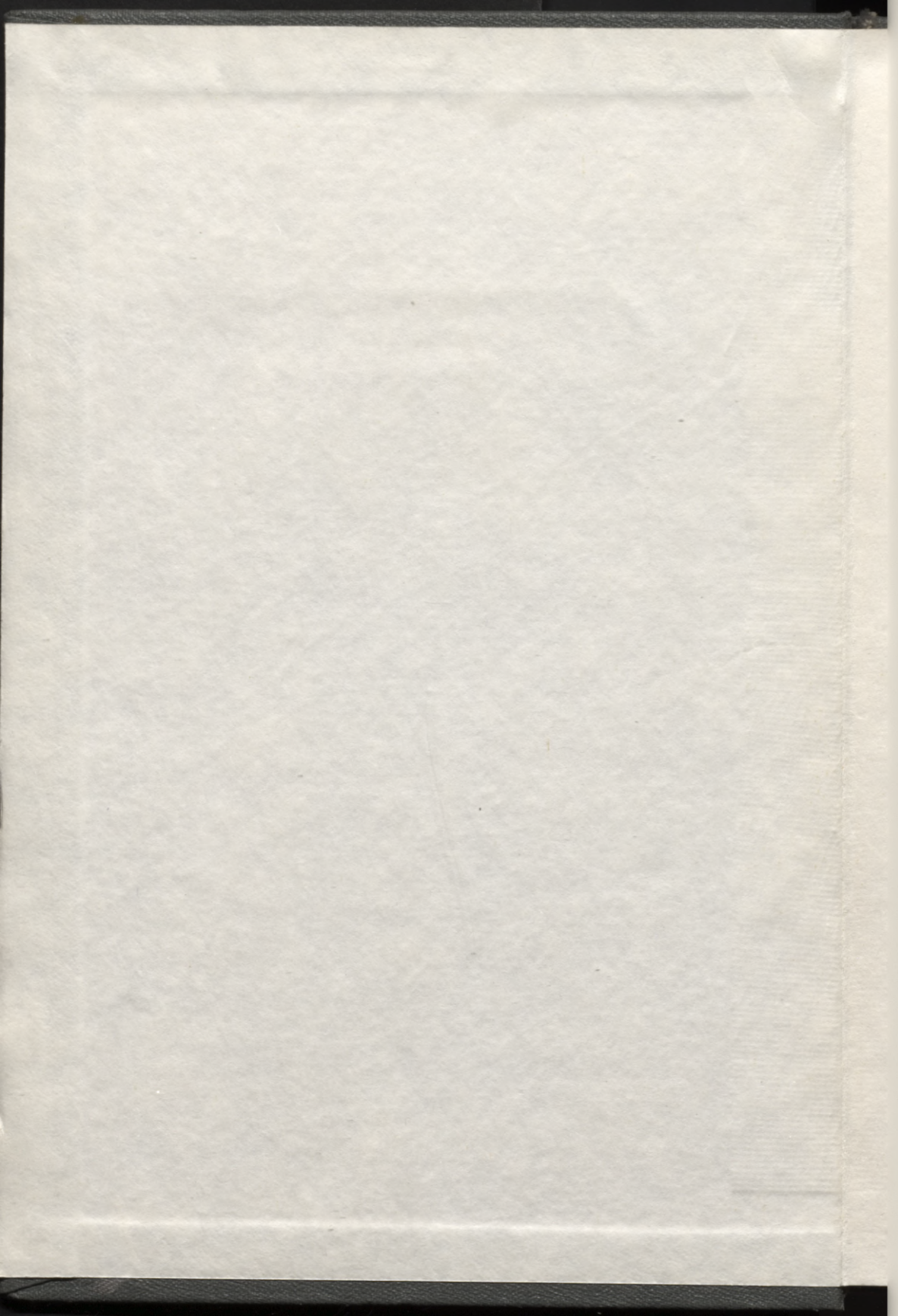
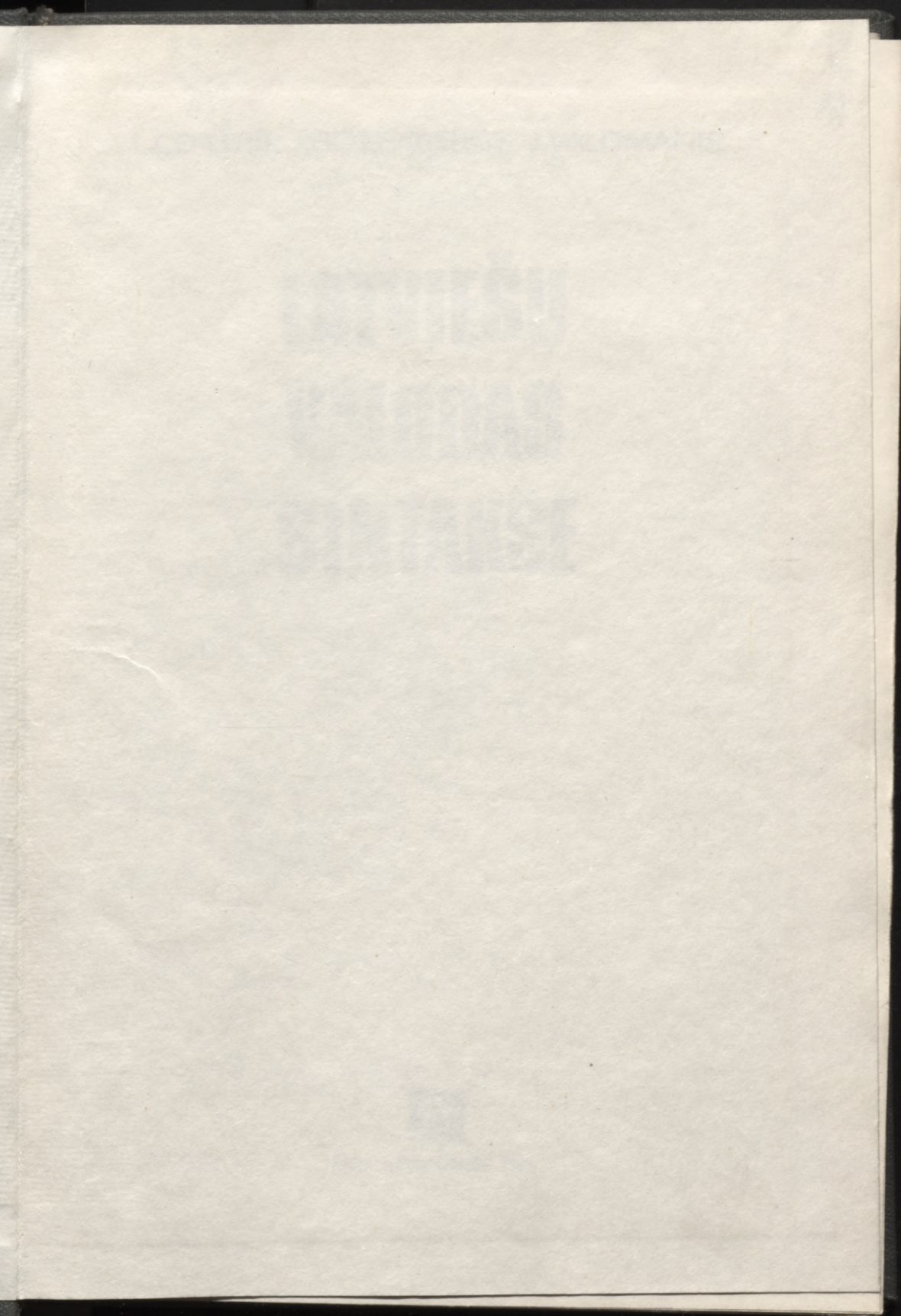

89-4
L 311

L. CEPLĪTIS, J. ROZENBERGS, J. VALDMANIS

**LATVIEŠU
VALODAS
SINTAKSE**

100
110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
250
260
270
280
290
300
310
320
330
340
350
360
370
380
390
400
410
420
430
440
450
460
470
480
490
500

L 89-4
311

L
81

L.CEPLĪTIS, J.ROZENBERGS, J.VALDMANIS

LATVIEŠU VALODAS SINTAKSE

RĪGA «ZVAIGZNE» 1989

81. 2L — 923
Ce 687

V. Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTEKA

89-92.264
0304079557

Recenzentes — filol. zin. kand. *M. Moze*
un filol. zin. dokt. *D. Nitiņa*

Научное издание

Цеплитис Лаймдотс Кришьянович, Розенберг Янис Янович,
Валдманис Янис Карлович

СИНТАКСИС ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

Рига, издательство «Звайгзне»
На латышском языке

Zinātnisks izdevums

Ceplītis Laimdots Krišjāņa d.
Rozenbergs Jānis Jāņa d.
Valdmanis Jānis Kārļa d.

LATVIEŠU VALODAS SINTAKSE

Galv. redaktora vietnieks V. Ozols
Redakcijas vadītāja A. Grīnfelde
Redaktore G. Lejniece
Galv. māksliniece A. Lubgāne
Māksl. redaktors A. Meiere
Tehn. redaktore Dz. Skvarnaviča
Korektore V. Stobe
Vāku zīm. E. Groševs

ИБ № 3168

Nodota sālikšanai 02.02.88. Parakstīta iespēšanai
06.02.89. Formāts 60×90/16. Tipogr. papīrs Nr. 1.
Literatūras garnitūra. Augstspiedums. 17 uzsk.
iespiedl., 17,0 uzsk. krāsu novilk., 19,37 izdevn. l.
Metiens 3000 eks. Pasūt. Nr. 193. Cena 1 rbl.
10 kap. Izdevniecība «Zvaigzne», 226013, Rīgā,
Gorkija ielā 105. Izdevn. Nr. 7388/L-230. Iespiesta
tipogrāfijā «Cīņa», 226011, Rīgā, Blaumaņa ielā
38/40.

Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J.

Ce 687 Latviešu valodas sintakse. — Rīga: Zvaigzne, 1989. —
172 lpp.

ISBN 5—405—00254—2.

Grāmata paredzēta valodniecības speciālistiem, to var izmantot arī augst-
skolu studenti, kuru mācību plānos ir mūsdienu latviešu literārās valodas sin-
taksēs sistēmātisks kurss.

C $\frac{4602000000-213}{M802(11)-89}$ 52.88

81.2L — 923

© Izdevniecība «Zvaigzne», 1989

PRIEKŠVārds

Šajā monogrāfijā ir aplūkotas sintakses parādības teikumā un tekstā. Latviešu valodas sintaksē pirmo reizi ir mēģināts apzināti diferencēt sintakses strukturālo, semantisko un komunikatīvo aspektu. Noteiktā kārtībā ir dotas sintakses vienību, to sakaru, procesu, kategoriju sistēmas, šo sistēmu sakarība un vieta valodas struktūrā.

Latviešu valodas konstrukciju aplūkojuma detalizējumu nosaka grāmatas apjoms un darbā izvirzītā koncepcija un metodika.

Grāmatas beigās ir sniegts īss interpunkcijas apskats.

Darbs paredzēts visiem, kas interesējas par mūsdienu latviešu valodas sintaksi, bet tas jo īpaši noderīgs filoloģijas studentiem.

Autori sirsnīgi pateicas visiem, kas ir sekmējuši šīs monogrāfijas tapšanu, bet jo īpašs paldies par lietišķiem padomiem un palīdzību filoloģijas zinātņu doktorei profesorei Dainai Nītiņai un filoloģijas zinātņu kandidātei docentei Martai Mozei.

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

FRISKVÄRDE

I. SINTAKSES PAMATJAUTĀJUMI

1.1. JĒDZIENS PAR SINTAKSI

Vārdu *sintakse* valodniecībā lieto divās nozīmēs.

Pirmkārt, par sintaksi sauc valodniecības (arī gramatikas) nozari, kas pēti komunikatīvu (jeb sazināšanās) vienību veidošanas likumsakarības, šo vienību uzbūvi un funkcijas.

Otrkārt, par sintaksi sauc valodas parādību kopumu, kas saistīts ar komunikatīvu vienību veidošanu un lietošanu.

Par valodniecību kā noteiktu, norobežotu zinātnes nozari var runāt, sākot ar 19. gadsimtu. Tāpēc mūsdienu valodniecībā ne visas valodas parādības ir ieguvušas viennozīmīgu, īstenībai atbilstošu (adekvātu) atspoguļojumu.

No teiktā saprotams, ka valodniecībā pastāv dažādas vairāk vai mazāk atšķirīgas teorijas (jēdzienu sistēmas), uzskati, viedokļi. It īpaši tas sakāms par sintaksi — vienu no jaunākajām valodniecības nozarēm.

Mūsdienu sintaksē — tiesa, zināmā mērā shematiski — var izdalīt divus pamatvirzienus, citiem vārdiem, divas pamattendences: tradicionālo sintaksi un strukturālo (jeb strukturālistisko) sintaksi.

Tradicionālā sintakse sakņojas senajos valodas aprakstos (piemēram, sengrieķu, latīņu, citu Eiropas valodu viduslaiku gramatikās). Tai raksturīgs vairāku, bet teorētiski ne vienmēr precīzi nošķirtu viedokļu izmantojums. Komunikatīvās vienības tiek skatītas gan to formas, gan nozīmes un citos aspektos, turklāt šie aspekti izriet no pētītāja intuīcijas, mazāk no apzinātas, precīzi formulētas metodes. Nenoteiktie pētīšanas principi ir cēlonis tam, ka aizvien paplašinās teorijās iekļauto jēdzienu skaits (piemēram var salīdzināt sintakses jēdzienu daudzumu 40. gadu un 80. gadu latviešu valodas skolu gramatikās). Tradicionālā sintakse bieži vien aprobežojas ar faktu vākšanu un nereti to elementāru sistematizēšanu.

Strukturālā sintakse, kas sāka veidoties t. s. strukturālisma skolās aptuveni 30. gados, cenšas rast noteiktu metodi,

šķirt pētīšanas viedokļus un iegūt teorētiski pamatotus un pārbaudāmus (verificējamus) rezultātus. Sintakses redzeslokā tiek iekļauti ne tikai valodas fakti, kas iegūstami no tās tekstiem, bet arī komunikatīvo vienību veidošanas un uztveres process. Ievērojami samazinās jēdzienu skaits: izvirzīta metodiska prasība, lai teorijas būtu iespējami vienkāršas, t. i., lai tās ar samērā nedaudziem jēdzieniem spētu atspoguļot maksimāli plašu valodas parādību kopumu. Raksturīgs ir matemātikas, loģikas, semiotikas, modelēšanas teorijas, psiholoģijas un citu zinātnes nozaru atziņu izmantojums.

Kā tradicionālā, tā arī strukturālā sintakse nav viendabīgas, tajās iekļaujams vairāki virzieni, skolas, strāvājumi. Pastāv neatrisinātas problēmas (piemēram, sintakses un semantikas attiecsmju, sintakses likumu problēmas). Abi sintakses pamatvirzieni joprojām pilnveidojas, tiek precizēti to teorētiskie pamati, paplašinās aplūkojamais fakto materiāls. Tāpēc pašlaik nav pamata absolūtizēt vienu no tiem un otru noraidīt. Nākotnē, jādūmā, var gaidīt abu pamatvirzienu sasniegumu apvienojumu.

Latviešu valodas sintaksē valdošais ir tradicionālais pamatvirziens, tā augstākais sasniegums ir akadēmiskās «Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatikas» 2. sējums (Rīgā, 1962). Tajā ievērojami precizētas tradicionālās sintakses pieejas, detalizēti apgūts plašs valodas materiāls. Tāpēc tā joprojām ir teorētisks un faktoloģisks pamats meklējumiem kā tradicionālās, tā strukturālās sintakses jomā.

Šajā grāmatā teorētiskie atzinumi lielā mērā izriet no tradicionālās sintakses, dažviet tie — iespēju robežās — ir precizēti, arī norādīts uz atzinumiem, kas būtu pilnveidojami. Paralēli tradicionālās sintakses atzinumiem demonstrēti daži strukturālās sintakses risinājumi, galvenokārt teorētiski visnozīmīgākajos jautājumos.

Sintakses — tāpat kā ikvienas zinātnes nozares — teorijas pamatā ir šādi jēdzieni: objekts un priekšmets, elements un vienība, saistījums, sakars un attiecsmes starp elementiem, vienībām. Šīs sintakses parādības ir aplūkotas trīs turpmākajās nodaļās.

1.2. SINTAKSES OBJEKTS UN PRIEKŠMETS

Ikvienas zinātnes nozares aplūkojamais objekts ir īstenībā pastāvošās parādības. Par vienas un tās pašas parādības dažādām pusēm var interesēties dažādas zinātnes nozares.

Izpētes priekšmets ir tas, ko meklē zinātnes nozare aplūkojamā objektā, t. i., likumsakarības, par ko tā interesējas, un sistēma, kas jāatklāj pētīšanas rezultātā.

Sintakses objekts ir attiecīgās valodas — šajā gadījumā — latviešu valodas teksti.

Sintakses priekšmets ir valodas parādību kopums, kas attiecas uz sintaksi (saskaņā ar doto sintakses izpratni) šajos tekstos kā runas resp. valodas iemiesojumā.

Līdzīgi kā fonētika tekstos konstatē un klasificē skaņas, zilbes utt., morfoloģija — morfēmas, vārdu formas utt., sintakse konstatē un klasificē: pirmkārt, sintakses elementus un sintakses vienības, sintaktiskos sakarus un attieksmes; otrkārt, sintakses elementu funkcijas sintakses vienībās; treškārt, sintakses vienību uzbūvi un to funkcijas; ceturtkārt, sintaktisko saistījumu sakaru un attieksmju izteikšanas līdzekļus un funkcijas.

1.3. SINTAKSES ELEMENTI UN VIENĪBAS

Elements ir kāda veseluma mazākā, tālāk nedalāmā sastāvdaļa.

Vienība ir veselums, ko veido elementi saistoties.

Sintakses elements ir mazākā, tālāk nedalāmā sastāvdaļa komunikatīvā veselumā.

Sintakses vienība ir vārda forma, kam piemīt noteikta funkcija komunikatīvās vienības veidošanā, citiem vārdiem sakot, vārda forma ar noteiktu sintaktisku nozīmi.

Piemēram, vienskaitļa nominatīva forma (*cukurs, lietus, klusums*) teikumā var funkcionēt par teikuma priekšmetu — *Cukurs ir samircis. Vakarā lietus pārstāja. Klusums kļuva nomācošs.* Šī pati vārda forma var funkcionēt par izteicēju resp. galveno locekli — *Tas ir cukurs. Klusums.*

Darbības vārda 1. personas forma teikumā veic izteicēja vai tā daļas funkciju. — *Es strādāju. Vasarā mēs atpūšamies.* Darbības vārds nenoteiksmē bieži funkcionē par teikuma priekšmetu. — *Strādāt ir grūti. Atpūsties ir vieglāk.*

Jāatzīmē, ka termins «vārda forma» šķirams no termina «vārdforma».

Vārda forma ir ikviens vārds noteiktā morfoloģiskā veidā, piemēram, vārda forma, kam noteiktu morfoloģisko veidu rada lietvārda sakne kopā ar nominatīva galotni (*koks, galds, klusums* u. tml., t. i., visi vārdi, kam ir lietvārda sakne un nominatīva galotne) vai darbības vārda sakne ar vienskaitļa 1. personas galotni (*strādāju, atpūšos, pastaigājos* u. tml., t. i., visi vārdi, kam ir darbības vārda sakne un vienskaitļa 1. personas galotne). Tas nozīmē, ka vārda forma ir vispārinājums, abstrakts sintakses elements.

Vārdforma ir konkrēts vārds noteiktā morfoloģiskā veidā. Piemēram, vārdformu veido sintakses elements, kuram raksturīga

darbības vārda sakne, kas izsaka nozīmi 'atjaunot spēkus, enerģiju (pēc fiziskas un garīgas piepūles), pārtraucot darboties', un vienskaitļa 1. personas galotne -os — *atpūšos*. Protams, vārdformai ir saistība ar vārda formu, tā ir saistība starp konkrēto un abstrakto.

Vārda forma kā «augstākā» morfoloģijas vienība ir vienlaikus mazākais sintakses elements. Taču atšķirībā no morfoloģijas, kur uzmanība tiek koncentrēta uz pašām morfoloģiskajām formām, šo formu dažādību, formu kopumu, morfoloģisko paradigmu, sintaksē uzmanība tiek koncentrēta uz vārda formas lietojumu, iespējamām funkcijām un funkciju kopumu.

Sintakses elementi — vārda formas, saistoties noteiktā kārtībā, veido vienkāršu teikumu. Reizumis tajā iespējama tikai viena vārda forma. Tādējādi vienkāršs teikums (jeb, īsāk, teikums) ir viena no komunikatīvām vienībām, ko veido viena vai vairākas sintaktiski saistītas vārda formas un kuras pamatā ir noteikts modelis — *Noskanējis zvans. Studenti klausās lekciju. Klusums*.

Savukārt vienkāršs teikums (tā daļa vai modificējums), saistoties ar citiem, pats kļūst par sastāvdaļu, veidojot saliktu teikumu. Salikta teikuma sastāvdaļas sauc par komponentiem (nevis elties ar citiem, pats kļūst par sastāvdaļu, veidojot saliktu teikuma sastāvdaļu parasti veido vairākas vārda formas, tikai retumis viena vārda forma — *Visi pārrunāja to, kas notika sarīkojuma laikā. Mums priekšā garāks pārgājiens, tāpēc jāgatavojas sevišķi rūpīgi. Zināms, ka pēc sacensībām būs preses konference*.

Vienkāršs teikums un salikts teikums ir sintakses vienības, kas parasti aplūkotas tradicionālajos sintakses aprakstos.

Lai sintakses vienības varētu identificēt, katrai no tām jānosaka būtiskās jeb diferenciālās pazīmes.¹

No dažādiem viedokļiem teikumam būtiskas var būt dažādas pazīmes.²

No gramatiskā viedokļa vienkārša teikuma būtiska pazīme ir teikuma satura nedalīta attieksme pret runas momentu. Teikuma autors visu vienkāršā teikuma saturu novērtē uzreiz. Piemēram, teikuma *Atvaļinājuma laikā mēs centāmiešies paceļot* saturu teikuma autors novērtē kā reālu pagātnes notikumu (sal. ar ireālu nākotnes notikumu: *Kaut atvaļinājuma laikā mēs censtos paceļot*).

Salikta teikuma būtiska pazīme ir teikuma satura dalīta attieksme pret runas momentu. Katram saliktā teikuma komponentam obligāta ir vienkāršā teikuma būtiskā īpašība — teikuma satura nedalīta attieksme pret runas momentu. Piemēram, salikta

¹ «Būtiska pazīme ir tāda pazīme, kura vienmēr nepieciešami piemīt priekšmetam, bez kuras attiecīgais priekšmets nevar eksistēt un kura pauž priekšmeta pamatīpašības un līdz ar to atšķir to no citu veidu un kopu priekšmetiem.» — *Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник*. — М., 1975. — С. 578.

² *Kārklīņš J.* Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes. *Liepāja*, 1976. — 51. lpp.

teikuma *Kad bija atvaļinājuma laiks, mēs centāmies paceļot* katra komponenta saturu autors novērtē atsevišķi kā divus reālus pagātnes notikumus.

Tāpat nedalīta attieksme vienkāršam teikumam pret runas momentu un dalīta šī attieksme saliktam teikumam atspoguļo vienkārša un salikta teikuma formas uzbūves principus. Šeit minētā būtiskā pazīme ir pietiekams pamats, lai varētu nošķirt vienu sintaktisko vienību no otras.

Šeit sniegtā pieeja sintakses vienību noteikšanai neparedz izdalīt vārdkopu kā sintakses vienību, kā tādu vienību, kas atrodas vienā plānā ar vienkāršu un saliktu teikumu, kā tas, sākot no 60. gadiem, nostabilizējies latviešu valodas sintaksē.¹

Vārdkopas jēdziena neizmantošanai ir vairāki iemesli. Pirmkārt, veidojot sintakses teoriju pēc šeit ieteiktajiem principiem, nav vajadzības pēc vārdkopu mācības. Otrkārt, vārdkopu teorijā ir samērā daudz diskutējama, aplūkojot gan kritērijus, kādi likti vārdkopas izdališanas pamatā, gan vārdkopas funkcijas; var arī norādīt uz trūkumiem vārdkopu teorijā, vērtējot šo teoriju no «iekšpuses». Tāpēc vārdkopu teorija kopumā šķiet diezgan nepārliecinoša.²

Sintakses vienību apskatā vēl minama virsfrāzes vienība un teksts. Teksta izpēte, kas īsti sākusies 70. gados, latviešu valodniecībā ir tikai sāktā apzināt.³

Tāpat šajā grāmatā aplūkojamās galvenās sintakses vienības ir vienkāršs teikums, salikts teikums, virsfrāzes vienība, teksts.

1.4. SINTAKTISKAIS SAISTĪJUMS, SINTAKTISKIE SAKARI UN SINTAKTISKĀS ATTIEKSMES

Sintaktiskais saistījums ir sakarība, kas rodas starp sintaktiskajiem elementiem, komponentiem, vienībām.

¹ Valodnieciskajā literatūrā ir izteiktas domas, ka vārdkopa ir leksiska konstrukcija, tāpat, salīdzinot ar teikumu, tā ir citas sistēmas vienība; sk. Мухин А. М. О предложении, синтагме и фразе (в связи с вопросом об основной синтаксической единице) // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. — Л., 1975. — С. 101—109.

² Detalizētāk par to sk.: Valdmanis J. Sintakses vienības un to izpētes aspekti // LPSR ZA Vēstis. — 1985. — 9.—70.—72. lpp.

³ Kārklīš J. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873—1973. — R.: 1972. — 445.—457. lpp.; Kārklīš J. Vārda formas sintaktisko potenci problēma // Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. — R., 1976. — 54.—101. lpp.; Валдманис Я. Грамматика текста и стилистика текста: IV Всесоюзная конференция балтистов // Тезисы докладов. — Рига, 1980. — С. 115—116.

Sintaktiskais saistījums parādās noteiktā formā, un tam ir noteikta jēga. Sintaktiskā saistījuma formālā puse ir sintaktiskais sakars, sintaktiskā saistījuma jēdzieniskā puse ir sintaktiskā attieksme.

Vienkāršā teikumā *Viņi abi runā laipni un draudzīgi* starp elementiem *laipni, draudzīgi* pastāv sintaktiskais saistījums, ko realizē saistījuma izteikšanas līdzeklis — saiklis *un*. Sintaktiskā saistījuma formālā puse — sintaktiskais sakars — ir sakārtojums un sintaktiskā attieksme — ir vienojums.

Saliktā teikumā *Cilvēki mirst, bet koki lūst* starp komponentiem *cilvēki mirst, koki lūst* ir sintaktiskais saistījums, kas izteikts ar saikli *bet*. Sintaktiskais sakars ir sakārtojums, sintaktiskā attieksme — pretstats.

Detalizētāk sintaktiskie sakari un sintaktiskās attieksmes tiks aplūkotas nodaļā par sintaktiskiem sakariem teikumā (13.—17. lpp.); par pakārtojuma sakara veidiem vienkāršā teikumā (19.—30. lpp.); salikta teikuma aspektā (110.; 135.—139. lpp.) un salikta sintaktiska veseluma un teksta sakarā (170.—184. lpp.).

1.5. SINTAKSES VIENĪBU ASPEKTI

Mūsdienu sintakses teorijās ir atzīts, ka sintakses vienības ir lietderīgi pētīt vairākos aspektos. Jēdziens «aspekts» tiek izprasts divējādi. Viena izpratne tiek saistīta ar ontoloģiju, ar būtisko pazīmju konstatēšanu sintakses vienībā, otra — ar metodiku.

Pieņemot aspekta ontoloģisko izpratni, jau tiek atzīts, ka teikums ir vairākaspektu parādība. Taču par aspektu daudzumu un kvalitāti, aspektu savstarpējo pakārtotību un ietekmi valodnieku uzskati dalās.

Gan vienkāršo, gan salikto teikumu, kā arī tekstu ir lietderīgi aplūkot trijos galvenajos aspektos: formas (jeb strukturālajā), satura (jeb semantiskajā) un funkcionālajā (jeb komunikatīvajā, lietojuma) aspektā. Detalizētāk par to sk. nodaļā 2.2.4.

1.6. RUNAS INTONĀCIJAS SINTAKTISKĀS FUNKCIJAS

Runas plūsmā ne vien tiek apvienotas valodas skaņas zilbēs, vārdos, vārdu savienojumos utt., bet arī mainītas šo skaņu fizikālās īpašības: intensitāte, ko klausītājs uztver kā skaļumu, pamattona frekvence, ko uztver kā augstumu, ilgums, ko uztver kā garumu, un spektrs, ko uztver kā tembru.

Sīs fizikālo īpašību maiņas runas signālā sauc par supersegmentālajām jeb prosodiskajām parādībām.

Supersegmentālās parādības, kam piemīt sava nozīme (semantika) un kas pauž daļu no izteikuma satura, sauc par runas in-

tonāciju. Tā, piemēram, vārdu savienojumā *šodien spīd saule* līdz ar nojēgumu par šīsdienas laika apstākļiem ar intonācijas palīdzību var izteikt konstatējumu, jautājumu, prieku u. tml. Tādā kārtā intonācija līdz ar vārdiem, to gramatiskajām formām piedalās teikuma vai teksta izveidē.

Atkarā no akustiskā veidojuma un semantiskajām pazīmēm šķir vairākus runas intonācijas elementus.

1. Intonatīvā pauze (//) ir samērā neilgs pārtraukums runas plūsmā: *Sodien spīd saule, // ekskursija izdosies laba.*

2. Intonatīvā intensitāte ir intensitātes (skaļuma) maiņas runas plūsmā: piemēram, paužot dusmas vai kategorisku pavēli, cilvēki parasti runā skaļāk, nekā izsakot «mierīgu», racionālu spriedumu.

3. Loģiskais akcents (') ir spēcīgākais vārda akcents sintagmā — vārdu savienojumā vai vienā vārdā, kas izsaka samērā patstāvīgu teksta satura daļu. Loģiskais akcents izceļ vārdu, kas sintagmā ir visnozīmīgākais attiecīgajā kontekstā: *Sodien spīd 'saule* vai *Sodien' spīd saule*, vai arī *'Šodien spīd saule.*

4. Runas melodija veidojas no pamattona frekvences (augstuma) maiņām. Tāpat kā mūzikas melodijā tajā šķirami intervāli — kāpjoši vai kritoši, šauri vai plaši:

'saul-
dien spīd
So- le.

Tā, minētajā piemērā vārdā *šodien* ir šaurs kāpjošs intervāls, bet vārdā *saule* — plašs kritošs intervāls. Kāpjošs intervāls (dažreiz arī līdzens vai šaurs kritošs intervāls) norāda uz domas nepabeigtību, turpretī plašs kritošs intervāls — uz domas pabeigtību.

Svarīgs ir arī laiks, kurā realizējas intervāls. Piemēram, kategoriskiem gribas izpaudumiem ir raksturīgi plaši kāpjoši un kritoši intervāli, kas tiek realizēti neilgā laikā — «strauji». Dažas emocijas (maigums, skumjas) arī var izpausties plašos intervālos, bet tie veidojas samērā lēni.

5. Intonatīvais temps ir skaņu izrunas ātrums. Tempa palielinājums parasti liecina par psihiskās aktivitātes augstāku pakāpi.

6. Intonatīvais tembrs ir valodas skaņu tembra daļējas maiņas, kas parasti atspoguļo emocijas, piemēram, dusmām raksturīgs «metālisks» tembrs, maigumam — «miksts», «samtainis» tembrs.

Valodā runas intonācijai ir patstāvīga, pamatos no vārdiskā teksta neatkarīga satura izpausmes funkcija, piemēram, ar vārdu *labi* var izteikt gan prieku, gan sašutumu un draudus. Tomēr ir samērā daudz gadījumu, kad teikuma vārdiskās un intonatīvās

nozīmes sakrīt. Šos gadījumus izmanto, lai izvirzītu jēdzienu runas intonācijas sintaktiskās funkcijas. Ar tām saprot intonācijas iespējas paust dažus teikuma uzbūves un modalitātes momentus.

Kā teikuma uzbūves pazīme intonācija apvieno vārdus fonētiskā kopumā un parāda tā robežas. Vārdu apvienojums ir galvenokārt melodisks: kamēr teikums vēl turpinās, melodijā nav plašu krītošu intervālu — tādi ir raksturīgi pēdējiem teikuma vārdiem.

Teikuma robežas un reizumis arī salikta teikuma komponentu robežas iezīmē pauzes. Piemēram, atkarā no intonācijas iespējams tekstu, kurā ir vārdi *šodien, spid, saule, ekskursija, izdosies, laba*, veidot:

1) kā vienu saliktu teikumu ar kāpjošu intervālu vārdā *saule* un krītošu intervālu vārdā *laba* —

Šodien spid saule, ekskursija izdosies laba;

2) kā divus vienkāršus teikumus ar krītošu intervālu vārdos *saule* un *laba* —

Šodien spid saule. Ekskursija izdosies laba.

Kā teikuma modalitātes pazīme noder intonatīvi veidojumi, kas pauž lielāku vai mazāku gribas izpausmes pakāpi (rosinājums), informācijas pieprasījumu (jautājums), emocijas (izsaukums).

Intonācija var noderēt arī par teksta sastāvdaļu — divu vai vairāku teikumu — apvienojuma pazīmi. Ja teksta sastāvdaļā ir pausta tā satura samērā patstāvīga daļa, tad pēdējais teikums parasti beidzas ar plašāku melodijas intervālu un ilgāku pauci nekā iepriekšējie teikumi.

2. TEIKUMS

Teikuma būtiskā pazīme — teikuma satūra attieksme (nedalīta vienkāršam teikumam, dalīta saliktam teikumam) pret runas momentu — parādās ar predikativitātes nozīmi jeb predikativitāti, ko izsaka ar darbības vārda formu. Predikativitāte raksturo teikuma saturu laikā, par atskaites punktu pieņemot runas momentu («tagad»), un modalitāti, novērtējot teikuma saturu kā reālu vai ireālu. Piemēram, teikuma *Diena ir saulaina* saturs raksturots kā reāls tagadnes notikums, bet teikuma *Kaut diena būtu saulaina!* saturs — kā ireāls tagadnes notikums. Teikuma *Draugi runāja, ka rit būs pārsteigums* pirmā komponenta saturs raksturots kā reāls pagātnes notikums, turpreti otrā komponenta saturs novērtēts kā reāls nākotnes notikums.

Predikativitāti izsaka ar gramatiskiem līdzekļiem, t. i., darbības vārda laika un izteiksmes formām, modālajām partikulām (piemēram, *kaut* vēlējuma izteikšanai) un intonāciju.

2.1. SINTAKTISKIE SAKARI TEIKUMĀ

Teikumā, gan vienkāršā, gan saliktā, pastāv divi sintaktisko sakaru pamatveidi: sakārtojums, ja sintakses vienības ir neatkarīgas cita no citas, un pakārtojums, ja viena sintakses vienība ir atkarīga no otras sintakses vienības. Tātad abu pamatveidu pretstatījums balstās uz pazīmi «atkarības jeb determinācijas esamība / atkarības jeb determinācijas neesamība».

Sintakses vēsturē pazīstamas arī vairākas citas pazīmes, uz kurām pamatojoties noteikti sintaktisko sakaru veidi un saskaņā ar kurām izvirzītas vairākas sintaktisko sakaru opozīcijas¹.

¹ *Bazell C. E.* Syntactic Relations and Linguistic Typology // Cahiers Ferdinand de Saussure, publiés par la Société Genevoise de Linguistique. — Genève, 1949. — 8. — P. 5—20; *Мухин А. М.* Модели внутренних синтаксических связей предложений // ВЯ. — 1970. — № 4. — С. 69—80; Общее языкознание: Внутренняя структура языка. — М., 1972. — С. 270—277; *Ломтев Т. П.* Синтаксические отношения // НДВШ; ФН. — 1973. — № 3. — С. 5—19; Русская грамматика. — Прага, 1979. — С. 677—681.

Piemēri sakārtojumam:
Minerālūdens dabūjams kioskā un veikalā. Palidzi cilvēkam, un tu būsi kalpojis cilvēcei.

Piemēri pakārtojumam: *Minerālūdens dabūjams kioskā pie veikala. Būs laiks, kad cilvēki ar cilvēkiem nekaros.*

Sakārtojums un pakārtojums atšķiras, pirmkārt, ar saistīto elementu un komponentu dažādajām funkcijām, sal. *Minerālūdens dabūjams kioskā un veikalā* un *Minerālūdens dabūjams kioskā pie veikala*, *Mūsu ricībā ir istaba un vasarnīca* un *Mūsu ricībā ir istaba vasarnīcā*.

Otrkārt, sakārtojums un pakārtojums atšķiras ar saistījuma izteikšanas līdzekļiem. Sakārtojumam ir vienādi saistījuma noformēšanas līdzekļi vienkāršā teikumā (*Plauktos un atvilktnēs glabājas dažādas lietas. Tur ir rokraksti, dokumenti, grāmatas*) un saliktā teikumā (*Palidzi cilvēkam, un tu būsi kalpojis cilvēcei. Saule bija norielējusi, pār upi sniedzās meža ēnas*). Turpretī pakārtojuma sakara izteikšanas līdzekļi ir būtiski atšķirīgi vienkāršā un saliktā teikumā, sal. *Lasu grāmatu. Eju lēni. Būs laiks, kad cilvēki ar cilvēkiem nekaros. Es sapratu, ka šī ir mana istā vieta*.

Sakārtojuma sakars atšķirībā no pakārtojuma sakara nerealizējas ar vārda formām, bet galvenais tā izteiksmes līdzeklis ir saistītātvārdi, kam piemīt ipašība realizēt sakaru starp līdzīgi, vienādi funkcionējošiem (izofunkcionāliem) elementiem un komponentiem — gan starp vārda formām, gan teikumiem.

2.1.1. SAKĀRTOJUMA SAKARS

Kā vienkāršā, tā saliktā teikumā sakārtojuma sakars var būt «atvērts» vai «slēgts».

Sakārtojums ir atvērts, ja saistīts nenoteikts daudzums elementu vai komponentu. To skaitu nosaka ekstralingvistiski faktori — tas informācijas apjoms, ko iekļauj teikumā — *Sanāca lieli, mazi, veci, jauni*.

Atvērtu sakārtojumu var realizēt divējādi:

1) ar vienojuma saikļiem (*Vakarā berza grīdas un galdus, un solus. Padomā, un tu visu sapratīsi!*) un šķiramiem saikļiem (*Izdari to pats, vai tas būs jādara citiem.*); 2) bez saikļiem — *Vīsur bija kārtība, spodriba, pilnība*.

Sakārtojums ir slēgts, ja ar saikļiem saistīti tikai divi elementi vai komponenti — *Viņi abi runā laipni, bet noteikti*.

Slēgts sakārtojums realizējas tikai ar saikļiem. Slēgtajam sakārtojumam raksturīgi pretstata saikļi (*Darbs bija grūts, bet visi tika galā ar to labi*), gradācijas saikļi (*To saprata ne tikai mājas māte, bet arī ciemiņi*), pamatojuma un paskaidrojuma saikļi (*Viņa nomierinājās, jo tēvs draudzīgi uzsmaidīja*).

Tātad atvērtais un slēgtais sakārtojums atšķiras, pirmkārt, ar elementu vai komponentu skaitu un, otrkārt, ar sakārtojuma izteikšanas līdzekļiem.

2.1.2. PAKĀRTOJUMA SAKARS

Pakārtojuma sakars pastāv starp diviem elementiem vai komponentiem, no kuriem viens ir galvenais jeb neatkarīgais, otrs — atkarīgais.

Valodnieciskajā literatūrā atrodamas vairākas pazīmes, pēc kurām šķirami pakārtojuma sakara veidi¹. Ir lietderīgi izmantot pazīmju kompleksu, kas sastāv no diviem pazīmju pāriem: 1) atkarīgā elementa vai komponenta prognozējamība / atkarīgā elementa vai komponenta neprognozējamība; 2) atkarīgā elementa vai komponenta obligātums / atkarīgā elementa vai komponenta neobligātums. Pirmā pazīme attiecas uz pakārtojuma formālo pusi, otrā pazīme — uz saturisko pusi.

Atkarīgajam elementam vai komponentam ir prognozējams raksturs, ja galvenais elements vai komponents nepieciešami nosaka atkarīgā formu.

Daži piemēri. Lietvārdam piemīt īpašība saistīties ar atkarīgo īpašības vārdu, kas atkārtoti lietvārda formu dzimtē, skaitlī, locījumā, tātad lietvārds prognozē iespēju saistīties ar atkarīgo īpašības vārdu un prognozē noteiktu tā formu. Šīs prognozes pamatā ir galvenā komponenta piederība pie noteiktas vārdšķiras, proti, pie lietvārdiem.

Galvenā elementa vārddarināšanas struktūra arī var prognozēt atkarīgā elementa formu. Tā, piemēram, prefiksāliem vārdiem (neatkarīgi no to piederības pie noteiktas vārdšķiras) ar vietas nozīmi tieši prefikss prognozē atkarīgā elementa formu: *ieiet teātri, ieeja teātri; pāriet pār ielu, pāreja pār ielu*.

Atkarīgajam elementam vai komponentam neprognozējams raksturs ir tad, ja galvenais elements vai komponents neprognozē atkarīgā elementa vai komponenta formu, bet formu nosaka tā jēga, ko šis atkarīgais elements vai komponents ienes konstruk-

¹ Михневич А. Е. Некоторые вопросы изучения синтаксических (подчинительных) связей слов в работах советских и чехословацких лингвистов // ВЯ. — 1968. — № 5. — С. 106—112; Сова Л. З. Аналитическая лингвистика. — М., 1970. — С. 17—46; Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. — М., 1971. — 237 с.; Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973. — С. 30—63; Белошапкина В. А. Сложное предложение и словосочетание (к вопросу об изоморфизме в синтаксической системе) // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. — М., 1974. — С. 79—89.

cijā: *strādāju (istabā, uz terases, zem ābeles); strādāju (ritos, pa vakariem, no rīta līdz vakaram).*

Līdzīgi tas ir arī saliktā teikumā, kur galvenais komponents var saturēt vārda formu, ar kuru ir tieši saistīta konstrukcijas atkarīgā daļa. Šī vārda forma var prognozēt atkarīgās daļas formu, t. i., saistījuma noformēšanas līdzekļus, un tie savukārt prognozē citas noformēšanas puses atkarīgajā daļā. — *Viņš zināja, ka vilciens pienāk vakarā. Viņš gribēja, lai vilciens pienāk vakarā.* Atkarīgais komponents ir saistīts ar vārda formu *zināja, gribēja*; tā prognozē atkarīgās daļas parādīšanos un saikli, ar ko atkarīgā daļa tiek piesaistīta. Vārda forma *zināt* spēj piesaistīt saikli *ka*, bet nespēj piesaistīt, piemēram, saikli *lai*, turpretī vārda forma *gribēt* spēj piesaistīt saikli *lai*, bet nespēj piesaistīt saikli *ka*. Savukārt saiklis nosaka iespējamo izteicēja laika formu atkarīgajā daļā. Pirmā piemēra atkarīgajā daļā ir iespējams lietot jebkuru laika formu — *Viņš zināja, ka vilciens pienāk* (vai *pienāks, pienāca*) *vakarā*. Turpretī otrā piemēra atkarīgajā daļā nav iespējams lietot īstenības izteiksmes nākotnes vai pagātnes formu — *Viņš gribēja, lai vilciens *pienāks* (vai *pienāca*) *vakarā*.

Atkarīgajam elementam vai komponentam ir obligāts raksturs, ja galvenajam elementam vai komponentam nepieciešams pievienot atkarīgo elementu vai komponentu. Piemēram, atkarīgais elements un komponents ir obligāts: *akmens atrodas (laukā, pie mājas, zem ozola, uz ceļa); viņš bija tik netīrs (it kā būtu skursteni tīrijs, kā nedēļu nebūtu mazgājies, ka tūlīt vajadzēja iet vannā).*

Atkarīgajam elementam vai komponentam neobligāts raksturs ir tad, ja galvenajam komponentam iespējams (nevis nepieciešams) pievienot atkarīgo komponentu. Atkarīgais komponents nav obligāts, piemēram, šādos gadījumos: *sarunājamies (draudzīgi); māja (kurā esmu pavadījis bērnību) ieaugusi lielos kokos.*

Atkarīgā komponenta prognozējamais raksturs šķirams no obligātuma. Tiesa, bieži vien šīs pazīmes «darbojas» kopā, taču ne vienmēr. Šīs pazīmes var būt arī citās kombinācijās. Piemēram, atkarīgais elements ir prognozējams un obligāts konstrukcijā *ieeju mežā*. Galvenā elementa nozīme obligāti prasa konkretizēt to ar atkarīgo elementu, kam būtu lokāla nozīme. Galvenais elements prognozē vienu noteiktu formu — lokatīva formu. Taču atkarīgajam elementam var būt obligāts, bet neprognozējams raksturs: *žurnāls atrodas (istabā, uz galda, zem galda, aiz klavierēm)*. Galvenā elementa nozīme obligāti prasa atkarīgo elementu ar vietas nozīmi, bet neprognozē vienu noteiktu formu. Atkarīgais elements var būt arī neobligāts, bet prognozējams; tāds saistījums ir starp lietvārdu un īpašības vārdu, kurā galvenā elementa forma prognozē atkarīgā īpašības vārda formu, bet paša īpašības vārda parādīšanās pie lietvārda nav obligāta: *dzeltena puķe*. Līdzīgi tas ir jau pieminētajā konstrukcijā *māja (kurā esmu pava-*

dijis bērniņu) ieaugusi lielos kokos. Šeit atkarīgais komponents ir prognozējams, bet neobligāts.

Izmantojot pazīmju kompleksu, ko veido pazīmju pāri «prognozējamība / neprognozējamība», «obligātums / neobligātums», sintaktisko saistījumu teorija iegūst vairākus pozitīvus momentus. Pirmkārt, pazīmju komplekss ir izmantojams, lai nošķirtu atkarīgā komponenta pakārtojuma veidus, tas ļauj izdalīt viendabīgas sintaktisko saistījumu klases un sastātīt tās savā starpā, jo minētās pazīmes raksturo visu pakārtojumu. Otrkārt, minētais pazīmju komplekss ir izmantojams, analizējot pakārtojuma sakarus gan vienkāršā, gan saliktā teikumā. Tādējādi pēc šīm pazīmēm var raksturot un savā starpā sastātīt visus pakārtojuma veidus un paveidus teikumā.

Kā jau tika atzīmēts, pakārtojuma sakars atšķirībā no sakārtojuma nav vienots noformējumā, pakārtojuma sakara noformēšanas līdzekļi vienkāršā teikumā un saliktā teikumā būtiski atšķiras. Viens gan ir kopīgs pakārtojuma sakaram vienkāršā teikumā un saliktā teikumā: proti, pakārtojuma sakars izpaužas atkarīgā komponenta raksturojumā, sakara noformēšanas līdzeklis ir atkarīgajā komponentā (morfēmā) vai novietojas pie atkarīgā komponenta (palīgvārds). Atšķirības pakārtojuma sakara noformēšanas līdzekļos liek aplūkot atsevišķi pakārtojuma veidus vienkāršā teikumā un saliktā teikumā. Tāpēc pakārtojuma sakara veidi detalizēti tiks aplūkoti pirms katras sintakses vienības atbilstošajā daļā.

2.2. VIENKĀRŠS TEIKUMS

2.2.1. VĀRDA SINTAKTISKĀS POTENCES

Latviešu valodā, tāpat kā vairumā valodu, nav viennozīmīgas atbilstības starp vārda morfoloģisko formu un tās sintaktisko funkciju. Tomēr vārda kategoriālā nozīme pamatos atbilst sintaktiskajai nozīmei. Piemēram, lietvārda kategoriālā nozīme ir priekšmetiskums; šī nozīme sintaktiskajai nozīmei atbilst daļēji, jo lietvārdam var būt ne tikai teikuma priekšmeta funkcija (*Ziedi izplaukuši*), bet arī citas funkcijas, pat izteicēja funkcija, kurš izsaka procesuālu pazīmi (*Ābele ir ziedos*). Tas rāda, ka lietvārdi (kā morfoloģiska klase) sintaksē dalās vairākās apakšklasēs atbilstoši izpildāmajai funkcijai teikumā. Sal. lietvārdus, kuriem tipiska teikuma priekšmeta funkcija (*cilvēks, zirgs, koks, jūtas, augstums*) — *Cilvēks rada pārmaiņas dabā. Skaņas augstums ir relatīvs. Mātes jūtas ir noturīgas*, un lietvārdus, kuriem tipiska izteicēja resp. galvenā locekļa funkcija (*izmisums, klusums, ugunsgrēks, lietus*) — *Viņa ir izmisumā. Ugunsgrēks! Lietus*.

Lietvārds ar savu formu kopumu no funkcijas viedokļa arī nav vienots. Vienam un tam pašam lietvārdam atkarībā no formas

var būt raksturīgas atšķirīgas funkcijas. Piemēram, lietvārdam nominatīva formā raksturīga teikuma priekšmeta funkcija, bet lokatīva formā tas parasti funkcionē par apstākli (sal. *Automašīna apstājās* un *Visi sakāpa automašīnā*). Tas rāda, ka lietvārds dažās formās var funkcionēt vienādi ar apstākļa vārdu, kura kategoriālā nozīme ir pazīme.

Vārda iedalīšanai sintaktiskajās klasēs var ņemt par pamatu divus nozīmju pārus: 1) vārda monofunkcionalitāte / vārda polifunkcionalitāte, t. i., vārdam iespējama tikai viena funkcija vai vārdam iespējamās vairākas funkcijas, 2) vārda iespējamais sintaktiskais sakars ar vienu elementu / vārda iespējamais sintaktiskais sakars ar vairākiem elementiem. Šos divus pazīmju pārus kombinējot savā starpā, izveidojami četri hipotētiski vārda formas tipi, no kuriem latviešu valodai raksturīgi trīs: 1) vārda formas, kurām teikumā var būt tikai viena funkcija un kuras var būt atkarīgas tikai no viena elementa, 2) vārda formas, kurām teikumā var būt tikai viena funkcija, bet kurām iespējams būt atkarīgām no vairākiem elementiem, 3) vārda formas, kurām teikumā iespējams veikt vairākas funkcijas un būt atkarīgām no vairākiem elementiem.

Pie vārda formām, kurām teikumā var būt tikai viena funkcija un kuras var būt atkarīgas tikai no viena elementa, pieder

1) apstākļu adverbi, kas teikumā ir atkarīgi no izteicēja — *Mēs apmetisimies šeit. Te mēs makšķerēsim foreles. Parit mēs būsim pilsētā;*

2) lietvārdi, parasti lokatīva formā (un vēl dažās formās), ar apstākļa nozīmi, kas teikumā ir atkarīgi no izteicēja un ir tā adverbīalie raksturotāji — *Mēs apmetisimies upmalā. No rīta mēs makšķerēsim foreles. Vakarā mēs būsim pilsētā;*

3) darbības vārdi finītajā formā, kam teikumā var būt tikai izteicēja vai izteicēja daļas funkcija un kas var būt atkarīgi tikai no teikuma priekšmeta — *Mēs celsim māju. Jaunieši ir enerģiski.*

Pie vārda formām, kurām teikumā var būt tikai viena funkcija, bet kurām iespējams būt atkarīgām no vairākiem elementiem, pieder

1) daļa īpašības vārdu;

2) kādības apstākļa vārdi.

Šīm vārda formām ir tikai atribūta¹ funkcija, īpašības vārdi ir lietvārda atribūti, apstākļa vārdi — darbības vārda atribūti. Taču gan īpašības vārdiem, gan kādības apstākļa vārdiem ir iespēja būt atkarīgiem no vairākiem elementiem. Īpašības vārdi var apzīmēt jebkuru lietvārdu neatkarīgi no tā sintaktiskās fun-

¹ Ar vārdu «atribūts» saprotams tradicionālais apzīmētājs un veida apstāklis, kas raksturo darbības vārdu, līdzīgi kā apzīmētājs raksturo lietvārdu.

kcijas — *Jaunais komponists sacerēja fūgu. Draugs pazaudēja jauno lietussargu. Glīta meitene pastaigājās vecajā parkā. Vecais meistars izkala glītu saktu.* Kādības apstākļa vārdi var apzīmēt darbības vārdu gan finītā, gan infinītā formā un reizēm arī īpašības vārdus — *Studenti labi dejo. Labi strādāt ir pienākums. Viņa nopirka ļoti glītu mēteli.*

Pie vārda formām, kurām teikumā iespējams veikt vairākas funkcijas un būt atkarīgām no vairākiem elementiem, pieder lietvārdi, kas var veikt veselu rindu sintaktisko funkciju un kas var būt atkarīgi no dažādiem teikuma elementiem. Lietvārdu iespējamie sintaktiskie partneri var būt darbības vārdu finītās formas — *Meistars izkala saktu. Sakta ir filigrāna*, infinītās formas — *Pārspēt pretinieku ir galvenais mērķis. Kā man saprast jautājumu?* un lietvārdu formas — *Uzvaras griba ir panākumu atslēga. Sudraba gredzens ir apsūbējis. Viņš nopirka sudraba gredzenu.*

Seit doti tikai vārda formas sintaktiskie tipi, bet ne detalizēta klasifikācija. Tādas izveidei vēl nav veikti nepieciešamie priekšdarbi, nav detalizēti izpētītas vārdu un to formu leksiski gramatiskās īpašības, kas veido sintaktiskās potences.¹

2.2.2. PAKĀRTOJUMA SAKARA VEIDI VIENKĀRŠĀ TEIKUMĀ

Tradicionāli sintakses pētījumos pakārtojuma sakaram vārdu savienojumos konstatēti trīs galvenie veidi — saskaņojums, pārvaldījums, pieklāvums — un vēl pāreji sastopamais pievilcums.² Šī iedalījuma pamatā ir vārda formas atkarīguma veids, kas izpaužas tās morfoloģiskajās pazīmēs (piemēram, locījumā, piederībā pie tādas vai citādas vārdšķiras). Sāds pakārtojuma veidu būtības konstatējums ir atzīstams, tāpēc pakārtojuma sakara iedalījumu veidos ir lietderīgi pieņemt par pamatu vārda formas atkarīguma dažādo veidu klasifikācijai.

Pakārtojuma sakara realizēšanai vienkāršā teikumā izmanto

1) vārda formas, uz saistījumu norādot ar vārdu galotņu atbilstību locījumā (*rakstu vēstuli* vai *rakstu tēvam*), ar galotņu atbilstību dzimtē, skaitlī, locījumā (*kuplajās liepās* vai *kuplajos ozolos*), ar galotņu atbilstību personā un skaitlī (*tu runā* vai *jūs runājat*);

2) saistītālvārdus, t. i., saikļus (*laipni, bet noteikti; laipni un noteikti*), prievārdus (*rakstu ar zīmuli; rakstu uz vēstuļpapīra*;

¹ Latviešu valodā no sintakses viedokļa detalizēti ir izpētīts infinitīvs; sk.: *Kārklīņš J.* Infinitīva sintaktiskās potences. — R., 1976. — 93. lpp.

² Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — XI—XII lpp.

lielāka par *Zemi*), saitiņas funkcijā lietotus vārdus (*liepa ir kupla, liepa šķiet kupla*);

3) vārdu secību kopā ar vārda formu dalījumu sintagmās ar runas intonācijas palīdzību. Piemēram, teikumā *Pie gultas uz galdiņa stāvēja vāze ar puķēm* akcentēta vārda forma *gultas*; *Uz galdiņa pie gultas stāvēja vāze ar puķēm* akcentēta vārda forma *galdiņa*; *Es lūdzu // vēlreiz apciemot māti* ar pauzes palīdzību *vēlreiz* attiecināts uz apciemošanu, *Es vēlreiz lūdzu // apciemot māti* ar pauzes palīdzību *vēlreiz* attiecināts uz lūgšanu.

Taču bieži vien sintaktiskā sakara virzienu (t. i., no neatkarīgā uz atkarīgo komponentu) nosaka saistīto vārda formu leksisko nozīmju savstarpējā atbilstība (*meitene draiskule, ārstes skaita sekundes*).

2.2.2.1. SASKAŅOJUMS

Par saskaņojumu pieņemts saukt tādu pakārtojuma sakaru, kurā sintaktiskā savienojuma atkarīgais komponents ar gramatiskajām kategorijām pielāgojas galvenajam komponentam — «..vārdu formas saista vienāda tipa morfoloģiskās dzimtes, skaitļa, locījuma kategorijas»¹: *jauns darbs, noteikts uzdevums, plaukstošs pasākums, citi pienākumi, pirmais panākums*.

Saskaņojums ir novērots vārda formu savienojumos, kuros galvenais elements ir lietvārds vai tā nozīmē lietots īpašības vārds vai lokāms divdabis, bet atkarīgais — lietvārds (*noteicējs spēks, noteicēja vara*), īpašības vārds (*labs pasākums, laba grāmata*), īpašības vārda nozīmē lietots vietniekvārds (*cits cilvēks, citi cilvēki*), skaitļa vārds (*pirmie panākumi, pirmās sekmes*), lokāms divdabis (*ziedošs krūms, ziedoša ābele*).

Šeit citētā tradicionālā saskaņojuma definīcija parāda biežāk sastopamos, vienkāršākos saskaņojuma gadījumus, kuros, mainoties galvenā elementa formai, mainās atkarīgā elementa forma.

Taču ir sastopami arī īpatnēji gadījumi, kuros vērojama nevis vienkārša pielāgošanās, bet galvenā elementa un atkarīgā elementa formu savstarpējas atbilstības rašanās.

1. Tāds ir gadījums, kad galvenais elements savienojumā ir lietvārds (vai tā aizstājējs), bet atkarīgais elements obligāti ir kādas lokāmas vārdšķiras vārds, t. i., īpašības vārds, vietniekvārds, kārtas skaitļa vārds vai lokāmais divdabis. Šādā savienojumā galvenais elements var būt jebkurā no savām formām, un tas saistās ar atkarīgā elementa formu tām daļām, kuras vajadzīgas, lai saskaņotos. Tā savienojumā *labs pasākums (laba pasākuma, labam pasākumam* utt.) tiek izmantotas īpašības vārda

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 6. lpp.

vīriešu dzimtes vienskaitļa vai daudzskaitļa locījumu formas, jo lietvārds ir vīriešu dzimtē un tas mainās skaitļos un locījumos. Līdzīgi arī savienojumā *kaut kas neparasts* (*kaut kā neparasta, kaut kam neparastam* utt.) tiek izmantotas vīriešu dzimtes vienskaitļa locījumu formas, jo lietvārda aizstājējs vietniekvārds ir vīriešu dzimtē un tas mainās locījumos, bet tam nav daudzskaitļa formas. Tas nozīmē, ka savienojumā *labs pasākums* netiek izmantotas sieviešu dzimtes locījumu formas, bet savienojumā *kaut kas neparasts* — sieviešu dzimtes un daudzskaitļa locījumu formas.

2. Uz saskaņojuma pamata var rasties savienojumi, kuros dažas (bet ne visas) galvenā elementa formas ir saistītas ar atbilstošajām atkarīgā elementa formām. Tas novērojams skaitļa vārda savienojumos ar lietvārdu kādā no atkarīgajiem locījumiem: *māja ar septiņiem logiem* (sal. *ievēroju vienu logu*). Skaitļa vārds ir atkarīgais elements, un tas pieskaņojas lietvārdam (*logiem, logu*) locījumā.

Seit ir atšķirība no savienojumiem ar lietvārdu nominatīva formā, kuros skaitļa vārds ir galvenais elements un prasa lietvārda saskaņošanas locījumā: *septiņi grēki* (sal. *desmit grēku*), *viens mēnesis* (sal. *divpadsmit mēnešu*), *pieci kilometri* (sal. *simt kilometru*).

3. Uz saskaņojuma pamata var tikt veidoti divu lietvārdu savienojumi, kuros abi elementi saistās ar visām savām iespējamām formām: *gaišmate meitene* (*gaišmates meitenes, gaišmatei meitenei* utt.), *ārsts ķirurgs* (*ārsta ķirurga, ārstam ķirurgam* utt.), *māsa Kristīne* (*māsas Kristīnes, mātai Kristīnei* utt.).

4. Jautājums par saskaņojumu izvirzās arī teikuma priekšmeta un izteicēja savienojumos (*Bērns guļ. Viņi ir jauni. Ābele ir koks*).

Tradicionāli uzskatīts, ka šie «. . abi komponenti ir savstarpēji saistīti un savstarpēji atkarīgi, vienlīdz nozīmīgi»¹ un to «. . saistījums gramatiski izpaužas par teikuma priekšmetu un izteicēju lietoto vārdu formu saderībā. Šī formu saderība parādās tādējādi, ka izteicēja formālais veidojums personas, skaitļa un arī dzimtes kategoriju ziņā ir savstarpējā saskaņā ar teikuma priekšmeta veidojumu.»² Tātad par saskaņojumu ir uzskatīts arī savienojums starp vārda formu, kas funkcionē par teikuma priekšmetu, un vārda formu, kas funkcionē par izteicēju.³ Abi elementi «. . atkarā no vārdšķiras vārda, ar kuru tie izteikti, parasti saskaņojas dzimtē, skaitlī un locījumā, ja abi teikuma virslocekļi ir izteikti ar vārdiem, kas

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — X lpp.

² Turpat. — XXIII lpp.

³ Vārda formu saskaņojums t. s. predikatīvajā (divpusējā) savienojumā ir apskatīts: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 243.—246. lpp.

mainās dzimtē, skaitli un locījumā. Ja kāds no virslocekļiem izteikts ar vārdu, kas nemainās dzimtē, saskaņošanās notiek tikai skaitli un locījumā.»¹

Tiesa, gramatiskajā mehānismā šim sakaram ir daudz kopīga ar lietvārda formas sakaru ar īpašības vārda formu, uz kuru ir orientēta tradicionālā saskaņojuma izpratne.

Saskaņojumam starp teikuma priekšmetu un izteicēju ir pieci paveidi atkarā no tā, kuras morfoloģiskās formas funkcionē par teikuma priekšmetu un izteicēju.

1. Saskaņošanās dzimtē, skaitli, locījumā iespējama, ja gan teikuma priekšmeta, gan izteicēja funkcijā ir vārdi, kam piemīt visas šīs kategorijas.

Tādi var būt:

1) lietvārdi — *students ir sportists, studente ir sportiste, studenti ir sportisti*;

2) īpašības vārdi — *skolnieks ir čakls, skolnieces ir čaklas, skolnieki ir čakli*;

3) kārtas skaitļa vārdi — *šis tramvajs ir trešais, šī grāmata ir trešā, šie zēni ir pirmie*;

4) lokāmie divdabji — *koks ir ziedošs, ābele ir ziedoša, ceriņi ir ziedoši*.

2. Ja teikuma priekšmeta funkcijā ir vārdu savienojums, kura pirmais elements ir lietvārds vai skaitļa vārds ar nenoteikta daudzuma nozīmi (piemēram, *vairums, daļa, puse, daudz, maz*) un otrais elements ir lietvārds, kas apzīmē priekšmetu, to, kas veido šo daudzumu, tad izteicējs pielāgojas tikai skaitli un dzimtē: *vairums kostīmu ir jauni, daļa puķu ir svaigas, puse meiteņu ir sportistes*.

Tā kā teikuma priekšmeta semantiskais centrs ir priekšmeta nosaukums ģenitīvā, tad izteicējs skaitli un dzimtē pielāgojas priekšmeta nosaukumam, nevis daudzuma nosaukumam nominatīvā, kas ir gramatiskais centrs. Pielāgošanās locījumā nenotiek, vārds izteicēja funkcijā ir nominatīvā, bet priekšmeta nosaukums teikuma priekšmeta funkcijā ir ģenitīvā. Tas liek domāt, ka fakts, ka abi komponenti ir nominatīva formā, nav vēl pietiekams pierādījums par saskaņošanās locījumā. Jo, izmainot teikuma priekšmeta locījuma formu, vajadzētu mainīties izteicēja locījuma formai, bet tas nenotiek (sal. *klasesbiedri ir sportisti un daudz klasesbiedru ir sportisti; cilvēki ir taktiski un daļa cilvēku ir taktiski*). No tā var secināt, ka izteicēja pielāgošanās teikuma priekšmetam locījumā pārliecinoši nevar pierādīt (un tādu argumentu, kas pārliecinoši pierādītu, ka pielāgošanās locījumā nenotiek, arī nav). Tāpēc jautājums par pielāgošanos locījumā ir vēl diskutē-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 243. lpp.

jams, un vismaz pagaidām sintaktisko sakaru teorijā tas nav izmantojams.

3. Droši var runāt par izteicēja pielāgošanos teikuma priekšmetam skaitlī un dzimtē, parasti, ja izteicējs ir darbības vārds saliktā laika formā: *apmeklētāja ieradusies, apmeklētājs ieradies, apmeklētāji ieradušies*.

Pielāgošanās apjoms ir atkarīgs arī no tā, kuras vārdšķiras vārda forma ir izteicēja funkcijā. Ja par izteicēju ir lietots lietvārds, īpašības vārds vai darbības vārds divdabja formā, tas pielāgojas skai. lī un dzimtē: *meitene ir skaista, meitenes ir skaistas, puisis ir gudrs, puīši ir gudri, jaunieši ir enerģiski, meitenes ir ieradušās, puīši ir ieradušies*.

4. Ja teikuma priekšmets ir izteikts ar vārdu, kas dzimtē nemainās, tad izteicēja pielāgošanās ir tikai skaitlī: *liepa ir koks, liepas ir koki, ozols ir koks, ozoli ir koki*. Pielāgošanās skaitlī notiek gandrīz vienmēr: *nakts ir klusa, naktis ir klusas, es strādāju, mēs strādājam*.

Ja izteicēja funkcijā ir darbības vārds vienkāršo laiku formā, tas pielāgojas tikai skaitlī — *tu ieradies, jūs ieradāties*.

5. Ja teikuma priekšmeta funkcijā ir vienskaitlinieks vai daudzskaitlinieks, tad pielāgošanās ir tikai dzimtē: *mitti ir sapelējuši, ecēšas ir aprūsējušas*. (Par pielāgošanos skaitlī te īsti runāt nevar, jo skaitļa izvēle nepastāv.)

Viss iepriekš teiktais par izteicēja pielāgošanos teikuma priekšmetam ir pietiekams pamats, lai šajā savienojumā par galveno elementu uzskatītu teikuma priekšmetu un lai skaitļa un dzimtes kopībā redzētu saskaņojuma sintaktisko sakaru. Sintaktiskā sakara virziens no teikuma priekšmeta uz izteicēju un šī sakara prognozējamais raksturs (teikuma priekšmets nosaka, kādai jābūt izteicēja formai) ir acīmredzams. Šeit pilnīgi ir izslēgta iespēja uzskatīt izteicēja formu par neatkarīgu no teikuma priekšmeta formas, jo izteicējs atkārtoti visas teikuma priekšmeta «kaprīzes», un nav pamata domāt, ka izteicēja formu motivē tikai objektīvās īstenības priekšmeti un notikumi.

Tomēr ir samērā bieži sastopami gadījumi, kad saskaņojuma izpaušme nav tik skaidri saskatāma.

1. Ja teikuma priekšmeta funkcijā ir vārds ar leksisku nozīmi, kas izsaka nenoteiktu daudzumu vai skaitu, tad izteicēja divdabja forma kļūst variatīva skaitlī: *trešais un septītais bija apdzinis (bija apdzinuši) viņu, vairums bija ieradies (bija ieradušies)*.

2. Vāji izpaužas lietvārda (vai tā aizstājēja) nominatīvā ietekme uz finītā darbības vārda personas formu. Taču arī šeit sakars saglabā savu prognozējošo raksturu: personas vietniekvārdi 1. un 2. personā prognozē atbilstošas darbības vārda formas, lietvārdi, kam nav personas kategorijas, prognozē 3. personas formu — *Mēs dzīvojam. Cilvēki dzīvo*.

Taču sintaktisko sakaru starp vārdu teikuma priekšmeta funkcijā un vārdu izteicēja funkcijā neraksturo tikai saskaņojums,

kas vērsts no teikuma priekšmeta uz izteicēju. Ir konstatējams vēl viens pakārtojuma veids, vēl viena atkarība, un tā ir vērsta no izteicēja uz teikuma priekšmetu. Šī atkarība «prasa» noteiktu locījuma formu vārdam, kas funkcionē par teikuma priekšmetu (par to sk. nodaļā «Pārvaldījums»).

Saskaņā ar tradicionālo saskaņojuma izpratni (pēc kuras saskaņojums ir pielāgošanās formā) iepriekš minētie īpatnējie sintaktiskā sakara gadījumi, kā arī teikuma priekšmeta un izteicēja sakara paveidi par saskaņojumu nebūtu uzlūkojami. Iekļaujot sintaktisko sakaru apskatā arī šos gadījumus, ir jāpaplašina saskaņojuma izpratne.

Paplašinātā izpratnē saskaņojums ir pakārtojuma sakars, kur galvenā un atkarīgā elementa formu savstarpēja atbilstība (korelācija) izpaužas šādi: 1) atkarīgais elements pielāgojas galvenā elementa skaitļa un dzimtes formām ar savām skaitļa un dzimtes formām vai arī pielāgojas galvenā elementa personas formai ar savu personas formu; 2) atkarīgais elements ar savu formu signalizē, ka galvenajam elementam nav šīs formas raksturojuma. Šādā izpratnē saskaņojums ir neobligāts, prognozējams pakārtojuma sakars.

2.2.2.2. PĀRVALDĪJUMS

Pārvaldījumu tradicionāli pieņemts definēt kā pakārtojuma sakaru, kurā galvenais komponents nosaka atkarīgā komponenta locījuma formu: *makšķerēt zivis, pirkt grāmatu, dāvināt draugam.*

Tātad tradicionālās izpratnes pamatā ir divas pazīmes: 1) pārvaldījums tiek saprasts kā locījuma formas atkarība (tieša vai kopā ar prievārdu); 2) pārvaldījums pretstatā saskaņojumam ir sakars, kura izpausme nav locījuma formas pielāgojums. Šīs pazīmes atspoguļo sintaktiskā sakara mehānismu, tās parāda atkarīgās vārda formas gramatiskās īpašības.

Atkarīgais elements vienmēr ir vārda forma, turklāt noteiktas klases vārda forma, t. i., lietvārda locījuma forma.

Galvenais elements var piederēt pie jebkuras patstāvīgo vārdu vārdšķiras. Atkarībā no tā šķirams:

1) verbāls pārvaldījums — *vairīties skatiena, piebiedrojāmieš līgotājiem, ķemmēt matus;*

2) substantīvisks pārvaldījums — *ilgas pēc brīvības, jautājums skolotājam, saruna ar vīriem;*

3) adjektīvisks pārvaldījums — *pilns spēka, dārgs tautai, gadu vecs;*

4) adverbiāls pārvaldījums — *līdzīgi bērnam, tālu no ģimenes, divatā ar tēvu.*

Parādības, ko aptver pārvaldījums, nav viendabīgas. Tāpēc tradicionālās sintakses pārstāvji ir mēģinājuši pārvaldījumu ieda-

līt vairākos paveidos. «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» ir teikts: «Atkarā no tā, kādi sintaktiskie līdzekļi izmantoti pārvaldījumā, to iedala tiešajā un netiešajā, bet atkarā no pārvaldošā vārda gramatiskās un leksiskās dabas ir šķirams ciešais pārvaldījums no brīvākā.»¹

Pamatā iedalījumam tiešajā un netiešajā pārvaldījumā ir likts kritērijs, vai atkarīgais komponents pievienojas bez prievārda vai ar prievārdu — sal. *mantot māju, baidīties tēva un mantot no vecākiem, baidīties no tēva*. Šis iedalījums, kā redzams, ir diezgan formāls, tāpēc tam ir samērā maza izziņas (gnozeoloģiskā) vērtība.

Pārvaldījuma iedalījums ciešajā un brīvākajā ir veidots, pamatā liekot galvenā komponenta gramatiskās un leksiskās īpašības.

«Ja no pārvaldošā vārda gramatiskās un leksiskās dabas izriet nepieciešamība to papildināt vēl ar kādu citu vārdu noteiktā formā, tad šādu pārvaldījuma saistījumu mēdz saukt par ciešo pārvaldījumu»²: *plaut sienu, rakstīt vēstuli, strādāt ar kapli*.

«Par brīvāko pārvaldījumu mēdz runāt tādos gadījumos, kad neatkarīgajam vārdam pievienojas papildinājums — atkarīgais vārds — gan noteiktā formā, bet arī ar noteiktu semantiku (taču nepieciešamības papildināt neatkarīgo vārdu, kā ciešajā pārvaldījumā, nav)»³: *dzīvot gadiem, viesoties vasarā, stāvēt pie durvīm*.

Šis pārvaldījuma iedalījums latviešu valodniecībā nav revidēts kopš tā izvirzīšanas. Taču tas ir pārskatāms, jo tā pamatā nav viens stingrs kritērijs, bet tas orientēts uz divu pazīmju apvienojumu: ir nepieciešamība papildināt galveno komponentu / nav šādas nepieciešamības; papildinājums noteiktā formā / papildinājums noteiktā formā un ar noteiktu semantiku.

Taču tradicionālais pārvaldījuma raksturojums galvenokārt orientē tikai uz vienu daļu savienojumu, kas veidoti uz pārvaldījuma pamata, t. i., uz tiem, kuros noteiktu locījuma formu galvenais elements prasa kā nepieciešamu. Tomēr prakse uz pārvaldījumu attiecinā arī visus tos gadījumus, kuros locījuma formu galvenais elements neprognozē, bet formu motivē galvenais elements ar savu jēgu, kā arī tos gadījumus, kuros atkarīgā elementa noteikta forma nav nepieciešama: *aiziet (uz pilsētu, aiz stūra, pār plavu), apsēsties (upmalā, zem liepas, uz terases, aiz mājas), lasīt (dienām, no rīta līdz vakaram), (naktīs, pa naktīm) līst*.

Tāpēc pārvaldījums definējams precīzāk kā pakārtojuma sakars, kas vērsts no vārda vai vārda formas uz atkarīgo

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 7. lpp.

² Turpat.

³ Turpat. — 8. lpp.

vārda formu, galvenā elementa formai neietekmējot atkarīgā elementa formu: (*rakstīt, rakstu, rakstīdams*) *vēstuli*, (*steigties, steigšos, steigdamies*) uz darbu, (*vājš, vāja, vājam*) *spēkos*.

Par šiem gadījumiem (kuru ir vairums no visiem pārvaldījuma savienojumiem) jāsaprot, ka sakars ir vērstu no vārda (nevis no vārda vienas formas) uz vārda formu, un par izņēmumiem uzskatāmi tie gadījumi, kuros ar pārvaldījuma sakaru saistīta vārda viena forma ar cita vārda formu.

1. Tie ir sintaktiskie savienojumi, ko veido īpašības vārds vai apstākļa vārds salīdzināmajā pakāpē ar lietvārdu noteiktā locījumā — *stiprāks par biedru, vismiļākais no cilvēkiem*. Šajos savienojumos galvenā komponenta formas izmaiņa gan neizraisa atkarīgā komponenta formas izmaiņas, bet atkarīgās pozīcijas zudumu: **stiprs par biedru*,¹ **miļš no cilvēkiem*.

2. Tie ir sintaktiskie savienojumi, ko veido darbības vārds finītā formā ar lietvārdu nominatīvā vai darbības vārds infinitīva formā ar lietvārdu datīvā: *būs lietus — būt lietum; viņš nekur neaizbrauks — viņam nekur neaizbraukt*.

Nodaļā «Saskaņojums», aplūkojot sintaktisko sakaru starp teikuma priekšmetu un izteicēju, tika teikts, ka konstatējams vēl viens sintaktiskais sakars, kas «prasa» noteiku locījuma formu teikuma priekšmetam. Šo prasību rada divas izteicēja īpašības.

Pirmkārt, prasību pēc noteiktas formas teikuma priekšmetam rada izteicēja (parasti darbības vārda) leksiski gramatiskā daba, kura spēj veidot noteiktu sintaktisku savienojumu. Piesaistīt lietvārdu (vai tā aizstājēju) nominatīvā var t. s. trīspersonu verbī (*cilvēki pastaigājas; es guļu*) pretstatā t. s. vienpersonas verbīem, kuru saistāmības īpašības nepieļauj lietvārda piesaistījumu nominatīvā (*mums klājas labi; tev vajadzētu atpūsties*). Redzams, ka darbības vārdu finītās formas, kuru saistāmības īpašības nepieļauj saistījumu ar lietvārdu nominatīvā, nemainās skaitli un personā, šiem darbības vārdiem ir tikai vienskaitļa 3. personas forma.

Otrkārt, prasību pēc noteiktas formas teikuma priekšmetam rada darbības vārda gramatiskā forma. Saisīties ar lietvārdu nominatīvā darbības vārds var tikai finītā formā, infinitīva forma nepieļauj savienojumu ar lietvārda nominatīva formu — sal. *viņš tikai gul* un *viņam tikai gulēt; es to daru* un *ko man darīt*. Līdzīgi arī darbības vārda vajadzības izteiksmes forma prasa datīva formu lietvārdam, kas apzīmē darītāju; vajadzības izteiksmes formā šai gadījumā nepieļauj savienojumu ar nominatīva formu, kā tas notiek savienojumos ar darbības vārdu citās izteiksmju formās — sal. *tev jāatpūšas* un *tu atpūties*.

Šie fakti rāda, ka teikuma priekšmeta atkarību no izteicēja var uzskatīt par pārvaldījumu, jo šī atkarība līdzīgi pārvaldījumam

¹ Ar zvaigznīti apzīmētas modeļi neiespējamās formas vai neiespējamās konstrukcijas.

realizējas ar atkarīgā elementa piesaistījumu noteiktā formā. Sintaktiskā sakara realizēšanos nosaka galvenā elementa leksiski gramatiskā daba (piemēram, tas, ka verbs ir trīspersonu, nevis vienpersonas), kā arī tā forma (piemēram, finītā forma atšķirībā no infinītās).

Tātad teikuma priekšmeta un izteicēja savienojumā eksistē divas dažādādvērstas atkarības: 1) atkarība ar prasību pēc saskaņojuma skaitli, dzimtē, personā, kura vērsta no teikuma priekšmeta uz izteicēju, un 2) atkarība ar prasību pēc noteiktas locījuma formas, kura vērsta no izteicēja uz teikuma priekšmetu. Šīs dažādādvērstās atkarības tradicionālajā sintaksē intuitīvi ir apzinātas (analizētas un apcerētas šīs atkarības nav), un tāpēc šāds sintaktisks savienojums kvalificēts kā savienojums ar savstarpējas atkarības sakaru.

Teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējā atkarībā pēc tradīcijas tiek saskatīta teikuma priekšmeta un izteicēja savienojuma specifika un īpašais «teikuma pakāpes» statuss. Taču savstarpējās atkarības sakars nav raksturīgs tikai šiem savienojumiem vien, tas ir sastopams arī dažos citos savienojumos, proti, līdzīgs savstarpējās atkarības sakars ir savienojumos, ko veido skaitļa vārds ar lietvārdu, piemēram, *pusotra gada, pusotras stundas*. Šajos savienojumos skaitļa vārds ir atkarīgs no lietvārda un ir saskaņots ar lietvārdu dzimtē, bet vienlaicīgi pats lietvārds arī ir atkarīgs no skaitļa vārda, tas prognozē lietvārdam formu. Tāpat kā teikuma priekšmeta un izteicēja savienojumā, arī šajā skaitļa vārda un lietvārda savienojumā atkarība ir vērsta nevis no vārda, bet no noteiktas vārda formas. Sakara savdabība izpaužas tajā faktā, ka skaitļa vārds nosaka ne tikai locījuma formu, bet arī atkarīgā lietvārda skaitli.

Pārvaldījuma paveidu nošķiršanai par pamatu ņemami iepriekš aplūkotie pakārtojuma diferenciālo pazīmju pāri: 1) atkarīgā elementa prognozējamība / atkarīgā elementa neprognozējamība; 2) atkarīgā elementa obligātums / atkarīgā elementa neobligātums.

Tiesa, vairākas no šīm pazīmēm tika izmantotas jau tradicionālajā sintaksē, bet izmantotas tās tika kopā, nenošķirot vienu pazīmi no otras, un tāpēc analīzes rezultātā izdalītās klases izrādījās pretstatītas vai nu pēc vienas, vai otras pazīmes, vai arī vienlaicīgi pēc vairākām pazīmēm kopā attiecībā pret dažādu valodas materiālu. Tā, piemēram, par ciešā pārvaldījuma diferenciālo pazīmi tika izvirzītas būtībā divas pazīmes kopā (t. i., nepieciešamība papildināt galveno elementu un nepieciešamība papildināt ar noteiktu formu) un saskaņā ar to pārvaldījums uzskatīts par stipro šādos savienojumos: *redzu kaimiņu, palīdzu draugam, pilns domu*. Taču dažos gadījumos, piemēram, savienojumā

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 7. lpp.

*klausīties dziesmā, dziesmu*¹ par pamatu pārvaldījuma kvalificēšanai par ciešo izrādās ņemta tikai obligātuma pazīme. Šādas nekonsekventas pārvaldījuma veidu nošķiršanas galvenais trūkums ir tas, ka pārvaldījuma veidu pastāvēšanu var demonstrēt ar neaudziem, raksturīgākajiem piemēriem, bet valodas materiālu klasificēt atbilstoši teorētiski izvirzītajiem pārvaldījuma veidiem nav iespējams. Par to netieši liecina fakts, ka «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā», aprakstot galvenos vārdkopu tipus, valodas materiāls klasificēts ciešajā un brīvākajā pārvaldījumā nav.

Pēc šīm pakārtojuma diferenciālajām pazīmēm pārvaldījumam konstatējami četri paveidi:

1) obligāts, prognozējams pārvaldījums — *rakstu vēstuli, viņam jāstrādā, mēs sarunājamies, pieejam pie mājas, ieliec portfelī*;

2) obligāts, neprognozējams pārvaldījums — *metās (uz priekšu, aiz stūra, ūdeni), apmetāties (pilsētā, aiz pilsētas, pie pilsētas)*;

3) neobligāts, prognozējams pārvaldījums — *bērnu pulks, tēva māja, sniega baltums*;

4) neobligāts, neprognozējams pārvaldījums — *rakstu (nedēļu, no rītiem, vakaros), strādājam (dārzā, uz terases, zem koka), māja (pie jūras, mežā, aiz pilsētas)*.

2.2.2.3. PIEKĻĀVUMS

Tradicionālajā izpratnē piekļāvums ir pakārtojuma sakars starp vārdu un nelokāmu vārda formu: *staigāt lēni, domāt skaidri, ļoti labs*.

Piekļāvumā «...galvenie vārdu saistījuma faktori ir abu komponentu semantiskais sakars, novietojums un atkarīgā komponenta nepatstāvīgā daba»¹. Atkarīgā elementa forma pati par sevi šajos savienojumos nav sakara noformētāja, jo tā «uzvedas» nemainīgi. Sakaru īsteno piekļāvumam specifiski paņēmieni: atkarīgā elementa novietojums aiz galvenā elementa un blakus tam, atkarīgā elementa iekļaušanās vienā sintagmā ar galveno elementu, galvenā un atkarīgā elementa jēgas saderība.

Piekļāvums var būt ciešs vai brīvāks. Ciešs saistījums bieži ir apstākļa vārda piekļāvums darbības vārdam² (*lasu skaļi; runājam sirsniņi*), pārējos gadījumos piekļāvums ir brīvāks.

Šādā izpratnē piekļāvuma un brīvākā pārvaldījuma robežas ir plūstošas. Tas ir ievērots, jo teikts, ka «pēc nozīmes piekļāvumam

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 8. lpp.

² Turpat.

līdzīgs saistījums ir arī daudzās prievārdiskās konstrukcijās, kaut gan no formas viedokļa te būtu jārunā par pārvaldījumu¹, piemēram, *māja pie meža, māja aiz meža*.

Saskaņā ar šajā grāmatā izvirzīto pārvaldījuma izpratni ar pieklāvumu saprotams pakārtojuma sakars, kurā atkarīgo elementu, ko veido nelokāma vārda forma, novieto blakus galvenajam elementam, lai konkretizētu tā nozīmi.

Pieklāvuma sakars var parādīties dažādi. Pieklāvums veidojas starp vārdu jebkurā no tā formām un vārdu, kuram ir tikai viena forma: (*iet, eju, iedams, iešana*) ātri; *enerģiski* (*domāt, domāju, domājot*); (*iet, eju*) *pieklibojot*. Pieklāvums veidojas arī starp vārdu, kuram ir tikai viena forma, un vārdu, kuram arī ir tikai viena forma: *ļoti labi*.

Pieklāvumā par galveno elementu var būt dažādu gramatisko klašu vārdi, taču saistāmības īpašības tiem visiem nebūt nav vienādas. Visbrīvākās saistāmības iespējas ir apstākļa vārdiem. Dažādu semantisko grupu darbības vārdiem visbrīvāk piekļaujas apstākļa vārdi ar vietas un laika nozīmi: *ieraudzījām pa kreisi, strādājām vēlu*. Šie apstākļa vārdi var piekļauties arī lietvārdiem: *māja iepretim, celšanās agri*. Samērā brīvi saistās apstākļa vārdi ar apstākļa vārdiem, visbrīvāk tie, kur galvenais elements ir īpašību apstākļa vārds un atkarīgais — mēra apstākļa vārds: *ļoti tālu, ļoti ātri, ļoti ilgi, mazliet neērti, gluži lēnām*. Iespējamību vai neiespējamību piekļaut kādu apstākļa vārdu noteiktam vārdam nosaka šo vārdu leksisko nozīmju saderība vai nesaderība.

No pieklāvuma definīcijas kļūst skaidrs, ka šis sakars nevar būt prognozējams. Galvenā elementa gramatiskās īpašības vai piederība pie noteiktas leksiski semantiskās grupas, vai arī gan vārda gramatiskās īpašības, gan piederība pie noteiktas leksiski semantiskās grupas dod iespēju piekļaut atkarīgo elementu ar tādu vai citādu semantiku, bet atkarīgā elementa formu galvenais elements neprognozē, kā tas bija novērojams saskaņojumā un prognozējamā pārvaldījumā. Tātad pieklāvumā atkarīgais komponents vienmēr ir neprognozējams.

Par atkarīgo elementu parasti funkcionē nelokāms vārds resp. vārda forma un tāda lokāma vārda forma, kurā nevar parādīties tās sintaktiskā atkarība. Visbiežāk piekļauti mēdz būt apstākļa vārdi un darbības vārdi divdabja formā: *pagriezāties pa kreisi, ejat palēkdami*. Pieklāvums ir konstatējams arī starp lietvārdu un ar to nesaskaņotu atkarīgā lietvārda formu (vai lietvārda formu grupu, kas kopumā veido vienu atkarīgo komponentu): *stacija «Dzintari»* (sal. *pie stacijas «Dzintari», stacijā «Dzintari»*), *žurnāls «Liesma»* (sal. *žurnālā «Liesma», žurnālam «Liesma»*), *maģistrāle Rīga—Jūrmala* (sal. *uz maģistrāles Rīga—Jūrmala, maģistrālē Rīga—Jūrmala*).

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962, — 2. d. — 8. lpp.

Pieklājumā atkarīgais elements parasti ir neobligāts, reizēm tas var būt arī obligāts. Obligāts tas ir: 1) darbības vārdiem ar informatīvi nepatstāvīgu nozīmi savienojoties ar kvalitatīvajiem apstākļa vārdiem: *izturamies draudzīgi, uzvedies solidi, jūtos droši, izskaties labi*; 2) darbības vārdiem ar atrašanās nozīmi savienojoties ar adverbijālajiem apstākļa vārdiem ar vietas nozīmi: *būsim blakus, atrodos iepretim*.

Tādējādi pieklāvējumam var iedalīt divos paveidos:

1) obligāts, neprognozējams pieklāvējums — *izturamies draudzīgi, uzvedamies solidi, pabūsim citur, novietojamies preti*;

2) neobligāts, neprognozējams pieklāvējums — *patikami atpūšos, smagi strādāju, runāju vakar, strādāšu rit, Rīga šodien*.

Uz pakārtojuma sakara bāzes rodas salīdzinājuma sintaktiskais sakars — *Ragavas visu laiku slidēja kā pa dēli. Viņa vairāk peldēja nekā gāja*.

Salīdzinājuma sakara izteikšanas līdzekļi ir salīdzinājuma saikļi (*kā, nekā*) un saikļa nozīmē lietoti vārdi (piemēram, partikula *par*, apstākļa vārdi *kā... tā, cik... tik, tā... it kā*).

Salīdzinājuma sakars var realizēties visos pakārtojuma veidos: saskaņojumā (*Par to viņš dabūja bārienu kā lietu*), pārvaldījumā (*Viņš pa jumtu pastaigājās kā pa sētsvidu*), pieklāvējumā (*Par viņu es nekad nebiju domājis tik labi kā šodien*).¹

Šeit aprakstīts viens no variantiem, kā risināt jautājumu par pakārtojuma veidiem teikumā. Šāds risinājums veidojams, ja par būtiskāko tiek pieņemta pazīme «atkarīgā elementa obligātums / / atkarīgā elementa neobligātums».

Citāds šī jautājuma risinājums ir iespējams, ja par būtiskāko uzskata pazīmi «atkarīgā elementa prognozējamība / atkarīgā elementa neprognozējamība», tādējādi teoriju vairāk orientējot uz formas pusi. Šajā gadījumā tiek sašaurināts pārvaldījuma apjoms un paplašināts pieklāvējuma apjoms. Rezultātā ir izdalāmi tikai divi (nevis trīs) pakārtojuma veidi, akcentējot sakara realizētāju — atkarīgā elementa formu: 1) pakārtojums ar prognozējamu atkarīgo elementu, tas aptver saskaņojumu un pārvaldījuma 1., 3. paveidu (sk. 28. lpp.); 2) pakārtojums ar neprognozējamu atkarīgo elementu, tas aptver pārvaldījuma 2., 4. paveidu un pieklāvējumu (sk. 28. lpp. un 30. lpp.).

2.2.3. VIENKĀRŠS TEIKUMS TRADICIONĀLĀS SINTAKSES IZPRATNĒ

Vienkāršs teikums tradicionālā izpratnē uzskatīts gan par atsevišķu runas veidojumu, gan par tipveida paraugu valodā.

¹ Par salīdzinājuma sakaru un attieksmi detalizētāk sk.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 377.—381. lpp.

Vienkārša teikuma tradicionālās izpratnes pamatā ir atziņa, ka teikumam ir viena uzbūve, ko vienlaicīgi veido tā forma un saturs. Tāpēc teikuma locekļi un arī teikumu tipi noteikti un detalizētāk raksturoti pēc formālām pazīmēm un semantiskām pazīmēm, uzskatot, ka teikuma forma un saturs viens otru nosaka.

2.2.3.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA UZBŪVE

Vienkārša teikuma locekļi ir sintaktiskas kategorijas, kas veido vienkārša teikuma uzbūvi.

Pēc nozīmības teikuma uzbūvē teikuma locekļi iedalīti 1) teikuma virslocekļos un 2) teikuma palīglocekļos.

2.2.3.1.1. TEIKUMA VIRSLOCEKĻI

Teikuma virslocekļi veido teikuma gramatisko centru. Gramatiskais centrs ir teikuma uzbūves pamats.

Atkarībā no teikuma virslocekļu gramatiskā noformējuma veida šķirams

- 1) teikuma priekšmets,
- 2) izteicējs,
- 3) galvenais loceklis.

Teikuma priekšmets un izteicējs ir teikuma virslocekļi, kas, saistoties sintaktiskā sakarā, veido vienkārša teikuma gramatisko centru. Tas nozīmē, ka ne teikuma priekšmets, ne izteicējs attiecībā viens pret otru nav nozīmīgāks vai neatkarīgāks, jo «...abi ir savstarpēja sakara saistījumā un abi kopā vienlīdz dominē pār citiem teikuma locekļiem — teikuma palīglocekļiem»¹ — *Vecā liepa zaļo. Tu uzmundrinoši pasmaidīji. Bērni rotaļājās parkā. Dominēšana pār citiem teikuma locekļiem nav saistāma ar to, ka teikuma priekšmets un izteicējs vienmēr izteiktu galveno saturu. Atkarībā no teikumā izsakāmās domas galvenais saturs var būt ietverts kā teikuma virslocekļos, tā arī teikuma palīglocekļos. Dominēšana pār citiem teikuma locekļiem ir saistāma ar to, ka teikuma priekšmets un izteicējs ir galvenie pēc konstruktīvās lomas teikumā² — *Rozes ziedēs jūnijā. Akmens guļ laukmalā. Viņš pildīja dzērienu krūzē.**

2.2.3.1.1.1. TEIKUMA PRIEKŠMETS

Teikuma priekšmets ir teikuma virsloceklis, kas parasti izteikts ar nominatīva, retāk — ģenitīva vai datīva formu un kas nosauc runas priekšmetu.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 213. lpp.

² Turpat. — XXII lpp.

Teikuma priekšmets var būt vienkāršs vai salikts.

Vienkāršs ir teikuma priekšmets, ko veido viens patstāvīgas nozīmes vārds — *Viņi sarunājas.*

Vienkāršs teikuma priekšmets var būt izteikts ar lietvārdu, vietniekvārdu, adjektīvu, darbības vārdu divdabja formā, skaitļa vārdu, darbības vārdu nenoteiksmē.

Lietvārds visbiežāk ir nominatīvā — *Priede ligojās.* Ģenitīvā tas ir tad, ja izteicējs ir vārds ar nenoteikta daudzuma nozīmi, kas saista pārvaldījumā vārdu ģenitīvā — *Skaistuma ir maz. Darba ir milzums. Uztraukumu bija bez gala.*

Vietniekvārdi (personu, norādāmie, nenoteiktie, jautājамie un attieksmes, vispārīnāmie, noteicamais, noliedzамie vietniekvārdi) teikuma priekšmeta funkcijā tiek lietoti nominatīvā — *Mēs iesim dārzā. Šie sačukstējās. Dažs novietojās tālāk. Kurš ierosināja nesteigties? Katrs centās darīt labu. Pats esmu piedalījies sacensībās. Nekas nav aizmirsts.*

Īpašības vārds un darbības vārds divdabja formā un infinitīvā funkcionē par teikuma priekšmetu līdzīgi lietvārdam, jo gan īpašības vārds, gan lokāmais divdabis šajā funkcijā ir vairāk vai mazāk substantivējies — *Vecais uzrunāja biedru. Visgrūtākais ir pārvarēts. Neticamais bija noticis. Atstāstīt to nav viegli.*

Arī skaitļa vārds teikuma priekšmeta funkcijā lietots līdzīgi lietvārdam — *Viens būs pēdējais. Trešais nav atnācis.*

Saliktu teikuma priekšmetu veido nedalāms vārdu savienojums — *Saimnieks ar saimnieci klusēja.*

Salikts teikuma priekšmets var būt izteikts ar sintaktiski vai jēdzieniski nedalāmiem vārdu savienojumiem.

Sintaktiski nedalāmus vārdu savienojumus veido lietvārds, vietniekvārds vai skaitļa vārds ar daudzuma nozīmi un no tā atkarīgais vārds ģenitīvā vai datīvā — *Grupa latviešu brauca tālāk. Daļa no raksta ir izlasīta. Maz skatītāju ieradusies. Daži no jauniešiem strādās. Viens no klausītājiem iesmējās. Vairāk saules iespiedās istabā. Desmit cilvēku rosījās ap mašīnu.*

Jēdzieniski nedalāmus vārdu savienojumus veido

1) vispārīgas nozīmes vārds kopā ar citu vārdu, kas izsaka nepieciešamu jēdzienisku papildinājumu — *Gara auguma cilvēks ienāca pa vārtiem. Vidējā svāra bokseri ir spēkos līdzīgi;*

2) lietvārds vai tā nozīmē lietots vārds nominatīvā un lietvārds vai tā nozīmē lietots vārds instrumentālī ar pavadoņa nozīmi, vai lietvārds datīvā, kas apzīmē kopumu — *Mēs ar draugu aizbrauksim ciemos. Automobilis ar kravu iegriezās sānceļā. Viena no meitenēm apsēdās pie klavierēm. Kāds no draugiem palīdzēja;*

3) vairāku īpašvārdu savienojums vienā nosaukumā — *Aleksandrs Čaks ir pilsētas apdzejotājs*;

4) lietvārds vai tā nozīmē lietots vārds nominatīvā ar noteikto vietniekvārdu pats — *Tēvs pats lauž ligumu. Mēs paši izlemsim šo jautājumu*;

5) noliedzamais vai noteiktais vietniekvārds viss ar lietvārdu vai tā nozīmē lietotu vārdu — *Neviens cilvēks tur nedzīvos. Nekas cits nav atlicis kā gaidīt. Tas viss ir pareizi*;

6) vairāku vārdu savienojums vienā terminā — *Kodoltermiskais karš iznīcinātu dzīvību uz Zemes*;

7) frazeoloģisks vārdu savienojums — *Izmest no galvas šo domu būs viegli*;

8) vesels teikums — *Sakāmvārds «Zivis nenāk bez darba laivā» ir zināms daudziem*.

2.2.3.1.1.2. IZTEICĒJS

Izteicējs ir teikuma virsloceklis, kas izsaka ar teikuma priekšmetu nosauktā runas priekšmeta pazīmi — darbību, stāvokli, īpašību, kvalitāti.

Izteicēju klasificē pēc divām pazīmēm — pēc vārdšķiras vārda, ar ko tas izteikts, un pēc sastāva.

Pēc vārdšķiras vārda, ar ko ir izteikts izteicējs, šķir verbālo, nominālo un adverbīālo izteicēju.

1. Verbālais izteicējs izteikts ar darbības vārdu jebkurā izteiksmē, laika formā, kārtā — *Viņi sadraudzējās. Brauc pie manis! Kaut tēvs neaizbrauktu! Man jāraksta vēstule. Viņš iešot pasaulē. Ko jūs lasāt? Ko jūs esat lasījuši? Dēls saņēma vēstuli. Dēls bija saņēmis vēstuli. Mēs nokavēsim vilcienu. Mēs būsīm nokavējuši vilcienu. Darbu pabeidza laikā. Darbs tika pabeigts laikā. Bez tam par verbālo izteicēju var funkcionēt arī nenoteiksmes forma — *Jums viņu nesameklēt!**

2. Nominālais izteicējs izteikts ar saitiņu un lietvārdu vai vietniekvārdu, īpašības vārdu, lokāmu divdabi, skaitļa vārdu.

Lietvārds un vietniekvārds visbiežāk ir nominatīvā — *Priede ir koks. Tie būs viņi*, ģenitīvā — *Rīga ir mūsu*, lokatīvā — *Ābeles ir ziedos*. Prepozicionālos savienojumos lietvārda locījums atkarīgs no prievārda rekcijas — *Cimdi ir no gumijas. Lieta ir pa prātam. Laiks ir uz lietu*.

Īpašības vārds un lokāmais divdabis parasti ir nominatīvā — *Krauja ir stāva. Gauja ir redzama*. Prepozicionālos savienojumos var būt arī citi locījumi, piemēram, akuzatīvā — *Viņš bija par lepnu*.

Skaitļa vārds ir nominatīvā — *Mēs esam septiņi. Mēs būsīm pirmie*.

3. Adverbīālais izteicējs izteikts ar saitiņu un apstākļa

vārdu — *Durvis ir vaļā. Tas būs interesanti. Zirgs pagalam.*

Pēc sastāva šķir vienkāršo, sastata un paplašināto jeb salikto izteicēju.

1. Vienkāršais izteicējs ir izteikts ar darbības vārdu gan vienkāršajā, gan saliktajā laikā — *Mēs sasveicinājāmies. Mēs bijām sasveicinājušies.*

2. Sastata izteicēju veido saitiņa un nominālā vai adverbiālā daļa jeb predikatīvs — *Debess ir dzidra. Pavasaris ir klāt.* Te piebilstams, ka reizēm izteicēju, kura sastāvā ir tikai nominālā vai adverbiālā daļa (*Debess dzidra. Pavasaris klāt*), uzskata par vienkāršu (nevis sastata) izteicēju.¹

Saitiņa ir darbības vārds, kas vairāk vai mazāk zaudējis savu leksisko nozīmi un galvenokārt norāda uz teikuma priekšmeta un izteicēja nominālās vai adverbiālās daļas sakaru. Visbiežāk par saitiņu lieto darbības vārdu *būt* — *Debess ir dzidra, samērā bieži sastopams arī klūt* — *Dienas kļūst gaišākas, retāk — tapt, tikt* — *Naktis top īsākas*. Saitiņas funkciju veic arī darbības vārdi *šķīst, šķīsties, likties, mesties, nākt, nākties, palikt* u. c. *Āķis šķīst zelta.*

3. Paplašināto izteicēju veido nedalāms vārdu savienojums — *Tie ir daži no dziedātājiem.*

Apvienojot abus klasifikācijas principus, piemēram, «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» par reāliem konstatēti seši izteicēja tipi:

1) verbālais vienkāršais izteicējs — *Mājinieki bija sagaidījuši ciemiņus pagalmā. Spēle ritēja jautri. Jums to nesa-prast!*;

2) nominālais vienkāršais izteicējs — *Jūra mierīga. Pavasari zeme kā dārzs. Viņš viens;*

3) nominālais sastata izteicējs — *Ezers ir kā spogulis. Laiks būs saulains. Atbilde bija nepārprotama. Viņi ir trīs;*

4) adverbiālais vienkāršais izteicējs — *Vakars vēl tālu. Tas varenī. Zirgs pagalam;*

5) adverbiālais sastata izteicējs — *Tas nebija velti. Durvis ir vaļā. Viss būšot citādāk;*

6) paplašinātais jeb saliktais izteicējs, ko veido sintaktiski vai jēdzieniski nedalāmi vārdu savienojumi.

Sintaktiski nedalāmu vārdu savienojumu veido daudzuma apzīmējums un no tā atkarīgais vārds ģenitīvā vai datīvā — *Meitenei ir desmit gadu. Man ir maz laika. Tie ir daži no dziedātājiem. Si ir daļa no raksta. Es esmu viens no tiem.*

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 235., 242. lpp.

Jēdzieniski nedalāmu vārdu savienojumu veido

1) frazeoloģisks vārdu savienojums — *Zēns ņēma kājas pār pleciem. Es izmetu no galvas šo domu;*

2) vispārīgas nozīmes vārds kopā ar citu vārdu, kas izsaka nepieciešamu jēdzienisku papildinājumu — *Tēvs ir gara auguma cilvēks;*

3) vairāku īpašvārdu savienojums vienā nosaukumā — *Sis cilvēks ir Jānis Kalniņš;*

4) vairāku vārdu savienojums vienā terminā — *Sis vārds ir teikuma priekšmets. Si ir karaliskā lilija. Tā ir baltā akācija.*

50. gadu sākuma skolas gramatikās tika izvirzīts arī verbālā sastata izteicēja jēdziens, t. i., tāds izteicējs, kas sastāv no diviem darbības vārdiem (*Jaunieši centās strādāt arvien labāk*). Šī jēdziena (un īpaši paplašinātā jeb saliktā izteicēja) būtības un apjoma skaidrojumā, protams, bija savi trūkumi, taču jaunieviessums pamatos bija lietderīgs, bet tajā laikā latviešu valodnieki nespēja novērtēt un precizēt šo praktiskās gramatikas jaunieviessumu, tāpēc skolas gramatiku vēlākajos izdevumos verbālā sastata izteicēja jēdziens nav vairs pieminēts, un tas nav arī atradis savu vietu zinātniskajā sintaksē. Sastata izteicēja jēdzienu 70. gados vēlreiz mēģinājis ieviest J. Kārklīšs.¹

2.2.3.1.1.3. GALVENAIS LOCEKLIS

Galvenais loceklis ir neatkarīgais teikuma loceklis, kas viens pats veido teikuma gramatisko centru. Galvenais loceklis teikumā ir neatkarīgs, jo tam nav predikatīva sakara ar kādu citu teikuma loekli — *Salst. Klusums. Nakti ir tumšs. Istabā ir karsti.*

Galvenais loceklis parasti klasificēts pēc vārdšķiras vārda, ar ko tas ir izteikts. Līdzīgi tam, kā izteicējs iedalīts tipos pēc piederības noteiktai vārdšķirai, arī galvenais loceklis iedalāms trijos tipos.

Šķirams

1) verbālais galvenais loceklis, kas izteikts ar darbības vārda formām, neiekļaujot tos, kas izteikti ar divdabja formām ar izskaņām *-ošs, -am (ies), -ām (ies), -ot* — *Tevi meklē. Matemātiku studē piecus gadus. Man salst. Sogad audzis labi;*

2) nominālais galvenais loceklis, kas izteikts ar saitiņu un kādu no lokāmas vārdšķiras vārdiem vai kādu citu vārdu, kurš lietots lietvārda nozīmē — *Rīta klusums. Lūk, mēs! Pēkšņi kļuva gaišāks. Divpadsmit!*

¹ Kārklīšs J. Infinitīva sintaktiskās potences. — R., 1976. — 16. lpp.

3) adverbīālais galvenais loceklis, kas izteikts ar saitiņu un apstākļa vārdu — *Grūti. Man ir karsti. Ap sirdi kļūst skumji.*

Te var piebilst, ka, piemēram, «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» galvenais loceklis klasificēts četros tipos atkarībā no tā piederības pie noteiktas vārdšķiras un, pamatojoties uz to, šķirti četri teikumu tipi ar galveno loekli gramatiskajā centrā.¹ Šķirts 1) verbālais galvenais loceklis, 2) nominālais galvenais loceklis, kas neietver ar īpašības vārdu izteiktu galveno loekli, 3) adverbīālais galvenais loceklis, 4) adjektīvais galvenais loceklis.

Kā iepriekš tika teikts, galvenais loceklis viens pats veido teikuma gramatisko centru. Tieši šis fakts uzskatīts par pamatu, lai izdalītu trešo teikuma virsloekli.

Atzīmējams, ka reizēm teikumiem ar galveno loekli ir viegli saskatāmas paralēles ar teikumiem, kuros gramatisko centru veido teikuma priekšmets un izteicējs — sal. *Dienā bija sutīgs* un *Diena bija sutīga*; *Vakarā būs sutīgs* un *Vakars būs sutīgs*. Skaidri redzams, ka galvenais loceklis un izteicējs atšķiras ar to, ka izteicējam dzimtes, skaitļa, personas forma ir atkarīga no teikuma priekšmeta formas, turpretī galvenais loceklis nepielāgo savu morfoloģisko formu kādam teikuma loceklim — sal. *Istaba ir tumša* un *Istabā ir tumšs*; *Pagrabs ir tumšs* un *Pagrabā ir tumšs*; *Telpas ir tumšas* un *Telpās ir tumšs*. Taču skaidri redzams arī tas, ka galvenais loceklis, tāpat kā izteicējs, ir modalitātes un laika nojēguma izsacītājs.

Tiesa, galvenais loceklis neveido tādu sintaktisku sakaru (kas nosaukts par predikatīvo), kādu veido izteicējs ar teikuma priekšmetu. Bet predikatīvātes specifika ir nevis šī sintaktiskā sakara mehānismā (t. i., saskaņojumā, kas vērsts no teikuma priekšmeta uz izteicēju, un pārvaldījumā, kas vērsts no izteicēja uz teikuma priekšmetu), bet gan predikatīvātes būtībā, un predikatīvātes būtība ir tā, ka teikuma virsloceklim piemīt modalitāte un gramatiskais laiks un šis virsloceklis, ja vajadzīgs, veido savu formu, saskaņojoties dzimtē, skaitlī, locījumā. Tieši tas, ka teikuma virsloceklis spējīgs izteikt noteiktu modalitāti un laiku (tā realizējot attieksmi pret objektīvo īstenību), rada šim virsloceklim teikuma uzbūvē visnozīmīgāko lomu.

Valodas materiāls rāda, ka izteicējs un galvenais loceklis modalitāti un gramatisko laiku izsaka vienādi. Tas ļauj secināt, ka izteicējs un galvenais loceklis ir ne tikai vienlīdz nozīmīgi teikuma uzbūvē, bet no teikuma uzbūves viedokļa faktiski arī vienādi.

Kā jau norādīts (31. lpp.), teikuma virsloekļiem vienkāršā teikumā ir svarīga konstruktīva loma. Lai atklātu šo lomu, jāab-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 481. lpp.

strahējas no daudziem konkrētos teikumos novērojamiem faktiem, kas saistīti ar teikuma saturu, jāpieņem pietiekami augsta abstrakcijas pakāpe, lai būtu iespējams izdalīt virslocekļus par «galveniem».

Pirmkārt, abstrakcijai jābūt tik augstai, lai varētu neņemt vērā to, ka ne jebkurš vārds ar savu nozīmi izteicēja vai galvenā locekļa pozīcijā var veidot reālu nepaplašinātu teikumu — sal. **Cilvēkiem jāuzvedas un Cilvēkiem jāuzvedas pieklājīgi; *Akmens atrodas un Akmens atrodas laukmalā; *Dzīvoklis sastāv un Dzīvoklis sastāv no trim istabām.*

Otrkārt, abstrakcijai jābūt tik augstai, lai varētu neņemt vērā to, ka no teikuma satura viedokļa bieži vien viens vai vairāki palīglocekļi ir tikpat nepieciešami kā virslocekļi. Piemēram, būtiska loma teikumā ir subjekta nozīmei, arī tad, ja tā izteikta palīglocekļa formā. Neatkarīgi no tā, ar kādu locījuma formu subjekta nozīme ir izteikta, šai nozīmei ierādāma vienādi nozīmīga loma teikuma saturā — sal. *Bērns ir priecīgs un Bērnam ir priecīgi; Dārzs zied un Dārzam būs ziedēt!; Cilvēks strādā un Cilvēkam jāstrādā.*

Treškārt, izdalot virslocekļus, abstrakcijai jābūt tik augstai, lai varētu neņemt vērā nominatīva formas un citu locījuma formu izomorfismu, t. i., to, ka dažādas locījuma formas var izteikt vienu un to pašu, arī subjekta nozīmi. Šo faktu var neņemt vērā tikai no formas analīzes viedokļa, jo tikai formas uzbūvē ir atšķirība starp nominatīva formu un atkarīgo locījumu formām ar subjekta nozīmi. Atšķirība ir tā, ka teikuma priekšmets nominatīva formā ir divpusējā saistījumā ar izteicēju (saskaņojumā un pārvaldījumā), nevis vienpusējā atkarībā no izteicēja, kādā ir atkarīgo locījumu formas — sal. *Problēma tiek apspriesta un Apspriežam problēmu.* Uzskatīt teikuma priekšmetu, kas izteikts ar nominatīva formu, līdzās izteicējam par teikuma virslocekli var tikai tāpēc, ka teikuma priekšmets bieži vien (bet ne vienmēr) piedalās teikuma gramatiskā centra veidošanā, un uzskatīt to par tādu ne vienmēr var pat tajos gadījumos, kad izteicēju veido trīspersonu darbības vārds vai īpašības vārds, kam «vajadzīgs» teikuma priekšmets un kas parasti arī funkcionē kopā ar teikuma priekšmetu — sal. *Mēs apspriežam kara un miera problēmu. Apspriežam kara un miera problēmu un Apspriež kara un miera problēmu un Tiek apspriesta kara un miera problēma; Kaimiņi spēlē klavieres un Kaimiņos spēlē klavieres un Kaimiņos tiek spēlētas klavieres; Pavasari mežs ir skaists un Pavasari mežā ir skaisti.*

Tātad pamatā teikuma locekļu iedalījumam virslocekļos un palīglocekļos ir būtiskas formālās atšķirības starp teikuma virslocekļiem un palīglocekļiem, abstrahējoties no iepriekš minētajām teikuma saturam raksturīgajām, būtiskajām parādībām. Formas analīze vairāk ir orientēta uz teikumu kā valodas vienību, nevis teikumu kā runas vienību, kas sastāv no vārda formām ar konkrētām nozīmēm. Tikai no šāda viedokļa iespējams uzskatīt

virslopekļus par tādiem, kas «teikumā dominē pār citiem teikuma locekļiem», un neņem vērā faktu, ka lielākajai daļai teikumu kā runas vienībām palīglocekļi ir obligāti, jo tie konkretizē un papildina informatīvi nepatstāvīgos virslopekļus. Formālās teikuma virslopekļu īpašības liktas pamatā virslopekļu praktiskajam izdalījumam, neraugoties uz to, ka virslopekļu definīcijās ietvertas gan formālās, gan semantiskās pazīmes.

2.2.3.1.2. TEIKUMA PALĪGLOCEKĻI

Teikuma palīglocekļi tradicionālajā izpratnē ir sintaktiskas kategorijas, kas paskaidro virslopekļus. Palīglocekļi apzīmē, raksturo, papildina, precizē, paskaidro teikuma virslopekļu nozīmi, līdz ar to konkretizējot to semantiku.¹

Parasti tiek izdalīti šādi teikuma palīglocekļi: apzīmētājs, papildinātājs, apstāklis. Latviešu valodas sintaksē, piemēram, «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā», vēl izvirzīts pielikums un ierobežotājs un par īpašu teikuma palīglocekli, kas vienlaikus saistīts ar diviem dažādas nozīmes teikuma locekļiem, atzīts dubultloceklis.

Latviešu valodas gramatikās teikuma palīglocekļi tiek klasificēti no vairākiem viedokļiem. Piemēram, «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» dota šāda klasifikācija:

- 1) teikuma palīglocekļa morfoloģiskā forma;
- 2) neatkarīgā teikuma palīglocekļa morfoloģiskā forma, t. i., tā virslopekļa vai palīglocekļa morfoloģiskā forma, ar kuru saistīts aplūkojamais teikuma palīgloceklis;
- 3) sintaktiskā sakara veids starp saistītajiem teikuma locekļiem;
- 4) jēdzieniskā attiecība starp saistītajiem teikuma locekļiem;
- 5) teikuma palīglocekļa sastāvs.

2.2.3.1.2.1. APZĪMĒTĀJS

Apzīmētājs ir teikuma palīgloceklis, kas raksturo ar lietvārdu vai ar tā aizstājēju izteiktu teikuma locekli, nosaucot pazīmi — *Tas ir augsts kalns. Tur strādā septiņi vīri. Sākās smēdes celšana.*

Kā redzams, apzīmētāja noteikšanai par raksturīgu atzīta saistība ar lietvārdu vai tā aizstājēju un tas, ka apzīmētājs nosauc pazīmi. Tātad apzīmētāja norobežošanai no citiem palīglocekļiem par kritēriju izmantota neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģiskā

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — XXIII lpp.

forma un jēdzieniskā attieksme starp saistītajiem teikuma locekļiem.

Apzīmētājs parasti atbild uz jautājumiem *kāds? kurš? cik? kā?*

Starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu var būt dažādi sintaktiskie sakari: saskaņojums, pārvaldījums, pieklāvums, salīdzinājums. Tāpēc no sintaktiskā sakara veida viedokļa šķir

- 1) saskaņoto apzīmētāju,
- 2) nesaskaņoto apzīmētāju,
- 3) apzīmētāju ar salīdzinājumu.

Saskaņotais apzīmētājs veidots uz saskaņojuma pamata.

Saskaņojums var būt pilnīgs, ja apzīmētājs saskaņojas dzimtē, skaitlī un locījumā ar apzīmējamo vārdu — *Redzu baltus ceļus. Viņiem jānokļūst šajā vietā. Tur var iebraukt sešus vergus.*

Saskaņojums var būt daļējs, ja apzīmētājs ar apzīmējamo vārdu saskaņojas tikai divās kategorijās, piemēram, skaitlī un locījumā — *Klēti sakravāti pilni maisi un kules. Ciemiņi pastāstīja un ākās ziņas un notikumus.*

Nesaskaņotais apzīmētājs veidots uz pārvaldījuma vai pieklāvuma pamata.

Apzīmētājs pārvaldījumā var būt izteikts

- 1) ģenitīva formā — *Viņš pagriezās uz purva pusi. Visvairāk runāja kaimiņš un viņa māte;*
- 2) datīva formā — *Pakļaušanās likumam ir obligāta visiem. Aiz kokiem redzams rotaļlaukums mazajiem;*
- 3) instrumentāla formā — *Kolhozā vajadzīgs agronoms ar praksi. Pircēja izvēlējās audumu ar rūtiņām;*
- 4) lokatīva formā — *Apstājamies pie ēkas ceļmalā. Māju apdzīvoja peļņās gājēji;*
- 5) prepozicionālā savienojumā ar lietvārdu — *Atmiņas par vakardienu nedod mieru.*

Apzīmētājs pieklāvumā var būt izteikts

- 1) ar apstākļa vārdu — *Blakām sēdētāja lasīja žurnālu. Atpakaļ iešana būs grūtāka;*
- 2) ar nelokāmu skaitļa vārdu — *Vilciens nāca pēc desmit minūtēm. Viņš aizdeva daudz naudas;*
- 3) ar darbības vārdu infinitīvā formā — *Gaidijām aicinājumu ienākt. Spēja piemēroties var zust.*

Apzīmētājs ar salīdzinājumu veidots uz salīdzinājuma sakara pamata — *Upītē bija redzēti vēži kā sakārņi. Gaidāms pēriens kā lietus.*

Pēc morfoloģiskās formas apzīmētāju iedala vairākās grupās. Apzīmētājs var būt izteikts

- 1) ar īpašības vārdu — *Garām pagāja slaida meitene. Stāgājām pašaurājām ieliņām;*

2) ar lokāmu divdabi — *Smaržo ziedošās ievas. Pa kreisi ir apbraucamais ceļš;*

3) ar lietvārdu — *Kaimiņu vīri labo mašīnu. Meistars izkala sudraba saktu;*

4) ar vietniekvārdu — *Sie vīri prot strādāt. Tādus vārdus viņa bija dzirdējusi;*

5) ar skaitļa vārdu — *Deviņas diennaktis auroja sniegpuenis. Daudzus ritus skatījāmies saullēktu;*

6) ar apstākļa vārdu — *Salīgām pāri cēlēja;*

7) ar darbības vārdu infinitīvā formā — *Makšķerniekiem vajadzīga pacietība nosēdēt. Nodoms uzvarēt radās pēc izlozes.*

Pēc jēdzieniskās attieksmes starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu šķirams apzīmētājs, kas raksturo

1) īpašību — *Baltās ūdensrozes ir neaizsniedzamas;*

2) piederību — *Staigājām pa pils zālēm;*

3) vielu — *Lauma iedeva dēlam sudraba stabuliti;*

4) noderību — *Dzīvojamai ēkai piebūvēta garāža;*

5) saturu — *Labības maisus sanesa klēti;*

6) subjektu — *Vēja šalkšana likās patikama;*

7) objektu — *Baļķu vedēji strādāja vēlu.*

Pēc sastāva šķirams 1) vienkāršais apzīmētājs un 2) saliktais apzīmētājs.

Vienkāršs ir apzīmētājs, ko veido viens patstāvīgas nozīmes vārds — *Liņāja smalks lietus. Pļaviņa ar bērziem likās netālu.*

Salikts ir apzīmētājs, ko veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums:

1) vairāku īpašvārdu savienojums vienā nosaukumā — *Mēs lasām Aleksandra Čaka dzejoļus;*

2) vairāku vārdu savienojums vienā terminā — *Drīz sāks novākt karaliskās līlijas sipolus.*

2.2.3.1.2.2. PIELIKUMS

Pielikums ir teikuma palīgloceklis, kas paskaidro, precizē ar lietvārdu vai ar tā aizstājēju izteiktu teikuma loekli, apzīmējot nojēgumu, kas ir vairāk vai mazāk idents ar raksturojamā vārda nozīmi — *Gaišmāte meitene nostājās priekšā. Brālis strādā par inženieri tehnologu. Dēls Mārtiņš bija stiprs atbalsts darbā.*

Tāpat pielikuma noteikšanai, tā norobežošanai no citiem palīglocekļiem izmantota neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģiskā forma un jēdzieniskā attieksme starp saistītajiem teikuma locekļiem. Tas nozīmē, ka pielikuma, tāpat kā apzīmētāja noteikšanai izmantotas vienas un tās pašas pazīmes.

Pielikums vienmēr ir tādā pašā locījumā, kādā ir raksturojamais vārds, un bieži vien arī tādā pašā dzimtē un skaitlī — sal.

gaišmate meitene un gaišmatei meitenei; gaišmatis zēns un gaišmatim zēnam.

Pielikums atbild uz tādu pašu jautājumu kā raksturojamais vārds.

«Pielikums ar raksturojamo vārdu ir t. s. pielikuma attiecsmē jeb apozicionālajā attiecsmē. Šīs attiecsmes pamatā ir atributīvā attiecsmē...»¹

Pielikums var būt novietots gan raksturojamā vārda priekšā, gan aiz tā — *Pagalmā skraida baskājis puika. Klajā laukā stāv vientulis ozols. Sajā mājā saimniekoja jūrnieki robežsargi.*

Pielikums raksturojamo vārdu paskaidro

1) pēc kādas pazīmes — *Gaišmatis zēns ienāca pa vārtiņiem. Kolhozs pirmrindnieks uzsācis sēju;*

2) pēc nodarbošanās, amata vai dienesta pakāpes, titula — *Kurpnieks Grīns uzcēlis māju upes pusē. Vadītāja Ilze piecēlās sasveicināties;*

3) pēc tautības, radniecības, piederības — *Lietuvieti Vitautu satiku Rīgā. Meita Ieva gatavo pusdienas. Liepājnieks Juris bieži sastopams Rīgā;*

4) pēc veselā un kādas tā daļas attiecsmēm — *Rūpniecā strādā inženieris ķīmiķis. Sīpoli hibrīdi uzglabājami normālā mitruma režīmā.*

Pielikums pēc sastāva iedalāms

1) vienkāršajā pielikumā — *Traļmeistars Tomass ir labs speciālists;*

2) saliktajā pielikumā — *Nejauši nokļuva Moricsalā, vienā no pašiem neskartākajiem mūsu republikas nostūrēm.*

Salikto pielikumu var veidot

a) sintaktiski nedalāms vārdu savienojums, parasti objekta nosaukums datīvā, kuru pārvalda vārds, kas nosauc atsevišķo no kopuma — *Treneris izvēlējās Juri, viscītīgāko no audzēkņiem;*

b) jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums, bieži vien salikts nosaukums ar īpašvārda funkciju — *Saimnieks, Pēteris Grants, iznāca mūs sagaidīt. Viņš neilgojās atgriezties Priedaines pili, dzimtajā ligzdā.*

Tāds pielikums šeit aplūkotajā izpratnē ir patstāvīgs teikuma palīgloceklis. Bet pielikumu var uzskatīt arī par paskaidrotā teikuma locekļa pavadoņi.² Šajā gadījumā pielikums ir tās pašas nozīmes teikuma locekļa pavadoņi.

Pielikumu var arī uzskatīt par apzīmētāja paveidu. Salīdzinot apzīmētājam un pielikumam izvīrītās pazīmes, jāatzīst, ka tās

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 273. lpp.

² Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O. Latviešu valodas mācības pamatkurss. — R., 1978. — 174. lpp.

ir ļoti līdzīgas. Pielikums, tāpat kā apzīmētājs, rodas uz saskaņojuma sakara pamata un izsaka atributīvu attieksmi. Tikai šai atributīvajai attieksmei ir neliela specifika, kas izpaužas tā, ka gan raksturojamais, gan raksturojošais teikuma loceklis apzīmē vienu un to pašu priekšmetu vai parādību (bet katrs no sava aspekta) — *Konsultāciju sniedz ārsts ķirurgs. Traļmeistars Tomass ir labs speciālists. Jaunbūvē trūkst strādnieku namdaru.* Tātad vienīgā atšķirība, ar ko atšķiras apzīmētājs un apzīmējamais vārds no pielikuma un raksturojamā vārda, ir tā, ka «.pielikums ar raksturojamo vārdu nozīmes ziņā ir vairāk vai mazāk identī nojēgumi»¹.

Domājams, ka šo atributīvās attieksmes specifisko niansi vien nevar uzskatīt par pietiekamu pamatu, lai pielikumu izdalītu par atsevišķu teikuma palīglocekli kā gramatikas kategoriju (ar kategorijai piemītošo abstrakcijas pakāpi), jo pēc pārējām pazīmēm pielikums neatšķiras no apzīmētāja. Tāpēc precīzāk būtu pielikumu uzskatīt par īpašu apzīmētāja paveidu.

2.2.3.1.2.3. PAPILDINĀTĀJS

Papildinātājs ir teikuma palīgloceklis, kas paskaidro ar darbības vārdu, īpašības vārdu vai apstākļa vārdu izteiktu teikuma loekli, nosaucot objektu, līdzekli, instrumentu, pavadoni, rezultātu — *Draugi pārrunā redzēto. Laiks ir izdevīgs zvejai. Viņiem būs žēl šķirties.*

Tātad papildinātāja noteikšanai, tā norobežošanai no citiem teikuma palīglocekļiem izmanto jēdzienisko attieksmi starp saistītajiem teikuma locekļiem. Norāde uz neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģisko formu (t. i., piederību pie noteiktas vārdšķiras) par būtisku pazīmi papildinātājam nav uzskatāma (pamatojumu sk. pārskatā par apstākli — 45. lpp.).

Papildinātājs parasti atbild uz jautājumiem *kā? kam? ko? ar ko? kur? ko darīt?*

Papildinātāju klasificē

1) pēc neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģiskās formas, t. i., pēc tā, ar kādu vārdšķiru izteikts teikuma loceklis, no kā atkarīgs papildinātājs;

2) pēc papildinātāja morfoloģiskās formas;

3) pēc sintaktiskā sakara veida;

4) pēc sastāva.

Pēc neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģiskās formas šķirams

1) pieverba papildinātājs, t. i., papildinātājs, kas atkarīgs no

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 274. lpp.

darbības vārda — *Sakārtojām darbavietu. Pasacīt patiesību. Pierakstīsim stāstījumu;*

2) pieadjektīva papildinātājs, t. i., papildinātājs, kas atkarīgs no īpašības vārda — *Cilvēks ir lepns par darbu. Māja bija pilna viesu. Ezers ir bagāts ar zivīm;*

3) pieadverba papildinātājs — *Viņa turējās nomaļus no drūmas. Bērnam bail no tumsas. Viņiem žēl šķirties.*

Detalizētāk papildinātāju klasificē pēc tā morfoloģiskās formas.

1. Pieverba papildinātājs var būt izteikts

1) ar lietvārda vai tā nozīmē lietota vārda

a) ģenitīvu — *Gaišs piesātināts ceriņu smaržas. Viņa vairijās skaļuma. Sargies vilcienā;*

b) datīvu — *Uzticos draugam. Motorlaiva tuvojas krastam. Bērni klausā audzinātājam;*

c) akuzatīvu — *Skolēns izprot uzdevumu. Viņš meklē atrisinājumu;*

d) instrumentāli — *Istaba pildijās ar dūmiem. Mēs atnāksim ar bērniem. Iedraudzējāties ar kaimiņiem;*

e) lokatīvu — *Ieklausījāties mūzikā. Paskatījos pulkstenī. Brauksim automobili;*

f) prepozicionālu savienojumu — *Iemācījos bez palīdzības. Neatbildēt uz apvainojumiem. Nosmējāties par joku.*

2) ar darbības vārdu infinitīva formā — *Es ieteicu viņam padomāt. Zēnam apnika lasīt* — vai divdabja formā — *Pagal mādzird runānot.*

Piebilstams, ka par papildinātāju nav uzlūkojams infinitīvs savienojumā ar darbības vārdu virzības nozīmē (par to sk. 49. lpp.).

2. Pieadjektīva papildinātājs var būt izteikts

1) ar lietvārda vai tā nozīmē lietota vārda

a) ģenitīvu — *Viņš ir cienīgs uzslavas. Bezdarbīgs cilvēks ir graša vērts. Viņš nav strīda kāriģis;*

b) datīvu — *Blakussēdētājs šķita viņai patīkams. Kaimiņtautas ir mums draudzīgas. Ceļš būs ērts autosatiksmei;*

c) instrumentāli — *Ceļojums bija bagāts piedzīvojumiem. Viņš ir slims ar sirdi. Meita ir vaļsirdīga ar draugiem;*

d) prepozicionālu savienojumu — *Cilvēki bija labi pret mani. Draugs varēja būt lepns par māsu. Ziņkārība bija stiprāka par smalkjūtību. Brigadieris būs nesaudzīgs pret paviršību;*

2) ar darbības vārdu infinitīva formā — *Skolēns ir spējīgs paveikt uzdoto.*

3. Pieadverba papildinātājs var būt izteikts

1) ar lietvārda vai tā nozīmē lietota vārda

a) ģenitīvu — *Meitenei bija žēl draudzenes;*

b) datīvu — *Mežs bija priekšā vējam. Suns piegāja tuvāk traukam. Puisis pagāja pretī meitenei;*

2) prepozicionālu savienojumu — *Viņš ir tālu no ģimenes. Bērnam ir bail no tumsas.*

Pēc sintaktiskā sakara veida parasti tiek šķirts

1) tiešais papildinātājs, t. i., tāds, kas izteikts ar vārda formu bez prievārda — *Māja bija pilna viesu. Māte noslaucīja putekļus. Mēs tuvojāmies bākaī. Sargies vilcienā!*

2) netiešais papildinātājs, t. i., tāds, kas izteikts ar vārda formu kopā ar prievārdu — *Ēka bija celta no laukakmeņiem. Viņš domāja par mājām. Māja bija pilna ar viesiem. Sargies no vilciena!*

Te gan jāatzīmē, ka papildinātāja šķirums tiešajā un netiešajā sintaktiskā sakara veidu pēc būtības neatspoguļo. Tāpēc, atspoguļojot sintaktiskā sakara veidu starp papildinātāju un neatkarīgo teikuma locekli, šķirams

1) pārvaldītais papildinātājs — *Tēvs stāda ābelīti. Meitene ķemmē matus. Glāze atsitās pret apakštasi;*

2) piekļautais papildinātājs — *Ir vērts gaidīt. Viņš atnācis lūgt. Mēs norunājām sastapties.*

Pēc sastāva papildinātāju iedala

1) vienkāršajā papildinātājā — *Visi nosmējās par joku. Bērns rotaļājās ar klucīšiem. Viņš pasniedza meitenei rozes;*

2) saliktajā papildinātājā — *Vīri nebija vienaldzīgi pret daiļo dzimumu.*

Saliktu papildinātāju var veidot divējādi vārdu savienojumi: sintaktiski nedalāms vārdu savienojums vai jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums.

Sintaktiski nedalāmu vārdu savienojumu var veidot objekta nosaukums ģenitīvā vai datīvā, kuru pārvalda vārds, kas nosauc daudzumu — *Pircējs palūdza kukuli maizes. Bērni izdzēra pa glāzei kakao. Paņēmu tāfelīti šokolādes. Sunim iedeva gabalu gaļas. Strādniece pacilāja vienu no spaiņiem. Viņa saprot kaut ko no elektronikas.*

Jēdzieniski nedalāmam vārdu savienojumam var būt vairāki veidi:

1) lietvārds ar objekta nozīmi datīvā, kuru pārvalda vārds, kas nosauc atsevišķo no kopuma — *Treneris izvēlējās spēcīgāko no audzēkņiem. Uz skati aizsūtīja labākos no dziedātājiem. Meitenes paņēma visskaistāko no vāzēm;*

2) lietvārds ar objekta nozīmi akuzatīvā vai datīvā kopā ar pavadoņa nozīmē lietotu vārdu instrumentālī — *Parkā satikām tēvu ar meitu. Svētkos meita uzaicināja tēvu ar māti. Darbs veicams inženierim ar laborantu;*

3) lietvārds vai tā aizstājējs ar objekta nozīmi kopā ar no teikto vietniekvārdu *pats, viss* vai noliegto vietniekvārdu *nekas, neviens* — *Vēlreiz pārsprīdisim visu runāto. Nomierinājām*

viņu pašu. Citu nevienu mēs nelūgsim. Ceļā neredzējām neko sevišķu;

4) vispārīgas nozīmes vietniekvārds *kas* (arī savienojums *kaut kas*) kopā ar nepieciešamo jēdzienisko papildinājumu, parasti ar īpašības vārdu *savāds, sevišķs, liels* — *Ēs pamanīju ko savādu. Bijām iecerējuši kaut ko sevišķu. Vajag sākt ar kaut ko lielu;*

5) lietvārds akuzatīvā ar objekta nozīmi kopā ar to pašu vārdu ģenitīvā ar prievārdu *pēc*, lai parādītu objektu secību, pakāpenību — *Viņš skatīja vērdiņu pēc vērdiņa. Apskatījām māju pēc mājas;*

6) salikts nosaukums ar īpašvārda funkciju — *Abonēju «Literatūru un Mākslu.» Saulrietā viesi priecājās par Rīgas jūras līci;*

7) vārdu savienojums ar termina funkciju — *Darbs veicams vecākajiem zinātniskajiem līdzstrādniekiem. Nodarbībā analizēsim jauktus saliktus teikumus. Māte iestādīja karalisko liliņu;*

8) frazeoloģisms vai frazeoloģiska rakstura vārdu savienojums — *Nav laika nokārt galvu. Pateicos par labām dienām!*

2.2.3.1.2.4. APSTĀKLIS

Apstāklis ir teikuma palīgloceklis, kas paskaidro ar darbības vārdu, īpašības vārdu vai apstākļa vārdu izteiktu teikuma locekli, norādot vietu, laiku, veidu, mēru, cēloni, nolūku, pavad-darbību — *Pēcpusdienā svelmēja saule. Saplaukušas sūri smaržīgās vīgriezes. Tēpat pa labi nodunēja soļi.*

Tāpat apstākļa noteikšanai, tā norobežošanai no citiem palīg-locekļiem izmanto jēdzienisko attieksmi starp saistītajiem teikuma locekļiem. Norāde uz neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģisko formu (t. i., piederību pie noteiktas vārdšķiras) par būtisku pazīmi apstāklim (un arī papildinātājam) nav uzskatāma, jo apstāklis tāpat kā papildinātājs paskaidro ar darbības vārdu, īpašības vārdu vai apstākļa vārdu izteiktu teikuma locekli. Tas nozīmē, ka šī norāde palīdz tikai norobežoties no apzīmētāja, jo apzīmētājam raksturīgs saistījums ar lietvārdu (vai tā nozīmē lietotu vārdu).

Apstākli galvenokārt klasificē, pamatojoties uz jēdzienisko attieksmi starp saistītajiem teikuma locekļiem, kā arī uz vārdu grupai piemītošo attiecīgo vārdu leksisko nozīmi vai locījumu formu nozīmi. Gramatikās visbiežāk mēdz šķirt šādas apstākļu grupas: 1) vietas apstākli, 2) laika apstākli, 3) veida apstākli, 4) mēra apstākli, 5) cēloņa apstākli, 6) nolūka apstākli. Tā kā apstākļu grupu konstatēšanā ir iesaistītas vārda leksiskās nozī-

mes, kā arī locījuma formu nozīmes, apstākļa grupu skaits var būt arī plašāks, ja semantiskā detalizācija ir sikāka.

Bez tam par apstākļu klasifikācijas principiem izmanto

1) saistījumu ar citu teikuma locekli vai teikuma locekļa pa-veidu;

2) vārdšķiru, ar kuras vārda formu izteikts apstāklis;

3) apstākļa sastāvu.

Vietas apstāklis norāda darbības vai pazīmes vietu, darbības sākuma vai gala punktu — *Māsas dzīvoja tuvu. Bērni pastaigājas parkā. Cilvēki dodas uz darbu. Viņš iznāca no kafējnicas.*

Vietas apstāklis atbild uz jautājumiem *kur? kurp? no kurienes? uz kurieni?*

Vietas apstāklis var būt saistīts

1) ar izteicēju — *Te mūs sagaidīja pārsteigums;*

2) ar verbālo papildinātāju — *Draugi solījās atnākt tepat;*

3) ar vietas apstākli — *Te jūrmalā jūtams vēsums;*

4) ar apzīmētāju — *Nekur nestrādājošie pilsoņi iesaistāmi darbā.*

Vietas apstāklis var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Vingrotāja pastiepās augšup. Viņš solīja ienākt šeit. Kaut kur pa labi nodunēja soļi. Nekur nestrādājošie pilsoņi iesaistāmi darbā;*

2) ar lietvārdu vai vietniekvārdu — *Virs galvas šalc liepa. Aiz manis palika krasts. Draugi solījās ierasties mājās. Meita nodomāja paciemoties pie manis. Mežā zem pazarēm rieksti vēl zaļi. Kaut kur tepat novietosim vāzīti. Aiz vārtiem atstātais kucēns smilksēja. Pa kreisi ejošais zēns pagriezās.*

Pēc sastāva vietas apstāklis var būt

1) vienkāršs — *Ļaudis nāca no tālienes;*

2) salikts — *Zilīte skraidīja pa zariņu zariņiem.*

Salikto vietas apstākli parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums, kurā ir lietvārds, kopā ar tās pašas saknes lietvārdu ģenitīvā nozīmes pastiprināšanai — *Viņa izstāstīja ziņu pa malu malām. Precinieki brauc no malu malām;*

Laika apstāklis norāda darbības vai pazīmes laiku, darbības sākumu vai beigas — *Es piecēlos agri. No Jāņiem diena kļūst isāka. Lidz vakaram darbu pabeigsim.*

Laika apstāklis atbild uz jautājumiem *kad? cik ilgi? no kura laika? līdz kuram laikam?*

Laika apstāklis var būt saistīts

1) ar izteicēju — *Drīz zaļos koki;*

2) ar verbālo papildinātāju — *Sovakar viņš iecerējis atpūsties;*

3) ar laika apstākli — *Sacensības beidzās vakar vakarā;*

4) ar apzīmētāju — *Nupat dzirdētie vārdi iepriecināja.*

Laika apstāklis var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Sestdien sanāks ciemiņi. Sovakar*

viņš iecerējis atpūsties. Kaut kad rīt apspriedisim plānu. Tikko uzartais lauks kūpēja;

2) ar lietvārdu vai skaitļa vārdu — *Pie vakara gājām ciemos. Septiņos sēdisimies pie galda. Vakarā pēc vakariņām iemetisim naktsšņores. Jāceļas būs četros no rīta. No rīta sagrieztā maize apkaltusi. Trijos ieplānotā sēde nenotiks.*

Pēc sastāva laika apstākļi var būt

1) vienkāršs — *Pēdējais autobuss aizgāja pirms pusnakts;*

2) salikts — *Uz pavasara pusi jūtams nogurums.*

Salikto laika apstākļi parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums.

Samērā bieži salikto laika apstākļi veido vispārīgas nozīmes lietvārds kopā ar nepieciešamo jēdzienisko papildinājumu — *Maija sākumā koki vēl bija kaili. Viņa dzimusi divdesmit pirmajā augustā. Viņi sadraudzējās astoņdesmitajā gadā.*

Veida apstākļi norāda darbības vai pazīmes veidu, kvalitāti — *Cilvēki nesteidzīgi pastaigājas. Makšķernieks brauca pa vējam. Laiks aizrit ātri. Vīgriezies sūri smaržo.*

Veida apstākļi atbild uz jautājumiem *kādā veidā? kā?*

Veida apstākļi var būt saistīts

1) ar izteicēju — *Ūdens plūda straumēm;*

2) ar verbālu papildinātāju — *Viņam patika strādāt divatā;*

3) ar veida apstākļi — *Viņš stāvēja stabili kā miets;*

4) ar apzīmētāju — *Ragaviņas slid pa gludi nobraukto ceļu.*

Veida apstākļi var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Sirds iepukstējās straujāk. Draugi nolēma strādāt kopā. Gājējs sāka iet tecīņus;*

2) ar lietvārdu, vietniekvārdu vai skaitļa vārdu, bieži vien salīdzinājuma konstrukcijā — *Mēs dzīvojam ar kaimiņiem draugos. Viņam patik strādāt vienatnē. Viņa bērņus sauca pa vienam. Suns sēdēja blakusvāģi kā cilvēks. Šķēlēs sagrieztā maize salikta šķīvjos. Viņš negāja kā citi;*

3) ar īpašības vārdu vai darbības vārdu divdabja formā, parasti salīdzinājuma konstrukcijā — *Gaiši dziedāja kā negudri. Zēns skatījās kā jautādam. Sivēns kvieca kā kauts;*

4) ar izsaukmes vārdu — *Pulkstenis iet tik-tak. Zirgs aizauklešoja dipada, dapa da.*

Pēc sastāva veida apstākļi var būt

1) vienkāršs — *Darbs ritēja bez pārtraukuma;*

2) salikts — *Visi runāja cits caur citu.*

Salikto veida apstākļi parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums.

1) Tas var būt izteikts ar lietvārda vai tā aizstājēja divkāršojumu, visbiežāk secības, pakāpenības norādīšanai — *Viņi tuvojās soli pa solim. Ārsts viņu iztaujāja vārdu pa vārdam. Ezis*

lasa tarakānus citu pēc cita. Tagad nāca kājinieki viens pēc otra.

2) Reizēm salikto veida apstākli veido vispārīgas nozīmes lietvārds kopā ar nepieciešamo jēdzienisko papildinājumu — *Izslāpušais dzēra lieliem malķiem. Visi strādāja pilnā sparā.*

3) Bieži vien salikto veida apstākli veido lietvārds datīvā vai lokatīvā kopā ar tās pašas vai citas saknes lietvārdu ģenitīvā, lai izteiktu nozīmes pastiprinājumu — *Odi sijājās baru bariem. Patiesība un meli jaucās stāstā juku jukām. Viss sajuka lupatu lēveros.*

4) Salikto veida apstākli veido frazeoloģisms vai frazeoloģiska rakstura vārdu savienojums — *Visi darbi gāja pa galvu pa kaklu. Viņa sapinās vārdos kā vista pakulās. Dzioniekus viņš sargāja kā savu aci pierē.*

Mēra apstāklis norāda darbības vai pazīmes kvantitāti vai intensitāti — *Daudz lasīju. Mazliet sala. Ledus bija diezgan biezs.*

Mēra apstāklis atbild uz jautājumiem *cik? cik lielā mērā?*

Mēra apstāklis var būt saistīts

1) ar izteicēju — *Mazliet griežas galva. Viņš pilnīgi aizliedza smēķēšanu. Ala bija stāvgrūdām pilna;*

2) ar verbālu papildinātāju —

Vecāki mudināja mācīties čaklāk;

3) ar apstākli — *Kaķis ļoti labi redzot tumsā. Eksplozija atbalsojās diezgan baigi. Lidmašīna nolaidās pavisam zemu;*

4) ar apzīmētāju — *Laukumiņā auga brīnum lieli krūmi. Nežēlīgi ass vējš sapurināja kreklu. Tas bija ļoti smags brīdis.*

Mēra apstāklis var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Mazliet salst. Abas krietni izskrējās pa mežiem. Karā mājas tika pavisam nopostītas. Braucēju bija ļoti daudz. Sitieni bija varen sāpīgi;*

2) ar lietvārdu — *Skrējējs nokūsis līdz nesamaņai. Telts ieputināta līdz pusei. Acis zilas kā debess.*

Pēc sastāva mēra apstāklis var būt

1) vienkāršs — *Par celtniecību runāja labi sen;*

2) salikts — *Abas daudz, daudz izskrējās pa mežiem.*

Salikto mēra apstākli parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums.

Tas var būt izteikts ar frazeoloģismu vai frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumu — *Viņas viena otru neieredzēja ne acu galā.*

Cēloņa apstāklis norāda darbības cēloni vai iemeslu — *Acis no putekļiem iekaisušas. Meitenei lūpa noraustās smieklos. Zēns aiz nepacietības nevarēja nosēdēt.*

Cēloņa apstāklis atbild uz jautājumiem *kāpēc? kādēļ?* Jāatzīmē, ka gan apstākļa vārds *kāpēc*, gan *kādēļ* atkarībā no konteksta var norādīt uz cēloni vai arī nolūku.

Cēloņa apstāklis parasti saistīts ar izteicēju — *Kāpēc jūs aizejat?*

Cēloņa apstāklis var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Es tāpēc piecelos pirms saules. Kāpēc tu raudi, bērns?*;

2) ar lietvārdu vai vietniekvārdu — *Plaukti vai lūza no smaguma. Dusmās viņš aizcērt durvis. Ko jūs visi mani ēdat? Sirds sāpējusi tevīs dēļ.*

Cēloņa apstāklis pēc sastāva parasti ir vienkāršs — *Kādēļ viņš tāds saīdzis?*

Nolūka apstāklis norāda darbības nolūku — *Sagādājām malku ugunskuram. Dēls aizbrauca uz Rīgu mācīties. Māte aicina pusdienās.*

Nolūka apstāklis atbild uz jautājumiem *kādēļ? kādā nolūkā? kādam nolūkam?*

Nolūka apstāklis parasti saistīts ar izteicēju — *Talcinieki cēlās darbam.*

Nolūka apstāklis var būt izteikts

1) ar apstākļa vārdu — *Kālab viņa to grib? Tādēļ jāpieliek visi spēki;*

2) ar lietvārda datīva vai lokatīva formu vai arī prepozicionālu ģenitīva, akuzatīva formu — *Viņi aiziet uz mežu pēc malkas. Pieklājības labad viņš neteica neko. Pie Lienes iešu precībās. Iesim pūpolos! Bērza zari noderēs slotām. Stārķis nesa čūskas barībai. Salu viņi izvēlējās par nometni. Visi bija sapulcējušies uz apspriedi;*

3) ar darbības vārdu nenoteiksmē — *Meita pienāca palīdzēt. Brālis aizgāja padzerties. Māte iegāja virtuvē gatavot pusdienas.*

Ar darbības vārdu nenoteiksmē izteikts ir nolūka apstāklis saistījumā ar izteicēju virzības nozīmē. Saistījumā ar citas nozīmes izteicēju darbības vārds nenoteiksmē uzlūkojams par verbālo papildinātāju — sal. *Meita pienāca palīdzēt* un *Meitai apnīka palīdzēt; Māte iegāja virtuvē gatavot pusdienas* un *Māte ieteica gatavot pusdienas.*

Nolūka apstāklis pēc sastāva parasti ir vienkāršs.

2.2.3.1.2.5. IEROBEŽOTĀJS

Ierobežotājs ir teikuma palīgloceklis, kas izteikts ar lietvārdu lokatīvā vai ģenitīvā, datīvā ar prievārdiem *ar, no, pēc* vai ar apstākļa vārdu un kas paskaidro, kādā ziņā ierobežota ar darbības vārdu vai īpašības vārdu izteiktā teikuma locekļa darbība vai īpašība — *Viņam veicas sportā. Meitene ir sārta no vaiga. Siļķes pēc dzīvesveida iedala divās grupās. Atskaņojums ir mākslinieciski augstvērtīgs.*

Tā tad ierobežotāja noteikšanai, tā norobežošanai no citiem palīglocekļiem izmantota ierobežotāja morfoloģiskā forma un jēdzieniskā attiecība starp saistītajiem teikuma locekļiem.

Ierobežotāju klasificē

- 1) pēc tā, ar kādu vārdšķiru izteikts teikuma loceklis, no kā atkarīgs ierobežotājs;
- 2) pēc vārdšķiras, ar kuras vārda formu izteikts ierobežotājs;
- 3) pēc ierobežotāja sastāva.

Ierobežotājs var būt saistīts

- 1) ar verbālo izteicēju vai papildinātāju — *Viņš reti kļūdījās sitienos. Pēc uzvedības nevienam svešinieks nepatika.*

Visbiežāk izteicēja vai papildinātāja funkcijā ir darbības vārdi *kļūdities, maldīties, sacensties, saprasties, vingrināties, ielaisties, palaisties, iedzīvoties, pārspēt, palīdzēt, atbalstīt, nosodīt, izdoties, laimēties, veikties, sekmēties;*

- 2) ar īpašības vārdu, kas parasti ir izteicēja funkcijā vai reizēm apzīmētāja funkcijā — *Viņš ir izveicīgs darbā. Zēns no izskata ir bailīgs. Pēc dabas viņa ir apķērīga.*

Ierobežotājs var būt izteikts

- 1) ar lietvārdu — *Draugs viņu atbalstīja šajā jautājumā. Viņai laimējies loterijā. Skolēns palaidies slinkumā;*

- 2) ar apstākļa vārdu — *Katrs tēls ir iekšēji bagāts. IZRĀDE bija mākslinieciski augstvērtīga. Sporta biedrība nostiprinājusi organizatoriski.*

Pēc sastāva ierobežotājs var būt

- 1) vienkāršs — *Zēni sacentās skriešanā. Pēc uzskatiem mēs esam dažādi. Draugs ir neliels no auguma;*

- 2) salikts, ko parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums — *Funkciju ziņā lietvārdi iedalāmi vairākās grupās.*

2.2.3.1.2.6. DUBULTLOCEKLIS

Dubultloceklis ir teikuma palīgloceklis, kas saistīts ar diviem dažādas nozīmes teikuma locekļiem un kas izsaka dzīvas būtnes, priekšmeta, parādības pazīmi darbības laikā — *Diena vilkās gara.*

Tā tad dubultlocekļa noteikšanai, tā nošķiršanai no citiem teikuma palīglocekļiem izmantots sintaktiskā sakara veids starp saistītajiem teikuma locekļiem (t. i., divējāda sintaktiskais sakars) un jēdzieniskā attiecība starp saistītajiem teikuma locekļiem.

Dubultlocekļa divējāda sintaktiskais sakars parādās, no vienas puses, saistījumā ar teikuma priekšmetu vai papildinātāju un, no otras puses, saistījumā ar izteicēju — *Vecāki sēdēja noguruši. Redzu vecākus nogurušus.* Dubultloceklim attiecsmē

pret teikuma priekšmetu vai papildinātāju ir izteicēja nozīmes raksturs, attieksmē pret izteicēju tam parasti ir apstākļa raksturs.

Dubultloekli klasificē

1) pēc tā morfoloģiskās formas, t. i., pēc tā, ar kādu vārdšķiru tas izteikts;

2) pēc sintaktiskā sakara veida;

3) pēc sastāva.

Dubultloeklis var būt izteikts

1) ar īpašības vārdu — *Viņš izslējās taisns. Slimnieks guļ bāls. Viņš pielēja krūzi pilnu;*

2) ar darbības vārdu lokāmā divdabja formā, parasti ar izskaņām *-is, -usi, -ts, -ta* — *Mājās viņš nāk piekūsis. Vecāki noskatījās pakaļ dēlam izbrīnījušies. Es negāju noskumusī nevienā vietinā. Meitene jutās satraukta;*

3) ar lietvārdu vai vietniekvārdu — *Kundziņš auga tavš dēliņš. Tāds viņš staigā vienmēr;*

4) ar skaitļa vārdu — *Pirmais mājās pārnāca dēls. Atbraucējs dzīvoja viens. Viņa atstāja bērnu vienu.*

Starp dubultloekli un teikuma priekšmetu var būt divējāds sintaktiskais sakars:

1) saskaņojums, veidojot saskaņoto dubultloekli — *Ezers stāvēja gluds;*

2) pārvaldījums, veidojot pārvaldīto dubultloekli — *Ienāk tēvs garā mētelī.*

Pēc sastāva dubultloeklis var būt

1) vienkāršs — *Sarkans auga āboliņš. Māsa izauga slaida. Uzacis apsarmoja baltas;*

2) salikts, ko parasti veido jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums — *Es izaugu smuīdra gara.*

Daži teikuma palīglocekļu noteikšanas jautājumi Teikuma palīglocekļu noteikšanai izmantoti dažādi kritēriji (sk. tabulu 52. lpp.).

Kā redzams, visu teikuma palīglocekļu noteikšanai izmantota jēdzieniskā attieksme starp saistītajiem teikuma locekļiem. Blakus šim kritērijam divu teikuma palīglocekļu — apzīmētāja un pielikuma — identificēšanai turklāt izmantota vēl neatkarīgā teikuma locekļa morfoloģiskā forma, ierobežotāja noteikšanai izvirzīta vēl tā morfoloģiskā forma un dubultlocekļa noteikšanai — sintaktiskā sakara veids starp saistītajiem teikuma locekļiem.

Tas nozīmē, ka, nosakot teikuma palīglocekļus tradicionālajā izpratnē, kritēriju izvēlē un to kombinācijās nav vienotības. Šo vienotības trūkumu tradicionālajā gramatikā asi kritizē strukturālās gramatikas pārstāvji.

Visu teikuma palīglocekļu izdalīšanā vienojošais ir tikai jēdzieniskās attieksmes kritērijs. Jēdzieniskās attieksmes starp saistītajiem teikuma locekļiem atzītas par noteicošajām, svarīgākajām.

Līdz ar to parādās neatbilstība starp teikuma virslocekļu un palīglocekļu noteikšanas kritērijiem, jo, kā tika konstatēts iepriekš, aplūkojot teikuma virslocekļus, tie noteikti, pamatojoties uz formāliem kritērijiem, par noteicošo, svarīgāko atzīstot vārda morfoloģisko formu.

Tāpēc jākonstatē, ka, nosakot teikuma locekļus tradicionālā skatījumā, formas un satūra vienības princips netiek īstenots konsekventi.

Teikuma palīglocekļu noteikšana

Teikuma palīglocekļi	Identificēšanas kritēriji			
	Pēc TP ¹ morfoloģiskās formas	Pēc neatkarīgā TL ² morfoloģiskās formas	Pēc sintaktiskā sakara veida starp saistītajiem TL	Pēc jēdzieniskās attiecsmes starp saistītajiem TL
Apzīmētājs		+		+
Pielikums		+		+
Papildinātājs				+
Apstāklis				+
Ierobežotājs	+			+
Dubultlocekļis			+	

¹ TP — teikuma palīglocekļis.

² TL — teikuma locekļis.

No satūra viedokļa teikuma palīglocekļiem izvirzītas trīs galvenās jēdzieniskās attiecsmes:

- 1) atributīvās, ko izsaka apzīmētājs;
- 2) objekta, ko izsaka papildinātājs;
- 3) adverbialās, ko izsaka apstāklis.

Taču šīs trīs attiecsmes pēc būtības nav savstarpēji līdzvērtīgas. Tas redzams, piemēram, faktā, ka īpašības vārds un apstākļa vārds, kas izsaka vienu un to pašu pazīmi un atšķiras tikai ar savu morfoloģisko formu, tiek uzskatīti par dažādiem teikuma palīglocekļiem un tātad arī par dažādu jēdzienisko attiecsmju veidotājiem atkarībā no tā, vai palīglocekļis saistīts ar lietvārdu vai ar kādas citas vārdšķiras vārdu. Sal. *Viņiem ir laba dzīve* (apzīmētājs, atributīva attiecsmē) un *Viņi labi dzīvo* (apstāklis, adverbiala attiecsmē). Līdzīgi arī par dažādu jēdzienisko attiecsmju veidotāju uzskatāms viens un tas pats lietvārds, ja tas saistīts ar lietvārdu vai tās pašas saknes darbības vārdu. Sal.

Un tad sākās smēdes celšana (apzīmētājs, atributīva attieksme)¹ un *Un tad sāka celt smēdi* (papildinātājs, objekta attieksme). Tāpat darbības vārds saistījumā ar lietvārdu un vienas un tās pašas saknes darbības vārdu vai īpašības vārdu uzskatīts par dažādu jēdzienisko attieksmju veidotāju. Sal. *Zuda spēja pretoties* (apzīmētājs, atributīva attieksme)² un *Viņš ir spējīgs pretoties* vai *Viņš spēj pretoties* (papildinātājs, objekta attieksme).

Tas nozīmē, ka atributīvā attieksme ir gramatiska attieksme, kas veidojas, vārda formai saistoties ar lietvārdu kā vārdšķiru, vārda (šeit pieminētajos gadījumos — īpašības vārda, apstākļa vārda, darbības vārda) nozīme netiek ņemta vērā.

Objekta un adverbialās attieksmes pretstatā atributīvajai attieksmei nav tik gramatiskas, tās ir konkrētākas, leksiskākas, t. i., vairāk atkarīgas no saistīto vārdu leksiskajām nozīmēm. Objekta un adverbialu attieksmi veido vārdu semantiskās grupas vai pat atsevišķa vārda spēja saistīties ar noteiktu vārdu un radīt noteiktu jēdzienisku attieksmi. Turklāt objekta attieksmes veidošanā būtiska ir prievārda nozīme. Piemēri ar objekta attieksmi: *Skaldījām malku. Rakām ar lāpstu. Rūpējos par ģimeni. Celt no ķieģeļiem*. Piemēri ar adverbialu attieksmi: *Dzīvojam pilsētā. Dzīvojam gadiem. Pasmēļu no avota. Strādāt līdz vakaram. Dzīvojam satīcīgi*.

Objekta un adverbialās attieksmes šķīrums būtībā ir mēģinājums šķirt priekšmetiskas attieksmes un nepriekšmetiskas jeb raksturojošas attieksmes. Sis ir ļoti būtisks šķīrums, kuru ir lietderīgi izmantot, lai diferencētu teikuma komponentus, kas nosauc teikumā apzīmētās situācijas «dalībniekus», tos, kas piedalās situācijas izveidošanā, un teikuma komponentus, kas raksturo šīs situācijas ārējos apstākļus. Tātad objekta un adverbialās attieksmes pretstatījums un šķīrums vērtējams pozitīvi un uzskatāms par teikuma saturiskās puses izpētes aizsākumu.

No iepriekš teiktā par teikuma palīglocekļiem var secināt: mācība par teikuma palīglocekļiem parāda, ka teikuma formas uzbūve un satura uzbūve ir viena no otras relatīvi neatkarīgas un asimetriskas un nav iespējams atrast «kopsaucēju» teikuma palīglocekļu morfoloģiskajam raksturojumam un jēdzieniskajai attieksmei.

2.2.3.2. VIENKĀRŠĀ TEIKUMA TIPI

Vienkāršie teikumi klasificēti no vairākiem viedokļiem:

1) pēc teikuma gramatiskā centra uzbūves;

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā gan norādīts, ka reizēm «...bez atributīvas attieksmes ir vēl arī kāda cita, piemēram, objekta vai adverbialo attieksmju nianse...» (R., 1962. — 2. d. — 247. lpp.)

² Turpat. — 269. lpp.

- 2) pēc gramatisko kopu skaita;
- 3) pēc izteicēja vai galvenā locekļa morfoloģiskās formas;
- 4) pēc palīglocekļu esamības vai neesamības teikumā;
- 5) pēc teikuma sarežģītības pakāpes.

Reizēm vienkāršos teikumus klasificē arī pēc modalitātes, tomēr tā nav uzskatāma par vienkārša teikuma specifisku pazīmi (sk. nodaļu 1.6).

2.2.3.2.1. VIENKĀRŠI TEIKUMI PĒC GRAMATISKĀ CENTRA UZBŪVES

Pēc teikuma gramatiskā centra uzbūves šķir 1) teikumus ar sadalītu gramatisko centru; 2) teikumus ar nesadalītu gramatisko centru.

Gramatiskais centrs ir sadalīts, ja tas sastāv no teikuma priekšmeta un izteicēja — *Bērnī mācās. Tā ir ugunīņa. Tas ir labi.*

Pastāv arī īpašs sadalītā gramatiskā centra veids — t. s. potenciāli sadalāmais gramatiskais centrs. Tajā teikuma priekšmets nav izteikts ar vārda formu, bet viegli izsecināms no verbālā izteicēja, ko veido darbības vārda īstenības vai pavēles izteiksmes vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. un 2. personas forma — sal. *Sasniedzu nometni* un *Es sniedzu nometni*; *Ko šeit dari?* un *Ko tu šeit dari?*; *Ieradīsimies* un *Mēs ieradīsimies*. Šādu izsecināmu teikuma priekšmetu sauc par ietvertu teikuma priekšmetu. Teikuma priekšmeta ietvērums būtībā ir vairāk stilistiska nekā sintaktiska parādība.

Gramatiskais centrs ir nesadalīts, ja tas sastāv no galvenā locekļa — *Krēslo. Vakars. Auksti*. Tātad par teikumiem ar nesadalītu gramatisko centru uzskatāmi teikumi bez teikuma priekšmeta — *Viņu aicina uz sacensībām. Agrs rīts. Dienā būs siltāk.*

2.2.3.2.2. VIENKĀRŠI TEIKUMI PĒC GRAMATISKO KOPU SKAITA

Dažās sintakses teorijās izmanto gramatiskās kopas jēdzienu¹, kas pēc satura ir tuvs gramatiskā centra jēdzienam. Kopu veido virsloceklis un parasti vēl ar to saistītie palīglocekļi — *Visi*

¹ Sk.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — XXVI—XXVII lpp. (Vienkāršu teikumu raksturojums no kopu viedokļa ieviests, sekojot krievu valodniecības tradīcijai, kuras sākums saistās ar A. Šahmatova vārdu. Latviešu valodas sintaksē kopas jēdziens ieguvus citādu izpratni nekā krievu valodniecībā.)

talcinieki (teikuma priekšmeta kopa) *strādāja cītīgi* (izteicēja kopa). *Auksta ziema* (galvenā locekļa kopa). Atsevišķos gadījumos kopu veido tikai virsloceklis — *Talcinieki strādāja. Ziema.*

No kopu viedokļa vienkāršus teikumus iedala

- 1) divkopu teikumus, kuros ir divas kopas;
- 2) vienkopas teikumus, kuros ir viena kopa;
- 3) bezkopas teikumus, kuros ir «centrālais loceklis», kas — pēc pašreizējiem priekšstatiem — nav pielīdzināms kādam no virslocekļiem un kam nav predikatīva saistījuma ar vārda formu citā konteksta teikumā — «*Prom iet netaisies?*» — «*Tad nē jau.*» *Viņš kļuvis par lielu vīru. Bez jokiem!*

Šādus atzinumus izteikuši vairāki autori¹.

Reizumis par divkopu teikumu uzskata teikumu ar nesadalītu gramatisko centru, radot terminoloģisku pretrunu — divkopu teikums ar vienu kopu.

Izmantojot kopas jēdzienu teikumu klasifikācijā un saprotot teikuma gramatisko kopu tikai kā faktisku vai potenciālu teikuma locekļu grupu, iespējams runāt par bezkopas teikumiem, t. i., konstrukcijām, kuru gramatiskais centrs nespēj veidot ap sevi kopu.

Iedalījumu pēc gramatiskā centra uzbūves nevar likt pamatā iedalījumam pēc iespējamo kopu skaita, pirmkārt, tāpēc, ka, izmantojot šos atšķirīgos iedalījuma principus, rodas dažāds teikuma tipu skaits (pēc gramatiskā centra uzbūves — divi tipi, pēc kopu principa — trīs tipi), otrkārt, tāpēc, ka teikumi ar nesadalītu gramatisko centru no klasifikācijas viedokļa neietver tiešu norādi uz diviem teikuma tiptiem — vienkopas teikumiem un bezkopas teikumiem. Pie šiem diviem teikuma tiptiem var nonākt, detalizētāk analizējot nesadalīta gramatiskā centra morfoloģisko formu. Ja nesadalīta gramatiskā centra morfoloģiskā forma (nevis tas, ka gramatiskais centrs ir nesadalīts) pieļauj kopas veidošanos, rodas vienkopas teikumi, turpretī, ja nesadalīta gramatiskā centra morfoloģiskā forma nepieļauj kopas veidošanos, rodas bezkopas teikumi.

No tā var secināt, ka teikuma gramatiskās kopas princips ir noderīgs tikai kā gramatiskā centra principa papildinājums, kā pakārtots princips gramatiskā centra principam, turklāt tikai nesadalīta gramatiskā centra raksturojumam.

¹ *Kārklis J.* Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā // Disertācija filol. zin. kand. grāda iegūšanai. — R., 1952; *Ceplītis L.* Bezkopas konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā // Teikuma uzbūve. VLI Raksti. — R., 1964. — 17. sēj. — 111.—195. lpp.

2.2.3.2.3. VIENKĀRSI TEIKUMI PĒC IZTEICĒJA VAI GALVENĀ LOCEKĻA MORFOLOĢISKĀS FORMAS

Izteicēja vai galvenā locekļa morfoloģisko formu šajā gadījumā nosaka vārdšķīra, kuras vārda forma funkcionē par kādu no minētajiem teikuma locekļiem.

«Tā kā teikuma priekšmets un izteicējs ir savstarpēja sakara saistījumā, tad, apcerot šo teikuma locekļu tipoloģiju, tie īsteni būtu aplūkojami abi vienkopus savstarpējā sakarā un nosacītībā»¹, taču teikumu tipoloģija veidota, liekot pamatā tikai izteicēja tipus. Tādējādi «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» doti šādi vienkārša teikuma tipi:

1) divkopu verbāls teikums — *Mēs satikāmies. Mēs dzīvojam Rīgā. Kaut dziesma nekad nebeigtos!*;

2) divkopu nomināls teikums — *Jūs esat studentes. Viņš būs pirmais. Maize ir vajadzīga visiem*;

3) divkopu adverbīāls teikums — *Pavasaris ir klāt. Durvis būs vaļā. Jūs veselu gadu bijāt prom*;

4) vienkopas verbāls teikums — *Zvana. Liņā. Tevi meklē*;

5) vienkopas nomināls teikums — *Pavasaris. Tādu brīnumu! Cik tumša nakts!*;

6) vienkopas adverbīāls teikums — *Cik jauki! Grūti. Varbūt kļūs vieglāk?*;

7) vienkopas adjektīvs teikums² — *Vēls. Kļūs siltāks. Istabā ir tumšs.*

2.2.3.2.4. VIENKĀRSI TEIKUMI PĒC TEIKUMA PALĪGLOCEKĻA NEESAMĪBAS VAI ESAMĪBAS

Pēc tā, vai palīglocekļu nav vai tie ir, vienkāršus teikumus iedala

1) vienkāršos nepaplašinātos teikumos, kas sastāv tikai no virslocekļiem — *Mēs ieradāmies*;

2) vienkāršos paplašinātos teikumos, kuros ir viens vai vairāki palīglocekļi — *Mēs ieradāmies sarīkojumā. Vakar mēs ieradāmies pilnā sastāvā.*

Dalījums nepaplašinātos un paplašinātos teikumos ir saistīts ar teikuma locekļu dalījumu virslocekļos un palīglocekļos, un tas atspoguļo divas principiāli dažādas vienkāršā teikuma kā valodas vienības realizācijas tekstā. Nepaplašināts teikums rāda šīs vienības minimumu, t. i., elementus, kas nepieciešami, lai konstruk-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 213. lpp.

² «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» nav dots pamatojums tam, kādēļ atsevišķi izdalīti vienkopas adjektīvie teikumi, neietverot tos nominālajos, kā tas darīts ar divkopu teikumiem.

cija varētu būt vienkāršs teikums. Turpretī paplašinātais teikums rāda ne tikai šo minimumu, bet arī tos teikuma locekļus, precizāk, palīglocekļus, kas paskaidro, precizē teikuma virslocekļus. Sal. *Viņš iet un Vakarā pa centrālo ielu viņš nesteidzīgi iet uz teātri.*

2.2.3.2.5. VIENKĀRŠI TEIKUMI PĒC SAREŽĢĪTĪBAS PAKĀPES

Jēdzienam vienkārša teikuma «sarežģītības pakāpe» ir galvenokārt praktiska nozīme tekstveidē un teikumu analizē — tas palīdz apzināt dažādos iespējamos vienkāršā teikuma sastāvus, pareizi noteikt vārdu saistījumu, lietot pieturzīmes utt.

Protams, sarežģītības pakāpju nošķirums ir intuitīvs, atkarīgs no valodas lietotāja «sintaktiskās prasmes». Tomēr nosacīti var izdalīt dažas pakāpes, sākot ar viszemāko no tām:

1) vienkāršs nepaplašināts teikums — *Saule spīd;*

2) vienkāršs paplašināts teikums, kurā palīglocekļi tieši pakārtoti virslocekļiem — *Rīta saule spīd virs apvāršņa;*

3) vienkāršs paplašināts teikums, kurā palīglocekļiem pakārtoti vēl citi palīglocekļi — *Vasaras rīta saule spīd virs zilgmētitā jūras apvāršņa;*

4) Vienkāršs (ne) paplašināts teikums, kurā ir īpaši formālās uzbūves komponenti: a) vienlīdzīgi teikuma locekļi, b) savrupināti teikuma locekļi, c) iespraudumi un iestarpinājumi, d) uzruna.

Vienlīdzīgi ir teikuma locekļi, kuriem ir viena un tā pati sintaktiskā funkcija, kuri ir saistījumā ar vienu un to pašu teikuma locekli, raksturojot to no viena viedokļa, un kuri savā starpā ir sakārtojuma sakarā — *Viņi runā satīcīgi un laipni. Pavasari atdzivojas gan cilvēki, gan dzīvnieki, gan augi. Viņš redzēja meitenes glīto seju, gaišos matus un dzīvās acis.* Tā pirmajā piemērā vārda formām *satīcīgi, laipni* ir viena un tā pati sintaktiskā funkcija — veida apstākļa funkcija, abas vārda formas ir saistījumā ar izteicēju *runā*, raksturojot to adverbīāli, un šo vārda formu starpā ir sakārtojuma sakars.

Vienlīdzīgi teikuma locekļi pēc morfoloģiskās formas var būt

1) viena veida, t. i., ja tie izteikti ar vienas un tās pašas vārdšķiras vārdiem vienā un tajā pašā gramatiskajā formā — *Vai viņš brīnījās, jūs moja, uzslavēja?*;

2) dažāda veida, t. i., ja tie izteikti ar dažādu vārdšķiru vārdiem vai ar vienas vārdšķiras vārdu dažādām gramatiskām formām — *Viņš lēni, siku solīti tipināja pār tirgus laukumu. Išaš un zūdošaš skaņas lido no stabules.*

Vienlīdzīgi teikuma locekļi var izteikt

1) vienojuma attieksmi, ko realizē ar vienojuma saikļiem *un, gan—gan, ne—ne, ir—ir, te—te, ne tikai — bet arī, ne vien — bet arī* — *Vai tikai tur neguļ varens un briesmīgs lācis? Spēle ritēja jautri, trokšņaini, dedzīgi;*

2) pretstata attieksmi, ko realizē ar pretstata saikļiem *bet, nevis — bet, ne — bet, taču, tomēr — Viņa atgriezās mājās nogurusi, bet apmierināta;*

3) šķiruma attieksmi, ko realizē ar šķiramiem saikļiem *vai, vai nu — vai — Talkā ies vai nu tēvs, vai brālis;*

4) paskaidrojuma attieksmi, ko realizē ar paskaidrojuma saikli *jeb — Kadiķis jeb paeglis sastopams gandrīz visos Latvijas nostūros.*

Vienlīdzīgi mēdz būt

1) teikuma priekšmeti — *Ēdiena trauks, karotes, maize saliktas uz sārtā akmens. Viņas acis atspoguļojās gan prieks, gan nemiens;*

2) izteicēji vai galvenie locekļi — *Vējš atsita svārku stūrus, knieba ausis, saldēja. Nakts klusa, bez vēja. Putni paceļas gaisā, sasaucas un ilgi riņķo virs meža. Mācīties, redzēt gleznu galerijās labāko;*

3) apzīmētāji — *Atbalss noskan vispirms Kurzemes, tad Vidzemes krastos. Viņš atcerējās svētkus savā ģimenē un draugu pulkā. Manai un tavai dzīvei ir kopīgs mērķis;*

4) papildinātāji — *Baltās pārslas apsedza laukus, mežus, jumtus. Bagātais Ansis nolika cepuri un spieķi. Iedod man grāmatu vai burtnīcu;*

5) ierobežotāji — *Tur bija saskaņa dzīves veidā un pat domāšanas veidā. Pūsis ir lēns kustībās un izdarībās;*

6) apstākļi — *Ne vakar, ne šodien tīrumā neviens nav redzams. Šalc jūra dienu un nakti. Lēnām un pamazām sāk rasties spēki;*

7) dubultlocekļi — *Viņš sēdēja uz sola salīcis, sakņupis, tikko dzīvs. Kļāvās stāvēja klusas un svinīgas. Dusmīgs un noka un ējies viņš nosvieda pātāgu.*

Vienlīdzīgi teikuma locekļi var būt saistījumā

1) ar precizējamo vārdu, t. i., ar vārdu, kas atrodas vienlīdzīgu teikuma locekļu priekšā un semantiski apvieno visu vienlīdzīgo teikuma locekļu nozīmes — *Pēcpusdienā kraujam visu ratos: darba rīkus un katlus, bļodas un cirvjus un ēdamas lietas. Uzlaikoju tūkstošiem dažādu platmaļu — zilas, zaļas, pelēkas, no velūra, no tūka, no zida, ar lentu, bez lentām. Lielākās upēs — Gaujā, Aiviekstē, Daugavā, Abavā — pie nakts āķiem bieži gadās zuši;*

2) ar vispārinošu vārdu, t. i., ar vārdu, kas atrodas aiz vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un semantiski apvieno visas vienlīdzīgo teikuma locekļu nozīmes, tās vispārinot — *Zimuļi, dzēšamā gumija, cimdi, pelnutrauks, svečturis — tā bija visa bagātība. Ne tēvs, ne māte, ne brālis, ne kaimiņi — neviens par to nekā nezināja. Rikotājs, kārtotājs un vadītājs, tas bija viņš.*

Vienlīdzīgs teikuma loceklis var būt

1) vienkāršs, ja tas izteikts ar vienkāršu teikuma locekli — *Edamo un dzeramo noliec uz galda;*

2) salikts, ja tas izteikts ar saliktu teikuma locekli — *Viņš auga prieka pilns un vesels.*

Savrupināts ir teikuma loceklis vai to grupa, kas ar parastā novietojuma maiņu vai ar intonācijas palīdzību nošķirts no pārējās teikuma daļas — *Te, mežmalā, vējš nav jūtams. Pienāca pavasaris, silts un saulains. Mājās iedams, iegriezos kafejnicā.*

Savrupinājumu lieto teikuma locekļa nozīmes precizēšanai.

Savrupinājums var būt

1) vienkāršs, ja tas izteikts ar vienkāršu teikuma locekli — *Tur, pie durvīm, stāv divi skolnieki;*

2) salikts, ja tas izteikts ar saliktu teikuma locekli vai teikuma locekļu grupu — *Piecēlās cilvēks, maza auguma. Vējš, pērnās lapas sagriezdams, joņo pa pilsētu.*

Savrupināts var būt

1) apzīmētājs un pielikums — *Tagad te bija tikai apkalpotājas, dūšīgas un spriganas. Suni, savu mīluli, viņa atgrūda;*

2) apstāklis — *Jūrā, iepretim upes grīvai, labi ķērās taimiņi;*

3) dubultloceklis — *Tad viņš atslējās sēdus, vecs un satriekts;*

Savrupinājums kā nošķirts teikuma loceklis sarežģī teikuma semantisko uzbūvi, saistoties «.. ar citiem teikuma locekļiem īpašā attieksmē, kam ir daļēji predikatīvs raksturs..»¹, t. i., savrupinātais teikuma loceklis vai tā grupa izsaka papildu pazīmi par priekšmetu vai parādību, kas nosaukti ar raksturojamo vārdu — *Gaiss, ziedu smaržu pilns, plūst ap mums (=gaiss plūst ap mums + gaiss ir ziedu smaržu pilns).* Vispēcīgāk šī attieksme saskatāma starp raksturojamo vārda formu un savrupināto apzīmētāju — *Tā bija pagātne, sveša un tāla (=tā bija pagātne + pagātne ir sveša un tāla).* Pavisam skaidri predikatīvā attieksme ir redzama divdabja teicienā — *Viņš stāvēja, vērodams debesis un jūru (=viņš stāvēja + viņš vēroja debesis un jūru).* Daļēji predikatīvā attieksmē ir t. s. gramatiskais savrupinājums, t. i., savrupināts apzīmētājs, pielikums, apstāklis, dubultloceklis.

Īpašs savrupinājuma gadījums veidojas, ja savrupinājumu paskaidro palīgteikums; tas iekļaujas savrupinājumā, veidojot savrupinājuma grupu — *Ziemeļu galā, pie ceļa, pa kuru no rīta slēpotāji ielauzās sādžā, bija visbriesmīgāk. Tā bija glīta meitene, slaida, gaišiem matiem, dzirkstošām acīm, kuru skatienā pāvīda pašpārlicinātība.*

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 415. lpp.

Savrupinātie apzīmētājs, pielikums, apstākļi, dubultloceklis ir teikuma locekļi, kuri pastāv blakus atbilstošiem nesavrupinātiem teikuma locekļiem, taču ir arī savrupinājums, kuram blakus nav nesavrupināta teikuma locekļa, t. i., divdabja teiciens.

Divdabja teiciens ir savrupināta sintaktiska vienība ar apstākļa vai dubultlocekļa funkciju, kuras pamatā ir divdabis, no kā atkarīga vismaz viena vārda forma ar papildinātāja vai apstākļa funkciju — *Labi ieklausoties, tātumā bija dzirdamas mūzikas skaņas. Pie akas stāv spaiņi, pilni pielieti.*

Divdabja teiciens vienmēr saistīts ar darbības vārdu finītājā formā. Divdabja izteiktajai darbībai ir tas pats darītājs, kas ar finīto formu izteiktajai darbībai — *Vēstuli lasot, viņš neizrādīja savus pārdzīvojumus.*

Divdabja teiciena centrā var būt divdabis ar izskaņām *-ot, -oties, -dams, -dama, -is, -usi, -ts, -ta* — *Lasot ābolus, stīgāju basām kājām. Smagi elpodami, vīri apstājās pie vārtiņiem. Dēls sēž pie galda, galvu noliecis. Upe guļ, saules satveicēta.*

Reizēm no divdabja atkarīgs ir palīgteikums vai arī no divdabja atkarīgo vārda formu var paskaidrot palīgteikums — *Tūristi, meklēdami, kur ir īstais ceļš, aizkavējās par divām stundām. Tā es stāvu, vērodams debesis un ūdeni, pār kuru sijājas gaišs pelēkums.* Šādos gadījumos veidojas divdabja teiciens ar ietvertu palīgteikumu, palīgteikums uzskatāms par divdabja teiciena sastāvdaļu.

No mūsdienu valodas viedokļa par divdabja teicienu uzskatāma t. s. absolūtā datīva konstrukcija. To veido divdabis ar izskaņu *-ot, -oties* un no tā atkarīgais lietvārds vai vietniekvārds datīvā. Vārds datīvā nosauc ar divdabi izteiktās darbības darītāju, bet ar darbības vārda finīto formu izteikto darbību veic kāds cits darītājs — *Pats precēju līgaviņu, Tēvam mātei nezinot. Saulei lecot, viņš stāvēs savā vietā.*

Pēc atrašanās vietas teikumā savrupinājums var būt

1) tāds, kas atrodas aiz raksturojamā vārda — *Mans paziņa, spējīgs inženieris, konstruēja speciālu dārza frēzi* (apzīmētājs). *Zosis, lielās un mazās, sacēla veselu gaviļu brāzienu* (pielikums). *Svētdienās, pēc pusdienas, viņš sēdēja pie galda un garlaikojās* (apstākļi). *Tad viņš atslējās sēdus, vecs un satriekts* (dubultloceklis);

2) tāds, kura vieta teikumā nav noteikta (divdabja teiciens) — *It kā meklēdams ceļu, viņš lēni iet pa tumšo Jūrmalas ieliņu. Lēni, it kā meklēdams ceļu, viņš iet pa tumšo Jūrmalas ieliņu. Viņš iet pa tumšo Jūrmalas ieliņu lēni, it kā meklēdams ceļu.*

Iespraudums un **iestarpinājums** ir relatīvi neatkarīgs sintaktisks elements, kas ir īpašā sintaktiskā saistījumā ar kādu teikuma locekli vai visu teikumu un kam nav teikuma locekļa funkcijas, bet kas norāda uz teksta autora attieksmi pret izteikto

saturu (iespraudums) vai arī izsaka paskaidrojumu par kaut ko teikumā (iestarpinājums) — *Manuprāt, biedri kļūdās. Tērbatā (tagadējā Tartu) izglītojušies daudzi latviešu kultūras darbinieki.*

Iespraudumam parasti ir modāla nozīme — *Bez šaubām, dabas apstākļi te ir labi. Saņemtie dati, iespējams, ļaus izdarīt vajadzīgos secinājumus. Par veselību, jādōmā, viņš nevar sūdzēties.* Iespraudumam bieži vien ir emocionāli ekspresīva nozīme — *Tīrais brīnums, kā tumsa visu pārvērš! Par veselību, paldies dievam, nevaru sūdzēties. Soreiz, par laimi, tas nebija ārā!* Iespraudums padara sarežģītāku teikuma semantisko uzbūvi ar kādu no šim papildu nozīmēm.

Turpretī iestarpinājums, izsakot paskaidrojumu, precizējumu vai piezīmi, rada papildu predikativitāti, tādējādi sarežģījot teikuma semantisko uzbūvi — *Daudzveidīga ir Slīteres rezervāta fauna (dzīvnieku valsts). Reiz (tas gadījās pavasarī) viņš smagi saslima. Vectēvam patika stāstīt notikumus no sava diezgan garā mūža (viņam bija jau gadu astoņdesmit).*

Gan iespraudums, gan iestarpinājums var būt

1) vienkāršs, ja to veido viens pilnnozīmes vārds — *Troksnis, par laimi, attālinājās. Godos uz tautas galda dejo trijdeksnis (pušķis);*

2) salikts, ja to veido vārdu savienojums vai teikums — *Viņš neticēja nekādām blēņām, tāpat kā viņa tēvs. Reiz (un šī reize puisēnam ilgi neizgāja no prāta) tēvs viņu paņēma sev līdzī braucienā.*

Uzruna ir relatīvi neatkarīgs sintaktisks elements vokatīva formā, kas ir īpašā sintaktiskā saistījumā ar kādu teikuma locekli vai visu teikumu un ko izmanto uzrunāšanai — *Vai tev nav auksti, meitiņ? Tas ir pareizi, dēls! Vasaras ceļiniek, paklausies ciruļa dziesmā!* Uzrunas jēdzieniskā attieksme izpaužas uzrunājamās dzīvās būtnes, priekšmeta, parādības nosaukšanā, konkretizēšanā, sarunbiedra uzmanības pievēršanā, emocionālās ekspresivitātes pastiprināšanā.

Uzruna var būt

1) vienkārša, ja tā sastāv no viena pilnnozīmes vārda — *Meitiņ, es tevi gaidīju. Es tevi atkal, jūra, ieraudzīju! Draugi, šis darbs ir šodien jāpaveic;*

2) salikta, ja tā sastāv no vārdu savienojuma, parasti no vārda, kas saistīts ar apzīmētāju, — *Miļo meitiņ, ko tu runā! Sveikas, puķainās pļavas! Tu, mana saule, dod man spēku!*

Uzrunas funkcija dažkārt ir tuva teikuma locekļa funkcijai, tai ir dažas gramatiskas pazīmes, kas raksturīgas teikuma loceklim, tāpēc uzrunu varētu vērtēt arī par īpašu teikuma locekli¹,

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 582. lpp.

vispirms — teikumos ar izteicēju īstenības vai pavēles izteiksmes vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. un 2. personas formā — *Ei tu, puiku liec mierā! Uzmanies, dēls! Tēv, tu vari iekurt uguni?*

Fakts, ka tradicionālajā sintaksē aplūkoti četri teikumu tipi būtībā ir nošķirti no vienkāršiem elementāras uzbūves teikumiem, ir atzinīgi vērtējams, jo ar to ir pievērsta uzmanība tam, ka vienkāršs teikums var būt semantiski vienkāršs un semantiski sarežģītāks. Tādējādi ir sagatavots pamats semantiski elementāru un semantiski sarežģītāku vienkāršu teikumu nošķiršanai.

2.2.4. VIENKĀRŠS TEIKUMS STRUKTURĀLĀS SINTAKSES IZPRATNĒ

Kā iepriekš (nodaļā 1.1.) norādīts, mūsdienu sintaksē var izdalīt divus pamatvirzienus: t. s. tradicionālo sintaksi un strukturālo sintaksi. Strukturālā sintakse ir īpaši sazarota, tajā iekļaujas vairāki virzieni, skolas, strāvājumi. Seit mēģināts apkopojoši parādīt galvenās idejas un to praktisko pielietojumu latviešu valodas faktu analizē.

Strukturālā sintaksē teikums tiek aplūkots vairākos aspektos¹. Ar aspektu saprotot būtiskās pazīmes sintakses vienībā, teikumam pamatā mēdz aplūkot trīs galvenos aspektus: formas (jeb strukturālo, gramatisko) aspektu, satura (jeb semantisko) aspektu un funkcionālo (jeb komunikatīvo, lietojuma) aspektu.

Formas aspekts attiecas uz teikuma formas uzbūvi.

Satura aspekts attiecas uz teikuma satura uzbūvi.

Gan no formas uzbūves, gan no satura uzbūves viedokļa teikums ir autonomš, visas tā īpašības ir izskaidrojamas, aplūkojot tikai šo autonomo vienību.

Piemēram, teikuma *Direktors ieradies* formas uzbūvi veido divu vārdu formu — lietvārda nominatīvā un darbības vārda finitajā formā — saistījums. Lai noskaidrotu un izprastu šī teikuma formas uzbūvi, nav nepieciešams iziet ārpus teikuma un analizēt vēl papildus kādas teksta vienības, kas veido teikuma kontekstu un / vai situāciju.

Arī sintaktiskā satura aspektā teikuma uzbūves īpašības skaidrojamas, neizejot ārpus teikuma robežām. Minētā teikuma *Direktors ieradies* saturu raksturo nojēgums par darītāju un aktīvu, t. i., mērķtiecīgu, darbību.

¹ Лекант П. А. Основные аспекты предложения // Русская речь. — 1975. — 1. — С. 120—127; Бабайцева В. В. О синтаксических единицах // Там же. — С. 127—135; Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. — Л., 1975. — С. 5—81; Kārklīņš J. Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes. — Liepāja, 1976. — 51. lpp.

Teikuma formas uzbūve un satura uzbūve ir atklājama, pētot to kā atsevišķu, no citiem teikumiem neatkarīgu vienību. Formas uzbūve un satura uzbūve ir teikuma konstruktīvā puse.

Funkcionālais aspekts attiecas uz teikuma kā teksta daļas organizāciju. Teikuma īpašības ir izskaidrojamas, aplūkojot teikumu kā lingvistiskā un ekstralingvistiskā konteksta un / vai situācijas sastāvdaļu.

Starp teikuma formas uzbūvi, satura uzbūvi un funkcionālo organizāciju pastāv noteikta saistība.

Teikuma satura izveidē piedalās arī formas uzbūve, t. i., noteiktu saturu veido noteiktu vārda formu saistījums, minētajā gadījumā lietvārda nominatīvā un darbības vārda finitajā formā saistījums. Taču formas uzbūves ietekme uz teikumu satura uzbūvi ir ierobežota, formas uzbūve tikai zināmā mērā ietekmē satura uzbūvi, jo noteicošā loma noteikta satura izveidē ir vārda formas leksiskajai nozīmei. Tā aplūkotajā teikumā *Direktors ieradies* darītāja nozīmi un aktīvas darbības nozīmi rada tas, ka lietvārds apzīmē cilvēku un darbības vārds — apzinātu darbību. Pretstatam var minēt teikumus ar to pašu formas uzbūvi, bet atšķirīgu satura uzbūvi, jo citas ir lietvārda un darbības vārda leksiskās nozīmes — *Laiks rit. Saule spīd.*

Tas nozīmē, ka teikuma formas un satura uzbūve ir savstarpēji saistītas, tomēr relatīvi neatkarīgas puses.

Teikums ar savu formas un satura uzbūvi kā valodas piederums iegūst «dzīvību» lietojumā runā. Minētais teikums *Direktors ieradies* kā atsevišķs ziņojums var tikt lietots vairākās konsituācijās, piemēram, tādās, ko var raksturot ar jautājumu *Kas zināms par direktoru? Kas atbraucis?* Uz katru šo jautājumu atbilde var būt aplūkojamais teikums. Uz pirmo jautājumu paredzēta atbilde ar informāciju par notikumu kopumā. Atbildot uz to, teikums tiek pielāgots funkcionālajam uzdevumam informēt par notikumu kopumā — *Direktors atbraucis* (akcentējot vārda formu *atbraucis*). Uz otro jautājumu paredzēta atbilde ar informāciju par notikuma atsevišķu sastāvdaļu — kas tieši ir ieradies. Tad atbildē teikums tiek pielāgots funkcionālajam uzdevumam informēt par to, kas tieši ir ieradies *Atbraucis direktors* (akcentējot vārda formu *direktors*).

Tas nozīmē, ka teikuma funkcionālā organizācija nav atkarīga no formas uzbūves, teikums saglabā savu formas uzbūvi dažādās konsituācijās, kuras raksturo dažādi funkcionālie uzdevumi.

Taču ar teikuma funkcionālo organizāciju ir saistīta teikuma satura uzbūve. Tieši satura uzbūve, kā redzams minētajos piemēros, reaģē uz teikuma apkaimi tekstā, tieši ar satura palīdzību teikums īsteno savu funkcionālo uzdevumu un iekļaujas konsituācijā.

Valodas lietotājs sazināšanās procesā, protams, ievēro visus aspektus vienlaicīgi (bieži vien neapzināti, automatizēti). Lingvistiskajā teikuma analizē izdevīgi ir aspektus šķirt, katrā no

tiem atklājot svarīgas teikuma īpašības, tomēr neaizmirstot, ka šie trīs aspekti īstenībā ir cieši saistīti.

To, ka teikums pētījams trīs aspektos, rāda fakts, ka teikumā tie var būt asimetriski, t. i., var būt dažāda veida neatbilstība starp teikuma formas, satura uzbūvi un funkcionālo organizāciju. Piemēram, teikums *Sniegs snieg* formāli sastāv no diviem elementiem, bet satura un funkcionālajā aspektā tas ir viena elementa teikums, jo abi elementi veido vienu satura uzbūves elementu ar dabas procesa nozīmi (sal. ar iespēju šo procesu arī formāli izteikt ar viena elementa teikumiem — *Sniegs. Snieg*). Kā funkcionāla vienība šis formālais divu elementu teikums ir nedalāms, jo atbilst funkcionālajam uzdevumam informēt par dabas procesu kopumā, un tas paredz teikuma funkcionālo nedalāmību (šo funkcionālo uzdevumu atspoguļo jautājums *Kas notiek?*, nevis jautājumi *Kas snieg?* vai *Ko dara sniegs?*). Līdzīgi neatbilstība starp formas un satura uzbūvi parādās teikumos — *Bērnu pārņem bailes. Es sajutu nogurumu*. Pēc formas tie ir trīs elementu teikumi, bet satura uzbūve sastāv no diviem elementiem: subjekts un tā psihiskais stāvoklis; subjekts un tā fiziskais stāvoklis. Teikuma saturu ir iespējams izteikt ar divu elementu teikumiem — *Bērns baidās. Es noguru*.

Visā teikuma sintakses sistēmā asimetriskums izpaužas divējādi. No vienas puses, vieni un tie paši teikumi pēc formas uzbūves var būt dažādi pēc satura uzbūves — sal. *Direktors atbraucis un Sniegs snieg; Es sajutu nogurumu un Es rakstu vēstuli*. No otras puses, vienu un to pašu teikumu pēc satura var izteikt ar dažādu formas uzbūvi — sal. *Sniegs un snieg, un Sniegs snieg, Bērns baidās un Bērnam ir bailes un Bērnam ir bail*.

Latviešu valodā starp dažādām teikuma uzbūves pusēm pārsvārā tomēr ir simetriskas attiecības.

Strukturālās sintakses teorijas radušās, realizējot praksē vienu no vissvarīgākajām 20. gadsimta valodniecības idejām, proti, atziņu, ka nepieciešams šķirt runu, tās faktus un valodu. Protams, priekšnoteikumi šīs svarīgās idejas realizējumam bija radīti jau tradicionālajā sintaksē. Mācība par teikuma locekļiem ļāva attīstīt domu par teikuma modeli un mācība par teikuma tipiemi — domu par teikuma modeļu paradigmu.

2.2.4.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA FORMAS UZBŪVE

Runā iespējamo teikumu skaits praktiski ir bezgalīgs, tāpēc, lai iegūtu pārskatu par būtiskajiem teikuma elementiem un to kārtojumu, tiek veidoti teikuma modeļi — jēdzieniski objekti, kas aizstāj izzināmos reālos teikumus un kam ir noteikta līdzība ar šiem teikumiem. Modeļi palīdz uzskatāmi demonstrēt teikumu būtiskās īpašības. Tā, piemēram, konstatējot, ka latviešu valodā ir

teikumi *Zēns sēž. Liepa zaļo. Putns dzied*, var izveidot modeli, kas sastāv no diviem elementiem: lietvārds nominatīvā un darbības vārds finitajā formā.

Teikums reāli pastāv milzumā runas izpausmju. Šis izpausmes nav tikai runas piederums vien, bet vienlaicīgi tās ir arī valodas piederums, jo katrā reālā teikumā parādās tā valodiskā būtība. Tas nozīmē, ka runa un valoda kā parādība un būtība, atsevišķais un vispārīgais atspoguļojas katrā teikumā. Modeļi vairāk attiecas uz valodu, tie ir normatīvi, tipizēti objekti, kas neņem vērā dažādas nejaušības vai kļūmes runā. Piemēram, teikums, kas fiksēts fonogrammā — *bērnām ir, viņš baidās* iekļaujams modelī, kas sastāv no lietvārda nominatīvā un darbības vārda finitajā formā — *Bērns baidās*.

Modeļus ar vienu vai vairākām identām īpašībām iespējams pēc noteiktiem principiem apvienot modeļu kopās, ko sauc par modeļu paradigmām.

2.2.4.1.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA MODELIS

Atkarībā no abstrakcijas pakāpes, kas izvēlēta teikuma modelēšanā, šķirami divi modeļu veidi: vienkārša teikuma minimālais modelis un vienkārša teikuma paplašinātais modelis.

Tā kā teikuma būtība ir predikatīvitatē, tad vienkārša teikuma minimālais modelis atspoguļo minimālo predikatīvo vienību.

Vienkārša teikuma paplašinātais modelis atspoguļo predikatīvu un ārpus konteksta saturiski pilnvērtīgu vienību.

Saskaņā ar modeļa šaurāko izpratni teikuma būtība saskatīta predikatīvitatē, un tas viss, kas nav būtisks teikumam kā minimālai predikatīvai vienībai, netiek ņemts vērā. Šādas izpratnes pamatā ir vienkārša nepaplašināta teikuma robežas tradicionālā izpratnē slāvu un baltu valodu sintaksē.

Sādu viedokli latviešu valodniecībā atzīst J. Kārklīš¹, sekojot krievu valodniecei N. Švedovai, kas viena no pirmajām to izvirzīja.

Saskaņā ar modeļa plašāko izpratni modeļa robežas, salīdzinot ar modeli šaurākajā izpratnē, tiek paplašinātas tā, lai teikums, arī no konteksta atdalīts, būtu saturiski patstāvīgs. No šī viedokļa ne tikai teikuma virslocekļi, bet arī viens vai daži teikuma palīglocekļi pēc tradicionālās izpratnes tiek atzīti par būtiskiem teikuma modelim. Valodnieki, kas pieņēmuši plašāko modeļa izpratni, teikuma modeli meklē, vienlaicīgi ņemot vērā teikuma predikatīvo pietiekamību (t. i., lai pēc modeļa veidotais teikums

¹ Карклиньш Ю. Ю. Некоторые теоретические проблемы интерпретации синтаксической структуры латышского языка // Известия АН Латв. ССР. — 1972. — № 10. — С. 105—118.

spētu izteikt modalitāti un laiku), kā arī spēju būt saturiski pilnvērtīgam.

Otro viedokli atbalsta daudzi sintaksisti gan Padomju Savienībā, gan ārzemēs, pētījot dažādu valodu, piemēram, čehu, krievu, poļu, itāļu valodas sintaktisko uzbūvi.¹

So viedokli latviešu valodniecībā atzīst, piemēram, J. Rozenbergs², J. Valdmanis³.

2.2.4.1.1.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA MINIMĀLAIS MODELIS

Saskaņā ar vienkāršā teikuma minimālā modeļa (teikuma struktūras shēmas, runājot šī viedokļa pārstāvju terminoloģijā) izpratni modelis atspoguļo minimālas predikatīvas vienības izveidei būtiskos komponentus.

Minimālas predikatīvas vienības izveidei būtiski ir tie komponenti, kas spēj izteikt predikativitātes kategorijas, t. i., modalitātes un laika kategorijas.

1. Komponenti, kas satur modalitātes un laika rādītājus, parasti ir darbības vārds finītā formā (V_{fin}), dažreiz arī infinitā formā (V_{inf}).

Teikuma minimālo modeli var veidot finītis verbs viens pats, ja tas ir pilnnozīmes verbs, kas nav spējīgs variēties skaitlī, dzimtē, arī personā — *Krēslo. Salst. Tveicē*. Verbs tiek lietots vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personā — *Aust (gaisma / rits). Skaidrojas (laiks / debesis). Lija (lietus / lieti). Sniga (sniegs / sniegi)*.

Teikuma minimālo modeli var veidot arī pilnnozīmes verbs infinitā formā — *Piecelties! Nesarunāties! Nesmēķēt!*

Teikuma minimālo modeli nevar veidot pilnnozīmes darbības vārds finītā formā viens pats, ja tā skaitlim un dzimtei, arī per-

¹ Sk.: Daneš F. A. three—level approach to syntax//Travaux linguistiques de Prague. — Prague, 1964. — P. 255—240; Ломтев Т. П. Описание структуры предложения на основе его функционального представления // Slavia. — 1965. — N 3. — S. 422—430; Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения // Slavia. -1968. — N 2. — S. 185—192; Boguslawski A., Karolak S. Gramatyka rosyjska w ujeciu funkcjonalnym. — Warszawa, 1970. — 511 s.; Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. (Семантическая и грамматическая структура простого предложения.) — М., 1971. — 292 с.; Зологова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973. — 350 с.

² Rozenbergs J. Ģenitīva funkcionālo tipu sistēma latviešu valodā // Latviešu valodas un literatūras problēmas. — R., 1970. — 49.—66. lpp.

³ Valdmanis J. Sintaktiskā adverbā vieta teikuma struktūrā // LPSR ZA Vēstis. — 1973. — 10. — 132.—139. lpp.

sonai ir iespēja variēties, jo skaitlis un dzimte, arī persona ir atkarīgi no tās vārda formas, ar kuru darbības vārds tiek saskaņots:

... (*ieradušās / ieradusies / ieradušies / ieradies*);

... (*novītusi / novītušas / novītis / novītuši*);

... (*sadraudzējušies / sadraudzējies / sadraudzējusies / sadraudzējušās*).

Teikuma minimālo modeli viens pats nespēj veidot arī palīgnozīmes darbības vārds finitajā formā — saitiņa (Cop_{fin}), jo tā spēj izteikt tikai gramatisko modalitātes un laika nozīmi, bet ne leksisko nozīmi — *ir...*, *būs...*, *tika...*, *kļūst...*. Tāpēc saitiņa pilnvērtīgi «darboties» var tikai savienojumā ar pilnnozīmes vārda formu, kas spēj izteikt vajadzīgo leksisko saturu, atstājot saitiņas «pārziņā» gramatisko modalitāti un laiku.

2. Tā kā teikuma minimālo modeli nespēj veidot darbības vārds finitajā formā viens pats, ja tam iespējams variēties skaitlī un dzimtē, arī personā, tad modeli iekļaujams tas komponents, kas, no vienas puses, nosaka darbības vārda skaitli un dzimti, arī personu ar saskaņojuma sakaru un, no otras puses, pats ir darbības vārda pārvaldīts, t. i., saskaņojošais pārvaldītais komponents — *Meitenes ieradušās* (**ieradusies / ieradušies / ieradies*). *Puķe novītusi* (**novītušas / novītis / novītuši*). *Jaunieši sadraudzējušies* (**sadraudzējies / sadraudzējusies / sadraudzējušās*).

3. Tā kā saitiņa pilnvērtīgu komponentu, kas izsaka gan gramatiskās modalitātes un laika nozīmi, gan arī vajadzīgo leksisko nozīmi, spēj veidot tikai savienojumā ar pilnnozīmes vārda formu, tad modeli iekļaujams šis pilnnozīmes vārds — *Laiks ir saulains. Vectēvs tika vesels. Diena kļūst silta.*

Tāpat vienkārša teikuma minimālajā modeli ietilpst, pirmkārt, komponents, kas spēj izteikt modalitātes un laika kategorijas, t. i., predikatīvais komponents, otrkārt, komponents, kas nosaka predikatīvā komponenta formu skaitlī un dzimtē, arī personā, treškārt, komponents, kas palīdz saitiņai izteikt pilnvērtīgu leksisko nozīmi.

Tas nozīmē, ka teikuma minimālajā modeli netiek iekļauti pat tie komponenti, kas predikatīvajam komponentam piesaistīti ar obligātu prognozējamu sakaru un kas pirmām kārtām veido teikumu par saturiski pilnvērtīgu vienību — *Māte gatavo (brokastis). Tēvs pārbauda (pulksteni). Bērni ieiet (dārzā).*

Šāda pieeja nozīmē pilnīgu atteikšanos no t. s. teikuma palīglocekļu analīzes vai arī virspusēju šo teikuma komponentu analīzi, kas aprobežojas ar to kvalificēšanu par 1) «vārda paplašinātājiem» vai 2) «visa teikuma paplašinātājiem». «Vārda paplašinātājs» ir vārda forma, ko piesaista predikatīvais komponents, realizējot savas sintaktiskās iespējas jeb potences — *Rīgā viesi devās uz koncertzāli*. «Visa teikuma paplašinātājs» ir vārda forma, kas attiecas uz visu teikumu kopumā — *Rīgā viesi devās uz koncertzāli*.

Kā izriet no iepriekš teiktā, vienkārša teikuma minimālajam modelim ir ļoti augsta abstrakcijas pakāpe un tas atspoguļo tikai teikuma formas uzbūves pašus nepieciešamākos komponentus, bet ne visus reālos teikumus, kas spēj apzīmēt nepieciešamās īstenības situācijas. Piemēram, modelis atspoguļo tādus teikumus kā — *Viesi atpūtās. Viesi pastaigājās*, bet ne — *Viesi devās uz koncertzāli*, kur komponenti *viesi* un *devās* nespēj veidot reālu teikumu (darbības vārda *devās* leksiskās nozīmes dēļ, kurai nepieciešams savienojums ar kādu vietas nojēgumu).

Vienkārša teikuma minimālais modelis pēc savas abstrakcijas pakāpes atbilst tam ideālam, kādu izvirzīja tradicionālā sintakse teikuma virslocekļu noteikšanai, tāpēc teikuma modeļu inventāra sastādīšanā var pamatoties uz tradicionālo mācību par teikuma virslocekļiem. Vērtējot vienkāršā teikuma minimālo modeli, lietderīgi ir citēt krievu sintaksisti V. Belošapkovu: «Jādomā, ka šī ir pārejoša parādība. Teikuma palīglocekļu jeb nekonstitutīvo teikuma locekļu sintaktiskais statuss var būt dažāds, tāpat kā (starp citu arī) kritēriji konstitutivitātes / nekonstitutivitātes noteikšanai. Valodas sintaktiskās sistēmas pilns apraksts prasa konsekventi parādīt visas opozīcijas, kas eksistē starp dažādām nekonstitutīvo teikuma locekļu klasēm, t. i., prasa izveidot jaunu mācību par teikuma palīglocekļiem.»¹

2.2.4.1.2. VIENKĀRŠA TEIKUMA MINIMĀLO MODEĻU INVENTĀRS

Latviešu valodā ir vienkomponenta minimālie modeļi un divkomponentu minimālie modeļi.

Vienkomponenta minimālo modeļi veido viens pats predikatīvais komponents.

Divkomponentu modeļi veido predikatīvais komponents un saskaņojošais pārvaldītais komponents.

Gan vienkomponenta, gan divkomponentu modeļu sakarā svarīga ir saitiņas problēma, precīzāk, problēma par darbības vārdiem, kuri spēj izteikt patstāvīgu leksisko nozīmi, apzīmējot procesu vai stāvokli, un arī raksturot modalitāti un laiku, un tiem darbības vārdiem, kuru nozīme aprobežojas ar modalitātes un laika raksturojumu un kuri tāpēc funkcionē par saitiņām.

Saitiņas problēma risināta uz dažādu valodu materiāla pamata.² Uzmanības centrā ir tas, kā interpretēt darbības vārda *būt*

¹ Белошанкова В. А. Сложное предложение и словосочетание (к вопросу об изоморфизме в синтаксической системе) // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. — М., 1974. — С. 82—83.

² Sk.: Zimek R. Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou. — Praha, 1963. — 166 s.; Чернов В. И. О классификации связочных глаголов современного русского литературного языка // Русский язык в школе. — 1971. — 2. — С. 83—88.

lomu teikumā, tāpēc tā apcerēšanai veltīti daudzi darbi,¹ arī latviešu valodas darbības vārda *būt* sintaktiskajām iespējām vairākkārt pievērsušies sintakses pētnieki.²

Darbības vārda *būt* interpretējumā sintaksē vērojami divi virzieni.

Pirmkārt, darbības vārdam *būt* tiek atzīta

1) sintaktiski patstāvīga nozīme; tāda ir a) esamības jeb eksistenciālā nozīme — *Latvijā ir lāči*, b) atrašanās jeb situatīvā nozīme — *Tēvs ir mājās*, c) piederības jeb posesīvā nozīme — *Viņam ir vasarnīca*;

2) sintaktiskā palīgnozīme, funkcionējot par saitiņu (analītiskajās sintaktiskajās konstrukcijās) — *Diena būs saulaina*;

3) morfoloģiskā palīgnozīme (veidojot salikto laiku formas) — *Ceriņi ir noziedējuši*.

«Latviešu literārās valodas vārdnīcā» šīm trim patstāvīgajām nozīmēm pievienotas vēl divas: 'pastāvēt (kā daļai pie kā)' — *Ābelei ir balti ziedi* un 'notikt, norisināties' — *Pagalmā bija liels trācis*. Būtībā šīs divas nozīmes ir piederības un esamības nozīmju nianšes.

Otrkārt, darbības vārdam *būt* tiek atzīta

1) morfoloģiskā palīgnozīme — *Draugs ir atnācis*;

2) sintaktiskā palīgnozīme visos darbības vārda lietojumos. Tas nozīmē, ka *būt* lietojums arī esamības, atrašanās vai piederības nozīmē uzskatāms par lietojumu sintaktiskajā palīgnozīmē, t. i., saitiņas funkcijā: esamība — *Latvijā ir lāči*. *Pavasārī būs svētki*; atrašanās — *Tēvs ir mājās*. *Jaunieši bija festivālā*; piederība — *Viņam ir vasarnīca*. *Mums ir dārzs*.

Teikumos, kuru saturs atspoguļo stāvokli vai procesu, darbības vārdiem ir gramatiski jēdzieniska komponenta loma un «darbojas» abas tā nozīmes — gramatiskā un leksiskā. Par saitiņu var būt darbības vārdi, kuri, saistoties sintaktiskajā savienojumā,

¹ Sk.: *Bach E. Have and be in English syntax // Language. — 1967. — 43, 2. — P. 462—485; Mrazek R. Valence slovesa бытъ — býti s predložkovými pády // Filologicke studie. — 2. — Praha, 1970. — S. 63.—72.*

² Sk.: *Ozols A. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi: Par verba būt strukturālo nozīmi latviešu valodā // Ozols A. Raksti valodniecībā. — R., 1967. — 343.—350. lpp.; Ozols A. Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse // Turpat. — 584.—603. lpp.; šajā darbā ir izklāstīta arī «būt» interpretācija «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā»; *Beitiņa M. Par verba būt leksiskajām nozīmēm un sintaktiskajām funkcijām // LVPI zin. konf. tēzes. — Liepājā, 1972. — 56.—57. lpp.; Beitiņa M. Jautājumā par verba būt semantiku (saistībā ar lokatīvu) // Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi. — R., 1976. — 186.—208. lpp.; Kārklīšs J. Praktiskums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. — 1. — R., 1970. — 39. un turpmākās lpp.; Kārklīšs J. Infinitīva sintaktiskās potences. — R., 1976. — 37. un turpmākās lpp.**

pirmajā plānā izvirza savu gramatisko nozīmi. Pirmajā plānā savu gramatisko nozīmi ir spējīgi izvirzīt darbības vārdi, kuru leksiskā nozīme ir ļoti abstrakta, vispārināta semantiskā pazīme (piemēram, *būt* — esamība vispār). Tāpēc darbības vārdi, kuri ir spējīgi funkcionēt par saitiņu, saistās ar ļoti dažādu nozīmju vārdiem — (1) *Šodien ir svētki*. (2) *Tēvs ir mājās*. (3) *Viņiem ir vasarnīca*. (4) *Meitene ir sajūsmā*. *Sportisti ir kustībā*. Teikumos, kuros ir paziņojums par kaut kā esamību (1), par tā telpiskajiem orientieriem (2) vai piederības attieksmi (3), vai arī stāvokli (4), tur nav vietas darbības vārda leksiskajai nozīmei, kas izsaka konkrētu procesu vai stāvokli, jo runa ir par cita rakstura attieksmēm, un no darbības vārda būtībā vajadzīgs, tikai lai tas izteiktu abstraktu esamības nojēgumu un raksturotu modalitāti un laiku.

Darbības vārda «ieguldījums» teikuma izveidē labi redzams, salīdzinot piemērus ar atbilstošajām konstrukcijām bez *būt* — sal. *Šodien ir svētki* un *Šodien svētki*; *Tēvs ir mājās* un *Tēvs mājās*; *Viņam ir vasarnīca* un *Viņam vasarnīca*; *Meitene ir sajūsmā* un *Meitene sajūsmā*; *Sportisti ir kustībā* un *Sportisti kustībā*. Jāatzīst, ka tas papildu informācijas daudzums, ko teikumā rada *būt*, ir tik minimāls, ka līdzinās gandrīz nullei. Tieši tāpēc minētajos teikumos ir iespējama darbības vārda *būt* sintaktiskā nullforma. Tas nozīmē, ka *būt* arī esamības (1), atrašanās (2), piederības (3) nozīmē var funkcionēt līdzīgi morfoloģiskas palīgnozīmes (sal. *Cerīņi ir noziedējuši* un *Cerīņi noziedējuši*) vai neapšaubāmi sintaktiskas palīgnozīmes darbības vārdiem *būt* (4), kur vārdformas *sajūsmā*, *kustībā* izsaka stāvokli un darbības vārdam *būt* atliek tikai fiksēt šī stāvokļa modalitāti un laiku. Turpretī, kā rāda latviešu valodas materiāls, ar pilnnozīmes darbības vārdiem, kas izsaka konkrētu nojēgumu, šādus teikumu dubletus veidojot nav iespējams (sal. *Draugs raksta vēstuli* un **Draugs vēstuli*). Šis fakts ir ļoti svarīgs arguments par labu tam, ka visos šeit minētajos teikumos *būt* neatkarīgi no dažādajām semantiskajām niansēm starp (1), (2), (3), (4) grupas teikumiem vispirms un galvenokārt funkcionē ar savu gramatisko (nevis leksisko) nozīmi, izsakot abstraktu esamības nojēgumu starp subjektu un vietu, priekšmetu u. tml. un raksturojot teikuma modalitāti un laiku.

Tas, protams, nenozīmē, ka darbības vārds *būt* kādā no dotajām sintaktiskajām palīgnozīmēm reizēm, īpašā konsituācijā, nevarētu tikt lietots kā pilnnozīmes darbības vārds — *Pavasari ir bijuši un būs*.

Līdzīgi darbības vārdam *būt* funkcionē arī darbības vārds *kļūt*, kuram tiek atzīta

1) sintaktiskā palīgnozīme; tāda ir a) nozīme 'veidoties (piemēram, mācoties, iegūstot kvalifikāciju)' — *Viņa kļuva par ārsti*, b) nozīme 'pārveidoties (par ko citādu nekā līdz šim)' — par cilvēkiem; 'gūt citādu īpašību, pazīmi nekā līdz šim' — *Viņš kļuva*

par darītāju, c) nozīme 'tikt ieceltam vai ievēlētam; uzņemties (kā) pienākumus' — *Viņš kļuvis par direktoru*, d) 'nonākt; nokļūt' — *Viņa kļuva ļauzu valodās*, e) nozīme 'veidoties stāvoklim, attieksmei' — *Ļaudim kļuva žēl saimnieces. Ārā kļuva gaišs. Laiks kļūst silts*;

2) morfoloģiskā palīgnozīme (veidojot ciešamās kārtas formas) — *Ilgas kļūs piepildītas*.

Pareti lietotajiem darbības vārdiem *tapt, tikt* gan zinātniskajā, gan skolu gramatikā atzītas palīgnozīmes: morfoloģiskā — *Viņš tiks mācīts* un sintaktiskā — *Puisis top kluss* (sal. *Puisis ir kluss.*), *Māja top gaiša* (sal. *Māja ir gaiša.*), *Vectēvs tiks vesels* (sal. *Vectēvs būs vesels.*).

Tapt un *tikt* reizēm var būt lietoti kā pilnnozīmes darbības vārdi — *Top jaunas skolas. Pagrabā tiek mitrums. Uz vilcienu viņš tika laikā*.

Latviešu valodā ir vesela rinda darbības vārdu, kuri tikai kādā vienā nozīmē tiek lietoti par saitiņām, piemēram, *atmesties* ar nozīmi 'iestāties, kļūt (par laiku)' *izskatīties* ar nozīmi 'šķīst', *likties* un *rādīties* ar nozīmi 'šķīst', *klāties* ar nozīmi 'risināties dzīvei, darbībai', *iet* ar nozīmi 'veikties, klāties' — *Laiks atmetās jauks* (sal. *..ir jauks*). *Viņš izskatījās dusmīgs* (sal. *..ir dusmīgs*). *Viss likās vienkārši* (sal. *.. bija vienkārši*). *Mums klājās labi* (sal. *.. ir labi*). *Es neiešu stridēties* (sal. *.. nestrīdēšos*).

Vienkomponenta modeļi

V_{fin3} Modeli veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu finitajā formā —

Krēslo. (Mazliet) līnā.¹ (Pēkšņi) satumsa. (Vakar) (mežā) šalca, kauca, plikšķēja.

(Viņam) *veicas* (labi).

(Kuģi) *šūpo*. (Tevi) *meklē*. (Viņu) *aicina* (pie direktora). (Par to) *rakstīja* (avīzēs).

V_{inf} Modeli veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā —

(Koku) *nocirst!* (Tā) *braukt* (ar automobili)! *Atrasties* (notikumu) (centrā) *un* (neko) *neredzēt!*

$Cop_{fin3Adj}$ Modeli veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar īpašības vārdu —

Bija kluss. (Šorīt) (mežā) *ir mitrs*.

$Cop_{fin3Adv}$ Modeli veido predikatīvais komponents,

¹ Iekavās doti komponenti, kas neietilpst vienkārša teikuma minimālajā modelī.

kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar apstākļa vārdu —

Būs skaisti. Bija auksti. Nebūs labi. (Vakar) (pie ezera) *bija vēsi.* (Cik) (tur) *bija karsti!* (Tagad) *klūs vieglāk.*

(Bērnām) *ir bail.* (Man) *bija žēl* (drauga). (Visiem) (šeit) *būs patikami.* (Slimniekam) *klūst nelabi.*

Cop_{fin3}N_n

Modeli veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar nomenu nominatīvā —

Bija klusums. (Drīz) *būs vasara.* (Latvijā) ir lāči. (Šeit) *ir visi.* (Vakar) (filharmonijā) *bija koncerts.*

Cop_{fin3}N_{g...v}

Modeli veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar nomenu jebkurā atkarīgajā locījumā —

(Par viņu) *bija sajūsmā. Brīvība! Kāda laime!*

Divkomponentu modeļi

N_n—V_{fin}

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu finitajā formā —

Cilvēki strādā. Koki zaļo. Cilvēki ceļ (māju). *Virietis pasniedz* (sievietei) (mēteļi). *Mēs apmetāties* (pie ezera). *Putni dzied* (zaros). (Rīgā) *viesi devās* (uz koncertzāli).

N_d—V_{inf}

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu datīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā —

(Ko man darīt? *Jums palikt* (mājās)! *Tev* (to) *nesapras!*

N_n—Cop_{fin}Adj

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar īpašības vārdu —

Meitene ir laimīga. Diena būs saulaina. *Viņa ir par jaunu. Mašīna bija gatava* (braukšanai). *Viņš ir stiprāks* (par brāli).

$N_n - \text{Cop}_{fin} \text{Adv}$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar apstākļa vārdu —

Vakars ir tālu. Tas būs interesanti. Zirgs bija pagalam. Ciemiņi ir šeit.

$N_n - \text{Cop}_{fin} N_n$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu nominatīvā —

Meitenes ir studentes. Pūce ir putns. Koks bija patvērums. Pulkstenis bija septiņi.

$N_n - \text{Cop}_{fin} N_{g,1}$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu ģenitīvā, lokatīvā —

Āķis ir zelta. Ābele ir ziedos.
Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu ģenitīvā ar prepozīciju, datīvā ar prepozīciju, akuzatīvā ar prepozīciju, instrumentāli —

$N_n - \text{Cop}_{fin} N_{prep. g}$

prep. d

prep. a

1

Cimdi ir no gumijas. Darbs ir pa spēkam. Laiks ir uz lietu. Kafija būs ar cukuru.

$N_g - \text{Cop}_{fin} N_n$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu ģenitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu nominatīvā —

Meiteņu ir vairums. Apsveicēju nebija mazums. Ogu ir milzums. Grāmatu ir daudz. Palīgu ir maz.

$N_d - \text{Cop}_{fin} N_n$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu datīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu nominatīvā —

Bērnam ir bumba. Viņam ir simpātijas (pret meiteni). Ābelei ir (balti) ziedi.

$N_n - \text{Cop}_{fin3} V_{inf}$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar nomenu nominatīvā, un predikatīvais komponents, kas

izteikts ar saitiņu kopā ar darbības vārdu infinitīvā —

(Skolēna) *darbs ir mācīties. Mērķis bija izdzīvot.*

$V_{inf} - V_{fin}$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā un predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu finītā formā —

Smēķēt aizliegts. Apciemot (slimnieku) ir atļauts (tuviniekiem).

$V_{inf} - Cop_{fin} V_{inf}$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar darbības vārdu infinitīvā —

Dzīvot ir cīnīties. Audzināt nozimē (sistemātiski) iedarboties.

$V_{inf} - Cop_{fin} Adj$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar īpašības vārdu —

Aizbēgt bija visvienkāršākais. Redzēt (to) ir vērts.

$V_{inf} - Cop_{fin} Adv$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar apstākļa vārdu —

Strādāt ir grūti. Atpūsties ir vieglāk.

$V_{inf} - Cop_{fin} N_n$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu nominatīvā —

Klusēt bija noziegums. Braukt ir nozīme. Kļūdities nav joks. Satīkties (ar draugiem) ir prieks. (Labi) strādāt ir pienākums.

$V_{inf} - Cop_{fin} N_{prep. d}$
 $prep. a$

Modeli veido saskaņojošais pārvaldītais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā, un predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu kopā ar nomenu akuzatīvā ar prepozīciju, datīvā ar prepozīciju —

Runāt kļūvis par paradumu. Strādāt ir pa spēkam.

2.2.4.1.1.3. VIENKĀRŠA TEIKUMA PAPLAŠINĀTAIS MODELIS

Saskaņā ar vienkāršā teikuma paplašinātā modeļa izpratni modelis atspoguļo predikatīvas un saturiski pilnvērtīgas vienības izveidei būtiskos komponentus.

Predikatīvas un saturiski pilnvērtīgas vienības izveidei būtiski ir tie komponenti, kas spēj izteikt predikativitātes kategorijas (t. i., minimālā modeļa komponenti), un tie komponenti, kas nodrošina saturisko pilnvērtību.

Saturisko pilnvērtību nodrošina tie komponenti, ko piesaista predikatīvais komponents ar obligāto pārvaldījuma vai obligāto pieklāvuma sakaru (t. i., tādu pārvaldījuma vai pieklāvuma sakaru, kad predikatīvajam komponentam ir vajadzīgs, nevis tikai iespējams, atkarīgais komponents) — sal. *Draugi atcerējās pārdzīvoto* un *Draugi atcerējās; Viņi norunāja ilgi un Viņi norunāja*).

Ar obligāto pārvaldījuma vai pieklāvuma sakaru piesaistīts var būt komponents ar subjekta nozīmi, komponents ar objekta nozīmi, komponents ar adverbiālu nozīmi.

1. Komponentis ar subjekta nozīmi nosauc to, kam piemīt īpašība, pazīme, stāvoklis, vai to, kas veic procesu. Komponentis ar subjekta nozīmi, kas parasti ir nominatīvā, reizēm tomēr var būt arī dažās atkarīgo locījumu formās:

- 1) datīvā — *Bērnām ir bail,*
- 2) lokatīvā — *Vējā norāva jumtu.*

Komponents ar subjekta nozīmi datīvā ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar apstākļa vārdu: N_d — $Cop_{fin3}Adv$. Modelis apzīmē pazīmes piemītību dzīvai būtnei — *Visiem būs patikami. Slimniekam kļūst nelabi*. Šim paplašinātajam modelim pamatā ir minimālais modelis $Cop_{fin3}Adv$.

Komponents ar subjekta nozīmi lokatīvā ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu finitajā formā: N_l — V_{fin3} — N_a . Modelis apzīmē procesu, ko izraisa dabas parādības — *Vētrā izpostīja sējumus*. Šim paplašinātajam modelim pamatā ir minimālais modelis V_{fin3} .

Reizēm, kad to pieļauj valodas leksiskā sistēma, rodas iespēja vienu un to pašu saturu izteikt arī ar teikumiem, kas veidoti pēc cita modeļa (N_n — V_{fin}) — *Viņai ir skumji* — *Viņa skumst; Vētrā izpostīja sējumus* — *Vētra izpostīja sējumus*. Šajos gadījumos skaidri redzams, ka atkarīgā locījuma formai ir tā pati subjekta nozīme, ko izsaka ar nominatīva formu. Atbilstošie pāra teikumi atšķiras nevis ar to, ko tie katrs apzīmē, bet gan ar to, kā tie katrs apzīmē. Katrs pāra teikums atbilstoši savam modelim stilizē izsakāmo saturu, dodot tam mazliet citu projekciju: nominatīvās

uzbūves teikumos vienlīdz akcentēta gan pazīme vai process, gan tā izjutējs vai veicējs, turpretī nenominatīvās uzbūves teikumos uzmanības centrā ir tikai pati pazīme vai process.

Subjekta nozīmes neesamība ir nozīmīga. Piemēram, teikumi, kas veidoti pēc paplašinātā modeļa $N_d - \text{Cop}_{\text{fin}3}\text{Adv}$, izsaka dzīvas būtnes fizioloģisku vai psihisku stāvokli — *Te bērniem ir jautri*. Izlaižot komponentu ar subjekta nozīmi un veidojot teikumus pēc minimālā modeļa $\text{Cop}_{\text{fin}}\text{Adv}$, fizioloģiskais vai psihiskais stāvoklis tiek piedēvēts pašam runātājam vai runātājam kopā ar tiem, kas ir ar viņu — *Te ir jautri*. Tas nozīmē, ka subjekta nozīmes neesamība norāda uz vispārinātu personu vai 1. personu. Tāpēc šādos gadījumos jārunā par subjekta komponenta nozīmīgu nullformu.

Komponents ar subjekta nozīmi datīvā ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar darbības vārdu infinitīvā: $N_d - V_{\text{inf}}$. Modelis apzīmē procesu, kas veicams vai ko veic dzīva būtne — *Visiem piecelties!* Šim paplašinātajam modelim pamatā ir minimālais modelis V_{inf} .

Līdzīgi kā iepriekš aplūkotajā gadījumā par subjekta komponenta nozīmīgu nullformu var runāt arī teikumos, kas veidoti pēc paplašinātā modeļa $N_d - V_{\text{inf}}$ — *Visiem piecelties!* Ja komponents ar subjekta nozīmi tiek izlaists (un tas tiek darīts regulāri), veidojot teikumu pēc minimālā modeļa V_{inf} , tad teikums apzīmē procesu, kas veicams pašam runātājam vai runas adresātam — *Tikai nepaklupt! Uzvilkt buras!* Teikums ar subjekta komponenta izlaidumu var arī izteikt procesu, kas veicams jebkuram cilvēkam — *Autobusā neiespieties!*

2. Komponenti ar objekta nozīmi apzīmē objektu, uz ko vērsts subjekta veikts process — *Brālis kārtoja grāmatas. Māsa palīdzēja mātei. Tēvs strādāja ar lāpstu.*

Obligātais pārvaldījums bieži vien ir arī prognozējams — *Meistars salaboja televizoru. Tēvs samaksāja meistaram.*

1) Objekta komponentu parasti piesaista verbālais predikatīvais komponents — *Brālis lasa grāmatu. Māsa raksta vēstuli draugam.*

Objekta komponents var būt dažādās formās:

a) akuzatīva formā, kas ir tipiskākā objekta komponentam — *Viņš ieslēdza televizoru. Diktore stāstīja pasaku. Bērni noklausījās to;*

b) ģenitīva formā — *Sargies vilciena! Viņa vairījās skatīties. Bērns baidās ūdens;*

c) datīva formā — *Tehnika kalpo cilvēkiem. Viņš uzticas kolēģiem. Zēns draudēja sunim;*

d) instrumentāļa formā — *Tēvs lepojas ar meitu. Viņš aizbrauca ar autobusu. Zēns meta ar akmeni;*

e) lokatīva formā — *Tēvs skatījās dēlos. Meitene ieklausījās mūzikā. Bērni piedalās kori;*

Komponents ar vietas nozīmi ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar apstākļa vārdu: $Cop_{fin3}Adv - N_{1/prep. g/prep. d}$. Modelis apzīmē pazīmi, kas piemīt dabas parādībai — *Pagrabā bija auksti. Aiz mājas būs karsti. Starp mājām būs karsti.*

Komponents ar vietas nozīmi ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar saitiņu trešajā personā kopā ar lietvārdu: $Cop_{fin3}N_n - N_1$. Modelis apzīmē stāvokli, ko izraisa dabas parādība — *Mežā ir klusums. Latvijā ir lāči. Filharmonijā būs koncerts.*

Komponents ar vietas nozīmi ir būtisks paplašinātajam modelim, kuru veido predikatīvais komponents, kas izteikts ar finīto darbības vārdu ($V_{fin3} - N_1$) fizioloģiska procesa nozīmē — *Krūtīs sāp. Mutē kalst. Sirdī žņaudz.* Šim paplašinātajam modelim pamatā ir minimālais modelis V_{fin3} , un tam ir paralēles ar teikumiem, kas veidoti pēc modeļa $N_n - V_{fin}$ — *Krūtīs sāp. Mute kalst. Sirds žņaudz.* Teikumi ar adverbīālo komponentu stilizē izsakāmo saturu, akcentējot pašu fizioloģisko procesu.

Līdzīgi kā komponents ar vietas nozīmi paplašinātajos modeļos būtisks var būt arī komponents ar laika nozīmi — *Naktī šalca, kauca, plikšķēja. No rīta ir klusums. Pēcpusdienā būs karsti. Rudenī ir vējains.*

Teikuma paplašināto modeļu veidošanās mehānisms lielā mērā atkarīgs no predikatīvā komponenta īpašībām, galvenokārt semantiskajām. Paplašināto modeļu ir vairāk, un tie ir daudzveidīgāki, ja predikatīvais komponents izteikts ar darbības vārdu. Citiem predikatīvajiem komponentiem ir ievērojami mazākas iespējas veidot paplašinātos modeļus. Tas izskaidrojams ar to, ka darbības vārds kā vārdšķira ir visbagātākais ar dažādām iespējām saistīties ar citām vārda formām.

Tādējādi teikuma predikatīvā komponenta (pirmām kārtām verbālā komponenta) atkarīgie komponenti kā teikuma paplašināto modeļu būtiskie komponenti kļūst par īpašu izpētes priekšmetu. Pētīt atkarīgos komponentus nebūt nenozīmē tos pētīt kā vārdkopas sastāvdaļas tradicionālajā sintaksē, jo vārdkopu veidošanos nosaka vārdu leksiskā saistāmība, bet leksiskā saistāmība ir tikai viens no faktoriem, kas organizē teikumu. Tāpēc pie paplašināto modeļu būtisko komponentu izpētes vēl jāstrādā, un tāpēc arī teikuma paplašināto modeļu saraksta izveide vēl ir aktuāls nākotnes uzdevums.

Beidzot vienkāršā teikuma modeļu apskatu, ir lietderīgi shematiski parādīt attieksmi starp minimālo un paplašināto modeli. Saskaņā ar minimālo modeli teikumi *Cilvēki atpūšas. Viņi apskata apkārtni. Puisis ienes vējdeli jūrā* veidoti pēc viena modeļa, t. i., $N_n - V_{fin}$, turpretī saskaņā ar paplašināto modeli katrs no tiem veidots pēc cita modeļa, t. i., $N_n - V_{fin}$, $N_n - V_{fin} - N_a$, $N_n - V_{fin} - N_a - N_{1/prep. g/prep. d}$.

<i>Cilvēki atpūšas Viņi apskata Puisis ienes</i>	<i>apkārtni vējdzēli jūrā</i>
Minimālais modelis	
Paplašinātais modelis	

2.2.4.1.2. VIENKĀRŠA TEIKUMA PARADIGMA

Vienkārša teikuma tipi ir saistīti cits ar citu. Atklāt dažādo teikuma tipu savstarpējos sakarus un parādīt šo sakaru kopumu nozīmē analizēt teikumu paradigmātiski jeb sistēmiski. Teikuma paradigma ir teikumu kopums, kuri sagrupēti pēc noteikta principa. Tādējādi ar teikuma paradigmas jēdziena palīdzību tiek realizēts sistēmiskuma princips sintaksē. Domājams, ka šāds grupējums spēj vairāk vai mazāk atklāt sistēmiskos sakarus starp valodas vienībām.

Veidojot teikuma paradigmas, vispirms izvēlas kāda teikuma tipa realizāciju, kas parasti tiek visbiežāk lietota, izsakot noteiktu saturu apgalvojuma formā, un to uzskata par paradigmas dominantu, piemēram, *Tu klusē*. Tālāk pieņem, ka teikuma tipam iespējamās modifikācijas (jeb varianti, derivāti), kas apvienojamas vienā un tai pašā paradigmā — *Kaut tu klusētu! Tu neklusē. Klusē tu!* u. tml. Kā rāda piemēri, modifikācijām ir formālas, modālas, arī stilistiskas atšķirības. Modifikācijām, ko iekļauj paradigmā, jābūt ar kādām kopējām īpašībām: modifikācijas veidotas pēc viena un tā paša modeļa; modifikācijas izsaka aptuveni vienu un to pašu saturu.

Teikuma paradigmas jēdziens tiek izprasts divējādi¹.

1. Vienkārša teikuma paradigma šaurākajā izpratnē ietver tikai modifikācijas, kas saglabā vienu un to pašu teikuma modeli — *Cilvēki ceļ māju. Cilvēki cels māju. Cilvēkiem jāceļ māja. Kaut cilvēki celtu māju!* u. tml. Šī paradigmas izpratne aizgūta no morfoloģijas, piemēram, no vārda locījumu paradigmas.

2. Vienkārša teikuma paradigma plašākajā izpratnē ietver ne tikai modifikācijas viena modeļa robežās, bet arī dažādus sinonīmiskus derivātus, kas reizēm iesniedzas citos modeļos (saglabā-

¹ Par teikuma paradigmas jēdziena rašanos 50. gadu beigās un attīstības sākumiem sk.: *Костинский Ю. М. Вопросы синтаксической парадигматики // Вопросы языкознания. 1969. — 5. — С. 106—114.*

jot aptuveni to pašu leksisko materiālu). Piemēram, paradigmā var iekļaut ne tikai *Cilvēki cels māju*, bet arī *Māja tiks celta*. Šī paradigmas izpratne aizgūta no vārddarināšanas, leksikoloģijas.

Atbilstoši teikuma paradigmas šaurākajai un plašākajai izpratnei ir lietderīgi šķirt 1) vienkārša teikuma minimālo paradigmu, 2) vienkārša teikuma paplašināto paradigmu.

2.2.4.1.2.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA MINIMĀLĀ PARADIGMA

Vienkārša teikuma minimālā paradigma ir teikuma formu kopums.

Teikuma paradigmas kā teikuma formu kopuma izpratnes pamatā ir trīs atziņas. Pirmkārt, teikuma gramatisko nozīmi veido modālās un laika nozīmes komplekss. Otrkārt, teikuma gramatiskā nozīme eksistē atsevišķu nozīmju veidā. Laika nozīmes noteiktā veidā saistās ar modālajām nozīmēm. Treškārt, atsevišķas modālās un laika nozīmes komplekss tiek izteikts noteiktā formā. Šīs formas tiek pretstatītas viena otrai, līdzīgi kā tas ir ar vārda formām morfoloģiskajā paradigmā.

Latviešu valodas sintaksē teikuma paradigmas jēdzienu ievieša J. Kārklīšs, priekšroku dodams paradigmai kā vienkārša teikuma formu kopumam.¹

Minimālā paradigma latviešu valodā var būt 1) pilna, 2) nepilna.

Pilnu paradigmu veido piecu modālo nozīmju izpausme:

1) īstenības nozīme, ko izsaka ar īstenības izteiksmi — *Viņš lasa. Mājā ir klusums. Te ir patikami;*

2) atstāstījuma nozīme, ko izsaka ar atstāstījuma izteiksmi — *Viņš lasot. Mājā esot klusums. Te esot patikami;*

3) pavēles nozīme, ko izsaka ar pavēles izteiksmi — *Lasi! Lai mājā ir klusums! Lai te ir patikami!*

4) vēlējuma nozīme, ko izsaka ar vēlējuma izteiksmi — *Kaut viņš lasītu! Kaut mājā būtu klusums! Kaut te būtu patikami!*

5) vajadzības nozīme, ko izsaka ar vajadzības izteiksmi — *Viņam jālasa. Mājā jābūt klusumam. Te jābūt patikami.*

Īstenības nozīme ir reāla nozīme.

Atstāstījuma, pavēles, vēlējuma un vajadzības nozīmes mēdz

¹ *Карклиньш Ю. Ю.* Некоторые теоретические проблемы интерпретации синтаксической структуры латышского языка // *LPSR ZA Vēstis*. — 1972. — 10. — 105.—118. lpp.; *Kārklīšs J.* Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā // *Baltu valodas senāk un tagad*. — R., 1985. — 174.—186. lpp.

saukt par ireālām nozīmēm, jo tās neatspoguļo procesa vai stāvokļa realitāti.

Istenības nozīme iespējama pagātnes, tagadnes vai nākotnes vienkāršās un saliktās formās. Atstāstījuma nozīme iespējama tagadnes vai nākotnes vienkāršās un saliktās formās. Pavēles nozīme ir nenoteikta laikā. Vēlējuma nozīme iespējama tagadnes vienkāršās un saliktās formās. Vajadzības nozīme iespējama pagātnes, tagadnes vai nākotnes vienkāršās un saliktās formās.

Tātad pilnu teikuma paradigmu veido šādas teikuma formas, t. i., modālo un laika nozīmju komplekss, kas izteikts ar morfoloģiskās izteiksmes un laika formām.

Viņi lasa

Viņi lasīja

Viņi lasīs

Viņi lasot

Viņi lasīšot

Lai viņi lasa!

Kaut viņi lasītu!

Viņiem jālasa

Viņiem bija jālasa

Viņiem būs jālasa

Viņiem būtu jālasa

Viņiem esot jālasa

Viņiem jālasot

Viņiem būšot jālasa

Viņi ir lasījuši

Viņi bija lasījuši

Viņi būs lasījuši

Viņi esot lasījuši

Viņi būšot lasījuši

Kaut viņi būtu lasījuši!

Viņiem ir bijis jālasa

Viņiem bija bijis jālasa

Viņiem būs bijis jālasa

Viņiem būtu bijis jālasa

Viņiem esot bijis jālasa

Viņiem būšot bijis jālasa

Taču ne katram teikuma modelim iespējama pilna paradigma. Dažām teikumu grupām ir nepilnas paradigmas.

Pirmkārt, paradigmas nepilnums ir atkarīgs no teikuma modeļa nozīmes. Piemēram, divkomponentu modelis $V_{inf} - V_{fm} - Smēķēt aizliegts! Apciemot slimnieku ir atļauts$ nav iespējams vajadzības izteiksmē.

Otrkārt, teikuma paradigmas nepilnums ir atkarīgs no konkrētām leksēmām, kas ieņem modeļa komponentu pozīcijas. Leksēmas nozīme var būt par šķērslī kādas noteiktas teikuma formas izveidei. Reizēm pat daži teikumi iespējami tikai vienā noteiktā formā, piemēram, teikumi pēc modeļa V_{inf} ar kategoriska aizlieguma nozīmi — *Netrokšņot! Netraucēt! Aizliegt atomieročus!*

Veidojot vienkārša teikuma minimālās paradigmas, jāstopas arī ar diskutējamiem jautājumiem. Piemēram, ir iebildums, ka minimālajā paradigmā dominē morfoloģijas aspekts — darbības vārda formas. Tomēr jāievēro, ka formu veidojošs līdzeklis paradigmā ir ne tikai darbības vārds, bet arī partikulas. Istenības un

atstāstījuma izteiksmes formas veido gan pats teikuma modelis, gan darbības vārds, pārējo darbības vārdu izteiksmju formas veido, kombinējot darbības vārda formas, partikulas un gramatiski nozīmīgu modeļa komponentu novietojumu. Vēlējuma izteiksmes un pavēles izteiksmes formas veido, kombinējot darbības vārda formu, partikulu un modeļa komponentu novietojumu (*Kaut... lasītu! Lai... lasa!*); vajadzības izteiksmes formu veido, kombinējot darbības vārda formu, kurai piesaista priedēkli *jā-* un nominālā komponenta formu¹ (*Viņam jā-lasa*).

Tas nozīmē, ka teikuma izveide un darbības vārda finītās formas lietojums ir nesaraujami saistīti. No vienas puses, darbības vārda finītajai formai sintaktiskajā sistēmā ir uzdevums raksturot procesu vai stāvokli no modalitātes un laika viedokļa. No otras puses, teikumam būtiska ir noteikta modalitāte un laiks. Tāpēc darbības vārda finītās formas izmaiņas modalitātē un laikā vienlaicīgi ir arī teikuma formas izmaiņas.

		<i>Studenti</i>	<i>klausās</i>	<i>lekciju</i>
		...	<i>klausoties</i>	...
	<i>Lai</i>	...	<i>klausās</i>	...
	<i>Kaut</i>	...	<i>klausītos</i>	...
		<i>Studentiem</i>	<i>jā-klausās</i>	<i>lekcija</i>
	<i>Studenti</i>	<i>klausās, klausījās,</i>	<i>klausīsies</i>	<i>lekciju</i>
	...	<i>klausoties,</i>	<i>klausīšoties</i>	...
	<i>Lai</i>	...	<i>klausās</i>	...
	<i>Kaut</i>	...	<i>klausītos</i>	...

Studentiem jā-klausās, bija jā-klausās, būs jā-klausās lekcija

2.2.4.1.2.2. VIENKĀRŠA TEIKUMA PAPLAŠINĀTĀ PARADIGMA

Vienkārša teikuma paplašinātā paradigma ir teikuma derivātu kopums.

Teikuma derivāta izpratnei pamatā ir vairākas atziņas. Pirmkārt, teikuma derivāta pamatā ir tas pats modelis, kas dominanti. Otrkārt, derivātu rada tādas izmaiņas, ko tieši neietekmē kon-

¹ Vajadzības nozīmes konstrukcijās no mūsdienu literārās valodas viedokļa subjekta nozīmi var izteikt tikai ar datīva formu, subjekta nozīmei pozīciju nosaka darbības vārda formas priedēklis *jā-*, kas ir būtisks vajadzības izteiksmes morfoloģiskais piederums. Priedēklis signalizē par «man» pozīcijas nepieciešamību. (Darbības vārds vajadzības izteiksmē arī morfoloģiskajā paradigmā saistās tikai ar subjektu datīva formā.) Katra «man» pozīcija vajadzības izteiksmē regulāri atbilst «es» pozīcijai citās izteiksmēs. Tāpēc datīva forma kā vienīgā iespējamā subjekta nozīmes forma vajadzības nozīmes konstrukcijās ir atzīstama par nominatīva formas variantu subjekta nozīmes izteikšanai.

teksts un situācija. Treškārt, derivātu veidošanās mehānismu raksturo

1) teikuma modeļa papildinājums ar palīgnozīmē lietotu komponentu — *Mēs strādājam. Mēs turpinām strādāt;*

2) teikuma modeļa komponenta izlaidums — *Mēs strādājam. Strādājam;*

3) teikuma modeļa komponenta aizstājums ar funkcionāli līdzvērtīgu komponentu citā formā — *Cilvēki strādā. Vairums cilvēku strādā.*

Veidojot teikuma modeļa derivātu, saglabājas viss teikuma saturs un turklāt vēl teikuma saturs bagātinās ar papildnozīmi — *Studenti klausās lekciju. Studenti grib klausīties lekciju.* Teikumu pāra otrais teikums ir derivāts, kas saistīts ar modeli, no kura šis derivāts veidots.

Var minēt parastākos, biežāk sastopamos vienkāršā teikuma derivātus.

1. Teikuma modeļa derivāts ar fāzes nozīmi.

Modelī tiek iekļauts darbības vārds finitajā formā ar fāzes nozīmi, t. i., darbības vārds, kura leksiskā nozīme ir nojēgums par noteiktu stadiju, momentu, pakāpi norisē (piemēram, *sākt, turpināt, beigt*), un pievienots darbības vārds infinitīvā (ar patstāvīgu vai nepatstāvīgu nozīmi) — *Studenti mācās. Studenti sāk mācīties.*

Derivāts ar fāzes nozīmi ir raksturīgs vairākiem teikuma modeļa tiptiem: ar darbības vārdu, īpašības vārdu un apstākļa vārdu centrā — *Cilvēki ceļ māju. Cilvēki beidz celt māju. Diena kļūst saulaina. Diena sāk kļūt saulaina. Man kļūst garlaicīgi. Man sāk kļūt garlaicīgi.*

2. Teikuma modeļa derivāts ar voluntatīvu nozīmi.

Modelī tiek iekļauts darbības vārds finitajā formā vai īpašības vārds ar voluntatīvu jeb gribas nozīmi (piemēram, *gribēt, varēt, spēt, spējīgs*) un pievienots darbības vārds infinitīvā (ar patstāvīgu vai nepatstāvīgu nozīmi) — *Studenti mācās. Studenti grib mācīties.*

Derivāts ar voluntatīvu nozīmi ir raksturīgs visiem teikuma modeļu tiptiem: ar darbības vārdu, īpašības vārdu, apstākļa vārdu un lietvārdu centrā — *Cilvēki ceļ māju. Cilvēki grib celt māju. Diena ir saulaina. Diena var būt saulaina. Man kļūst garlaicīgi. Man var kļūt garlaicīgi. Zēns ir teicamnieks. Zēns spēj būt teicamnieks.*

Voluntatīvās nozīmes ir ļoti dažādas, un katra no tām nav pievienojama jebkura modeļa pamatnozīmei. Tā, piemēram, derivāts ar iespējamības vai vajadzības nozīmi var tikt veidots no ļoti dažādās nozīmes teikumiem, turpretī derivātu ar gribas papildnozīmi nav iespējams veidot no teikumiem, kas apzīmē stihisku procesu vai stāvokli — *Bērns baidās. *Bērns grib baidīties. Satumst. *Grib satumst.*

Lielākā daļa fāzes un voluntatīvo darbības vārdu saistās ar darbības vārdu infinitīvā, līdz ar to aktualizējot jautājumu par verbālo sastata izteicēju, kas tika izvirzīts 50. gadu skolas gramatikās¹ un kuru vēlreiz mēģināja ieviest J. Kārklīšs 70. gados. Šai sakarā rodas problēma, kādus darbības vārdus finitajā formā saistījumā ar darbības vārdu infinitīvā un kādās konstrukcijās var atzīt par vienu teikuma komponentu.

Skaidrs ir tas, ka viens stāvoklis vai process nevar paplašināt otru stāvokli vai procesu. Tas iespējams tikai tad, ja vienam no darbības vārdiem nav pilnvērtīgas leksiskās nozīmes. Tādā gadījumā darbības vārds finitajā formā raksturo modalitāti un laiku, bet darbības vārds infinitīvā izsaka stāvokli vai procesu, un tie abi kopā veido vienu teikuma komponentu — predikatīvo komponentu. Tādi savienojumi veidojas ar fāzes un voluntatīvajiem darbības vārdiem, kas saistījumā ar otru darbības vārdu infinitīvā veido predikatīvo komponentu — *Pianiste turpina vingrināties. Viņš grib saņemt prēmiju.*

Šim konstrukcijām nepieciešams nosacījums, lai darbības vārds infinitīvā apzīmētu tā paša subjekta stāvokli vai procesu, ko apzīmē darbības vārds finitajā formā, t. i., lai abiem darbības vārdiem būtu viens un tas pats stāvokļa izjutējs vai procesa veicējs — *Students grib mācīties.* Sādu infinitīvu sauc par subjekta infinitīvu (sal. ar objekta infinitīvu — *Vecāki liek studentam mācīties*)¹.

Par vienu teikuma komponentu nav uzskatāms infinitīva savienojums ar darbības vārdu finitajā formā, kurš izsaka, piemēram, virzības nojēgumu — *Viņš aizgāja uzzināt par izbraukšanu. Viņš atbrauca paziņot jaunumus.* Šie darbības vārdi analizējami kā divi patstāvīgi teikuma komponenti.

3. Teikuma modeļa derivāts ar autorizētu nozīmi.

Modelī saitiņa tiek aizstāta ar tādu darbības vārdu, kura nozīmē blakus norādei uz modalitāti un laiku ir norāde uz teikuma autora subjektīvo vērtējumu, un modelis bieži vien tiek papildināts vēl ar komponentu, kas nosauc autoru —

Meitene ir skaista. Meitene šķiet skaista;

Darbs ir pa spēkam. Darbs mums izskatījās pa spēkam;

Strādāt bija grūti. Strādāt viņam likās grūti.

4. Teikuma modeļa derivāts ar atklāsmes nozīmi.

Modelī saitiņa tiek aizstāta ar tādu darbības vārdu, kura nozīmē blakus norādei uz modalitāti un laiku ir norāde, ka pazīme tiek atklāta — *Kolēģis ir izpalīdzīgs. Kolēģis izrādās izpalīdzīgs;*

¹ Kārklīšs J. Infinitīva sintaktiskās potences. — R., 1976. — 26. un turpmākajās lpp.

Istabā bija karsti. Istabā izrādījās karsti;

Meitenes ir studentes. Meitenes izskatās pēc studentēm.

5. Teikuma modeļa derivāts ar pazīmes eksistences parastuma vai eksistences turpināšanās nozīmi.

Modelī predikatīvais komponents (vai saitiņa) tiek aizstāts (vai paplašināts) ar darbības vārdu, kas izsaka parastumu vai turpināšanos — *Laiks būs silts. Laiks turēsies silts;*

Draudzenes patenko. Draudzenes mīl patenkot;

Istabā ir karsti. Istabā mēdz būt karsti.

6. Teikuma modeļa derivāts ar kvantitātes nozīmi.

Saskaņojošajam pārvaldītajam komponentam tiek mainīta locījuma forma no nominatīva uz ģenitīvu vai akuzatīvu, lai akcentētu daudzumu, intensitāti — *Tāds aukstums. Tādu aukstumul Viesi sabrauca. Kas viesu sabrauca!*

Bieži vien saskaņojošais pārvaldītais komponents tiek papildināts ar kādu vārda formu, kas izsaka daudzumu — *Āboli ir nolāsīti. Vairums ābolu ir nolāsīti.*

7. Teikuma modeļa derivāts ar nolieguma nozīmi.

Veidojot teikumu ar *būt* nolieguma formā, reizēm saskaņojošam pārvaldītajam komponentam mainās locījuma forma no nominatīva uz ģenitīvu —

Telefons ir istabā. Telefona nav istabā;

Bērnam ir bumba. Bērnam nav bumbas.

Tie ir teikumi, kas izsaka eksistences, vietas vai piederības nozīmi.

8. Teikuma modeļa derivāts ar pronomiņālo ekvivalentu.

Modelis tiek papildināts ar vietniekvārdu *tas*, kas veido pronomiņālo ekvivalentu saskaņojošajam pārvaldītajam komponentam —

Dzīvot — tas ir cīnīties. Sports — tā ir jaunība.

9. Teikuma modeļa derivāts ar 1. vai 2. personas pozīcijas nullformu.

Derivācijas būtība ir neaizpildīta 1. vai 2. personas pozīcija pie darbības vārda finitajā formā —

Mēs atpūšamies. Atpūšamies;

Es esmu pilsētnieks. Esmu pilsētnieks.

Sis derivāts ir parasts divkomponentu modeļiem — gan verbālajam, gan nominālajam tipam.

10. Teikuma modeļa derivāts ar saitiņas nullformu.

Derivāta būtība ir neaizpildīta saitiņas pozīcija teikumos īstības izteiksmes tagadnē 3. personā — *Diena ir saulaina. Diena saulaina;*

Vakars ir tālu. Vakars tālu;

Ir pavasaris. Pavasaris;

Satīkties ir prieks. Satīkties prieks.

Teikuma modeļa derivāts ar nozīmīgu saitiņas nullformu ir iespējams gan vienkomponenta, gan divkomponentu visiem teikuma modeļa tipiem.

Teikuma paradigmas teorija dod iespēju parādīt sakarus starp atsevišķiem teikumiem, kuru savstarpējā sakarība nebija acīmredzama. Kā latviešu valodas sintaksei raksturīgu piemēru var minēt teikumu *Pavasaris. Bija pavasaris. Būs pavasaris* interpretāciju, saskaņā ar kuru konstrukcija *Pavasaris* pārstāv vienu uzbūves tipu (t. i., vienkopas nominālus teikumus), turpretī pārējās konstrukcijas — citu uzbūves tipu (t. i., divkopu verbālus teikumus).¹ Taču nav grūti pārliecināties, ka visi minētie teikumi ir paradigmātiski saistīti savā starpā un visi tie attiecas uz vienu teikuma modeli $\text{Cop}_{\text{fln3}}\text{N}_n$. Ja šos teikumus neskata izolēti, tad ir jāatzīst, ka tikai īstenības izteiksmes tagadnē iespējamās implicēt (atklāti neizteikt, ietvert) modalitātes un laika rādītāju — saitiņu — *Ir pavasaris. Pavasaris*. Visas pārējo izteiksmju un laiku formas ir iespējamās tikai ar eksplīcitu (atklāti izteiktu) modalitātes un laika rādītāju — *Esot pavasaris. Lai ir pavasaris! Būtu pavasaris! Jābūt pavasarim*. Arī tajā pašā īstenības izteiksmē citas laiku formas — pagātne un nākotne — ir iespējamās tikai ar eksplīcitu modalitātes un laika rādītāju. *Sal. Ir pavasaris / Pavasaris*, bet *Bija pavasaris / *Pavasaris*, un *Būs pavasaris / *Pavasaris*. Tāpēc īstenības izteiksmes tagadnes formā saitiņai *būt* atzīta nozīmīga nullforma. Nullforma ir nozīmīga, jo tā norāda — reāls tagad.

Likumības, pēc kādām veidojas modifikācijas, ir samērā sarežģītas. No vienas puses, teikuma modeļa sintaktiskās iespējas rada šīs likumības, un, no otras puses, teikuma modeļa komponentu leksiskās nozīmes rada šīs likumības. Tāpēc, no vienas puses, katram teikuma modelim piemīt noteikts derivātu inventārs, un, no otras puses, tomēr ne jebkuram teikumam, kas veidots pēc viena modeļa, būs iespējami visi šim modelim piemītošie derivāti. Piemēram, derivāts ar voluntatīvu nozīmi ir raksturīgs teikumiem, kas veidoti pēc modeļa $\text{N}_n - \text{V}_{\text{fln}}$, taču derivātu ar gribas nozīmi

¹ Pie izņēmumiem, kas pārstāv citu uzskatu, pieder A. Ozola interpretācija, pēc kuras konstrukcija *Pavasaris* ir implicīts divkopu teikums (sk.: *Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda*. — R., 1961. — 321. lpp.), un J. Kārklīņa interpretācija, pēc kuras *Pavasaris* ir potenciāli verbāls teikums, kas ir paradigmātiski saistīts ar divkomponentu verbāliem teikumiem *Ir pavasaris|||*. *Bija pavasaris|||*. *Būs pavasaris. Kārklīņš J. Sintagmātikas un paradigmas attieksmes teikumi strukturālās tipoloģijas interpretācijā*. // *Baltu valodas senāk un tagad*. — R., 1985.

nav iespējams veidot no teikumiem, kas apzīmē stihisku stāvokli vai procesu — *Bērns baidās*. **Bērns grib baidīties*.

Pētāms būtu jautājums par teikuma modeļa derivātu attieksmēm ar citiem tādas pašas nozīmes izteikšanas veidiem, par derivātu formālo pamatu un semantisko pamatu.

Pat īpaši nepētot jautājumu par teikuma modeļa derivātu attieksmēm ar citiem tās pašas nozīmes izteikšanas veidiem, redzams, ka dažu derivātu nozīmes iespējams izteikt ar cita līmeņa (piemēram, vārddarināšanas) līdzekļiem. Piemēram, fāzes nozīmi iespējams izteikt gan ar teikuma modeļa derivātu, gan ar piedēkļa pievienojumu predikatīvajam komponentam — *Kolēģis sāka runāt*. *Kolēģis ierunājās*; *Mehāniķis beidza labot mašīnu*. *Mehāniķis salaboja mašīnu*. Citas derivātu nozīmes iespējams arī izteikt ar tā paša sintakses līmeņa (tikai cita tipa) līdzekļiem — izmantojot citu teikuma modeli (nevis tā paša modeļa derivātu) vai arī citu sintakses vienību, piemēram, saliktu teikumu.

2.2.4.2. VIENKĀRŠA TEIKUMA SATURA UZBŪVE

60. un 70. gadu mijā valodniecībā sākās semantikas izpētes aktivizēšanās, jo sevišķi teikuma jomā. Ideju par teikuma saturu kā īpašu teikuma uzbūves pusi pirmais izvirzīja čehu valodnieks F. Daneš.¹ 60. gadu beigās tika atzīta nepieciešamība analizēt teikuma saturu visā tā veselumā.

Vienkārša teikuma *s a t u r s* ir teikumā ietvertais īstenības fragmenta atspoguļojums, t. i., situācija, un teikuma autora attieksme pret šo atspoguļojumu.

Teikuma satura izpēte notiek, ņemot vērā tajā ietilpstošo vārdu gramatiskās un leksiskās nozīmes un sintaktiskās attieksmes, kādās vārdi saistīti savā starpā. Izpētes uzdevums ir atklāt un noteikt teikuma satura uzbūves modeļus.

Vārda nozīme tiek pētīta caur visa teikuma satura prizmu, visa teikuma satura sastāvā un kopsakarā. Vārda nozīmes izpētes uzdevums ir atklāt un noteikt vārda nozīmju tipus teikuma satura uzbūvē. Šāda pieeja vārda nozīmei tuvina un pat vieno leksisko semantiku un sintaktisko semantiku.

Teikuma satura un vārda nozīmes jautājumus pētot kopsakarā, izveidojās semantiskā sintakse. Tās raksturīga pazīme ir vispārēja pieeja nozīmei, neuzskatot, ka gramatiskās un leksiskās nozīmes principiāli atšķiras.

Semantiskās sintakses teorētisko principu pamatā ir doma, ka teikumā atspoguļota vesela situācija (kam pamatā ir īstenības

¹ Daneš F. A. three-level approach to syntax // Travaux linguistiques de Prague. (L'école de Prague d'aujourd'hui). — Prague, 1964. — 1. — P. 225—240.

fragments), kurā iesaistīti šīs situācijas dalībnieki, priekšmeti, parādības. Vārds apzīmē tikai daļu no situācijas, un tikai pastarpināti, iekļaujoties teikuma sastāvā, vārds saistās ar situāciju.

Teikuma satura pētišanā izveidojušās vairākas pieejas.

Vienai no tām pamatā liek teikuma formālo uzbūvi un, koncentrējot uzmanību uz formālās uzbūves īpatnībām, cenšas atklāt teikuma satura uzbūvi. Šo pieeju teorētiski pamatojusi un izstrādājusi krievu sintaksiste N. Švedova,¹ latviešu valodniecībā to atzinis J. Kārklīšs.² Teorētiskais izejas punkts ir atziņa, ka «..dažādu semantisko struktūru teikumu nošķiršana ir jāpārbauda un jākorīgē ar gramatiskiem raksturojumiem»³, jo nevienu no teikuma semantiskajiem tipiem nevar noteikt, pamatojoties tikai uz vienu pazīmi — galveno locekļu leksiskajām nozīmēm, tāpēc ka semantika neeksistē viena pati par sevi bez gramatiskā noformējuma. Gramatiskajā noformējumā tiek ietverts vesels pazīmju komplekss: subjekta, t. i., stāvokļa izjutēja vai procesa veicēja, noformējuma veids, teikuma paradigma, sintaktiski semantiskās attiecības ar citiem teikuma gramatiskajiem tipiem. Vērā tiek ņemtas arī leksiskās nozīmes vārdiem, kuri veic galveno locekļu funkcijas.

Otrai pieejai raksturīga pievēršanās situācijai kā īstenības fragmenta atspoguļojumam. Viens no pirmajiem šajā virzienā sācis strādāt un teorētiski to pamatojis krievu valodnieks T. Lomtjevs. Viņš uzskata, ka teikuma satura uzbūve ir attiecsmju sistēma, kuras centrā ir attiecsmju veidotājs — predikāts, kas atklāj pozīcijas priekšmetiem un programmē priekšmetu skaitu un raksturu.⁴

Šī pieeja, kas orientēta uz īstenības fragmenta atspoguļojumu, ir stipri sazarojusies un modificējusies dažādu valodnieku darbos. Galvenās teorētiskās atziņas ir praktiski izmantotas un pārbau-

¹ Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание; VII Международный съезд славистов. — М., 1973. — С. 458—483; Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис) // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. — М., 1974. — С. 105—121.

² Кārklīšs J. Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferencālās pazīmes. — Liepājā, 1976. — 51. lpp.

³ Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения. — С. 483.

⁴ Ломтев Т. П. Описание структуры предложения на основе его функционального представления // Slavica. — 1965. — 3. — С. 422—430; Ломтев Т. П. Структура предложения в славянских языках как выражение структуры предиката // Славянское языкознание: IV Международный съезд славистов. — М., 1968. — С. 296—315.

dītas, pētot dažādu valodu materiālu.¹ Šī izpētes virziena lietderība ir pārbaudīta arī latviešu valodas sintaksē.²

Padomju valodniecībā ir iedibināts interesants un perspektīvs virziens, ko teorētiski pamatojusi un valodas materiālā pārbaudījusi N. Arutjunova.³ Pieņemot par pamatu otrā virziena pamatatziņas, uzmanība tiek koncentrēta uz to, kā teikumā atspoguļojas pasaules izziņāšana. Par galveno tiek izvirzīts uzdevums atklāt tās attieksmes, kas ir tieši saistītas ar domāšanas veidu par pasauli un tajā pašā laikā ir arī valodas sintaktiskās uzbūves piederums.

Teikuma saturu izsaka ar dažādiem līdzekļiem: leksiskiem līdzekļiem, t. i., pilnnozīmes vārdu nozīmēm, un gramatiskiem līdzekļiem, t. i., vārdiem, kas teikumā funkcionē ar savu gramatisko (nevis leksisko) nozīmi, piemēram, saistītātvārdiem, palīgnozīmes vārdiem, kā arī vārdu formām. Teikuma satura izteikšanai izmanto arī intonāciju.

2.2.4.2.1. VIENKĀRŠA TEIKUMA SITUĀCIJA

Istenības fragmenta atspoguļojums, t. i., situācija, no teikuma autora viedokļa var būt dažāds.

1. Istenības fragmenta atspoguļojums var attiekties uz ārējo pasauli:

1) tas var attiekties uz ārējo pasauli ārpus teikuma autora — *Saule spīd. Pa ielu aiziet cilvēks. Viņš dodas uz parku;*

2) tas var būt saistīts ar pašu teikuma autoru — *Esmu ienācis auditorijā. Es lasu lekciju.*

2. Istenības fragmenta atspoguļojums var attiekties uz domāšanas rezultātu:

1) domāšanas operāciju var būt veicis pats teikuma autors:

a) domāšanas rezultāts var attiekties uz ārējo pasauli ārpus teikuma autora — *Kaimiņš ir izpalīdzīgs. Kolēģa stāstījums ir loģisks. Grāmata man šķiet interesanta;*

¹ Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. — М., 1971. — 292 с.; Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики 1972. — М., 1973. — С. 349—372; Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. — М., 1974. — 156 с.; Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики 1972. — М., 1973.

² Валдманис Я. Синтаксическая семантика локатива в латышском литературном языке // LPSR ZA Vēstis. — 1977. — 12. — 105.—117. lpp.

³ Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. — М., 1976. — 382 с.

b) domāšanas rezultāts var būt saistīts ar pašu teikuma autoru — *Es esmu pasniedzējs. Mani sauc Jānis*;

2) domāšanas operāciju var būt veikuši citi cilvēki:

a) domāšanas rezultāts attiecas uz ārējo pasauli ārpus teikuma autora — *Pēc tēva domām, kaimiņš ir izpalīdzīgs. Grāmata recenzentam šķiet interesanta*;

b) domāšanas rezultāts var būt saistīts ar tiem, kas veikuši domāšanas operāciju, un ar pašu teikuma autoru — *Cilvēki pieder pie ziditājiem. Visi cilvēki ir mirslīgi*.

Teikumā ietvertajam īstenības fragmenta atspoguļojumam, t. i., situācijai, ir ļoti daudz kopīga ar vārda nozīmi. Atšķirība starp teikuma situāciju un vārda nozīmi parādās īstenības fragmenta apjomā. Tas, ko atspoguļo teikums, nevar būt konkrēts priekšmets, «lieta». Teikumā ietverta vesela situācija, t. i., kaut kā īpašība, pazīme, stāvoklis vai process. Atšķirība starp teikuma situāciju un vārda nozīmi ir labi redzama, salīdzinot kādu konkrētas nozīmes lietvārdu teikuma sastāvā (*Naktī mežs šalca*) un no tā paša lietvārda veidotu teikumu (*Mežs*). Vārds *mežs* teikumā *Naktī mežs šalca* ir reālijas valodiskais aizvietotājs, kas norāda tikai uz klasifikācijā nozīmīgām pazīmēm, t. i.: 1) audze, 2) audzi veido koki un krūmi, 3) audze aizņem (lielāku) platību, 4) audze aizņem viscaur šo platību. Turpretī teikums *Mežs* izsaka situāciju, kas ietver reāliju un vēl tās pastāvēšanas ideju.

2.2.4.2.2. VIENKĀRŠA TEIKUMA AUTORA ATTIEKSME PRET VIENKĀRŠA TEIKUMA SITUĀCIJU

Teikuma autora attieksme pret teikumā ietverto īstenības fragmenta atspoguļojumu izpaužas novērtējumā, gribas, jūtu izpausmē pret to.

Šī teikuma autora attieksme ir neatraujama teikuma satura daļa, tāpēc ka tieši autora loma liek viņam parādīt savu attieksmi pret teikumā ietverto īstenības fragmenta atspoguļojumu.

Savu attieksmi pret teikumā ietverto situāciju autors izsaka ar trim nozīmēm:

- 1) predikativitāti;
- 2) komunikatīvo uzdevumu;
- 3) persuasivitāti.

Predikativitāte ir nozīme, kas raksturo teikuma saturu laikā un modalitāti, novērtējot teikuma saturu kā reālu vai ireālu — sal. *Diena ir saulaina* un *Kaut diena būtu saulaina!*

Katrs teikums tiek veidots ar noteiktu komunikatīvo uzdevumu (mērķi) — dot informāciju citiem cilvēkiem vai prasīt informāciju no tiem. Komunikatīvais uzdevums ir nozīme, kas raksturo, vai teikums sniedz informāciju vai teikumā jautāts, lai informāciju iegūtu. Šajā sakarā šķirams 1) nejautājums jeb vēstījums, 2) jautājums.

Nejautājums jeb vēstījums ir teikums, ar kuru sniedz informāciju — *Laiks ir saulains. Laiks nav saulains.*

Jautājums ir teikums, ko lieto, lai iegūtu informāciju — *Vai laiks ir saulains? Vai laiks nav saulains?*

Atšķirības starp vēstījumu un jautājumu labi redzamas, teikuma saturu izsakot aprakstoši — *Pasniedzējs ir ieradies 'Es zinu un paziņoju, ka pasniedzējs ir ieradies'; Vai pasniedzējs ir ieradies? 'Es nezinu un jautāju, vai pasniedzējs ir ieradies'.*

No gramatiskā veidojuma un intonācijas viedokļa teikumi, kas izsaka nejautājumu, iedalāmi

- a) stāstījuma teikumos — *Jūs lasāt grāmatas;*
- b) rosinājuma teikumos — *Lasiet grāmatas!;*
- c) vēlējuma teikumos — *Kaut jūs lasītu grāmatas!*

Ar rosinājuma un vēlējuma teikumu autors pamudina teikuma adresātu vai (ar šī adresāta starpniecību) kādu trešo personu veikt kādu darbību. *Tagad netraucē mūs! Kaut viņš neaizmirstu ieiet bibliotēkā!*

Ar stāstījuma teikumu parasti izsaka spriedumu — *Tā mēs nesapratīsimies. Vēžu niedrēs un ap saliņu esot daudz. Man jāiet gar kaimiņu bērziem.*

Teikumos var izpausties emocionalitāte. Šajā sakarā teikums var būt vairāk vai mazāk emocionāls vai arī tā saturā neizpaužas emocijas.

Tradicionālajā sintaksē pieņemts izdalīt izsaukuma teikumus, parasti tad, ja tajos ir īpaši leksiski morfoloģiski emocionalitātes rādītāji: *Ak, cik saulains laiks!*

Nejautājuma teikumi iedalāmi

a) nejautājuma teikumos ar neakcentētu emocionalitāti — *Spriedums ir izpildīts. Pasniedzējs ir ieradies. Pārāk bieži nenāc mani apmeklēt. Mēs varētu iet uz viesistabu apskatīt gleznas;*

b) nejautājuma teikumos ar akcentētu emocionalitāti — *Spriedums izpildīts! Pasniedzējs nav ieradies! Klausies tik visādas pasakas! Dzēs reiz to lampu nost!*

Jautājuma teikumi iedalāmi

a) jautājuma teikumos ar neakcentētu emocionalitāti — *Vai pasniedzējs nav ieradies? Uz kurienu tu brauksi? Cik kilometru ir līdz pilsētas robežai?;*

b) jautājuma teikumos ar akcentētu emocionalitāti — *Vai tad pasniedzējs vēl nav ieradies?! Kā tu klāt tiksī?! Kas viņai gar to daļas?!*

Teikuma saturu teikuma autors var uzskatīt vai nu par pilnīgi neapšaubāmu (*Laiks ir jauks. Laiks nav jauks*), vai arī par vairāk vai mazāk apšaubāmu (*Laiks esot jauks. Laiks šķiet jauks*). Šajā sakarā parādās persuasivitāte jeb loģiskā modalitāte. Persuasivitāte ir nozīme, kas raksturo teikuma saturu kā neapšaubāmu vai apšaubāmu — sal. *Pasniedzējs ieradiesies un Pasniedzējs varbūt ieradiesies.*

Apšaubāmība vienmēr tiek izteikta eksplīcīti, izmantojot modālos vārdus un partikulas — *Lekcija droši vien ir sākusies. Uzdevums laikam atrisināts pareizi. Uz vilcienu varbūt vēl pa-pšēsim.*

Neapšaubāmība parasti izteikta implicīti — *Lekcija ir sākusies.* Reizēm tomēr teikumā ir neapšaubāmības formālie rādītāji (vārdi *protams, neapšaubāmi, bez šaubām, tiešām* u. c.), taču tie ir fakul-tatīvi. Tie tiek izmantoti tad, ja teikuma autors grib īpaši uzsvērt satura neapšaubāmību, lai nepieļautu, ka teikuma adresātam va-rētu rasties šaubas — *Disertants par savu pētījumu, bez šaubām, ir pelnījis filoloģijas kandidāta grādu. Es, protams, apciemošu tevi. Man tiešām tevis žēl.*

Teikumā obligāti nepieciešamās nozīmes — predikatīvitate, komunikatīvais uzdevums, persuasivitāte — ir savā starpā saistī-tas. Šo nozīmju saistīšanas veidā ir savas likumības, tās nesa-vienojas savā starpā pilnīgi brīvi, un ne visas šo nozīmju kom-binācijas ir iespējamās. Piemēram, ireālā rosinājuma vai vēlējuma nozīme nav savienojama ar jautājumu, tāpēc rosinājuma un vēlē-juma teikumi nekad nav jautājuma teikumi — **Skrien ātrāk? *Kaut Tu būtu pirmais?*

Kā jau iepriekš tika teikts, teikuma autora attieksme pret īste-nības fragmenta atspoguļojumu ir katrā teikumā, lai arī dažreiz tā var būt izteikta implicīti, bet tādā gadījumā šo attieksmi rada konsituācija, blakus esošie teikumi tekstā. Istenības fragmenta atspoguļojums teikumā parasti izteikts eksplīcīti, daž-reiz sastopamie t. s. eliptiskie jeb nepilnie teikumi ir nepilni tikai no izolēta teikuma viedokļa, nevis no teksta viedokļa.¹ Vienīgais izņēmums, kurā īstenības fragmenta atspoguļojums ir izteikts implicīti, ir apstiprinājums vai noliegums, ko atbildē izsaka runas adresāts: *«Vai lekcija ir sākusies?» — «Jā.» — «Sen tā sākās?» — «Nē.»*

2.2.4.2.3. VIENKĀRŠA TEIKUMA SITUĀCIJU TIPI

Vienkārša teikuma situācijas tipa būtība un tipu skaits lielā mērā atkarīgs no teikuma satura izpētes veida, t. i., no tā, kāds jēdziens likts pamatā teikuma satura izpētei. Tāpēc ir lietderīgi aplūkot teikuma satura izpētes veidus.

Apmēram divdesmit gadu laikā, kopš tiek pētīts teikuma sa-turs, teorētiski pamatoti un praksē nostiprinājušies trīs galvenie izpētes veidi: teikuma satura izpētes veids ar teikuma semantiskās struktūras jēdzienu, teikuma satura izpētes veids ar propozīcijas jēdzienu un teikuma satura izpētes veids ar sprieduma jēdzienu.

¹ Par teikuma nepilnumu no formālās un semantiskās uzbūves viedokļa sk.: *Lagzdina S.* Sintaktiskā redukcija formālās un semantiskās struktūras at-tieksmju aspektā // Valodas aktualitātes — 1983. — R., 1984. — 125.—138. lpp.

1. Teikuma semantiskās struktūras jēdzienu izvirzija sintaktisti, kas pirmie pievērsās teikuma satura izpētei.

Teikuma semantiskā struktūra ir teikuma saturs vispārinātā veidā, ņemot vērā tās nozīmes, ko rada teikuma formālā uzbūve.

Tā kā teikuma formālās uzbūves būtība ir teikuma modelis (jeb teikuma struktūras shēma), tad par pamatu teikuma semantiskajai struktūrai ņem teikuma modeli. Teikuma modeļa komponentu leksiskās nozīmes tiek vispārinātas, piemēram, subjekts un darbība, subjekts, darbība un darbības objekts u. tml. Kopīgas semantiskās struktūras tiek meklētas teikumiem, kam ir vienāda formālā uzbūve.

2. Sintakses virzienam, kura pārstāvji teikuma satura izpētē orientējas uz īstenības fragmenta atspoguļojumu, par pamatjēdzienu tiek izmantota propozīcija. Sis jēdziens aizgūts no loģikas, kur ar to tiek apzīmēts kopīgais saturā, kas eksistē starp teikumu un tā iespējamām perifrāzēm, kā arī starp teikumu un tā tulkojumiem citās valodās.

Propozīcija ir teikumā atspoguļotā situācija.

Propozīcijas uzbūvi nosaka predikāts, kas ietver sevī visu situāciju kā «lietu stāvokli». Predikātā ieprogrammēts noteiktu aktantu (jeb funkciju, priekšmetu) noteikts skaits. Piemēram, predikātā *paņemt* ieprogrammēti divi aktanti, no kuriem viens ir darbības veicējs jeb subjekts un otrs ir objekts, uz ko vērsta darbība.

Propozīcijas klasificētas, ņemot vērā divus savstarpēji saistītus faktorus: 1) predikāta nozīmi; 2) aktantu skaitu un nozīmi. Tāpēc propozīciju klasificēšanā aktuāls uzdevums ir izpētīt leksiskās nozīmes vārdiem, kas izpilda predikāta funkcijas (t. i., darbības vārdiem, īpašības vārdiem, daļai apstākļa vārdu un lietvārdu), un vārdiem, kas izpilda aktantu funkcijas (lielākai daļai lietvārdu un apstākļa vārdu).

Predikāta nozīmju izpētē noskaidro nozīmes tipu, cik un kādi aktanti (arī kādās kombinācijās) nepieciešami predikāta nozīmes realizēšanai.

Vārdiem, kas izpilda aktantu funkcijas, noskaidro semantiskās īpašības, kas raksturīgas veselām vārdu grupām un ir būtiskas aktantu noteikšanai (piemēram, dzīvs — nedzīvs, konkrēts — abstrakts), kā arī noskaidro vārda formu semantiku, kas palīdz noteikt aktantu nozīmi.

Predikāti var būt vienvietīgi, t. i., to nozīmes realizējumam nepieciešams viens aktants — *Cilvēks ir mierīgs*. Vienvietīgie predikāti apzīmē stāvokli, un to vienīgajam aktantam ir subjekta funkcija (stāvokļa izjutējs) — *Cilvēks ir uztraucies. Ābols ir sārts. Bērns ir nosalis*. Reizēm vienvietīgie predikāti apzīmē procesu — *Pieaugušie strādā. Bērni rotaļājas. Koki zaļo*.

Predikāti var būt divvietīgi, t. i., nozīmes realizējumam nepieciešami divi aktanti — *Viņš nopērk rozi*.

Predikāti var būt trīsvietīgi, t. i., nozīmes realizējumam nepieciešami trīs aktanti — *Viņš dāvina rozi meitenei*.

Predikāti var būt četrvietīgi, t. i., nozīmes realizējumam nepieciešami četri aktanti — *Cilvēks pārvietoja gleznu no istabas verandā.*

Divvietīgie, trīsvietīgie, četrvietīgie predikāti parasti apzīmē procesu, kas vērsti uz objektu vai objektiem — *Mākslinieks uzgleznoja ainavu. Es paņēmu grāmatu no drauga. Viņš ielika žurnālu kolēģim atvilktnē.*

Aktantu skaits un nozīme ir atkarīga no predikāta nozīmes. Piemēram, ja predikāts izsaka virzīšanos ejot ar norādi uz virzienu (*iznākt*), tad tas prognozē trīs aktantus: aktantu ar subjekta nozīmi (kas iznāk) un divus aktantus ar vietas nozīmi (no kurienes iznāk un kur iznāk) — *Cilvēks iznāk no meža klajumā.* Ja predikāts izsaka, piemēram, došanu un saņemšanu, tad tas prognozē trīs aktantus: aktantu ar subjekta nozīmi (kas dod), aktantu ar došanas priekšmeta nozīmi (ko dod) un aktantu ar adresāta nozīmi (kam dod) — *Pastnieks man iedeva vēstuli.*

Propozīcija kā teikumā ietvertā īstenības fragmenta atspoguļojums var būt izteikts 1) predikatīvas konstrukcijas veidā un 2) nepredikatīvas konstrukcijas veidā.

Propozīcijas noformējums ar predikatīvu konstrukciju ir dabiskākais, primārais propozīcijas izteiksmes veids — *Viņš sasveicinājās ar draugiem. Viņš pasmaidīja.*

Nepredikatīvas konstrukcijas veids propozīcijai ir divdabja teiciena un konstrukcijā ar objekta infinitīvu, divdabi, īpašības vārdu vai lietvārdu — *Sasveicinoties ar draugiem, viņš pasmaidīja. Visi pierunāja viņu dziedāt. Viņa atnāca nogurusi. Viņa atnāca priecīga. Viņi atvadījās no draugiem pirms aizceļošanas.* Propozīcija nepredikatīvas konstrukcijas veidā pati nevar veidot teikumu, tā pievienojas propozīcijai predikatīvās konstrukcijas veidā, tādējādi sarežģījot teikuma semantisko uzbūvi. Rezultātā gramatiski vienkāršs teikums kļūst par semantiski saliktu teikumu, jo ir nevis viena, bet divas propozīcijas. Šāda tipa teikumi sevī apvieno monopredikatīvas un polipropozitīvas īpašības, tāpēc tie uzskatāmi par polipropozitīviem teikumiem.

Polipropozitīvā teikumā ir divas propozīcijas ar diviem predikātiem, kuriem ir viens kopējs aktants. Piemēram, teikumā *Bridi atpūtušies, viņi sāka strādāt* ir divas propozīcijas ar divvietīgiem predikātiem, kuriem ir kopējs aktants, kas abās propozīcijās izpilda subjekta funkciju (*bridi viņi atpūtās + viņi sāka strādāt*). Pirmā propozīcija ir veidota nepredikatīvas konstrukcijas formā, otra propozīcija veidota predikatīvas konstrukcijas veidā. Arī teikumā *Visi pierunāja viņu dziedāt* ir divas propozīcijas; viena propozīcija ar divvietīgu predikātu, kura realizēta predikatīvas konstrukcijas formā, un otra propozīcija ar divvietīgu predikātu nepredikatīvas konstrukcijas veidā (*visi pierunāja viņu + viņa dziedāja*) ar abām konstrukcijām kopēju aktantu *viņa*. Šis aktants, kas pirmajā propozīcijā ir objekts, otrajā propozīcijā ir subjekts. Parasti polipropozitīvos teikumus abām propozīcijām ir kopējs

aktants (kā tas ir iepriekš minētajos piemēros), taču tā nav obligāta īpašība. Ir iespējami arī polipropozitīvi teikumi bez abām propozīcijām kopēja aktanta — *Pirms meitas atbraukšanas sāka liet lietus (sāka liet lietus + meita atbrauca); Lietus dēļ viņa aizkavējās (bija lietus + viņa aizkavējās).*

Seit nepieciešama vēl piebilde par konstrukciju *Viņa atnāca nogurusi. Viņa atnāca priecīga* un tai līdzīgām, piemēram, *Bērns stāv apjucis. Meitene dzīvo laimīga.* Šīm konstrukcijām kopīgs ir tas, ka darbības vārds ar patstāvīgu nozīmi piesaista stāvokļa, īpašības apzīmējumu divdabja vai īpašības vārda formā, tātad vārdu, kas pēc savas būtības pats ir spējīgs būt par predikatīvo komponentu. Šādu konstrukciju savdabība jau sen ievērota tradicionālajā sintaksē un piesaistītais komponents kvalificēts par dubultlocekli. Tāds šī komponenta interpretējums ir iespējams, un tas sen jau pazīstams arī slāvu valodu gramatikās, kur līdzīgas konstrukcijas tiek uzskatītas par teikumiem ar verbālu izteicēju, kam piesaistīts īpašs teikuma loceklis. Taču tas nebūt nav vienīgais iespējamais risinājums. Piesaistīto komponentu var iekļaut predikatīvā komponenta sastāvā, protams, apzinoties šādu konstrukciju savdabību semantiskajā aspektā.¹

Teikums vienmēr ir monopredikatīva vienība, bet kā monopredikatīva vienība tas var būt monopropozitīvs vai polipropozitīvs. No semantiskās uzbūves viedokļa polipropozitīvais teikums ir līdzīgs saliktajam (nevis vienkāršajam) teikumam, tas ietver nevis vienu situāciju, bet divas savā starpā saistītas situācijas. Polipropozitīvs teikums ir konstrukcija, kas sastāv no divām propozīcijām, no kurām katru var izteikt predikatīvā formā kā monopropozitīvu teikumu.

3. Teikuma saturs dažādās valodās pētīts, izmantojot par matjēdzienu sprieduma jēdzienu, kas aizgūts no loģikas. Teikuma situācija tiek samērota ar dažādajiem sprieduma tipiem,² un tiek izdalīti šādi teikuma situācijas tipi:

1) kādības raksturojuma teikumi, kas atbilst īpašības jeb apzīmējošajam spriedumam — *Diena ir saulaina. Sēne ir ēdama. Nātre dzel;*

2) klasificējošie teikumi, kas atbilst ietverošajam spriedumam — *Cilvēks ir zīdītājs. Lauva ir kaķu dzimtas dzīvnieks. Suns ir mājdzīvnieks;*

¹ Čehu un slovaku tradicionālajā sintaksē šo īpašo teikuma locekli sauc par *doplňěk, doplnok* (sk., piem., *Светлик Я.* Синтаксис русского языка в сопоставлении со словацким. — Братислава, 1970. — С. 225 и след.), krievu tradīcijā pilnnozīmes darbības vārdu kopā ar piesaistīto īpašības vārdu vai lietvārdu ar kvalitatīvi raksturojošu nozīmi uzskata par sastāta izteicēju (sk., piem., *Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой.* — М., 1981. — С. 422).

² *Копнин П. В.* Природа суждения и формы выражения его в языке // В кн.: Мышление и язык. — М., 1957. — С. 276—351.

3) identificējošie teikumi, kas atbilst identitātes spriedumam — *Tas esmu es; «Iliādas» autors ir Homērs.*

4) nosaucošie teikumi, kas izsaka nominācijas attieksmi (t. i., savieno īstenības objektu ar nosaukumu) un kam nav atbilstoša sprieduma tipa¹ — *Šis cilvēks ir Jānis Kalniņš. Šādu svečturi sauc par kandelabru;*

5) eksistenciālie teikumi, kas atbilst eksistences spriedumam — *Rūķišu nav. Būs lietus;*

6) attieksmes teikumi, kas atbilst attieksmes spriedumam — *Vīrietis skalda malku. Māte priecājas par bērnu. Zeme griežas ap Sauli.*

Lai noteiktu teikuma situāciju tipus latviešu valodā, lietderīgi ir izmantot divus no iepriekš minētajiem teikuma satura izpētes veidiem: propozīcijas jēdzienu un sprieduma jēdzienu, pamatā liekot sprieduma jēdzienu, papildus izmantojot propozīcijas jēdzienu.

Teikuma situāciju samērojot ar vienu no sprieduma tipiem (t. i., ar īpašības, ietverošo, identitātes, eksistences vai attieksmes spriedumu), iegūstami seši teikuma situācijas tipi:

- 1) subjekta kvalifikācija;
- 2) subjekta klasifikācija;
- 3) subjekta identifikācija;
- 4) subjekta nosaukšana;
- 5) eksistences raksturojums;
- 6) subjekta attieksme.

Katru šo tipu klasificējot detalizētāk ar propozīcijas jēdziena palīdzību, vairumam tipu iegūstami vairāki apakštipi atkarībā no tā, cik vietīgas propozīcijas veidā realizēts saturs.

Rezultātā latviešu valodā konstatēti divpadsmit teikuma situācijas tipi. Šos tipus vēl var detalizēt pēc predikatīvā komponenta semantikas. Seit dotais teikuma situācijas tipu saraksts nav uzskatāms par pilnīgu, tas vēl papildināms un precizējams, jo pilnīgai šādu tipu izstrādei nepieciešami detalizēti pētījumi semantikā, galvenokārt darbības vārda semantikā.

1. Subjekta kvalifikācija ar vienvietīgu propozīciju.

- 1) Subjekta īpašības, pazīmes raksturojums:
*Meita ir slaida. Viņš ir enerģisks. Stāstījums ir loģisks.
Āķis ir zelta. Galds ir no riekstkoka.
Gaiziņš ir Latvijas augstākais kalns.*
- 2) Subjekta procesa raksturojums:
*Biedrs slimo. Māte guļ. Viņam sāp zobs.
Meita priecājas. Tēvs domā.
Zeme dimd.
Studenti dejo. Mēs peldam.
Motors strādā. Pulkstenis iet. Lampa deg.*

¹ Šo teikuma tipu ir konstatējusi N. Arutjunova, parādot tā loģiski semantiskās uzbūves īpatnības; sk.: *Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — 1976. — С. 19—20.*

- 3) Subjekta stāvokļa maiņa:
*Bērni aug. Mēs novecojam. Lapas dzeltē.
Sieviete saskaitās. Virietis nomierinājās.*
- 4) Subjekta kvantitatīvs raksturojums:
Puiši bija trīs. Grāmatu ir milzums. Draugu ir maz.
- 5) Situatīvo apstākļu raksturojums:
*Laika palicis maz.
Līdz centram ir tālu. Viņai skola ir tuvu.*
2. Subjekta kvalifikācija ar divvietīgu propozīciju.
 - 1) Subjekta stāvokļa raksturojums:
Viņš uzvedas pieklājīgi. Viņš izturas ar cieņu.
 - 2) Subjekta īpašības, pazīmes raksturojums:
Iebildums saistīts ar noformējumu.
3. Subjekta klasifikācija ar vienvietīgu propozīciju.
 - 1) Subjekta īpašības, pazīmes raksturojums:
*Cilvēks ir zīditājs. Latvieši ir austrumbalti.
Sieviete ir pasniedzēja. Draugs ir nodaļas vadītājs.
Šī suka ir drēbju tīrīšanai. Tā rīve domāta zivju tīrīšanai.*
 - 2) Subjekta stāvokļa raksturojums:
*Šis kaķis skrāpējas.
Šis audums neburzās.*
4. Subjekta klasifikācija ar divvietīgu propozīciju.
Subjekta stāvokļa raksturojums:
Tēvs strādāja par advokātu. Kaimiņš spēlē orķestri.
5. Subjekta identifikācija ar vienvietīgu propozīciju:
Tā ir mana meita. «Iliādas» autors ir Homērs.
6. Subjekta identifikācija ar divvietīgu propozīciju:
Veselība ir vissvarīgākais dzīvē.
7. Subjekta nosaukšana ar vienvietīgu propozīciju:
*Šis cilvēks ir Jānis Kalniņš. Šo svečturi sauc par kandelabru.
Atribūts — tas ir apzīmētājs.*
8. Situācijas eksistence nullvietīgas propozīcijas veidā:
*Rūķišu nav. Klusums. Ir silts. Būs labi.
Krēslo. List. Būs saules aptumsums.
Rodas problēmas. Dzimst bērni. Kļūst vēsāks.*
9. Subjekta eksistences raksturojums ar vienvietīgu propozīciju.
 - 1) Subjekta eksistence:
*Mežā ir klusums. Sodien ir silts.
Mežā krēslo. Rīgā bez nokrišņiem. Jūrmalā snieg.
Mājā iestājas klusums. Istabā kļūst vēsāks.*
 - 2) Subjekta lokalizācija:
Ciemiņi ir istabā. Kafija ir uz galda.
 - 3) Objekta piederība:
*Mums pieder vasarnīca. Bērnodārzam ir baseins. Kolhozam
ir lieli līdzekļi.*
 - 4) Daļas attieksme ar veselo:
Gramatikai ir divas daļas.

10. Subjekta attieksme divvietīgas propozīcijas veidā.
- 1) Subjekta virzība:
*Studenti iznāca no auditorijas. Autobuss iebrauca garāžā.
Bērni pastaigājās pa parku.
Čempions slēpoja vienmērīgā tempā.
Meitene brauc ar divriteni.*
 - 2) Subjekta fiziskā darbība, funkcionēšana:
*Draugs ceļ māju. Viņš izkala saktu. Ķīmiķi sintezē zāles.
Viņš nosita čūsku. Viņš salauza krēslu.
Zēns noglaudīja suni. Lampa apgaismo seju.*
 - 3) Subjekta psihiska darbība:
*Zinātnieki izstrādā teoriju. Komponists sacer fūgu.
Oponents iebilst pret secinājumiem.*
 - 4) Subjekta manipulācija ar objektu:
Viņa izpildīja anketu. Montieris atslēdza telefonu.
 - 5) Subjekta uztveres process:
*Es vēroju cilvēkus. Es klausos mūziku.
Es ieraudzīju paziņu. Es izdzirdēju troksni. No šejienes
redzama jūra. No turienes dzirdama mūzika.*
 - 6) Subjekta psihisks stāvoklis:
*Viņa cer uz drauga palīdzību. Tu zini viņa uzvārdu?
Viņai patik skaistas lietas. Kolēģe apskauž viņas atraisītību.
Bērnam apnikusi šī spēle.*
 - 7) Subjekta psihiska stāvokļa maiņa:
Es atcerējos šo gadījumu. Viņš aizmirsis šo gadījumu.
 - 8) Subjekta komunikācijas process:
*Kolēģe stāsta par Japānu. Referents pārjautāja klausītāja
jautājumu.*
 - 9) Objekta īpašnieka maiņa:
*Kaimiņš pārdod mašīnu. Es to nopirkšu. Draugs pazaudēja
lietussargu.*
 - 10) Subjekta sociālais kontakts:
Es satikos ar kolēģi. Es ar viņu sasveicinājos.
11. Subjekta attieksme trīsvietīgas propozīcijas veidā.
- 1) Subjekta virzība:
*Mēs lidojam uz konferenci ar lidmašīnu. Pusaudži vizinās
parkā ar skrituļdēli.
Cilvēks iznāk no meža klajumā. Cilvēks pa taciņu iegāja
dārzā.*
 - 2) Subjekta fiziska darbība:
*Draugs ceļ māju no ķieģeļiem. Viņš izkala saktu no sud-
raba. Viņa cep zivi taukos.
Viņš nosita čūsku ar spieķi.*
 - 3) Subjekta manipulācija ar objektu:
Viņa izpildīja anketu ar flomāsteru.
 - 4) Objekta īpašnieka maiņa:
*Kaimiņš pārdod mašīnu paziņam. Viņš dāvina meitenei
puķes.*

- 5) Subjekta sociālais kontakts:
Kolēģis iepazīstina mani ar savu draugu. Es uzaicinu viņus pie sevis.
12. Subjekta attieksme četrvietīgas propozīcijas veidā.
 Subjekta virzība:
Viņš pārvietoja gleznu no istabas verandā.

2.2.4.3. VIENKĀRŠA TEIKUMA FUNKCIONĀLĀ ORGANIZĀCIJA

Vienkārša teikuma funkcionālā organizācija ir vienkārša teikuma aktuālais jeb kontekstuālais dalījums.¹ Teikuma aktuālo dalījumu raksturo aktuālā dalījuma komponenti un teikuma tipi, precīzāk, izteikuma² tipi, jo teikumu, aplūkojot to no funkcionālās organizācijas viedokļa, pieņemts saukt par izteikumu.

2.2.4.3.1. IZTEIKUMA AKTUĀLAIS DALĪJUMS

Izteikuma aktuālais dalījums ir sintaktiska kategorija, kas atspoguļo izteikuma jēdzienisku dalījumu divās daļās atbilstoši komunikatīvajam uzdevumam.

Izteikumam (salīdzinājumā ar teikumu) raksturīgas divas pazīmes.

Pirmkārt, izteikums ir atšķirīga sazināšanās vienība, kam mutvārdu runā ir noteikta intonācija, t. i., pabeigtības intonācija, bet rakstos — noteiktas pieturas zīmes, parasti punkts, jautājuma zīme, izsaukuma zīme.

Otrkārt, tas ir jēdzieniskais dalījums divās daļās, kas organizē izteikumu tā, lai sniegtu to informāciju, kura veido konkrētā sazināšanās akta būtību un kuras nodošanai šis sazināšanās akts notiek.

Izteikuma daļas ir 1) izteikuma pamats, t. i., tas, kas dots iepriekšējā izteikumā, zināms (no teksta autora uztveres viedokļa) vai viegli saprotams no iepriekšējā teksta, un 2) tas, ko autors paziņo par šo doto, zināmo, saprotamo. Iepriekš doto, zināmo sauc par izteikuma tēmu, jauno informāciju sauc par izteikuma rēmu. Tēma un rēma ir izteikuma aktuālā dalījuma komponenti.

Dalījums tēmā un rēmā ir atbilstošs izteikuma komunikatīvajam uzdevumam.

Ja komunikatīvais uzdevums ir iegūt informāciju, t. i., kaut ko nezināmu uzzināt, mēs jautājam, piemēram: *Kas atnāca?* Šis

¹ Teikuma funkcionālo organizāciju, tās būtību atklāja čehu valodnieks V. Mateziuss; sk.: *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967.

² Terminam «izteikums» krievu valodā atbilst termins «высказывание», čehu valodā — «vypoved», angļu valodā — «utterance».

izteikums no jautātāja zināšanu viedokļa dalās divās daļās: *kas* apzīmē nezināmo, *atnāca* — zināmo, jo, lai izteiktu šādu jautājumu, jābūt zināmam atnākšanas faktam. Atbildē *Atnāca brālis*, kuras komunikatīvais uzdevums ir sniegt informāciju, pirmā daļa satur zināmo par atnākšanas faktu, bet otrā daļa — jauno informāciju, uz ko norāda loģiskais uzsvars.

Ja doto un jauno saprot kā zināmo un nezināmo, tad šīs kategorijas izteiktāk parādās jautājuma teikumos.

Nejautājuma izteikumos, precīzāk, vēstījuma izteikumos, dotā jeb zināmā un jaunā jeb nezināmā pretstatīšana ir nosacītāka, jo faktiski autors var informēt tikai par to, ko viņš zina, bet autors ar valodas līdzekļiem (piemēram, ar loģisko akcentu, vārdu secību) var izdalīt izteikumā informatīvi nozīmīgākās daļas un, koncentrējot lasītāja vai klausītāja uzmanību uz tām, var likt tikai šīs daļas uztvert kā jauno, nezināmo informāciju. Turpretī citas daļas autors ar valodas līdzekļu palīdzību var likt uztvert kā jau doto, zināmo informāciju. Tāpēc arī vēstījuma izteikumos saglabājas dotā un jaunā, zināmā un nezināmā pretstats.

Piemēram, lai informētu par īstenības fragmentu, kas atspoguļots teikumā *Draugs aizbrauca uz Jūrmalu*, var veidot trīs izteikumus atkarībā no tā, kas ir tā aktuālā informācija, ko grib nodot.

Ja aktuāls ir tas, ko darīja, tad autors, kā jaunumu paziņojot par aizbraukšanu uz Jūrmalu, veidos izteikumu *Draugs aizbrauca uz Jūrmalu*. (Tas labi redzams jautājuma un atbildes vienībā — *Ko darija draugs? — Aizbrauca uz Jūrmalu*.)

Ja izteikuma adresātam zināms par braucienu uz Jūrmalu, bet nav informācijas par to, kas bija aizbraucis, tad autors, kā jaunumu paziņojot, kas tas bija, veidos izteikumu *Uz Jūrmalu aizbrauca draugs*. (Tas redzams jautājuma un atbildes vienībā *Kas aizbrauca uz Jūrmalu? — Draugs*.)

Ja turpretī izteikuma adresātam zināms par drauga braucienu, bet nav zināms, tieši uz kurieni, tad autors, kā jaunumu paziņojot brauciena galapunktu, veidos izteikumu *Aizbrauca draugs uz Jūrmalu*. (Tas redzams jautājuma un atbildes vienībā — *Uz kurieni Ko darija draugs? — Aizbrauca uz Jūrmalu*.)

Tāpat dalījums tēmā un rēmā aktuāls ir tāpēc, ka tas būtisks tikai konkrētam, noteiktam kontekstam un / vai situācijai. Aktuālais dalījums rāda izteikuma iekļaušanas veidu kontekstā un / vai situācijā.

Izteikuma tēmas noteikšanai valodnieciskajā literatūrā izvirzītas trīs galvenās pazīmes:

- 1) tēma ir izteikuma pamats, «atskaites punkts» aktuālās informācijas nodošanai;
- 2) tēma informatīvi ir mazāk nozīmīgā izteikuma daļa, salīdzinot ar rēmu;
- 3) tēma ir izteikuma daļa, kas dota, zināma, saprotama no

iepriekšējā konteksta un / vai situācijas, daļa, kas izteikumu saista ar iepriekšējo tekstu.

Izteikuma rēmas noteikšanai arī izvirzītas trīs galvenās pazīmes:

- 1) rēma satur to, kas paziņots par tēmu;
- 2) rēma informatīvi ir vairāk nozīmīga nekā tēma, rēma ietver izteikuma galveno informāciju;
- 3) rēma ir jaunās informācijas nesēja.

Izteikums nevar būt bez rēmas, turpretī tēmas klātie ne obligāta, ja tā zināma no konsituācijas. Iespējami arī izteikumi vispār bez tēmas, šajā gadījumā viss izteikums veido rēmu. Šāds izteikums sauc par aktuāli nesadalītiem — *Krēslo. Lietus. Smaržo pēc siena.*

Tēmas un rēmas organizēšanai tiek izmantoti atšķirīgi izteiksmes līdzekļi. Galvenie aktuālā dalījuma izteiksmes līdzekļi ir

- 1) vārdu secība,
- 2) loģiskais akcents.

Kodificētajā literārajā valodā loģiskais akcents parasti likts izteikuma, sintagmas (t. i., izteikuma daļas, kas izsaka relatīvi patstāvīgu satura daļu konkrētajā situācijā) beigās. Atbilstoši tādām intonatīvajām izteikuma, sintagmas noformējumam ir organizēta vārdu secība, kas ir tāda, lai loģiskais akcents būtu uz rēmas.

Mēs ' braucam uz konferenci. Mūsu basketbolistes ' ir daudzkārtējas valsts čempiones. Tas ' notika negaidīti. Šāds izteikuma veidojums ir stilistiski neitrāls.

Reizēm tomēr izteikumā vārdu secība un loģiskais akcents var būt pretējs neitrālajai, t. i., rēma — tēma — *Uz konferenci braucam ' mēs. Duzkārtējas valsts čempiones ir ' mūsu basketbolistes. Negaidīti notika ' tas.*

Sarunvalodā vērojamas novirzes no aktuālā dalījuma likumbām, kas darbojas kodificētajā mutvārdu vai rakstveida runā. Loģiskais akcents bieži likts izteikuma, sintagmas sākumā, tāpēc izteikums sākas ar rēmu un tikai tad dota tēma — *Uz darbu, uz darbu ' braucu. Ļoti jau tīras ' tev rokas. Nepatīk ' man tas.*

Samērā bieži lietots aktuālā dalījuma izteiksmes līdzeklis ir partikulas un apstākļa vārdi, kas parasti palīdz izdalīt rēmu. Piemēram, partikula vai apstākļa vārds izdala rēmu, novietojoties aiz tās (retāk tai priekšā) — *Šodien pat ' aiziešu pie tevis. Esi gan ' tu gudrs. Kas tad ir ' tā interesantā sieviete? Kur tik ' viņš nav bijis! Ko tik ' viņš nav piedzīvojis!*

Teikuma locekļi tradicionālā izpratnē un arī teikuma komponenti nav saistīti ar noteiktu aktuālā dalījuma komponentu. Veidot tēmu vai rēmu var dažādi teikuma locekļi, teikuma komponenti, atsevišķi vai kompleksa veidā. Piemēram, teikuma priekšmets var būt tēma, rēma vai tēmas kompleksa sastāvdaļa vai arī rēmas kompleksa sastāvdaļa — *Draugs ' aizbrauca uz Jūrmalu.*

Uz Jūrmalu aizbrauca ' draugs. Rakstija Hemingvejs ' stāvot. Pie kājām ' nokrita kļavas lapa. Līdzīgas funkcijas var būt arī citiem teikuma locekļiem resp. teikuma komponentiem.

Protams, tēmas un rēmas funkcijas realizēšanās biežums katram teikuma loceklim resp. teikuma komponentam ir dažāds, jo katram no tiem ir savas tipiskās jeb primārās un netipiskās jeb sekundārās funkcijas. Ciešāka saistība izteikuma aktuālajam dalījumam ir ar teikuma satura uzbūvi, ar teikuma semantisku dalījumu. Semantiskajam subjektam raksturīgā tēmas vai tēmas sastāvdaļas funkcija, predikātam — rēmas sastāvdaļas funkcija — *Diena ' ir saulaina. Ši meitene ' ir Ieva. Kārlis ' jutās nelāgi. Mēs ' apmetāmies pie ezera.* Aktuālā dalījuma saistība ar teikuma satura uzbūvi skaidri parādās izteikumos, kuros semantiskais subjekts ir izteikts ar atkarīgā locījuma formu, bet saskaņojošais pārvaldītais komponents — ar nominatīva formu. Tēmu veido semantiskais subjekts, bet predikatīvais komponents kopā ar saskaņojošo pārvaldīto komponentu veido predikātu, kas izpilda rēmas funkciju — *Viņai ' radās aizdomas. Meiteni ' pārņēma uztraukums.* Taču arī šādos gadījumos stingras savstarpējas sakarības starp aktuālo un semantisko dalījumu nav.

2.2.4.3.2. IZTEIKUMA TIPI

Teikumam nevar būt neierobežots daudzums izteikumu. Katram teikumam atbilstoši tā formas uzbūvei un satura uzbūvei ar tās leksisko sastāvu ir pilnīgi noteikts daudzums iespējamo komunikatīvo uzdevumu, kurus tas var realizēt. Katra komunikatīvā uzdevuma realizēšanai izveidojušās noteiktas standartizētas izteikuma formas. Standartveida izteikuma forma, ar kuru realizē noteiktu komunikatīvo uzdevumu un izsaka tam atbilstošu aktuālo informāciju, ir izteikuma tips.

Komunikatīvā uzdevuma noteikšanai izmantojami jautājumi. Jautājumus var klasificēt divos tipos:¹

- 1) vispārējs jautājums;
- 2) daļējs jautājums.

Vispārējs ir jautājums, kas attiecas uz situāciju kopumā. Piemēram, dzirdams, ka nokludz durvis. Ja jautātājs nav saklausījis vai nav sapratis, kas tas par troksni, tad viņš jautās ar vispārēju jautājumu — *Kas tur notika? Kas tur bija?* u. tml.

Turpretī tas, kas būs saklausījis, ka nokludzējušas durvis (tas nozīmē, ka situācija kopumā ir zināma), jautās ar daļēju jautājumu *Kas tur ienāca? Kas tur izgāja?* u. tml. Daļējs ir tāds jautājums, kas attiecas tikai uz kādu situācijas sastāvdaļu.

¹ Iespējama detalizētāka jautājumu klasifikācija četros tipos; sk.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М., 1955. — С. 47—48.

Jautājuma tipiem atbilstošās atbildes pēc aktuālās informācijas rakstura iedalāmas divos tipos:¹

- 1) vispārējs informējums;
- 2) daļējs informējums.

Vispārējs ir informējums, kura aktuālā informācija saistīta ar situāciju kopumā (Kas tur notika?) *Durvis noklaudzēja*. Izteikums veidots tā, ka predikatīvais komponents funkcionē par rēmu vai rēmas sastāvdaļu — *Draugs ' ir neapmierināts. Viņam ' jābrauc komandējumā. Viņš ' mēģinās atlikt braucienu uz rudeni. Pavasari ' ir bijuši un būs. Galvenais ' nepadoties. Viņš mūs' tomēr apciemos.*

Reizēm izteikums faktiski satur runas partnera reakciju uz iepriekš izteikto informāciju, tās pārbaudi vai korekciju. Izteikuma rēmu veido predikatīvais komponents, un aktuālajai informācijai būtiska ir apgalvojuma vai nolieguma forma — (Vai Juris mājās?) *Juris ' ir mājās. Juris ' vēl nav aizbraucis*. Sarunvalodā šādos gadījumos izteikums reizēm sastāv tikai no apgalvojuma vai nolieguma partikulām.

Daļējs ir informējums, kura aktuālā informācija saistīta ar kādu situācijas sastāvdaļu — (Kas tur ienāca?) *Ienāca tēvs*. (' Ienācējs ir tēvs '). Izteikums veidots tā, ka predikatīvais komponents funkcionē par tēmu vai tēmas sastāvdaļu, jo pieņemts, ka situācija kopumā ir zināma — *Apmeklētājs gribēja runāt ' tikai ar direktoru. Man jāaizbrauc ' tieši pēcpusdienā. Pat speciālists nevarēja ' noteikt viltojumu. Ne jau tikai mēs ' darbu atzinīgi novērtējam.*

Teikums ar noteiktu formas un satura uzbūvi, kļūstot par funkcionālu vienību, iemiesojas vienā no izteikuma tipiem ar daļījumu tēmā un rēmā vai implicītu aktuālo daļījumu, kas sastāv tikai no rēmas vai arī iemiesojas aktuāli nesadalītā izteikumā.

2.2.4.4. VIENKĀRŠA TEIKUMA KOMPONENTI

Tradicionālās sintakses teikuma locekļu apskatā ir sniegta tāda informācija, kas ne vienmēr ir mūsdienu sintakses teorijās, proti, informācija, kas parāda teikuma locekli kā vārdu formu klasi, kurā vārdu formas apvienotas pēc viendabīgiem sintaktiskiem sakariem un attieksmēm un pēc konstruktīvās lomas jeb nozīmības teikuma uzbūvē. Līdz ar to teikuma locekļu klasifikācija ir aizsākums vārda formu iedalījumam no funkcionālā viedokļa.

Teikuma locekļa jēdziens nav tieši izmantojams mūsdienu sintakses teorijā, jo teikuma locekļu izdalīšanas pamatprincips, ka teikuma formas uzbūve un satura uzbūve savstarpēji atbilst viena

¹ Iespējama detalizētāka izteikuma klasifikācija četros tipos; sk.: *Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. — Прага, 1966. — С. 26—30.*

otrai, t. i., ka tās ir simetriskas, un nosaka viena otru, ir pretrunā ar jaunākajām pamatatziņām par teikuma formas uzbūves un satura uzbūves asimetriskumu. Tāpēc tradicionālais teikuma locekļa jēdziens, aplūkojot teikuma sastāvdaļas pēc to nozīmības teikuma uzbūvē, aizstāts ar teikuma komponenta jēdzienu.

Vienkārša teikuma komponents ir vārda formu klase, kam raksturīga vienāda funkcija minimālā modeļa izveidē, vienāda funkcija paplašinātā modeļa izveidē, vienādi sintaktiskie sakari un attieksmes ar citiem teikuma komponentiem.

Pēc konstruktīvās lomas vienkārša teikuma uzbūvē teikuma komponenti iedalāmi divās pamatklasēs:

- 1) predikatīvie komponenti;
- 2) nepredikatīvie komponenti.

2.2.4.4.1. PREDIKATĪVIE KOMPONENTI

Predikatīvais komponents ir viena vai vairākas vārda formas, kas raksturo modalitāti un laiku un kas izsaka procesu, stāvokli, īpašību, pazīmi — *Bērni rotaļājas parkā. Par viņu bija sajūsmā. Kolēģis ir enerģisks. Vakars ir tālu.*

Predikatīvais komponents pēc sastāva var būt 1) vienkāršs, 2) salikts.

Vienkāršu predikatīvo komponentu veido darbības vārds finitā vai infinitā formā — *Draudzene stāsta par ceļojumu. Nesarunāties!*

Saliktu predikatīvo komponentu veido saitiņa kopā ar īpašības vārdu, apstākļa vārdu vai lietvārdu (vai tā aizstājēju) — *Diena būs saulaina. Slimniekam kļūst labāk. Tie ir draugi (Tie ir viņi. Viņi ir trīs.)*

Saitiņa ar piesaistīto vārda formu veido saliktu predikatīvo komponentu arī tad, ja saitiņa īstenības izteiksmes tagadnē ir ne-realizēta — *Darbs ir pa spēkam. Darbs pa spēkam.*

Salikts predikatīvais komponents veidojas arī, teikuma modeli modificējot ar darbības vārdu fāzes vai voluntatīvā nozīmē vai reizēm ar darbības vārdu fāzes un voluntatīvā nozīmē — *Bērns grib rotaļāties. Bērns sāk rotaļāties. Bērns var sākt rotaļāties.*

2.2.4.4.2. NEPREDIKATĪVIE KOMPONENTI

Nepredikatīvie komponenti ir vārda formas, ko piesaista predikatīvie komponenti pakārtojuma sakarā.

Nepredikatīvie komponenti iedalāmi pēc pakārtojuma sakara veida:

- 1) saskaņojošais pārvaldītais komponents,
- 2) pārvaldītais, piekļautais vai saskaņotais komponents.

Saskaņojošais pārvaldītais komponents ir vārda forma, ko pre-

dikatīvais komponents piesaista pārvaldījumā un kura pieskaņo¹ sev predikatīvo komponentu skaitli, dzimtē / personā — *Meitenes ieradušās. Mēs sasveicināties.*

Saskaņojošā pārvaldītā komponenta sakaru ar predikatīvo komponentu nevajag novērtēt pārāk augstu, kā tas darīts tradicionālajā sintaksē, kur teikuma priekšmeta un izteicēja sintaktiskajā sakarā tika saskatīta teikuma būtība. Teikuma būtība nav vis šī sintaktiskā sakara mehānismā, t. i., savstarpējā atkarībā, bet gan faktā, ka teikumā atspoguļotais īstenības fragments attiecināts uz noteiktu modalitāti un laiku, un to veic predikatīvais komponents (jeb izteicējs vai galvenais loceklis tradicionālā izpratnē) — *Mākoņi savilkušies. Lis.* Tāpēc arī saskaņojošais pārvaldītais komponents uzskatāms par nepredikatīvo komponentu.

Saskaņojošais pārvaldītais komponents pēc nozīmes nav viendabīgs, tam var būt dažādas nozīmes, visbiežāk tā ir subjekta nozīme — *Māte rotaļājas ar bērnu.*

Saskaņojošais pārvaldītais komponents pēc sastāva var būt a) vienkāršs, b) salikts.

Vienkāršu saskaņojošo pārvaldīto komponentu veido viens patstāvīgas nozīmes lietvārds vai tā aizstājēji: vietniekvārds, īpašības vārds, skaitļa vārds, darbības vārds divdabja formā vai infinitīvā — *Delegāti sarunājās. Viņi sarunājās. Vecais uzrunāja biedru. Viens būs pēdējais. Neticamais bija noticis. Atstāstīt nav viegli.*

Saliktu saskaņojošo pārvaldīto komponentu veido sintaktiski nedalāms vārdu savienojums vai jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums — *Vairums klausītāju iesmējās. Kodoltermiskais karš iznīcinātu dzīvību uz Zemes.*

Pārvaldītais, pieklautais vai saskaņotais komponents ir vārda forma, ko predikatīvais komponents piesaista pārvaldījumā, pieklājumā vai saskaņojumā — *Iebraucām Viļņā. Izturējāties nepiespiesti. Tas bija smags darbs.*

Pārvaldītie vai pieklautie komponenti iedalāmi pēc sintaktiskās attieksmes veida ar predikatīvo komponentu:

- a) aktants;
- b) situants.

Aktants ir vārda forma, ko predikatīvais komponents piesaista obligātā pārvaldījumā vai obligātā pieklājumā un kas nosauc situācijas dalībniekus vai norāda vietu, laiku, veidu, veidojot situāciju — *Mākslinieks pārvietoja gleznu no darbnīcas verandā.*

Situācijas dalībnieks visbiežāk ir objekts — *Kalējs izkala pakavus. Sargies no vilciena! Zēni šauj mērķi. Cilvēks ir lepns par padarīto;*
līdzdalībnieks — *Sirmgalvis atgaiņājas no suņa. Ezis cīnās ar čūsku;*

adresāts — *Iedevu grāmatu draugam. Meitene izslāstīja jaunumus draudzenei. Aizsūtījām ielūgumus kolēģiem;*

instruments — *Bērni vizinās ar skrituļdēli. Rakstu ar zīmuli. Kaimiņš rok dārzū ar lāpstu;*

līdzeklis — *Pielīmēju ar līmlenti. Piestiprinājām balstu ar skrūvēm. Māte cep sēnes taukos.*

Reizēm situācijas sastāvdaļa ir

vieta — *Mēs iebraucām Viļņā. Citi izbrauca no turienes. Bērni peldas baseinā. Visapkārt iesmējās. Piezvanīja no Rīgas;*

laiks — *Draugi norunāja līdz pusnaktij. Tas notika vakar. Meita dzimusi novembrī. Jaunībā dzīvo no cerībām. Vecumā dzīvo no atmiņām;*

veids — *Bērni uzvedas pieklājīgi. Mēs izturējāmies brīvi.*

Aktantam ir daudz kopīga ar saskaņojošo pārvaldīto komponentu. Saskaņojošais pārvaldītais komponents, tāpat kā pārvaldītais aktants, ir piesaistīts predikatīvajam komponentam ar pārvaldījuma sakaru, abi šie komponenti nosauc situācijas dalībniekus, saskaņojošais pārvaldītais komponents visbiežāk nosauc subjektu vai objektu — *Kaimiņš krāso māju. Māja tiek krāsota. Vētra izpostīja sējumus. Sējumi tika izpostīti vētrā.* No šāda viedokļa arī saskaņojošo pārvaldīto komponentu varētu uzskatīt par aktantu.

Aktants pēc sastāva var būt

vienkāršs — *Bērni salasīja ogas. Vai jums bail no negaisa? Laiks piemērots braucienam;*

salikts — *Bērni salasīja daudz ogu. Bērni izdzēra pa glāzei kakao. Ansis skaitīja vērdiņu pēc vērdiņa.*

Situants ir vārda forma, ko predikatīvais komponents piesaista neobligātā pārvaldījumā, neobligātā pieklāvumā vai saskaņojumā un kas raksturo apstākļus, kādos veidojas situācija — *Vakarā laukumā bērni draudzīgi spēlēja bumbu.*

Situants visbiežāk raksturo

vieta — *Gar malām zied ūdens lilijas. Virs galvas šalc liepas. Mežā rieksti vēl zaļi. Visapkārt smaržo ievas. Kaimiņos gaiši dziedāja kā negudri;*

laiku — *Pa vakariem mēs peldamies. Pirms pusnakts spīdēja pilns mēness. Rudeņos jauni ļaudis precējās. Bērniņā man patika jūras šalkšana. Pēc brokastīm viņi ieraudzīja dūmus;*

veidu — *Darbs ritēja bez pārtraukuma. Viesus pamielosim pa godam. Mums gribas strādāt divatā. Laiks aizrit ātri. Sirds iepukstējās straujāk;*

pazīmi — *Dēls ir labs palīgs. Tas bija smags darbs.*

Situants pēc sastāva var būt

vienkāršs — *Pie upes sēja bija sākusies. Pirms brokastīm zēni pārnāca no makšķerēšanas. Sievietes sastājušās pulciņā;*

salikts — *Upes pusē sēja bija sākusies. Ap brokastu laiku zēni pārnāca no makšķerēšanas. Viņš aizgāja lieliem soļiem.*

Iedalījums aktantos un situantos, kas parāda to, kas veido situāciju, un to, kas raksturo tikai situācijas ārējos apstākļus, ir būtisks, un šis iedalījums nāk no tradicionālās sintakses, kur tika šķirtas priekšmetiskas, objekta attieksmes un nepriekšmetiskas, adverbīālas attieksmes.

Teikumā vēl var būt vārda formas, kas piesaistītas nepredikatīvajam komponentam. Vārda forma, ko nepredikatīvais komponents piesaista pakārtojuma sakarā, ir atribūts — *Mazie bērni spēlē jauno bumbu*.

Atribūti būtībā nav teikuma komponenti, tie tikai modificē nepredikatīvos teikuma komponentus, tos raksturojot vai precizējot (sal. *Bērni spēlē bumbu* un *Mazie bērni spēlē jauno bumbu*).

Atribūti pēc nozīmes iedalāmi

a) apzīmējošajos atribūtos — *Mēs apmeklējām akvareļu izstādi. Uz skolu skrien meitene ar bizītēm. Skolēni lasa puķes dzelteni ziedīņiem;*

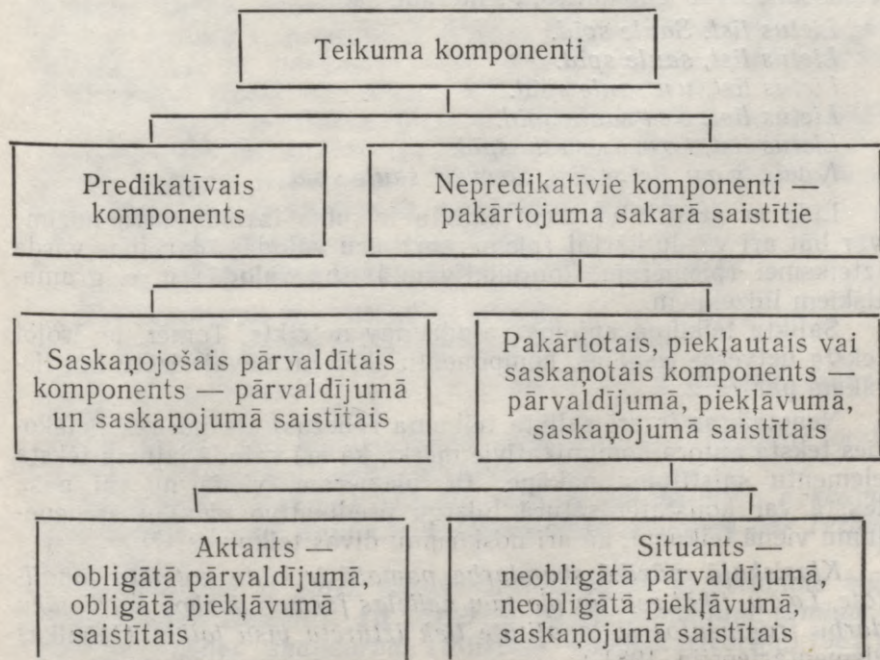
b) adverbīālajos atribūtos — *Mazdēls uzraka dobi pie mājas. Nokrāsoti kioski Jūrmalā. Mācīties līdz vēlai naktij ir nogurdinoši.*

Atribūts pēc sastāva var būt

a) vienkāršs — *Pļaviņa ar bērziem likās netālu;*

b) salikts — *Drīz sāks novākt zaļās masas ražu.*

Teikuma komponentu klasifikāciju var attēlot shēmā.

2.3. SALIKTS TEIKUMS

2.3.1. JĒDZIENS UN UZBŪVES ĪPATNĪBAS

Salikts teikums ir tāds teikums, kas sastāv no divām vai vairākām primāri predikatīvām vienībām — salikta teikuma komponentiem jeb sastāvdaļām:

Brālis lasa, un māsa raksta.

Brālis lasa, bet māsa raksta.

Brālis lasa, māsa raksta.

Brālis redz, ka māsa raksta.

Brālis redz: māsa raksta.

Bija jau nolīdzināti ciņi un grāvoji un ieputināti zaķi migās, bet sniegs vēl skrēja pa vējam asām, slipām svēdrām un nemaz netaisījās un negrasījās mest mieru, kā kad tur, augšā, kādam bezgalīgam maisam gals būtu sprucis vaļā un nebūtu neviena, kas aizsien, it kā būtu samaitājušās sniega maļamās dzirnavas un netrāpītos neviens, kas mācētu apturēt un darīt galu šim balti ņirbošajam neprātam. (R. Ezera.)

Domājams, ka saliktie teikumi valodas attīstības gaitā radušies, tekstā intonatīvi savienojot saturā saistītus vienkāršus teikumus. Sākumā uz saistījuma semantiku nenorādīja īpaši leksiski līdzekļi (saistītārvārdi), tiem ir jaunāka cilme. Tā salikto teikumu veidošanos var iedomāties, piemēram, šādi:

Lietus list. Saule spīd.

Lietus list, saule spīd.

Lietus list, un saule spīd.

Lietus list, bet saule spīd.

Lietus list, tomēr saule spīd.

Kaut gan lietus list, tomēr saule spīd.

Līdz ar saistītārvārdiem salikta teikuma izveidē sava nozīme var būt arī vārdu kārtai (piemēram, vācu valodā), darbības vārda izteiksmei (piemēram, konjunktīvam latīņu valodā) u. c. gramatiskiem līdzekļiem.

Salikta teikuma apjoms valodā nav noteikts. Tomēr, ievērojot teksta uztveres iespējas, komponentu skaitam nevajadzētu būt lielākam par 7 ± 2 .

Nenoteiktas ir arī salikta teikuma robežas, tās nosaka lielākoties teksta autora komunikatīvie mērķi, kā arī valodā izjusta teksta elementu saistījuma pakāpe. Tā, piemēram, vienā un tai pašā tekstā var konstatēt saturā līdzīgu predikatīvo vienību apvienojumu vienā teikumā, kā arī nošķirumu divos teikumos:

Klasiskajā mūzikā skaņdarba pamatā ir kāda noteikta tonalitāte, taču tikai reti un pie tam nelielas formas darbos vai lielāku darbu fragmentos šī tonalitāte tiek izturēta visu laiku. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Aplūkotās kadences pieder pie visplašāk izmantojamiem kadenču veidiem. Taču mūzikā sastopami vēl citi kadenču veidi, kuru apgušana un izpratne ir harmonijas kursa uzdevums. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Tekstā iespējams kādos ekspresīvos nolūkos nodalīt kā patstāvīgas vienības (parcelātus) salikta teikuma sastāvdaļas:

Vienīgi pagasta vecākais mani nelamā. Tāpēc ka esmu aprakstījis viņa suni. (J. Kalniņš.)

Kad tikai viena dzīve ir. / Kad tikai vienreiz dzimt un mirt. / Es uzdrikslēšos nenobīties. (O. Vācietis.)

Runā salikta teikuma komponentus vienā veselumā apvieno Intonācija: teikuma iekšienē ir tādi melodijas intervāli, kas norāda uz ciešu vai samērā ciešu saistījumu starp sintagmām, bet teikuma beigās intervāls izsaka vāju («nulle») saistījumu. Piemērs, kas fiksēts runas valodā:

Man mans aicinājums vispār ir kaut kas cits, nu un, nu, varbūt, ka man izdosies to īstenot, ko es esmu iecerējusi, bet nu tagad to tā konkrēti es nemāku pateikt.

Rakstītā tekstā salikta teikuma robežas nosakāmas pēc interpunkcijas.

Latviešu valodā sintaktisko sakaru izteikšanai starp salikta teikuma komponentiem izmanto 1) saistītātvārdus (saikļus, vietniekvārdus, apstākļa vārdus, dažādu vārdšķiru vārdu savienojumus) kopā ar runas intonāciju, 2) tikai runas intonāciju, 3) komponentu secību. Saistītātvārdu lietojums parasti nodrošina sintaktisko sakaru viennozīmību. Salikta teikuma komponentu apvienojums tikai ar intonāciju vien pieļauj zināmu daudznozīmību (polisēmiju) sintaktisko sakaru uztverē.

Pēc struktūras salikta teikuma komponenti bieži vien ir līdzīgi vienkāršajiem teikumiem (ja neņem vērā saistītātvārdus), t. i., salikta teikuma komponents var būt veidots 1) kā vienkāršs nepaplašināts vai 2) kā vienkāršs paplašināts teikums

Brālis lasa, un māsa raksta.

Brālis lasa grāmatu, un māsa citīgi raksta;

2) kā divkopu vai vienkopas teikums

Mēs gājām tālāk, ka ut g a n krēsloja,

kur 1. komponentam ir divkopu teikuma, bet 2. komponentam — vienkopas teikuma uzbūve.

Salikta teikuma komponentiem iespējami kopēji teikuma locekļi. Reizumis tie var būt izteikti eksplicīti:

Eduards Veidenbaums negrib būt kaimiņu apskumdināts mirējs, viņš apjautājas Aleksandram Daugem par Tērbatu. (J. Kalniņš.)

Melodija ir katrā skaņdarbā visvieglāk uztveramais mūzikas valodas elements, tā vispirms paliek klausītāja atmiņā un palīdz iejusties skaņdarbā. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Parastāk vienā no komponentiem kopējais teikuma loceklis ir implicēts.

1. Kopīgs teikuma priekšmets —

Brālis saka, ka darbu drīz beigšot.

2. Kopīgs izteicējs —

Kaķis iet vecumā, nagi — asumā. (Sakāmvārds.)

3. Kopīgs apstāklis —

Vietām kaļķi bija atdrupuši un varēja redzēt dzeltenīgu skalu pinumu. (J. Jaunsudrabiņš.)

No rīta uzlēca saule un istaba kļuva gaiša.

4. Kopīgs papildinātājs —

Mums vienas debess gaišums sirdī | Un viena vētra lapas rauj. (D. Avotiņa.)

Apjoma un izteiktā satura ziņā ar saliktu teikumu dažkārt robežojas tāds vienkāršs teikums, kam ir izvērstas virslocekļa kopas.

Nogriezios no ciema vienīgās ielas un pa akācijām apstādīto ceļu devos uz Eglīenas ārsta ambulanci. (M. Birze.)

Atkārtojot kopējos teikuma locekļus (parasti teikuma priekšmetu), šādus vienkāršos teikumus var pārvērst par saliktiem:

Viņš aizgāja pie drauga, bet to nesatika.

Viņš aizgāja pie drauga, bet viņš to nesatika.

2.3.2. SALIKTU TEIKUMU KLASIFIKĀCIJA

Saliktus teikumus parasti klasificē pēc trim galvenajiem principiem.

1. Pēc apjoma, t. i., pēc komponentu skaita, šķir

a) saliktus nepaplašinātus jeb saliktus divkomponentu teikumus;

b) saliktus paplašinātus teikumus, kam ir trīs vai vairāki komponenti.

2. Pēc sintaktiskā sakara starp komponentiem šķir

a) saliktus sakārtotus (jeb saliktus sakārtojuma) teikumus — saliktus teikumus, starp kuru komponentiem ir sakārtojuma sakars;

b) saliktus pakārtotus (jeb saliktus pakārtojuma) teikumus — saliktus teikumus, starp kuru komponentiem ir pakārtojuma sakars.

3. Pēc tā, kā komponentu saistījums ir parādīts ar leksiskiem līdzekļiem, šķir

a) saliktus saikļa teikumus — saliktus teikumus, kam komponentu saistījums ir parādīts ar saistītārvārdiem (saikļu saistījums);

b) saliktus bezsaikļa teikumus — saliktus teikumus, kam komponenti ir saistīti bez leksiskiem līdzekļiem (bezsaikļu saistījums).

Lai raksturotu saliktus paplašinātus teikumus, sintaksē izdala

vēl divas teikumu palīggrupas: 1) no sintaktisko sakaru viedokļa — jauktus saliktus teikumus — saliktus teikumus, kuros ir kā sakārtojuma, tā pakārtojuma sakari, un 2) jaukta jeb kombinēta saistījuma saliktus teikumus — saliktus teikumus, kam daži komponenti ir saistīti ar saistītāvjārdiem, bet citi — bez tiem.

Tāpat kā vienkāršs teikums, arī salikts teikums var būt gramatiski nesaistīts vai saistīts ar citiem teikumiem tekstā.

Salikts teikums ir sarežģīts sintaktisks veidojums gan sava satura, gan daudzo komponentu dēļ. Lai iepazītu tā valodiskās īpašības, lietderīga ir apskata virzība no vienkāršākā uz sarežģītāko. Ar šādu pieeju salikts teikums aplūkots šajā grāmatā.

1. Vispirms pievērsīsimies tādām saliktām sakārtotām teikumam, kam ir divi komponenti, t. i., saliktām nepaplašinātam teikumam. Divu komponentu saistījumā atklājas gan sintaktisko (jēdzienisko) attieksmju veidi (saistījuma nozīmes), gan arī saistīšanas līdzekļi, turklāt nav svarīgi, vai saistījums veidots ar saistītāvjārdiem vai bez tiem.

2. Pēc tam kad iztirzāts divu komponentu saistījums, var pievērsties saliktiem sakārtotiem teikumiem ar trim un vairākiem komponentiem, t. i., saliktiem sakārtotiem paplašinātiem teikumiem. Sintaktisko attieksmju veidi un saistīšanas līdzekļi starp šādu teikumu komponentiem principā ir tādi paši kā saliktā nepaplašinātā (divkomponentu) teikumā.

3. Arī salikta pakārtota teikuma pamatīpašību noskaidrošanai vispirms izvēlēsimies divkomponentu teikumus (saliktus pakārtotus nepaplašinātus teikumus), kuros ir viens virsteikums un viens palīgteikums.

4. Zinot salikta pakārtota divkomponentu teikuma īpatnības, nav grūti analizēt tādus teikumus, kuros ir viens virsteikums, kam pakārtoti divi vai vairāki palīgteikumi.

5. Visa līdz šim iegūtā informācija nepieciešama vissarežģītākā saliktā teikuma — jaukta salikta teikuma — apskatā. Šādos teikumos ar vairākiem sakārtotiem un pakārtotiem teikumiem izmanto visus sintaktiskos līdzekļus, kas aplūkoti 1.—4. punktā.

6. Pēc jaukta salikta teikuma apskata skarta salikta teikuma daudznozīmība jeb polisēmija. Informācija par sekundārajām teikuma nozīmēm, kas «pavada» teikuma pamatnozīmi, iekļauta atsevišķu teikuma tipu apskatos.

2.3.3. SALIKTS NEAPPLAŠINĀTS (DIVKOMONENTU) SAKĀRTOTS TEIKUMS

2.3.3.1. JĒDZIENS UN UZBŪVES ĪPATNĪBAS

Salikts nepaplašināts sakārtots teikums sastāv no diviem komponentiem, starp kuriem ir sakārtojuma sakars:

Brālis lasa, un māsa raksta.
Brālis lāsa, bet māsa raksta.
Brālis lasa, māsa raksta.

Kā rāda piemēri, šādi teikumi var būt salikti saikļa teikumi vai salikti bezsaikļa teikumi.

Jēdzieniskā ziņā neatkarīgāks parasti ir pirmais komponents, bet otrajā komponentā tiek papildināts tā saturs, izteikts pretstats, minētas kāda stāvokļa vai norises sekas u. tml.:

Bija vien jāver durvis vaļā, un viņš to darija tiši skaļi. (J. Kalniņš.)

Un mīļā glāstā / Mēs matus skaram, / Bet mūsu mīļie / Mums aiziet garām. (I. Ziedonis.)

Istabā sabiezēja krēsla, un viņi abi vairs nevarēja viens otru saskatīt. (J. Kalniņš.)

Vēl slimnīcā kāda runa par cirvi bija, droši vien māte atceras vai arī Ants. (I. Indrāne.)

Komponenti var būt arī jēdzieniski līdzvērtīgi, piemēram, ja teikumā minēts kas vienlaicīgi eksistējošs:

Ābeles stāv ieputinātas līdz padusēm, un dārza balto klaju šķērso kaķa pēdu sikie dobumiņi. (R. Ezera.)

Komponentu secība saliktā sakārtotā teikumā ir teksta satura noteikta, tos parasti nevar apmainīt vietām.

Vārdu secībai saliktā sakārtotā teikumā īpatnību nav, tā var variēties tāpat kā vienkāršā teikumā.

Par saistītāvjvārdiem saliktā sakārtotā teikumā izmanto

1) saikļus — *un, bet, tomēr, turpretī, turpretim, taču, arī, ne — ne, nedz — nedz, vai — vai, drīz — drīz, te — te;*

2) apstākļa vārdu — *citādi;*

3) partikulas — *toties, tikai, tik, tāpat;*

4) vārdu savienojumus — *un arī, un tomēr, bet par to, vai arī, vai nu — vai, vai nu — vai arī, jeb vai, jeb arī.*

Šie vārdi ar savu leksisko nozīmi norāda uz dažādām sintaktiskām attieksmēm starp komponentiem.

2.3.3.2. SINTAKTISKĀS ATTIEKSMES

STARP SALIKTA SAKĀRTOTA TEIKUMA KOMPONENTIEM

Starp salikta sakārtota teikuma komponentiem var būt trīs sintaktisko attieksmju veidi (citādi sakot — komponentu sintaktiskās nozīmes): 1) vienojuma attieksmes, 2) pretstata attieksmes, 3) šķiruma attieksmes.

So attieksmju sakarā valodniecības literatūrā dažkārt runā par vienojuma attieksmju teikumiem, pretstata attieksmju teikumiem, šķiruma attieksmju teikumiem. Tādi nosaukumi lielākoties derīgi saliktu nepaplašinātu teikumu raksturošanai. Ja saliktā teikumā ir vairāk par diviem komponentiem, tajā var izpausties nevis viena

sintaktiskā attieksme, bet gan divas vai pat vairākas attieksmes. Tāpēc šeit aplūkosim attieksmju izpausmes leksiskos un gramatiskos paņēmienus, neizvirzot sintaktisko attieksmju kategoriju par salikta sakārtota teikuma tipa noteicēju.

Konstatējot sintaktiskās attieksmes, jāņem vērā 1) komponentu saturs, it īpaši bezsaikļa teikumos, 2) saistītātvārdu nozīmes.

Vienojuma attieksmes. Saikļu teikumos vienojuma attieksmes izsaka ar saikļiem *un* (visbiežāk), *arī, un arī, ne vien — bet arī, tiklab — kā arī, ne tikai — bet arī, ne tikvien — bet arī, kā — tā, gan — gan, ir — ir, ne — ne, nedz — nedz*. Bez tam otrajā komponentā var būt attieksmju precizētāji vārdi: *tad, tikmēr, tāpēc* u. tml.

Sintaksēs jēdziens «vienojuma attieksmes» apvieno vairākas sintaktiskās nozīmes (sēmas), kas savukārt atspoguļo konkrēto semantisko saikni starp teikuma komponentos ietvertām nojēguma kopām. Šīs nozīmes ir vienlaicīgums, secīgums, cēloņa un seku saistījums, nosacījuma un seku saistījums, piezīme resp. paskaidrojums, kāpinājums. Šīs nozīmes teikumos var kombinēties (piemēram, secīgums kopā ar seku nojēgumu), tomēr parasti viena no nozīmēm teikumā dominē.

1. **Vienlaicīguma** nozīme atspoguļo nojēgumu par to, ka teikuma komponentos minētais pastāv, norisinās vienā un tai pašā laikā. Nozīmi izsaka ar saikli *un* vai bez saistītātvārdiem:

No kopmītnes gandrīz neviens februārī nebraidēja mājās, un skola tagad mums bija, kā Gunārs teica, bez izejamām dienām. (O. Vācietis.)

Sāviņi kaukdami lidoja pāri jūtam, un sprādzieni drebināja logu rūtis. (A. Sakse.)

Astoņpadsmit gadu viņi bij sadzīvojuši mierīgā laulībā, un pa to laiku Jānam patiesi rokas bija kļuvušas mikstas. (R. Blau-manis.)

Ne vilnītis jūrā šalc, / ne lapa kokā kust. (Rainis.)

2. **Secīguma** nozīme atspoguļo nojēgumu par to, ka teikuma komponentos minētais pastāv, norisinās laikā cits pēc cita. Nozīmi parasti izsaka ar saikli *un* vai bez saistītātvārdiem:

Iekšpusē atskanēja stingri soļi, un durvis atvērās. (A. Sakse.)

No kaktiem uzplūda krēsla, un es iemigu. (K. Skalbe.)

Es tikai šodien te abraucu, un man rit būs jāsāk darbs. (J. Akuraters.)

Millere izmetās gaiteni, pionieru vadītājs pasmaidīja un izvilka pulksteni. (O. Vācietis.)

3. Otrajā teikuma komponentā var izteikt sekas, ko izraisa pirmajā komponentā minētais. Saikļu teikumos izmanto saistītātvārdus (vārdu savienojumus) *un, un tāpēc, un tādēļ, un tālab, tad* (ar nosacījuma niansi), *tā* (ar sakarības niansi), *tāpēc, tādēļ, tālab*. Bezsaikļa teikumi ar droši nosakāmu cēloņa — seku nozīmi ir reti:

Govis lien mežā, saēdas to slikto zāli, un asinssērga klāt.
(A. Upīts.)

Kāds silis, pār diķi laizdamies, skarbi ieķērcas, un no šā ķērciena sadreb ūdenszāļu plēve reizē ar manu sirdi. (J. Liepiņš.)

Vēja virziens mainījies, un tāpēc pēdējie astoņi tikli sadzīti čupā. (Z. Grīva.)

Frontē tu vari arī krist, un tad tu šo dzīvi vairs neredzēsi.
(A. Sakse.)

4. Nosacījuma un seku saistījumu izsaka apstākļa vārdi saistītātvārda funkcijā. Pirmajā komponentā minēts nosacījums, kas jārealizē, lai nerastos otrajā komponentā norādītās sekas:

Vectēvam bij diezgan liels miegs, un tā es arī dabūju pagulēt.
(J. Jaunsudrabiņš.)

Nebija ne runātāja tribīnes, ne paaugstinājuma, tāpēc Ozols ar Priedi nostājās vienkārši uz mājas kāpnītēm. (A. Sakse.)

Man tik tagad iss, vecs bruncelis mugurā, tālab izskatos tāda maza. (J. Janševskis.)

Pastrādā kādu laiku, gan kaut kā varēs iegrozīties. (Ē. Vilks.)

5. Teikuma komponentu, kurā izteikta piezīme resp. paskaidrojums, lai papildinātu pirmā komponenta saturu, parasti ievada *un, un arī*. (Bezsaikļu teikumi ar šādu nozīmi ir reti.):

Tādi ir noteikumi, un tie mums jāievēro.

Vakars kļūst dziļāks, un arī sals pieņemas. (J. Kalniņš.)

Radušās grūtības, tās jāpārvar.

6. Komponenti, kas savienoti ar divkāršajiem saikļiem *ne vien — bet arī, tiklab — kā arī, ne tikai — bet arī, kā — tā vai ar atkārtotajiem skaikļiem gan — gan, ir — ir, ne — ne, nedz — nedz*, izsaka darbības, norises u. tml. kāpinājumu u. otrajā komponentā nosauktā darbība, norise u. tml. ir intensīvāka (dažkārt mazāk intensīva) nekā pirmajā komponentā nosauktā:

Ne tikai mežs kavēja straujo virzišanos uz priekšu, bet arī paša nogurums lika sevi manīt.

Ne viens spēja darbu paveikt, ne diviem pietika spēka.

Pretstata attieksmes. Saikļu teikumos pretstata attieksmes izsaka ar saikļiem *bet* (visbiežāk), *tomēr, turpretī, turpretim, taču, toties, un, un tomēr*, ar partikulām *tikai, tik*, ar apstākļa vārdu *citādi*, ar vārdu savienojumu *bet par to*.

Jēdziens «pretstata attieksmes» apvieno vairākas sintaktiskās nozīmes (sēmas): pretstatījumu, neatbilstīgu, norobežojumu, atliedzinājumu (kompensāciju).

1. Tīru pretstatījumu bez papildu nozīmes niansēm izsaka ar saikli *bet*:

Es stāvu, bet tu sēdi.

Ikviens ir stiprs un neatlaidīgs jaunu pienākumu uzstādīšanā, bet cik ilgi cilvēks var tikai skopos pavaļas brīžos rakstīt, ikdienības nogurdinošo darba nastu nesot? (J. Kalniņš.)

Pretstatījumu var izteikt arī ar saikļiem *tomēr, turpretī, turpretim*, kas ar savām leksiskajām nozīmēm to niansē:

2. Uz neatbilstmi tam, kas būtu secināms no pirmā komponenta satura, norāda saikļi *taču, bet*:

Brižam lēkātājs zaudē līdzsvaru un nokrit, taču pēc mirkļa viņš jau ir uz bakša. (B. Saulītis.)

Diendienā Aigaram jāveic smags, dzīvības briesmu pilns darbs, bet neko vairāk par vecu, sakritušu būdu tas savā mūžā nav varējis iemantot. (V. Plūdonis.)

Bet nu būs jādod liela pūra nauda, citādi neviens neņems. (A. Brigadere.)

Mašīnu vajadzēja sūtīt projām, citādi šoferis nāks vēl meklēt. (A. Kolbergs.)

3. Ar partikulām *tikai* (biežāk), *tik* saistītāvjvārdu funkcijā izsaka otrā komponenta satura norobežojumu no pirmā komponentā teiktā. Šādos gadījumos pirmajā komponentā ir minēts kāds samērā vispārīgs apstākļu kopums, no kura otrais komponents izceļ atsevišķu momentu, kas īpaši saista uzmanību, būdams kaut kas neparasts, zināmā mērā izņēmums:

Vēl nava necik zāles sētmalās, tikai pļavas ir dzeltenas no pureņiem. (J. Akuraters.)

Ari Mieriņi tukši, tikai kaķis bailīgi ieplestām acīm izlec no grāoja un, spalgi ieņaudēdamies, pa paksi uzspurdz šķūņa augšā. (A. Sakse.)

Bet zemes spēku tu tam atņemsi, tik sapņi būs tev lielie centieni. (Rainis.)

Retumis norobežojuma nozīme izpaužas bezsaikļu saistījumā:
Citu cilvēku neviena istabā nav; mēs divi vien — strādājam savā nodabā un runājam par šo un to. (Doku Atis.)

4. Ar *toties* izsaka atlīdzinājuma (kompensācijas) nozīmi, t. i., otrā komponentā minētie fakti, norises u. tml. tiek uzskatīti par tādiem, kas aizstāj, līdzsvaro, mazina, novērš pirmajā komponentā minēto faktu, norīšu u. tml. ietekmi, iedarbību:

Lietus bija nepatikams ceļiniekiem, toties zeme saņēma veldzi.

Darbs gan bija grūts, toties te varēja vislabāk parādīt savu veiklību.

Melodijā var notikt dažādu intervālu mijiedarbība, tomēr intonācijai paliek sava svarīga izteiksmes nozīme. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Gāzu saspiežamība ir liela, turpretī šķidrumus hidrostatikā uzskata par nesaspiežamiem. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Bezsaikļa teikumos par pretstatījumu liecina divi vai vairāki vārdi (katrs savā komponentā), kas nosauc ko krasi atšķirīgu.

Viri apsēdās uz zivju kastēm, daži stāvēja kājās. (V. Lācis.)

Kāptur, es kāpšu še.

Šķiruma attieksmes. Saikļu teikumos šķiruma attieksmes izsaka ar divdaļīgiem saikļiem *vai — vai, vai nu — vai (ari), vai — jeb vai, te — te, driz — driz*, retāk ar vienkāršo saikli *vai*, kā arī ar

savienojumiem *vai arī, jeb vai, jeb arī*. Domājams, ka bezsaikļu teikumos šķiruma attieksmes nav iespējams izteikt.

Jēdziens «šķiruma attieksmes» apvieno nosacījuma un mijas nozīmes.

1. Nosacījuma nozīme atspoguļo nojēgumu par to, ka no divām vai dažreiz vairākām parādībām, norisēm, darbībām iespējama ir tikai viena. Šīs nozīmes izteikšanai izmanto saikļus *vai — vai, vai nu — vai, vai nu — vai arī, vai — jeb vai, vai, jeb vai, jeb arī, vai arī*:

Vai nu darbu pabeigsim šovakar, vai arī tas būs jāatstāj uz rītdienu.

Tikai pavasaros kādreiz ledi iztramda [samus], vai arī neskaidrā ūdenī paši iemaldās kādā atvarā. (Valdis.)

2. Uz vairāku parādību, norišu, darbību, parasti vairākkārtīgu miju norāda saikļi *te — te, drīz — drīz*:

Te viss mierīgi, te uzreiz vējš salieca un izstiepa pa savam skrējienam tievos un lokanos vitolu zarus. (M. Birze.)

Kalna galā drīz pazibēja uguns, drīz atkal viss satumsa. Šādi teikumi robežojas ar teikumiem, kuros izteikta secība laikā.

2.3.4. SALIKTS PAPLAŠINĀTS SAKĀRTOTS TEIKUMS

Salikts paplašināts sakārtots teikums sastāv no trim vai vairākiem komponentiem, starp kuriem ir sakārtojuma sakars.

Sintaktisko attieksmju ziņā šādi teikumi var būt divējādi:

1) teikumi, starp kuru komponentiem ir vienas un tās pašas sintaktiskās attieksmes,

2) teikumi, starp kuru komponentiem ir dažādas sintaktiskās attieksmes.

1. Saliktos paplašinātos sakārtotos teikumos starp komponentiem var būt viena veida sintaktiskās attieksmes: vai nu vienojuma attieksmes, vai arī pretstata attieksmes.

Vienojuma attieksmes izsaka ar saistītāvjvārdiem vai ar bezsaikļu saistījumu, turklāt abi saistījuma izteikšanas veidi var vienā un tai pašā teikumā tikt kombinēti:

Satumsa vakars, un sals kļuva stiprāks, un sāka snigt.

Satumsa vakars, sals kļuva stiprāks, un sāka snigt.

Satumsa vakars, un sals kļuva stiprāks, sāka snigt.

Satumsa vakars, sals kļuva stiprāks, sāka snigt.

Citi piemēri:

Upes kārklos velk vālodzes šmaugi un skaisti, un no meža purvāja nāk kliezsošas ķivišu skaņas, un ciruļi tepat kā apreibuši lej bez mēra. (J. Akuraters.)

Ilzes pašai dziedīgā mila kā saulīte apmirdzēja Artura bērniņu, tā pēc viņš pats arī auga saulains, dzīves prieka pilns, un viņa

raksturs izveidojās tikpat gaišs un izlīdzināts kā šī mazā saskānīgā dzīve vienmēr laipnās mātes aizvēnī. (V. Lācis.)

Aleksis Mierlauks bija izvilcis viņu [K. Lagzdiņu] no suflerbūdas, un savu talantu šis aktieris lielā mērā bija kopis pats, varbūt arī tāpēc izveidojās šī neatkarīgā uzvedība, pat zināma nerēķināšanās ar teātra etiķeti. (L. Dzene.)

Samērā bezrūpīgā bērnība mūsmājās bij beigusies, es tiku pusaudža kārtā, un kā tādām man bij jāuzņemas grūtās, vientuļīgās gana gaitas. (J. Jaunsudrabiņš.)

Sīki zuzēdami, plivinās odi, vagoni dārd smago blūžu gāzienos, pa brīdim saklīdzas krāvēji. (Ē. Vilks.)

Salikti paplašināti sakārtoti teikumi, kuros ir vairāk par trim komponentiem, atrodami ļoti reti:

Zieds smaidot atveras, un bērzi zaļo, / Kā sveicienu viens otram dziesmu sniedzam, / Caur pavasara ķnādu liksmi skaļo / Var dzirdēt pirmā zālē zirgus zviedzam. (A. Balodis.)

Sablīvējās padebeši melnā pelēcīgumā — satumsa diķa spogulis; vēlās viena balta [mākoņu] guba pāri otrai — sidrabaini viņi lija cits pāri citam. (J. Liepiņš.)

Prettstata attieksmes paplašinātos saliktos teikumos izsaka ar saistītājpvārdiem, turklāt ar dažādiem:

Baltās Mājas tikko varēja atšķirt no lielajām sniega kupenām visapkārt, tika i rija stāvēja pelēkiem piedarba vārtiem, bet trīs istabu logi zalgoja rīta saulē. (A. Upīts.)

2. Saliktos paplašinātos sakārtotos teikumos starp komponentiem var būt dažādas sintaktiskās attieksmes. Parasti vienā un tai pašā teikumā ir vienojuma un pretstata attieksmes:

Baļļa bija nogremdēta, un es gribēju iet uz māju, bet Ievuks vēl ne domāt nedomāja upi atstāt. (J. Jaunsudrabiņš.)

Šādos teikumos reizumis veidojas pēc satura apvienotas komponentu kopas: minētajā piemērā abi pirmie komponenti pretstatīti trešajam. Nākamajā teikumā šādu kopu veido abi pēdējie komponenti, kas pretstatīti pirmajam:

Es arī būtu strādājis, / Bet rokas man mazgātas baltas, / Un manā linu uzkreklā mirdz / Trīs podziņas, zeltā kaltas. (K. Skalbe.)

2.3.5. SALIKTS PAKĀRTOTS TEIKUMS

2.3.5.1. JĒDZIENS UN UZBŪVES ĪPATNĪBAS

Saliktā pakārtotā (jeb saliktā pakārtojuma) teikumā starp komponentiem ir pakārtojuma sakars:

Es zinu, ka brālis lasa.

Es zinu to, ka brālis lasa.

Es zinu, ko brālis lasa.

Es zinu to, ko brālis lasa.

Es zinu, kur brālis lasa.

Ir zināms, ka brālis lasa.

Es zinu — brālis lasa.

Kā rāda piemēri, komponenti var būt savienoti ar saistītājpārdeiem vai arī bez tiem — tikai ar intonāciju.

Saliktā pakārtotā teikumā ir vismaz divi komponenti (*Es zinu, ko brālis lasa*), bet to skaits var būt arī lielāks (*Māte domā, ka es zinu, ko brālis lasa*). Lai noskaidrotu saliktu pakārtotu teikumu uzbūves pamatprincipus, ir lietderīgi vispirms aplūkot teikumus ar diviem komponentiem.

No sintaktiskās atkarības viedokļa saliktā pakārtotā teikumā viens no komponentiem ir pakārtots otram, un šo komponentu sauc par palīgteikumu:

Es zinu, ko brālis lasa.

Komponentu, kam ir pakārtots palīgteikums un kas pats nav pakārtots citam komponentam, sauc par virsteikumu:

Es zinu, ko brālis lasa.

Terminu pāris «palīgteikums / virsteikums» ir zināmā mērā ierobežots — par virsteikumu nav saucams tāds palīgteikums, kam ir pakārtots vēl kāds cits palīgteikums. Piemēram, teikumā *Māte domā, ka es zinu, ko brālis lasa* virsteikums ir *Māte domā*, bet komponentam *ka es zinu, ko brālis lasa* attiecībā pret tā palīgteikumu *ko brālis lasa* nosaukuma nav. Iespējams, ka būtu lietderīgs vispārinošs termins «virskomponents», t. i., jebkurš salikta teikuma komponents, kam ir pakārtots kāds cits komponents (palīgteikums).

Par saistītājpārdeiem palīgteikumos izmanto

1) pakārtojuma saikļus — *ka, lai, vai, ja, kaut, kaut gan, lai gan, lai arī, kaut arī, līdz, līdzko, tiklīdz, tāpēc ka, tādēļ ka, tā kā, tā ka* u. c.,

2) attieksmes vietniekvārdus — *kas, kurš, kāds*,

3) apstākļa vārdus — *kad, kur, kurp, kāpēc, kādēļ, kālab, kamēr, cik, kā*,

4) dažādu vārdšķiru vārdu savienojumus — *līdz kamēr*,

5) prepozicionālus vārdu savienojumus — *no kurienes, uz kurieni* u. c.

Saistītājpārdeiem, izņemot saikļus, palīgteikumos ir teikuma locekļa funkcija:

Es zinu, ko (papildinātājs) brālis lasa.

Es zinu, kur (vietas apstākļi) brālis lasa.

Palīgteikumam var būt dažādas sintaktiskās attieksmes ar pārdeiem (resp. teikuma locekļiem) virsteikumā («virskomponentā»). Šķirami vairāki gadījumi.

1. Palīgteikums ir saistīts ar kādu vārdu virsteikumā tā, ka tas papildina, izvērs ar šo vārdu aizsākto domu: *Es zinu, kā brālis lasa*, kur palīgteikums atklāj vārda *zinu* objektu.

2. Palīgteikums konkretizē, it kā «atšifrē» virsteikumā minētu

vārdu, parasti vietniekvārdu vai abstraktas nozīmes apstākļa vārdu:

Es zinu to, ka brālis lasa.

Stunda beigsies tad, kad atskanēs zvans.

Šādos gadījumos sastopami vārdu pāri, no kuriem pirmais ir virsteikumā, bet otrais ievada palīgteikumu: *tas — kas, tas — kurš, tāds — kas, tāds — kāds, tad — kad, tur — kur, tā — ka, tāpēc — ka, tādēļ — ka* u. tml.

3. Palīgteikums var būt saistīts nevis ar konkrētu vārdu (resp. teikuma locekli) virsteikumā, bet ar visu tā saturu kopumā:

Brālis daudz lasa, kas ir ļoti labi.

Otrajā gadījumā palīgteikums ir visciešāk saistīts ar virsteikumu, jo *Es zinu to* vai *Stunda beigsies tad* atstāj zināmu satūra nepabeigtības iespaidu, bet *Es zinu* un *Brālis daudz lasa* varētu būt arī patstāvīgi, no situācijas vai konteksta neatkarīgi vai maz atkarīgi izteikumi.

Palīgteikuma novietojumam attiecībā pret virsteikumu var būt trīs pozīcijas, tomēr jāievēro, ka ne visiem palīgteikumu veidiem šo pozīciju iespējamība un biežums ir vienāds.

1. Palīgteikumu var novietot aiz virsteikuma:

Es zinu to, ka brālis daudz lasa.

2. Palīgteikumu var novietot virsteikuma priekšā:

Ka brālis daudz lasa, to es zinu.

3. Palīgteikumu var novietot starp virsteikuma vārdiem:

To, ka brālis daudz lasa, es zinu.

Pēc nozīmes (funkcijas) samērā daudzi palīgteikumi atbilst teikuma locekļiem, piemēram, teikumā *Es zinu, ka brālis lasa* palīgteikumam ir papildinātāja nozīme, teikumā *Ir zināms, ka brālis lasa* palīgteikumam ir teikuma priekšmeta nozīme. Tomēr visi palīgteikumi nav identificējami ar teikuma locekļiem: palīgteikumos izteikts plašāks saturs nekā teikuma locekļos un ne visām palīgteikuma nozīmēm atbilst līdzīgas nozīmes teikuma locekļi. Neraugoties uz to, daļējo saikni ar teikuma locekļu semantiku izmanto palīgteikumu klasifikācijā.

Līdzās palīgteikuma primārajai (dominējošajai) nozīmei var parādīties viena vai pat vairākas sekundārās nozīmes. To cēlonis ir gan saistītā vārdu polisēmija, gan arī citas virsteikuma un palīgteikuma leksiskās vienības, kas palīgteikumā rada sekundārās nozīmes, kuras tomēr nav līdzvērtīgas primārajai nozīmei.

2.3.5.2. PALĪGTEIKUMU KLASIFIKĀCIJA

Pēc nozīmes (t. i., pēc daļējas semantiskās līdzības ar teikuma locekļu semantiku) mēdz šķirt 11 palīgteikumu tipus. Tie ir šādi:

1) teikuma priekšmeta palīgteikums,

2) izteicēja palīgteikums,

- 3) apzīmētāja palīgteikums,
- 4) papildinātāja palīgteikums,
- 5) pielikuma palīgteikums,
- 6) apstākļu palīgteikums ar apakštipiem —
 - a) vietas apstākļa palīgteikums,
 - b) laika apstākļa palīgteikums,
 - c) veida apstākļa palīgteikums,
 - d) mēra apstākļa palīgteikums,
 - e) cēloņa apstākļa palīgteikums,
 - f) nolūka apstākļa palīgteikums,
 - g) nosacījuma apstākļa palīgteikums,
- 7) seku palīgteikums,
- 8) salīdzinājuma palīgteikums,
- 9) pielāvuma palīgteikums,
- 10) pamatojuma palīgteikums,
- 11) relatīvais palīgteikums.

2.3.5.3. PALĪGTEIKUMI SALIKTĀ NEAPPLAŠINĀTĀ (DIVKOMPONENTU) PAKĀRTOTĀ TEIKUMĀ

2.3.5.3.1. TEIKUMA PRIEKŠMETA PALĪGTEIKUMS

Teikuma priekšmeta palīgteikumam attiecībā pret virsteikumu ir teikuma priekšmeta nozīme.

Ir zināms, ka brālis daudz lasa.

Teikuma priekšmeta palīgteikumu pakārto ar saikļiem *ka, lai, vai* u. c., ar attieksmes vietniekvārdiem *kas, kurš, kāds*, ar apstākļa vārdiem *kur, kad, cik, kā* u. c., ar vārdu savienojumiem *no kurienes, uz kurieni* u. c.

Teikuma priekšmeta palīgteikums atbild uz jautājumu *kas?*

Palīgteikuma novietojumam iespējamas visas trīs pozīcijas.

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav teikuma priekšmeta:

Redzams, ka viņa manus vārdus tūlīt attiecināja uz sevi. (Z. Skujiņš.)

2. Virsteikumā ir teikuma priekšmets, kas izteikts ar vietniekvārdu. Tad palīgteikums konkretizē šāda teikuma priekšmeta saturu:

Jocīgi tas bija, ka taisni sietu trūka. (A. Sakse.)

Cik tas ir labi, ja var kādreiz izkratīt sirdi. (Ē. Vilks.)

Pēc izsakāmā satura teikuma priekšmeta palīgteikumam ir divi galvenie paveidi.

1. Palīgteikumā nosaukts darbības vai pazīmes subjekts; tad virsteikumā izteicējs nosauc attiecīgo darbību vai pazīmi:

Kas te ir kādu laiku nodzīvojis, vienmēr tīko atgriezties.
(P. Rozītis.)

Kas reiz ir laivu manā [Gaujas] dzelmē iris, / Lai tagad savu dūšu parāda. (O. Vācietis.)

Guđrs, kas daudz mācās.

2. Palīgteikumā nosaukts fakts, darbība, norise u. tml. Virsteikumā par izteicēju funkcionē vārdi, kas izsaka informācijas nodošanas vai uztveres procesu, arī pārdzīvojumu, fakta vērtējumu. Ja izteicējs ir izteikts ar darbības vārdu, tam raksturīga ciešamās kārtas divdabja forma vai vajadzības izteiksme.

Ir paziņots, ka brauksim ekskursijā.

Jāpiebilst, ka masas centra jēdziens ir vispārīgāks nekā smaguma centra jēdziens. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Pa gabalu jau redzams, ka Andram kas svarīgs padomā.
(A. Upīts.)

Bandera madamai ļoti patīka, ka Anita pazīst inženieri.
(V. Lācis.)

Dabiski, ka tonalitātēm ar kopīgu skaņu sastāvu veidojas arī kopīgi akordi. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Nav skaids, vai atbrauksim laikā.

Ir lieliski, ja zinātnes un tehnikas pārstāvju vidū atklājas spilgti rakstnieka talanti. (P. Zeile.)

Jāpavēro, kā mainīsies laikapstākļi.

Jāuzzina, kad sāksies seanss kinoteātri.

Tiek paziņots: lidmašīna atlidojusi.

2.3.5.3.2. IZTEICEJA PALĪGTEIKUMS

Izteicēja palīgteikumam attiecībā pret virsteikumu ir izteicēja nozīme. Šādi palīgteikumi papildina, precizē virsteikuma izteicēju.

Istaba tiešām bija tāda, kādu to aprakstīja Krustakmens.
(A. Grigulis.)

Es esmu, kas visu panākt grib. (V. Plūdonis.)

Izteicēja palīgteikumu pakārto ar attieksmes vietniekvārdiem *kas, kāds, kurš* vai ar saikli *ka*.

Izteicēja palīgteikums atbild uz jautājumiem *kas ir?, kāds ir?*

Palīgteikums novietots galvenokārt aiz virsteikuma, parasti tieši aiz izteicēja, ko tas konkretizē.

Pēc virsteikuma izteicēja formas šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikuma izteicēju veido saitiņa kopā ar vietniekvārdiem *tas, tāds vai viss*. Saitiņa var būt elidēta.

Inerciālu atskaites sistēmu priekšrocība ir tā, ka kustības likumu pētišanā tās visas ir savstarpēji ekvivalentas. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Tikai ar šīm trim lietām Anus ir tāda, kādai viņai vajag būt. (A. Brigadere.)

Ūdens ir labs, bet nav tāds, kādu es toreiz dzēru. (K. Skalbe.)

Kaut kas šajā promslidošā zili raibajā ainavā laikam bij tāds, kas atgādina senos laikus. (A. Upīts.)

Vai tas viss, ko gribēji sacīt?

2. Retumis virsteikuma izteicēju veido tikai darbības vārds būt personas formā:

Mans lēmums ir, lai tautas ķildu gars nebūtu mūžīgs. (K. Barons.)

2.3.5.3.3. APZĪMĒTĀJA PALĪGTEIKUMS

Apzīmētāja palīgteikumam attiecībā pret virsteikumu ir apzīmētāja nozīme: tas tuvāk paskaidro virsteikumā lietotu lietvārdu resp. substantivētu vārdu.

Brālis lasa grāmatu, kas ir interesanta.

Brālis lasa grāmatu, kurā ir daudz ilustrāciju.

Apzīmētāja palīgteikumu pakārto ar attieksmes vietniekvārdiem *kas, kurš, kāds*, ar apstākļa vārdiem *kā, kur, kad* u. c., ar saikļiem *ka, lai, vai* u. c. Iespējams pakārtojums bez saistītājvārdiem.

Apzīmētāja palīgteikums atbild uz jautājumu *kāds?, kurš?*

Palīgteikuma novietojumam iespējamās visas trīs pozīcijas, bet tam jānodrošina nepārprotama saikne ar apzīmējamo vārdu virsteikumā. Tāpēc vēlams, lai palīgteikums atrastos tieši aiz šī vārda.

Apzīmētāja nozīme visnepārprotamāk izpaužas palīgteikumos, ko ievada attieksmes vietniekvārdi, izņemot dažkārt to lokatīva locījumus:

Ir savukārt rakstnieki, kas nevienu lugu nevar uzrakstīt. (V. Hausmanis.)

Darba dēļ un sava prieka pēc esmu daudz pa Latviju staigājis un raudzījies atrast katrai vietai raksturīgo, no kā varbūt izdodas radīt savas zemes koptēlu. (J. Liepiņš.)

Man kādreiz bija draugs, kurš ilgi dzīvoja ēnā un pēc tam baidījās skatīties saulē. (A. Grigulis.)

Mājā, pa kuru brīvi staigā suns, neviens zaglis nemēģinās list iekšā. (A. Kolbergs.)

Un visa valsts ar aizrautību un izturību, kāda nekad nekur vēl nav pieredzēta, dodas darbā. (J. Sudrabkalns.)

Sarkanarmieši smējās par Mirdzas apmulsumu un bērnišķīgo prieku, ar kādu tā noslēpa konfekti kābatā. (A. Sakse.)

Mums ir apņemšanās: rit aiziesim uz bibliotēku.

Ja ar attieksmes vietniekvārdu ievadītu apzīmētāja palīgteikumu nav iespējams novietot tieši aiz apzīmējamā vārda, uz palīgteikumā saistījumu ar šo vārdu var norādīt divējādi:

1) ar norādāmo vietniekvārdu virsteikumā —

Atmosfēras spiediens ir vienāds ar tāda atmosfēras staba svaru, kura šķērsgriezuma laukums ir vienu vienību liels. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

2) ar attiecsmes vietniekvārdu skaitli un dzimti —

Termodinamiska sistēma ir jebkuru ķermeņu kopa, kuri savā starpā var apmainīties ar enerģiju. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Sekundāras nozīmes ar savu semantiku var radīt par saistītātvārdiem lietoti apstākļa vārdi, saikļi. Šādos gadījumos palīgteikuma dominējošo nozīmi nosaka tā saistījums ar lietvārdu virsteikumā: palīgteikums izsaka šī lietvārda apzīmēto priekšmetisko, bet ne procesuālo nojēgumu:

Gandrīz nav tāda gadījuma, ka d cietvielas mehāniskās īpašības kaut kādā veidā neietekmētu tās konkrēto izmantošanu. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Mana mostošā zeme, es, šodienai piedzimdams, / modos tai brīdī, ka d pamodies tu. (O. Vācietis.)

Atrasts paņēmiens, kā darbu veikt ātrāk.

Atrasts paņēmiens, lai darbu veiktu ātrāk.

Tās ir tikai vecāku iedomas, ka viņu bērns ir saudzējams un nevarīgs. (A. Sakse.)

Domāju es domas dziļas, / Kādēļ laime mani nīd.. (E. Veidenbaums.)

2.3.5.3.4. PAPILDINĀTĀJA PALĪGTEIKUMS

Papildinātāja palīgteikumam attiecībā pret virsteikumu ir papildinātāja nozīme: tas izsaka virsteikumā neminētu papildinātāju vai arī precīzē virsteikumā nosauktu papildinātāju:

Es saprotu, ka tas mums ir jādara.

Es saprotu, kas mums ir jādara.

Es saprotu to, kas mums ir jādara.

Es saprotu — tas mums ir jādara.

Papildinātāja palīgteikumu pakārto ar saikļiem *ka, vai, lai* u. c., ar attiecsmes vietniekvārdiem *kas, kurš, kāds*, ar apstākļa vārdiem *kā, kur, kurp, kad, kādēļ* u. c. Iespējams pakārtojums bez saistītātvārdiem.

Palīgteikums novietots galvenokārt aiz virsteikuma, bet var atrasties arī virsteikuma priekšā vai starp tā vārdiem. Parasti palīgteikums seko aiz darbības vārda, uz kuru tas attiecas.

Papildinātāja palīgteikums parasti atbild uz jautājumiem *ko?, kam?, par ko?, ar ko?, no kā?*

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā pie attiecīgā darbības vārda papildinātāja nav:

Viņš bija taisnojies un ar prātu sev ieskaidrojīs, ka citas izvēles nav bijis. (A. Sakse.)

Varēja šaubīties, vai viņš vispār redz sievu tepat trīs soļu atstatumā. (A. Upīts.)

Es lūdzu, lai man pasniedz grāmatu.

Aizgāja sieva skatīt, kas noticis. (Ē. Vilks.)

Mirdza tūlīt apsvēra, kurās mājās ir vērts braukt. (A. Sakse.)

Mēs zinām, kāda būs situācija.

Paskatīties uz to pusi, es redzu, kā svaidās mašīnas prožektoru stari. (Ē. Vilks.)

Zēns atcerējās, kur nolīcis grāmatu.

Es tikai prasū, kur p tu ej ar tik mazām kājām pāri pasaulei. (O. Vācietis.)

Mēs gaidām, kad sāksies izrāde.

Brālis zina, kā pēc lasa šo grāmatu.

Un daudzi vispār nav pamanījuši, cik pasaule ir pilna gaismas un skaistuma. (J. Kalniņš.)

Bezsaikļu saistījumā virsteikumam ir raksturīgi izteicēji, kas izteikti ar darbības vārdiem, kuri apzīmē runas un psihe norises:

Par Jāzepu Vitolu viņa audzēkņi bieži saka: viņš bija elegants. (J. Liepiņš.)

Saprotu, jautājums nav tīri taktisks. (Z. Skujiņš.)

2. Virsteikumā pie attiecīgā darbības vārda ir ar vietniekvārdu izteikts papildinātājs, ko konkretizē palīgteikums:

Ka slimība katram sagādā neomuligas situācijas, par to man neviens nav jāpārlicina. (J. Liepiņš.)

Taču Voicehovskis netīkoja izdibināt neko no tā, ko otram negribējās viņam stāstīt. (R. Ezera.)

To, vai laiks būs labs, mēs nezinām.

Braukts ir vairāk reižu turpu un atpakaļ, to var redzēt no zirga pēdām. (A. Upīts.)

Sekundārās nozīmes ar savu semantiku var radīt par saistītājevārdiem lietoti apstākļa vārdi, saikļi. Šādos gadījumos palīgteikuma dominējošo nozīmi nosaka tas, ka palīgteikuma galvenais mērķis ir izteikt darbības objektu, nevis, piemēram, nolūku, laiku, nosacījumu.

Vecā Lizbete Grauda ārkārtīgi vēlējās, lai Mārai būtu dēls. (L. Purs.) Palīgteikumā izteikts vēlēšanās saturs, nevis tās nolūks.

Mārtiņš pagaidīja, kamēr satikās nākamo reizi. (A. Upīts.) Palīgteikuma galveno saturu veido nojēgums par gaidāmo tikšanos, nevis par gaidīšanas ilgumu.

Neviens jau nemanīs, ja pāra saišķu trūkst. (L. Paegle.) Palīgteikums norāda nevis uz nosacījumu, bet gan uz objektu, kurš paliks neuztverts.

Atceries, kā tu bērībā blenzi caur krāsainu stiklu lauskām: dzeltena pasaule, violeta pasaule. (Z. Skujiņš.) Palīgteikums vēstī par atmiņu saturu, nevis par atcerēšanās veidu.

Papildinātāja palīgteikumus no teikuma priekšmeta palīgteikumiem šķir darbības vārda forma, kas funkcionē par izteicēju virsteikumā, — tā nevar būt ciešamās kārtas divdabīs vai vājdzības izteiksme.

2.3.5.3.5. PIELIKUMA PALĪGTEIKUMS

Apzīmētāja palīgteikumam radniecīgais pielikuma palīgteikums konkrētā personas vietniekvārdu, kas virsteikumā parasti veic teikuma priekšmeta vai papildinātāja funkcijas:

Jūs, kas ilgojušies esat, nenorimstiet! / Jūs, kas mirdzējuši esat, nenogrimstiet! (J. Sudrabkalns.)

Pielikuma palīgteikumu parasti pakārto ar attieksmes vietniekvārdu *kas*, un tas vienmēr ir saikļa teikums. Turklāt palīgteikuma izteicējā darbības vārda persona ir tāda pati kā vietniekvārdam virsteikumā.

Palīgteikums vienmēr novietots aiz tā vārda, uz kuru tas attiecas.

2.3.5.3.6. APSTĀKĻU PALĪGTEIKUMI

Apstākļu palīgteikumi raksturo virsteikumā minētās darbības, norises, stāvokļa vietu, laiku, veidu, cēloni, nolūku vai nosacījumu to īstenošanai, kā arī darbības, norises, stāvokļa vai īpašības, pazīmes mēru, pakāpi (intensitāti).

Vietas apstākļa palīgteikums raksturo vietu, kur notiek virsteikumā minētā darbība, norise, realizējas stāvoklis.

Gājām, kur bija ēna.

Stāvējām, kur bija ēna.

Gājām tur, kur bija ēna.

Stāvējām tur, kur bija ēna.

Vietas apstākļa palīgteikumu pakārto ar apstākļa vārdiem *kur*, *kurp*, retāk ar prepozicionāliem savienojumiem *no kurienes*, *uz kurieni*, *līdz kurieni*.

Palīgteikums var būt novietots aiz virsteikuma, virsteikuma priekšā vai starp virsteikuma vārdiem.

Vietas apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumiem *kur?*, *kurp?*, *no kurienes?*, *uz kurieni?*, *līdz kurieni?*.

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav vietas apstākļa, uz kuru attiecināms palīgteikums.

Un tagad ej, kur tev jāiet.

Kur bulvāri no iztvikušas liepas / Vien sprīdi garas ēnu strēles stiepas, / Es pēkšņi svaiga siena smaržu jūtu. (H. Gāliņš.)

Ejiet, no kurienes nākuši!

Ceļotāji gāja, līdz kurienei stiepās mežs.

2. Virsteikumā ir vietas apstāklis, uz kuru attiecināms palīgteikums.

Pirmkārt, apstāklis izteikts ar nozīmē abstraktiem apstākļa vārdiem *te, tur, turp, visur* u. tml. Vietas apstākļa palīgteikums šādu apstākli konkretizē:

Kur lejā upe, tur aug skaisti kārkli. (A. Brigadere.)

Tagad viņiem jālaižas peldus tur, kur citreiz brida tikko pāri jostas vietai. (A. Upīšs.)

Tomēr vajadzēja iet turp, kur puikas aizgāja. (P. Rozītis.)

Otrkārt, apstāklis izteikts ar lietvārdu. Palīgteikums raksturo šo apstākli un robežojas ar apzīmētāja palīgteikumu:

Mūs ielaida mazā istabīnā, kur bez galdiņa un divāna vairāk nekā nebija. (L. Paegle.)

Sekundāras nozīmes vietas apstākļa palīgteikumam var rasties, ja tekstā vietas nojēgums ir ievērojami paplašināts: runa ir par parādībām, kas ne vienmēr saistītas ar vietu, telpu. Visbiežāk vietas apstākļa palīgteikumos vērojamas sekundārās nosacījuma, cēloņa un seku nozīmes:

Kur dūmi, tur siltums. (Sakāmvārds.)

Bet, kur man trūkst saprašanas, tur bez visas jaukšanas iznāk juceklis. (R. Blaumanis.)

Laika apstākļa palīgteikums raksturo laiku, kad notiek virsteikumā minētā darbība, norise, realizējas stāvoklis.

Kad atgriezāties mājās, bija jau vakars.

Pastaigājāties, līdz pienāca vakars.

Laika apstākļa palīgteikumu pakārto ar apstākļa vārdiem *kad, kamēr*, ar saikļiem *kopš, līdz, līdzko, kolīdz, tiklīdz, pirms, iekams, iekāms, tikko*, ar vārdu savienojumu *pēc tam kad*.

Palīgteikums var būt novietots visās trīs pozīcijās.

Laika apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumiem *kad?, cik ilgi?, no kura laika?, līdz kuram laikam?*

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav laika apstākļa, uz kuru attiecināms palīgteikums.

Bija jau diezgan vēls, kad viņi atgriezās viesnīcā. (Z. Skujīņš.)

Krit ilgu pilns un klusi smeldzošs būrumš / un sirdij liek kā jāntārpiņam degt, / kad oranžsārtais pilādžogu sūrumš / no manas zemes pilādžogām tek. (O. Vācietis.)

Viņiem bija jātiek pilsētā, kamēr veikali vaļā. (E. Vilks.)

Kopš Vija pilsētā, Roberts vairs negulēja savā istabā. (A. Dripe.)

Laiva ir viegla un peld, līdzko iegrūsta ūdeni. (E. Krūmiņš.)

Vai viņš, kolīdz no biedru pulka aizgājis, jau ir aizmirsts?
(J. Kalniņš.)

Tiklīdz Tils izkāpa no automašīnas, viņam piestājās Arnis. (Z. Skujiņš.)

Mēs pamodāmies, pirms uzlēca saule.

Ako apstājās kalna pakājē un, iekams devās tālāk, dažus mirkļus atvilka elpu. (V. Lācis.)

Tikko kuģis atstāja Kapri ostu un uzņēma kursu uz Neapoli, pēkšņi atmodās vējš. (Ž. Grīva.)

Atpūta sāksies, pēc tam kad būs paveikts darbs.

2. Virsteikumā ir laika apstākļi, uz kuru attiecināms palīgteikums.

Pirmkārt, apstākļi izteikti ar nozīmē abstraktiem apstākļa vārdiem. Reizumis tie ar saistītāmvārdiem veido raksturīgus pārus: *tad — kad, tikmēr — kamēr, tikko — tā, tiklīdz — tā* u. tml. Laika apstākļa palīgteikums konkretizē šādu apstākli:

Bija skumji izkāpt ceļa malā tad, kad vilciens vēl trauca tālāk. (P. Rozītis.)

Tiklīdz kļuva tumšāks, tā iededzām spuldzi.

Tas bija toreiz, kad es vēl strādāju ar tēva atstāto cirvi un zāģi. (A. Grigulis.)

Otrkārt, apstākļi izteikti ar lietvārdu. Palīgteikums raksturo šo apstākli un robežojas ar apzīmētāja palīgteikumu:

Ko lai sadaru līdz rītam, kad stacijā pienāks mans vilciens?
(Ē. Vilks.)

Laika apstākļa palīgteikumam var būt sekundāra nosacījuma nozīme:

Ko par citu postu runāt, kad pašam tāds pats bij gaidāms.
(R. Blaumanis.)

Nosacījuma nozīme it īpaši izpaužas, ja palīgteikumu ievada *kad* un virsteikumā ir *tikai tad* vai *tad*:

Manu vēstuli no Somijas nosūtīs tikai tad, kad būšu pāri robežai Norvēģijā. (P. Rozītis.)

Reizēm man ļoti nepatīkami tad, kad tieši jāieiet svešās mājās. (I. Ziedonis.)

Palīgteikumos, ko ievada *kamēr*, var izpausties pretstata sekundārā nozīme, ja teikuma saturā laika nojēgums nav svarīgs:

Brālis raksta, kamēr māsa lasa.

Veida apstākļa palīgteikums raksturo virsteikumā minētās darbības, norises, stāvokļa veidu.

Māsa zīmē, kā viņai mācīts.

Māsa zīmē tā, kā viņai mācīts.

Veida apstākļa palīgteikumu pakārto ar apstākļa vārdu *kā* vai ar saikļiem *ka, lai*.

Palīgteikums var būt novietots visās trīs pozīcijās.

Veida apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumiem *kā?, kādā veidā?*

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav veida apstākļa, uz kuru attiecināms palīgteikums.

Es strādāju, kā protu. (A. Sakse.)

Viņpus upes krastā Preimanis lādējās, ka visa pamale skanēja. (A. Upīts.)

Runājiet, lai var ko saprast!

2. Virsteikumā ir ar apstākļa vārdu tā izteikts veida apstāklis. Palīgteikums to konkretizē.

Es varbūt nemāku pateikt tā, kā domāju. (A. Dripe.)

Siltajos vakaros zirgi sabrida upē un ar priekšējām sīta ūdeņus tā, ka tie šķīda, krēpes un pat muguras slapjas padarīdami. (J. Liepiņš.)

Tu centies to pateikt saudzīgi, tā, lai mani nesāpinātu. (E. Līvs.)

Veida apstākļa palīgteikumam var būt sekundāras cēloņa, seku, nolūka vai nosacījuma nozīmes.

Kā mežā sauc, tā atskan. (Paruna.)

Tev jāizturas tā, lai nezinātājam mežs izliktos pilnīgi tukšs. (P. Rozītis.)

Mēra apstākļa palīgteikums raksturo virsteikumā minēto darbību, norisi, stāvokli no intensitātes pakāpes resp. mēra viedokļa.

Visi strādāja, cik bija viņu spēkos.

Visi strādāja tik, cik bija viņu spēkos.

Mēra apstākļa palīgteikumu pakārto ar apstākļa vārdu *cik* (reizumis savienojumā *cik vien*) vai ar saikļiem *ka, lai*.

Palīgteikums parasti novietots aiz virsteikuma.

Mēra apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumiem *cik?, cik lielā mērā?*

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav teikuma locekļu, kuri raksturo intensitātes pakāpi vai mēru un uz kuriem attiecināms palīgteikums.

Tagad tu vari izgulēties, cik patik, un strādāt vislabākajos apstākļos. (Z. Skujiņš.)

Viņš bija laipns, cik vien iespējams.

Pāri trejiem kalniem [teļi] bļauj, ka nevar apklausīties. (I. Indrāne.)

2. Virsteikumā ir teikuma loceklis, kas izteikts ar vārdu, kuram ir kvantitātes vai kvalitātes pakāpes nozīme un uz kuru attiecināms palīgteikums.

Pirmkārt, šāds vārds var būt apstākļa vārds *tik* (veidojas vārdu pāris *tik — cik*), un palīgteikums to konkretizē:

Cik apkārtnes bibliotēkās bija grāmatu, tik viņš visas izlasīja. (V. Lācis.)

Virsteikumā var būt arī citi abstraktas nozīmes apstākļa vārdi:

Un nu sniga tā, ka mūsu sētšvidū iznestās mantas kļuva gluži baltas. (J. Jaunsudrabiņš.)

Otrkārt, virsteikumā par teikuma locekļiem ir dažādu vārdšķiru vārdi ar kvantitātes vai kvalitātes pakāpes nozīmi (tie var būt arī savienojumā ar *tik* vai citiem apstākļa vārdiem):

Tu šeit esi mājās un paliksi kopā ar mums tik ilgi, cik būs vajadzīgs. (V. Lācis.)

Bija tik tumšs, ka izstieptas rokas attālumā skatiens jau atsitās kā pret sienu. (Z. Skujiņš.)

Pret vakaru odu saradās tik daudz, ka no tiem nebija nekāda glābiņa. (J. Grants.)

Mēs izturējāmies tik klusi, lai neviens mūs nevarētu sadzirdēt.

Mēra apstākļa palīgteikumam var rasties sekundāra nolūka vai seku nozīme, ja palīgteikumu ievada *lai*:

Mums pašiem arī vēl neesot tik daudz apziņas, lai to izdarītu. (P. Rozītis.)

Viņas zaudējums bija pārāk liels bijis, lai to kādreiz aizmirstu. (Z. Grīva.)

Mēra apstākļa palīgteikuma primāro nozīmi šādos gadījumos nodrošina virsteikumā lietotie kvantitātes apzīmējumi *tik daudz*, *pārāk liels* u. tml.

Cēloņa apstākļa palīgteikums raksturo virsteikumā minētās darbības, norises, stāvokļa cēloni.

Lasu šo grāmatu, tāpēc ka tā ir interesanta.

Lasu šo grāmatu tāpēc, ka tā ir interesanta.

Cēloņa apstākļa palīgteikumu pakārto ar saikļiem *tāpēc ka*, *tālab ka*, *tādēļ ka* (*reti tamdēļ ka*), *tā kā, ka*. Ja teikumā vārdu savienojumu *tāpēc ka*, *tālab ka*, *tādēļ ka* pirmo daļu uzsver un tādā veidā pievērš īpašu uzmanību palīgteikuma saturam, tad apstākļa vārdi *tāpēc*, *tālab*, *tādēļ* ietilpst virsteikumā kā apstākļi, kurus konkretizē palīgteikums. Palīgteikumu tad ievada saiklis *ka*.

Cēloņa nozīmē ieteicams lietot *tāpēc*.

Palīgteikums parasti novietots aiz virsteikuma, izņemot ar *tā kā* ievadītus palīgteikumus, kurus novieto virsteikuma priekšā.

Saimnieks un saimniece nenošķīra viņu kā algotu gājēju, tāpēc ka paši staigāja vīzēs un visus lauku darbus padarīja paši. (A. Upīts.)

Daudz kas tiek uz zemes izdzīvots un nomests / tāpēc, ka to dzīves steiga vēl. (O. Vācietis.)

Nopirku grāmatu, tālab ka man tā vajadzīga.

«*Laika grāmata*» it sevišķi *tālab* izpelņijās Ādama īpašu atzinību, ka šie minētās dienas bija atzīmētas sarkaniem burtiem. (Apsīšu Jēkabs.)

Tu, tēvoc, daudz ko nedzirdi, tādēļ ka kurls esi palicis. (J. Grants.)

Vispārīgajā gadījumā impulss var mainīties arī tādēļ, ka mainās ķermeņa masa. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Tā kā izmērit var tikai potenciālās enerģijas izmaiņu, tās sākotnējo vērtību izraugās patvaļīgi. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Iespējami arī bezsaikļa cēloņa apstākļa palīgteikumi:

Pensija man vēl nepienākas — tur esmu par jaunu. (Ē. Vilks.)

Pret stiklaini dzidrajām debesīm, vēstijot skaidru laiku, dūmi cēlās stāvus kā no svecēm, — cilvēki gatavoja vakariņas un sutināja kartupeļus cukām. (R. Ezera.)

Nolūka apstākļa palīgteikums raksturo nolūku, ar kādu veic darbību, norisi, rada stāvokli, kas minēts virsteikumā:

Atvēru logu, lai istaba vēdinās.

Lai varētu redzēt, vajadzīga gaisma.

Nolūka apstākļa palīgteikumu pakārto ar saikli *lai* (senākajos tekstos arī ar *ka* vai *ka lai*). Iespējams arī bezsaikļa saistījums.

Palīgteikums parasti novietots aiz virsteikuma vai tā priekšā, retāk — starp virsteikuma vārdiem.

Nolūka apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumiem *kādā nolūkā?*, *kādam nolūkam?*, *ar kādu nolūku?*, *kādēļ?*, *kāpēc?*

Kādā aprīļa naktī es ilgi paliku nomodā, lai pabeigtu iesākto darbu. (A. Sakse.)

Lai iztēlotos vakardienas notikumu norisi, patiešām nevaļīg daudz fantāzijas. (R. Ezera.)

Citos gadījumos, lai saglabātu kustību, inerci speciāli izmanto dažādu mehānismu un ierīču darbībā (žiroskops, sparats u. c.). (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Bet nu iesim uz staļļiem, parādi mums zirgus. (A. Sakse.)

Nolūka apstākļa palīgteikumiem var rasties sekundāra cēloņa nozīme, ja virsteikumā ir apstākļa vārdi *tādēļ*, *tāpēc*, *tad*:

Bet vai tad es te biju tikai tādēļ, lai stāvētu un gaidītu ritu? (A. Upīts.)

Lai iemācītos spēlēt klavieres, daudz jāvingrinās.

Paņem tik līdzī maizi uz ceļa, ka būtu ko stiprināties. (Rainis.)

Nosacījuma apstākļa palīgteikums raksturo nosacījumu (t. i., pamatu, priekšnoteikumu, situāciju u. tml.), kas nepieciešams, lai īstenotos darbība, norise, rastos stāvoklis, kas minēts virsteikumā:

Iesim pastaigāties, ja laiks būs labs.

Ja laiks būs labs, iesim pastaigāties.

Ja laiks būs labs, tad iesim pastaigāties.

Nosacījuma apstākļa palīgteikumu pakārto ar saikli *ja*, retumis ar *ka* vai apstākļa vārdu *kad*. Iespējams bezsaikļu saistījums.

Palīgteikums var būt novietots visās trīs pozīcijās.

Nosacījuma apstākļa palīgteikums atbild uz jautājumu *kādā gadījumā?*

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav apstākļa, uz kuru attiecināms palīgteikums. *Ja melodija skan ar pavadijumu, tai bieži vien ir noteicoša nozīme muzikālā tēla veidošanā.* (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Ķermenī nosacīti uzskata par materiālu punktu, ja tā izmērus un formu var neievērot. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Tagad, ja ir vēlēšanās un neatlaidība, var daudz ko sasniegt.

Bet ko Laimei bij darīt, ka viņai nebij vairāk kā šis saldaiss vilts [viltus]? (K. Skalbe.)

Citam nav nekāda daļa, kad man patik dzīve zaļa. (E. Veidenbaums.)

Būtu stingrāk uzstājies, citi paklausītu. (V. Lācis.)

2. Virsteikumā ir apstākļa vārds *tad* un veidojas vārdu pāris *tad — ja*. (Palīgteikums novietots aiz virsteikuma.) Sādu virsteikuma un palīgteikuma savienojumu uzskata par stilistiski pilnīgāku nekā savienojumu tikai ar *ja*:

Ja nebūtu šī asā, saltā vēja, tad būtu ciešamāk. (J. Kalniņš.)

Ja sāpes pāries / un pavisam pāries, / tad aizies arī / viss pārējais. (O. Vācietis.)

Sekundāras nozīmes nosacījuma apstākļa palīgteikumam rodas, ja virsteikumā ir apstākļa vārds *tad*.

Apstākļa vārds *tad* var pastiprināt nojēgumu par to, ka nosacījums un virsteikumā minētā darbība, norise, stāvoklis ir saistīti laika ziņā:

Mēs varam strādāt tikai tad, ja dzīvojam satīcīgi. (A. Brodele.)

Starp komponentiem, ko saista *ja — tad*, var būt pretstata, arī vienojuma nozīme:

Ja pērn tika iegūta laba raža, tad šogad tā ir vēl labāka.

Šāda konstrukcija nav sevišķi izdevīga, jo saikļa *ja* pamatnozīme var dažkārt radīt pārpratumus: nosacījuma un vispār pakārtojuma nozīmes šādiem teikumiem nav, bet pakārtojuma forma ir pretrunā ar sakārtojuma semantiku.

2.3.5.3.7. SEKU PALĪGTEIKUMS

Seku palīgteikums izsaka sekas, ko izraisa virsteikumā minētā darbība, norise, stāvoklis, apstākļu kopums.

Darbs padarīts, tā ka var atpūsties.

Seku palīgteikumu pakārto ar saikļiem *tā ka* vai *ka*.

Palīgteikums novietots aiz virsteikuma:

Pār mežu vilka žirgts vējņš, drebināja smalkās, pūkainās

spalvas jaunās dzērves astē, tā ka tā no zemes izskatījās kā virmojošs pelēku putu kamols. (A. Upīts.)

Mums abiem pa ceļam, tā ka mazdrusiņ pagaidisim [trolejbusu]. (Ē. Vilks.)

Kuģis šūpojas un valstās, ka ne kājās nostāvēt. (Z. Grīva.)

Sekas var izteikt arī bezsaikļu palīgteikumi:

Viņš tumsopus dzis, / Spīdēs saule driz. (Rainis.)

Sniegs bija nokusis no lielo zābaku zolēm, uz grīdas sakrājušās mazas peļķītes. (V. Lācis.)

2.3.5.3.8. SALĪDZINĀJUMA PALĪGTEIKUMS

Salīdzinājuma palīgteikums raksturo virsteikuma saturu, salīdzinot ar kādu citu domu, nojēgumu:

Mēs skrējām ātri, kā vējš brāžas pāri laukiem.

Salīdzinājuma palīgteikums, izteikdams parādības vai darbības pazīmi, pēc nozīmes ir tuvs veida apstākļa vai apzīmētāja palīgteikumiem. Atšķirību rada salīdzinājumam raksturīgais atšķirīgu objektu sastatījums un līdz ar to samērā spilgta tēlainība. (Kā zināms no stilistikas, salīdzināmajiem objektiem jābūt atšķirīgiem: sirds var būt smaga kā akmens, bet salīdzinājums neveidojas, ja saka, ka akmens ir smags kā granīta gabals.)

Salīdzinājuma palīgteikumu pakārto ar apstākļa vārdiem *kā, cik*, ar partikulu *nekā*, ar saikļa *jo* — *jo* pirmo daļu vai ar dažādu vārdšķiru vārdu savienojumiem *it kā, itin kā, tāpat kā, kā kad*.

Palīgteikums var būt novietots visās trīs pozīcijās. Tikai palīgteikums, ko ievada *jo* — *jo* pirmā daļa, vienmēr atrodas virsteikuma priekšā.

Pēc teikuma locekļiem virsteikumā šķirami divi gadījumi.

1. Virsteikumā nav apstākļu, kas tieši orientētu uz sekojošo salīdzinājuma palīgteikumu:

Ainava bija akvareliski dzidra, ar krāsu un toņu plūstošu pārēju citcitā, kā tas mēdz būt vienīgi agrā pavasarī. (R. Ezera.)

Varbūt pļava zied skaistāk, nekā ūdens zied. (I. Ziedonis.)

Jo spēcīgāka ir skanošā ķermeņa vibrācija, jo plašāks tā atvēziens — vibrāciju amplitūda. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Un mājas ar katru gadu kļuva zemākas, pelēkākas, it kā tās valdonīgu roku pie sevis liektu māmuļa zeme. (Ē. Vilks.)

Kālab tad lapām tāda sausa sprakstoņa, itin kā koki būtu tikai dekorācijas, neba dzīvas būtnes? (J. Liepiņš.)

Tāpat kā valodā mēdz būt garākas un isākas, uzsvērtas un neuzsvērtas zilbes, arī mūzikā vērojama garāku un isāku, kā arī uzsvērtu (smagāku) un neuzsvērtu (vieglāku) skaņu mija. (Mūzikas elementārteorija, 1981.)

Sirds tam iesmējās, kā kad tur taisni būtu iespīdējusi mīlā saulīte. (Sudrabu Edžus.)

2. Virsteikumā ir apstākļa vārdi *tā, tik, tāpat, tikpat*, kas ar saistītālvārdiem veido pārus *tā — kā, tā — it(in) kā, tik — cik, tāpat — kā, tikpat kā* u. tml. Palīgteikums konkretizē attiecīgo apstākli, bet apstāklis savukārt norāda uz salīdzinājumu palīgteikumā:

Drīz viņa sāka izturēties pret mani tā, kā ļaudis izturas pret veciem paziņām. (Z. Grīva.)

Izskatījās gandrīz tā, it kā viņam būtu jau apnicis kavēt ar to kopā laiku. (K. Strāls.)

Cik es ziemā dzeru piparmētru un liepziedu tēju, tik atceros Vadaksti, kluso Kurzemes un Lietuvas robežupiti ar tās ūdensrozēm, avenēm un liepām. (I. Ziedonis.)

Tāpat kā saule sildīja vasarā, tā krāsns mums gādā siltumu ziemā.

2.3.5.3.9. PIEĻĀVUMA PALĪGTEIKUMS

Pieļāvuma palīgteikums izsaka domu par to, kas var kavēt vai padarīt neiespējamu virsteikumā minēto darbību, norisi, stāvokli, bet neraugoties uz ko šī darbība, norise, stāvoklis tomēr realizējas:

Kaut gan list lietus, pārgājiens notiks.

Lai gan list lietus, tomēr pārgājiens notiks.

Pieļāvuma palīgteikumu pakārtoti ar saikļiem *kaut, lai, kaut gan, kaut arī, lai gan, lai arī, ja arī*, reizumis arī ar novecojušo *jebšu*. Šie saikļi dažreiz veido vārdu pārus ar virsteikuma *tomēr, taču, tak*.

Palīgteikums var būt novietots visās trīs pozīcijās:

Eduards Treimanis ir ziņkārīgs, kaut šādā brīdī lieka ziņkārība ir pilnīgi nevietā. (J. Kalniņš.)

Lai ir grūt [grūti], / Vajag spēt / Stipram būt, / Uzvarēt. (Rainis.)

Tā izlēca pa logu un pat neiekliedzās, kaut gan sāpīgi sagrieza kājas. (A. Sakse.)

Kaut arī stāvoklis nebija uzlabojies ne par matu, otrās dienas vakarā zēni visu jau apsvēra aukstasinīgi. (J. Grants.)

Lai gan runa nebija līdz galam pārdomāta, tā raisījās vairāk nekā apmierinoši. (A. Kolbergs.)

Šodien, lai arī salst, ļaudis strādā.

Ja arī man spēka bija mazāk nekā viņam, tad tomēr labā izkopts un mana iemaņa varēja mani glābt. (J. Jaunsudrabiņš.)

Dziesmu svētkos neviens virsdiriģents neļāva turēt virs galvas lietussargu, jebšu brīžam pār Mežparku bija īsteni gāznes mākoņi. (J. Liepiņš.)

Pielāvuma palīgteikumam var būt sekundāra nosacījuma nozīme, ja to ievada *ja (arī)*:

Es nepalīktu te, ja jūs mani sietu. (K. Skalbe.)

Nosacījuma nozīmi vājina savienojums *ja arī* (palīgteikumā) un *ta, tomēr, tad tomēr* virsteikumā:

Visi putni nav vienādi, ja tie arī no viena tiruma tārpus lasa. (J. Poruks.)

Mēs, ja arī sals, tomēr strādāsim.

2.3.5.3.10. PAMATOJUMA PALĪGTEIKUMS

Pamatojuma palīgteikums izsaka pamatojumu (pierādījumu, apstiprinājumu, arī cēloni) virsteikumā ietvertajai domai:

Ie dedzām lampu, jo kļuva tumšs.

Pamatojuma palīgteikumu pakārto ar saikli *jo*. Iespējams bezsaikļa saistījums.

Palīgteikums vienmēr novietots aiz virsteikuma:

Visai tālu tā jūra te nemaz nevar būt, jo baltie jūras putni bieži vien te laižas pāri. (E. Birznieks-Upītis.)

Energijas nezūdamības likumu tagad uzskata par vienu no svarīgākajiem fizikas principiem, jo tam nav zināms neviens izņēmums. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Viņi bija atbraukuši laikā, jo svinībām drīz vajadzēja sākties. (Ē. Vilks.)

Man jāpasteidzas, jau vakars. (J. Akuraters.)

Pamatojuma palīgteikumam var būt sekundāra cēloņa nozīme (saiklis *jo* samērā daudzās konsituācijās ir sinonims saikļiem *tāpēc ka, tādēļ ka*):

Viņi pavisam lēnām tika uz priekšu, jo vējš pūta taisni seņā un trieca vai no kājām. (V. Lācis.)

2.3.5.3.11. RELATĪVAIS PALĪGTEIKUMS

Relatīvais palīgteikums attiecas uz visu virsteikuma saturu un pievieno šim saturam kādu samērā neatkarīgu domu:

Lietus pārgāja, kas mūs iepriecināja.

Pakārtojuma saistītāvjvārdu lietojums šāda veida teikuma komponentos rada tiem pakārtota teikuma formu, bet satura patstāvīgums tuvina tos sakārtota teikuma komponentiem.

Relatīvo palīgteikumu ievada attieksmes vietniekvārds *kas*, vārdu savienojumi *kā rezultātā, pie kam*, arī apstākļa vārdi *kādēļ, kālab, kamēr* u. c.:

Zēns sāka lasīt dzejoli, kas viņam izdevās diezgan veikli.

«Kur tad šie! Sauc jell!» saimnieks kļiedza, pie kam viņa balss pārcirtās un aizsmaka. (R. Blaumanis.)

Skatītājs atnāk uz teātri un dažu stundu laikā izdzīvo līdzī

cilvēka dzīvi — mīlestību, greizsirdību, naidu, sevis uzveikšanu un traģisku bojāeju, pie kam skatītājs redzējis nevis cilvēka darbības shēmu, bet viņa dvēseles dzīves vissmalkākās nianšes. (V. Hausmanis.)

Kā rakstnieka paša uzskatu literārajai studijai lugai ir viena vērtība, kā darbam par Sandu un Šopēnu — pavisam cita, pat zināmā mērā degradējoša, kā lab arī pasaules teātri tai nav pievērsušies. (L. Dzene.)

Tā [apelsīna] augļi oranžsarkani un pilnīgi apaļi, kamēr citroniem augļa galotnē nosmailots pagarinājums. (P. Galenieks.)

2.3.5.4. VAIRĀKI PALĪGTEIKUMI SALIKTĀ PAKĀRTOTĀ TEIKUMĀ

Ja teikumā ir viens virsteikums un divi vai vairāki palīgteikumi, tad to sauc par saliktu paplašinātu pakārtotu teikumu:

Mēs uzzinājām, ka laiks būs labs un ka strādāt būs viegli.

Mēs uzzinājām, ka radīti apstākļi, lai strādāt būtu viegli.

Saliktā paplašinātā pakārtotā teikumā palīgteikumu pakārtojums var būt 1) tiešs vai 2) pakāpenisks.

2.3.5.4.1. TIEŠS PALĪGTEIKUMU PAKĀRTOJUMS

Tiešs palīgteikumu pakārtojums ir tad, ja visi palīgteikumi attiecas uz virsteikumu. Šķirami trīs tiešā pakārtojuma veidi.

1. Visi palīgteikumi attiecas uz vienu un to pašu teikuma locekli virsteikumā vai arī uz visu virsteikuma saturu kopumā un raksturo to no viena un tā paša viedokļa. Šādu pakārtojumu sauc par tiešu paralēlu pakārtojumu, un palīgteikumi ir vienlīdzīgi — starp tiem ir sakārtojuma attiecsmes, kuras var izteikt ar saistītājpārdiem vai bez tiem:

Mēs dzirdam, kā šalc mežs un kā dzied putni.

Kalnu piekājē, ko dienās karsēja tveicīgā saule, bet naktī kā ar ledainu roku glāstīja aukstās gaisa strāvas no kalnu virsotnēm, neauga gandrīz neviens zaļums. (Z. Grīva.)

Kad list lietus vai kad laukus klāj migla, strādāt nav viegli.

Un ko vispār nozīmē nāve, ja matērija ir bezgalīga, ja laiks nezina ne sākuma, ne gala? (Z. Skujiņš.)

Cik briesmīgam jābūt sapnim, kas izmaina cilvēka sirds ritmus un saskalo nepareizi asinsspiedienu, kas sagroza viņa saprātīgos lēmumus un izšķir dzīvības vai nāves «būt vai nebūt». (I. Indrāne.)

Vienlīdzīgus palīgteikumus parasti ievada viens un tas pats saistītājpārds; tikai dažreiz tie ir atšķirīgi locījuma formas vai leksikas ziņā:

Cilvēks, ko Aivars vēlējās satikt un kam gribēja prasīt padomu, bija Jānis Lūdums. (V. Lācis.)

Tur neprasa vīri, ka d atnāks maiņa. / Cik ilgi vēl kauju viesuļi šalks. (J. Sudrabkalns.)

Tekstveidē jāievēro nosacījums: ja vienlīdzīgu palīgteikumu ievadīšanai izvēlēti attieksmes vietniekvārdi *kas* vai *kurš*, tad visos palīgteikumos lietojams tikai viens no tiem. To locījumi var būt dažādi, turklāt *kas* lokatīva formu aizstāj ar apstākļa vārdu *kur*:

Abi, cēlušies no visnabadzīgākām aprindām, kala dzīvi ar tādām veseriem, kas bija pa spēkam un ko liktenis pasvieda pa tvērienam. (A. Grigulis.)

Bērniem patik grāmatas, kas ir interesantas un kur ir daudz ilustrāciju.

Bērniem patik grāmatas, kuras ir interesantas un kurās ir daudz ilustrāciju.

Dažreiz saistītātvārds, kas ievada palīgteikumus, ir tikai pirmajā vai dažos no tiem:

Kā man gribas, lai liepas nebeigtu ziedēt, / lieti nebeigtu lit un cilvēki būtu cilvēki. (O. Vācietis.)

Pagaidi, ka d vārti skries ķert futbolbumbu un mērķis nāks šurp, lodi diedelēdams. (I. Ziedonis.)

Ka d upē nav atvaru, ka d ūdens ir remdens, kad alus ir novadējis un cilvēki ar sevi nestridas, uzvar muļķi. (I. Ziedonis.)

Problemātiski no palīgteikumu vienlīdzīguma viedokļa ir teikumi, kas pievienoti diviem vai vairākiem vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, kuri izteikti vienādi.

Cilvēku vajag tiesāt nevis par to, ka viņš domā, bet gan par to, ka viņam domu nav. (Ē. Vilks.)

2. Tiešajā pakārtojumā dažādas nozīmes palīgteikumi var attiekties uz vienu un to pašu teikuma locekli virsteikumā un raksturot šo locekli no dažādiem viedokļiem. Sādi palīgteikumi ir nevienlīdzīgi.

Parasti viens no nevienlīdzīgajiem palīgteikumiem novietots virsteikuma priekšā, otrs — aiz tā:

Ka d atver mašīnas durvis, dzirdams, kā darbojas motors. (A. Grigulis.)

3. Tiešajā pakārtojumā nevienlīdzīgi palīgteikumi var attiekties uz dažādiem teikuma locekļiem:

Tagad vienmēr, ka d salst, es dzirdu, kā dreb un skan man aiz muguras piena kannas. (I. Ziedonis.)

Lai uzturētu optimālu funkcionālo stāvokli, [smadzeņu] garoza pastāvīgi seko visiem potenciāli nozīmīgiem signāliem (arī fizikālās intensitātes ziņā visvājākiem), kas nāk no organisma un apkārtējās vides un nes informāciju par indivīda eksistences nosacījumiem un to varbūtējām izmaiņām. (A. Krauklis.) Saisījumi: 1) lai uzturētu — seko; 2) signāliem — kas.

2.3.5.4.2. PAKĀPENISKS PALĪGTEIKUMU PAKĀRTOJUMS

Pakāpenisks palīgteikumu pakārtojums ir tad, ja divi vai vairāki palīgteikumi ir pakārtoti cits citam saliktā pakārtotā teikumā:

Geniāls ir tas mākslinieks, kas rada pārlicību, ka cilvēka spējas ir neierobežotas. (I. Ziedonis.) Pakāpeniskā pakārtojumā ir otrais palīgteikums.

No Rieksta atturīgās, izvairīgās atbildes Irma noprata, ka tas gatavs viens uzņemties visu, lai tikai pasargātu viņu no briesmām, kas kaujā uzglūn ik uz soļa. (J. Grants.) Pakāpeniskā pakārtojumā ir otrais un trešais palīgteikums.

Kaut arī Sērpils un Sunākstes mācītājs nebija cilvēks, kas ar ziņkāru ausi uzklausītu katru samelstu neticamu ziņu par to, kas negaidīts vai ļauns atgadījies Kurzemē vai plašajā pasaulē, viņš tomēr saprata, ka pienākušas dienas, kad prāti apjukuši gan augstiem kungiem, gan prastiem zemniekiem. (J. Kalniņš.) Virsteikumam *viņš tomēr saprata* tieši pakārtoti ir divi palīgteikumi, kurus ievada *kaut arī* un *kas*. Pirmajam no tiem pakāpeniski pakārtoti abi ar *kas* ievadītie palīgteikumi, otrajam — ar *kad* ievadītais palīgteikums.

Saistījuma paņēmieni un nozīmes pakāpeniski pakārtotiem palīgteikumiem ir tādas pašas kā palīgteikumam attiecībā pret virsteikumu divkomponentu teikumos.

Tekstveidē jāievēro attieksmes vietniekvārdu *kas* un *kurš* lietojums pakāpeniski pakārtotos palīgteikumos; vēlams, lai katrā palīgteikumā būtu savs vietniekvārds:

Atskaites sistēmas, kas saistītas ar ķermeņiem, kuri atrodas relatīvā miera stāvoklī vai taisnvirziena kustībā, sauc par inerciālām atskaites sistēmām. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Nav vēlams blakus novietot divu palīgteikumu saistītārvārdus — citādi sakot, — it kā vienlaikus sākt divus palīgteikumus —, jo tas zināmā mērā apgrūtina teikuma uztveri:

Taču neviens reāls process nevar norisināties līdzsvaroti, jo, lai katrā laika momentā varētu iestāties termodinamiskais līdzsvars, procesam būtu jānotiek bezgala lēnām. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

So pašu saturu varētu izteikt, piemēram, šādi: *Taču neviens reāls process nevar norisināties līdzsvaroti, jo procesam būtu jānotiek bezgala lēnām, lai katrā laika momentā varētu iestāties termodinamiskais līdzsvars.*

2.3.6. JAUKTS SALIKTS TEIKUMS

Jauktā saliktā teikumā daži no komponentiem saistīti sakārtojumā, daži — pakārtojumā:

Ornaments laiku pa laikam zaudē savu ietekmes jomu, brīžam tiek itin kā ignorēts, t a č u bez tā mēs nevaram iztikt, l a i godātu,

kādu modi godādami, lai ģērbtos, cik sveši vien savam garam ģērbdamies, jo tautas raksts ir ierakstīts mūsu upju un jūras viļņošanā, mežu robainajās galotnēs, vārpu akotos, mākoņu spēlēs. (J. Liepiņš.)

Jaukts salikts teikums vienmēr ir paplašināts teikums, jo tajā ir vismaz trīs komponenti.

Noteiktu kārtulu jaukta salikta teikuma veidošanai vai tā klasifikācijai nav, jo teikuma komponentu kombināciju iespējas ir ļoti dažādas. Tekstveidē tomēr jāņem vērā šādu apjomīgu un struktūrā sarežģītu teikumu uztveres iespējas.

Daži jauktu saliktu teikumu piemēri:

Tiklīdz viņa iegāja pieņemamajā telpā, kur abās pusēs gar sienām cits pie cita stāvēja ar tādu pašu bordo krāsas dermatīnu pārvilkti krēsli kā durvju polsterējums, reproduktorā pie sienas noskanēja stiepti pikstieni, ko raida pulksteņu precizēšanai, un tūlīt moža diktores balss pavēstīja, ka pareizs laiks ir deviņi un sekos laikrakstu apskats. (A. Kolbergs.)

Kad sultāna kalpi, kādu nekad netrūka Alepas tirgus laukumā, attapuši devās uz priekšu, lai sagrābtu jaunekli un vestu viņu augstā kadīfa priekšā, tirdzinieki pēkšņi pārstāja klausīties jaunekļa vārdos un, preces izkļiegdami, devās kaut kur steidzīgi ar saviem groziem, kas bija pilni nobriedušu augļu, un sultāna kalpiem bija grūti tikt uz priekšu tai burzmā, kas tirgus laukumā pēkšņi radās. (J. Kalniņš.)

Visbiežāk kārtējie uzdevumi un pasākumi, atsevišķi ņemti, mums ipašas grūtības nesagādā, taču apstākļi, ka isā laika posmā jāpaveic daudzi uzdevumi, kaut arī apzināties, ka sekmiģi paveikt paspētu labi ja dažus, nenovēršami izraisa konflikt-situāciju. (A. Krauklis.)

Jauktos saliktos teikumos starp komponentiem ir tādas pašas attieksmes kā starp salikta nepaplašināta teikuma komponentiem. Analizējot jauktos saliktos teikumus, ieteicams kārtot to komponentus it kā pa nepaplašinātiem teikumiem — pa pāriem (tieša jiem komponentiem), turklāt vienā šādā pāri kā viena vienība var ietilpt vienlīdzīgi pakārtoti teikumi:

Lugas sižetu var izstāstīt pāris teikumos, bet par šīs lugas saturu, tajā ietvertu dzīves vielu var uzrakstīt plašu apcerējumu, jo dramatisks darbs ir piesātināts ar vērojumiem un atziņām, kas krājušies gadiem ilgi. (V. Hausmanis.)

Teikumā var izdalīt šādus tiešos komponentus: 1) *lugas sižetu var izstāstīt pāris teikumos, bet par šīs lugas saturu, tajā ietvertu dzīves vielu var uzrakstīt plašu apcerējumu* — sakārtojums, pretstata attieksmes; 2) *bet par šīs lugas saturu, tajā ietvertu dzīves vielu var uzrakstīt plašu apcerējumu, jo dramatisks darbs ir piesātināts ar vērojumiem un atziņām* — pakārtojums, pamatojuma palīgteikums; 3) *jo dramatisks darbs ir piesātināts ar vērojumiem un atziņām, kas krājušies gadiem ilgi* — pakārtojums, apzīmētāja palīgteikums.

Visi cilvēki apstājās un noņēma cepures, kad tā [princese Roze] gāja garām, tikai viņš stāvēja samulsis un mirkšķināja acis, nespēdams aptvert, ka pasaulē var būt kaut kas tik skaists. (A. Sakse.)

Tiešie komponenti: 1) *Visi cilvēki apstājās un noņēma cepures, tikai viņš stāvēja samulsis un mirkšķināja acis, nespēdams aptvert* — sakārtojums, prestata attieksmes; 2) *Visi cilvēki apstājās un noņēma cepures, kad tā gāja garām* — pakārtojums, laika apstākļa palīgteikums; 3) *tikai viņš stāvēja samulsis un mirkšķināja acis, nespēdams aptvert, ka pasaulē var būt kaut kas tik skaists* — pakārtojums, papildinātāja palīgteikums.

Savu vālu es tev varu aizlienēt, savu pļavu, bet es tev nevaru aizlienēt, kā man birst rasa uz kājām skanēdama, kā dzied izkopts ziedēdama. (I. Ziedonis.)

Tiešie komponenti: 1) *Savu vālu es tev varu aizlienēt, savu pļavu, bet es tev nevaru aizlienēt* — sakārtojums, pretstata attieksmes; 2) *bet es tev nevaru aizlienēt, kā man birst rasa uz kājām skanēdama, kā dzied izkopts ziedēdama* — pakārtojums, vienlīdzīgi papildinātāja palīgteikumi.

2.3.7. SALIKTA TEIKUMA DAUDZNOZĪMĪBA

Atkarā no saliktā teikuma leksiskā sastāva, arī no saikļa vai bezsaikļa saistījuma reizumis dažādi var traktēt komponentu sintaktiskās nozīmes. Šādos gadījumos var runāt par salikta teikuma atsevišķu tā komponentu daudznozīmību jeb polisēmiju. Dažreiz sintaksē šī parādība tiek saukta arī par sinkrētismu.

No salikta teikuma daudznozīmības šķiramas jau iepriekš aplūkotās sekundārās nozīmes, kas būtībā uzskatāmas par dominējošās nozīmes niansēm un nav tai līdzvērtīgas vai gandrīz līdzvērtīgas.

Salikta teikuma daudznozīmība vēl ir maz pētīta, tāpēc iespējams atzīmēt tikai dažus faktus.

Vispirms aplūkosim polisēmiju saikļa teikumos, pēc tam — bezsaikļa teikumos.

2.3.7.1. SAIKĻA TEIKUMU DAUDZNOZĪMĪBA

Saliktā sakārtotā teikumā daudznozīmība nereti ir tad, ja komponentus savieno saiklis *un*:

Es minu no visa spēka, un ratiņš iet rūkdams vien. (J. Jaunsudrabiņš).

Komponentā *un ratiņš iet rūkdams vien* ir laika nozīme (darbības «mīt» un «iet» notiek vienlaicīgi) un seku nozīme (darbība «iet» ir «mīt» sekas).

Līdzīgas divas nozīmes ir arī teikumā:

Varbūt pēc kāda laika tev atkal kaut kas iesitīsies galvā un tu sāksi domāt pavisam citādi? (Ē. Vilks.)

Saliktā pakārtotā teikumā daudznozīmību var radīt saistījums ar *ka, tā — kā, kad, tad, ja* u. c.

Likās, ka nu jau diezgan gaidīts.

Palīgteikumam ir 1) teikuma priekšmeta nozīme (*kas likās?*) un 2) veida apstākļa nozīme (*kā likās?*):

Trīs sūnciemiēši skatījās tā, ka četrus acu katram nebūtu par daudz. (A. Upīts.)

Sajā palīgteikumā ir veida apstākļa un seku nozīmes.

Visvienkāršākais ritmiskais zīmējums rodas tad, ja skaņu daudzums takti ir vienāds ar taksdaļu daudzumu, tas ir, ja sakrīt metrs ar ritmu. (Mūzikas elementārteorija, 1981.) Ar ja ievadītajiem komponentiem var būt nosacījuma nozīme, uz ko norāda saiklis *ja, kā* arī laika nozīme, ko izvirza virsteikumā lietotais apstākļa vārds *tad*.

Ir labi, ka d tu vari noskatīties pasaulē ar skumjām. (I. Ziedonis.)

Palīgteikumā izteikts *kas ir labi* (teikuma priekšmeta nozīme) un *kad ir labi* (laika apstākļa nozīme, kas izriet no apstākļa vārda *kad*).

So rītu ņem par piemiņu, / Kad balti sniegi snieg. (O. Vācietis.) Nozīmes: apzīmētājs, laika apstāklis.

Motīvus, kā pēc cilvēks dzīvo Čēsis, bet ne Talsos, Kurzemē, bet ne Ipiķos, ir palaikam grūti uzrādīt. (J. Liepiņš.) Nozīmes: apzīmētājs, cēloņa apstāklis.

Pa veco [upes] teci augšup neesmu braucis, un nezīnu, cik tā skatītājam tikama, cik ne. (J. Liepiņš.) Nozīmes: papildinātājs, mēra apstāklis.

Es jūtos atbildīgs par visu, kas notiek pasaulē. (Ē. Vilks.) Nozīmes: apzīmētājs, papildinātājs.

2.3.7.2. BEZSAIKĻA TEIKUMU DAUDZNOZĪMĪBA

Dažās sintakses teorijās (piemēram, akadēmiskajā gramatikā) izdala atsevišķi saliktus bezaikļa teikumus jeb saliktus piekārtotuma teikumus tāpēc, ka tos nevar viennozīmīgi iekļaut sakārtotos vai pakārtotos teikumos. Šādai koncepcijai var pievienoties, ja saliktu teikumu aplūko no tās valodas līdzekļu viedokļa, ar kuriem (leksiskiem vai neleksiskiem) izsaka komponentu saistījumu.

Tomēr, ja sintakses parādību analizē par pamatu pieņem teikuma semantiku, ir iespējams uzskatīt bezaikļa komponentus par atsevišķu gadījumu, kam polisēmija piemīt lielākā mērā nekā komponentiem, kurus ievada saistītārvārdi. Bet arī pēdējie, kā iepriekš parādīts, nav brīvi no daudznozīmības. Turklāt bezaikļa teikumiem var būt arī viena nozīme.

Piemēram, par sakārtojumu nav šaubu šādos teikumos:
Upes vārās kā nārsta laikā, akmeņu muguras iznirst un pazūd. (I. Ziedonis.)

Agate tik tikko paspēj zem gultas nogrūst tikliņu, otru pastumj malā Baņuta pati ar itin kā nejaušu kājas sātisvēzienu. (I. Indrāne.)

Arī pakārtojumu nav grūti konstatēt daudzos bezaikļa teikumos:

1) papildinātāja palīgteikums —

Jūzis saprata: acis mājās (A. Upīts.);

cēloņa apstākļa palīgteikums —

Bail ar roku jasmīnzaram pieskarties — / ziedi sadegs, zaļās lapas nomelnēs (O. Vācietis.);

2) pamatojuma palīgteikums —

Eduards vairs nemēģināja no jauna uzsākt ar Kārli sarunas par šiem Tērbatas parādiem — dzīvē patiešām viss allaž šādās reizēs nokārtojas. (J. Kalniņš.)

Tomēr polisēmija bezaikļa teikuma komponentos ir vērojama:

1) papildinātāja un cēloņa apstākļa palīgteikums —

Neņem jaunā, vairāk nekā tagadni es tev dot nevaru (Z. Skujiņš.);

2) laika apstākļa, cēloņa apstākļa un nosacījuma apstākļa palīgteikums —

Lapsa skrien, pļava tric. (Tautas mīkla.)

Sal. Kad lapsa skrien, tad pļava tric. Tāpēc ka lapsa skrien, pļava tric. Ja lapsa skrien, tad pļava tric.

Saliktu teikumu daudznozīmība jāņem vērā gan sintakses pētīšanā, gan teikumu analizē, kas tiek veikta mācību procesā. Abos gadījumos dažkārt (bet ne vienmēr) jāsaņem ar dažādiem, bet līdzvērtīgiem nozīmju konstatējumiem.

3. TEKSTS

Teksta sintakses attīstība. Teksta sintakse (arī teksta lingvistika, teksta teorija), kas izvirza uzdevumu vispusīgi un detalizēti pētīt tekstu kā valodas resp. runas parādību, ir viena no visjaunākajām valodniecības vai — pēc dažiem uzskatiem — zinātnes nozarēm, un tās attīstīšanu uzlūko par ļoti aktuālu mūsdienu zinātniskās pētniecības uzdevumu.

Teksta sintakses aizsākumi saskatāmi jau filoloģijā, kas nodarbojās ar tekstu skaidrošanu, to autoru noteikšanu, oriģinālo variantu meklējumiem un tamlīdzīgiem jautājumiem.

Tomēr par teksta sintaksi kā nozari ar savu specifisku jēdzienu sistēmu un melodisku pieeju īsti var runāt aptuveni kopš mūsu gadsimta 40. gadiem.

Mūsdienu teksta sintakses attīstībā nosacīti šķirami trīs posmi.

Pirmajā posmā (40. gadu beigās un 50. gados) tiek izvirzīta atziņa, ka valodas strukturālie elementi neaprobežojas ar teikumu, ka ir kādas lielākas vienības par teikumu. Šādu domu izteica krievu valodnieki A. Beličs¹ un N. Pospelovs². N. Pospelovu uzskata par «salikta sintaktiska veseluma» teorijas pamatlicēju padomju valodniecībā.

A. Beličs, piemēram, raksta: «Jau daudzkārt dzirdētas balsis, ka valodas faktu gramatiskajā priekšstatā pienākas iedalīt atsevišķu vietu teikumu virknei, ko vieno nozīmes kopība un kas ir zināms sintaktiski semantisks veselums.»³

Tajos pašos gados teksta lingvistikas jautājumus sāk pētīt arī ārzemju valodnieki. Piemēram, vācu valodnieks K. Bosts, ameri-

¹ *Белич А. И.* К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам // Вестник МГУ. — 1947. — № 7. — С. 22.

² *Поспелов Н. С.* Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке // Ученые записки МГУ, вып. 137: Труды кафедры русского языка. — М., 1948. — Кн. 2. — С. 41.

³ *Белич А. И.* К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам. — 1976. — С. 22.

kāņu lingvists Z. Heriss visai detalizēti izstrādā «teikumu sadraudzības» un teikumu saistīšanas līdzekļu aprakstus.

Pirmajā posmā teksts vēl netiek izprasts kā izejas punkts jaunam valodas pētīšanas virzienam, bet konkrētie valodas pētījumi tuvina «virsfrāzes vienību» un to komponentu saistīšanas līdzekļu aizvien pilnīgākai izpratnei.

Otrajā posmā (60. gados), kad teksta sintakse vai teksta lingvistika tiek izdalīta kā patstāvīga sintakses vai valodniecības, vai arī pat zinātnes nozare, «saliktu sintaktisku veselumu» sāk uzlūkot ne tikai par teikumu virkni — sintaktisku vienību, bet par izteikumu, kas sniedz veselu ziņojumu. Tā, piemēram, P. Hartmanis atzīst, ka «tikai tekstu veidā un tekstu funkcijā valodas kalpo par cilvēku sazināšanās līdzekli».¹

Sajā posmā turpina intensīvi pētīt «virsfrāzes vienības», šo vienību un to komponentu sakarīgumu un veselumu, to pamatojot no strukturālā (formas), semantiskā (satura) un komunikatīvā (funkcijas, lietojuma) viedokļa. Jāpiezīmē gan, ka tāda sakarīguma un veseluma izpratne raksturo ne tikai «virsfrāzes vienības», bet arī «liela apjoma tekstus». Tapēc sākas «liela apjoma tekstu» pētīšana, galvenokārt teksta tipoloģijas sakarā.

Trešais posms sākas 70. gados. Tas saistīts ar lingvistisko vērtību pārskatīšanu, ar reakciju pret lingvistikas dehumanizāciju, ar tādu nozaru vai koncepciju attīstīšanos kā komunikācijas teorija, psiholingvistika, lingvistiskā pragmatika, funkcionālā stilistika, sociolingvistika, runas akta teorija u. c., kas orientējas uz cilvēku un tā darbību. Tas ir ļoti intensīvs teksta lingvistikas izpētes posms: iznāk žurnāli, rakstu krājumi, programmu projekti, monogrāfijas. Šajā posmā teksta lingvistiku, kas sākotnēji attīstījās kā sintakses atzars, jau var uzskatīt arī par patstāvīgu zinātnes nozari (ārpus valodniecības), kas gan ir ciešā sakarā un atkarā no iepriekšminētajām lingvistiskām un nelingvistiskām zinātņu nozarēm, kuras arī pētī tekstu. Tādējādi teksts kļūst par visu šo zinātņu nozaru pētīšanas objektu.

Trešajā posmā galvenais izpētes objekts nav vairs tikai teksta fragments (virsfrāzes vienība, salikts sintaktisks veselums, t. i., kaut kas tāds, kas ir lielāks par teikumu), bet teksts — vesels ziņojums, vesels valodisks darinājums, kura būtību nav iespējams noteikt tikai ar «parastajiem» gramatikas jēdzieniem, jo teksts ir komunikācijas augstākā vienība, kas apkalpo sabiedrības dzīves visas sfēras un tātad aplūkojams kā sociāla parādība.

Kādas tad ir galvenās idejas, kas radušās teksta lingvistikas attīstībā? Atbildei var izmantot atzinumus, ko izteikusi O. Moskaļska, kas mūsu zemē ir viena no vadošajām teksta sintakses speciālistēm.

¹ Hartmann P. Texte als linguistisches Objekt: Beitrage zur Textlinguistik. — München, 1971. — S. 17.

1. Runas, kā arī valodas galvenā vienība, kas izsaka pabeigtu ziņojumu, nav vis teikums, bet teksts.

2. Teksts nav tikai runas vienība, bet arī valodas vienība, jo konkrēta teksta darinājuma pamatā ir vispārīgi teksta uzbūves paņēmieni, kas ir iekļauti valodas sistēmā.

3. Līdzīgi citām valodas vienībām teksts ir daļa no valodas zīmju sistēmas.

4. Teksta kā valodas un runas īpaša līmeņa parādības vispusīgai izpētei veidojas [īpaša] lingvistikas nozare — teksta lingvistika.¹

Kas teksta sintaksē darīts latviešu valodniecībā?

Teksta sintakses parādību aplūkojums vērojams tais gadījumos, kad analizētais valodas strukturālais elements savu pilnīgo izpausmi rod tekstā vai kādā tā fragmentā. Latviešu valodas aprakstos sākotnēji tie ir tieši vai netieši atzinumi vārdu kārtas, teikuma modalitātes un runas intonācijas sakarā. Konteksta nozīmes apzināšanās uzskatāmāk parādās, sākot ar K. Milenbaha un J. Endzelīna darbiem, daudzām skolu gramatikām un citām latviešu valodas apcerēm.

Pirmais nopietnākais solis uz teksta sintaksi latviešu valodas pētījumos, tāpat kā tas ir citu valodu analizēs, sākas ar atziņu, ka pastāv valodas parādības, kuru būtība izprotama teksta sakarā. Piezīmējams, ka saikni ar tekstu parasti atspoguļo nevis termins «teksts», bet termini «konteksts» vai «konsituācija».

Mūsdienu latviešu literārās valodas kapitālākajā koptējumā — akadēmiskajā «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā» (1959—1962) šī darba izstrādes vadītājs R. Grabis 2. daļas ievadā XX lpp. raksta: «Konteksts papildina un precizē atsevišķā teikumā izteikto saturu. Runātājs vai rakstītājs veido un klausītājs vai lasītājs uztver ne tikai atsevišķo teikumu kā izolētu vienību, bet uzņem katru teikumu kā vienu relatīvi nobeigtu posmu runas vai teksta plūdumā. Līdz ar to teikuma satura izpratumu dod ne tikai teikumā izmantotie leksiskie un gramatiskie izsacījuma līdzekļi, bet arī konteksta sakars.»

Tas ir teorētisks atzinums, kas radis konkrētu realizējumu gan akadēmiskajā gramatikā, gan arī daudzos citos pētījumos.

Sai sakarā jāmin A. Ozola atzinums, ko viņš izsaka recenzijā par akadēmisko gramatiku: «Ar nodaļu par bezkopas teikumiem akadēmiskajā gramatikā pirmo reizi latviešu valodas sintakses vēsturē... risinātas konteksta sintakses problēmas, kam šās recenzijas autors pieskāries tautasdziesmu valodas materiālā.»² L. Cepītis pirmais latviešu valodniecībā devis sistemātisku apcerējumu par konteksta sintaksi un līdz ar to palīdzējis precizēt vairākus

¹ Москальская О. И. Грамматика текста. — М.: Высшая школа, 1981. — С. 9.

² Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. — R., 1961. — 327.—329., 332.—333, 336. lpp.

jautājumus mācībā par vienkopas teikumiem un motivēti noraidīt aplamo teoriju par nepilniem teikumiem.¹

Citāta saturs, lūkojoties no tagadējā teksta sintakses izpratnes viedokļa, ir jāpapildina. Akadēmiskajā gramatikā tiešā vai netiešā veidā ir risināti arī citi teksta sintakses jautājumi. Nozīmīgi ir A. Blinkenas pētījumi par teikuma aprāvumu un teikuma modalitāti, kas ir plašākie publicētie šo parādību apraksti latviešu valodā, T. Porītes izstrādātie jautājumi par vārdu kārtu, iespraudumiem, uzrunu, par personas runas un domu attēlojumu, L. Ceplīša apraksts par runas intonācijas nozīmi teikumā.

Akadēmiskās gramatikas uzdevums nebūt nebija īpaši aplūkot teksta sintaksi, bet paveiktais rāda, ka tās autori apzināti nav strikti norobežojušies no tiem valodas izpētes procesiem, kas teksta sintakses sakarā tolaik risinājās pie mums un ārzemēs. Tas vēl uzskatāmāk redzams atsevišķu autoru monogrāfijās. Piemēra pēc minēsim raksturīgākos darbus hronoloģiskā kārtībā.

A. Blinkena monogrāfijā «Latviešu interpunkcija» (1969) allaž ir prātā paturējusi teksta vienību uzbūves un semantikas faktoros. Grāmatā ir nodaļas «Interpunkcija un satura nianšes», «Interpunkcija un intonācija», «Interpunkcija un valodas funkcionālie stili».

Teksta sintakses jautājumi ir aplūkoti arī L. Ceplīša grāmatā «Анализ речевой интонации».² Runas intonācija ir viens no teksta vienību izveides līdzekļiem. Nodaļās par intonācijas semantisko un funkcionālo analīzi ir rodami gatavi risinājumi teksta vienību un teksta stilistikas jautājumu pētīšanā.

R. Veidemane tekstu uzskata par svarīgu jēdzienu: «..daiļliteratūras stilā katrs valodas elements var iegūt funkcionālu nozīmīgumu, bet tai pašā laikā neviens elements nav patstāvīgs un nav interpretējams ārpus attiecīgās struktūras jeb ārpus konteksta.»³ Šī doma vijas cauri arī citiem R. Veidemanes darbiem, kas veltīti valodas funkciju analīzei.

Teksta sintakses jautājumi ir risināti, izvirzīti, pieminēti arī daudzos rakstos, rakstu krājumos, konferenču materiālos, žurnālos.

Latviešu valodniecībā teksta sintakses sakarā īpaši jāmin sintaksista J. Kārklīņa darbi un darbība. 70. gadu sākumā J. Kārklīņš pievēršas pētījumiem arī konteksta sintaksē, īpašu uzmanību veltījot teikumiem kā komunikatīvām vienībām, to struktūras konsituatīviem pārveidojumiem (redukcijai, parcelācijai). Precizējot teikuma izpratni, J. Kārklīņš izvirza konsituatīvi saistītas teksta vienības, kuras «ir it kā starpslānis, kas saista sintaksi ar

¹ Ozols A. Raksti valodniecībā. — R., 1967. — 599. lpp.

² Цеплигис Л. Анализ речевой интонации. — Р.: Зинатне, 1974. — 272 с.

³ Veidemane R. Izteikt neizsakāmo. — R.: Liesma, 1977. — 201. lpp.

teksta teoriju»¹. J. Kārklīņš veica plašus statistiskus pētījumus konteksta sintakses sakarā, bet diemžēl tie palika nefiksēti rakstos vai grāmatās.

Par J. Kārklīņa veikumu jau rakstījis J. Valdmanis², arī teksta sintakses sakarā, kā arī pats devis teorētiskus ieteikumus teksta sintakses pētīšanai³, kas būtībā ir pirmais teorētiskais ieskats latviešu valodā teksta sintakses izpratnē.

Teksta sintakses izveidi virza ne tikai lingvistiskās teorijas attīstība, bet arī tīri praktisku uzdevumu risināšana.

Interesanti atzīmēt, ka prakse šajā virzienā sāk darboties pirmā. Pirmsākumi teksta sintakses parādību uztverē, kas nereti ir intuitīva, meklējami jau skolēnu sacerējumu rakstīšanas apmācībā. Sākot ar vairāku grāmatu ieviešanu latviešu valodas mācīšanās skolā, īpaša uzmanība tiek pievērsta «raitas runas un rakstu mācībai», «teksta uzbūvei un veidošanai», «stila mācībai». Tiek izstrādātas programmas un mācību līdzekļi visu pakāpju skolām. Šajā sakarā īpaši jāatzīmē M. Beitiņas u. c. «Latviešu valodas stila mācība» (1961), A. Blinkenas u. c. «Latviešu valoda», Dz. Cīrules u. c. «Latviešu literārās valodas praktikums».

Tie ir meklējumi un konkrēti pasākumi, kā attīstīt cilvēka domāšanu un viņa domu, jūtu un gribas izteikšanu mutvārdu runā vai rakstītā tekstā. Tiek risināti teksta kompozicionālas dabas jautājumi, tos saistot ar informācijas saturu un vidi. Tiek apgūti tekstveides pamatprincipi, dots ieskats par teksta vienībām un tipiskākajām tekstveides kļūdām.

Sīs pārskata piezīmes rāda, ka latviešu valodniecībā un latviešu valodas mācīšanas praksē teksta parādības tiek teorētiski apzinātas un praksē iespēju robežās apgūtas. Latviešu valodas tekstu izpēle, veidojot sintakses atzaru, ir pievērsusi uzmanību galvenokārt tām parādībām, ko teikumā izraisa tā apkaime (konteksts) vai runas situācija: konkrēto teikumu uzbūves pārveidojumi, teikumu intonācijas īpatnības, rakstu valodas interpunkcijas parādības u. c. Interesants materiāls uzkrāts daiļdarbu analīzē literatūrzinātnes ietvaros, bet tas vēl nav pietiekami apgūts teksta sintakses aspektā.

Teksta sintakses jēdzienu sistēma. Nobeidzot īso pārskatu par teksta sintakses attīstību, konstatējams, ka mūsdienās, t. i., 80. gadu otrajā pusē, teksta sintakse izveidojusies par valodniec-

¹ Kārklīņš J. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības//Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — R., 1972. — 447. lpp.

² Valdmanis J. Jūlija Kārklīņa sintakses koncepcija//Latviešu valodas kultūras jautājumi. 1984. — 20. laid. — 21.—36. lpp.

³ Valdmanis J. Sintakses vienības un to izpētes aspekti//ZA Vēstis. 1985.— 9. — 67.—74. lpp.

cības vai arī īpašu zinātnes nozari ar samērā labi norobežotu darbības jomu un jēdzienu sistēmu. Jēdzienu sistēma gan vēl tiek pilnveidota, meklētas iespējas teksta īpašību dziļākam un vispusīgākam atspoguļojumam.

Sajā grāmatā parādīts pašreizējais teksta sintakses stāvoklis un atzinumu kopums, sīkāk neskarot visai dažādās izpratnes, pieejas, pētīšanas paņēmienus, kas uzkrāti un joprojām uzkrājas attiecīgajā literatūrā.

Teksta sintakses pētīšanas objekts ir teksts, līdz ar to tas ir teksta sintakses pamatjēdziens.

Teksts ir valodas rakstveida vai mutvārdu realizējums komunikācijā, kura saturu, formu un apjomu nosaka informācijas specifika, sazināšanās situācija un informācijas veidotāja (teksta autora jeb komunikatora) subjektīvā attieksme gan pret izteikto saturu, gan teksta uztvērējiem jeb precipientiem (lasītājiem vai klausītājiem).

Teksts ir tā pati runa, ja ar to nesaprotam runas darbību, procesu, bet gan tā rezultātu.

Ir mutvārdu teksts un rakstveida teksts. Atsevišķos gadījumos informācijas fiksēšanai izmanto žestus vai ar tausti uztveramas zīmes — Braila rakstu jeb reljefrakstu.

Teksta apjoms ir dažāds. Ir īsi teksti, kas atbilst vienam nelielam teikumam:

Ieeja.

Pareizs laiks — divdesmit un piecpadsmit minūtes.

Pašam grēku maiss uz muguras, otram kulīti ierauga. (Sakāmvārds.)

Parasti ir plašāki teksti, kas sastāv no samērā daudziem vai ļoti daudziem izteikumiem: ziņojums par gaidāmo laiku, raksts periodikā, zinātniska monogrāfija, dzejolis, romāns utt.

Dažkārt teksta sintaksē lieto terminus «makroteksts» un «mikroteksts».

Makroteksts būtībā ir sinonīms terminam «leksts», tāpat par makrotekstu sauc veselu, nobeigtu valodisku darinājumu ar vienotu saturu, stilu, sižetu, ar noteiktiem kompozīcijas elementiem (rindkopām, nodaļām, daļām, skatiem, ainām, cēlieņiem u. tml.).

Ar terminu mikroteksts pēdējā laikā parasti saprot virsfrāzes vienību (VV), ko sauc arī par «saliktu sintaktisku veselum» (SSV).

VV ir vesela ķēde satura un sintaktiskā ziņā cieši saistītu komunikātu¹, kas izsaka kādu mikrotēmu tekstā aprakstītajās

¹ Komunikāts ir jebkurš runas / teksta nogrieznis: teikums, ko teksta komunikatīvajā organizācijā sauc par izteikumu, tā daļa — parcelāts un izsacījums (kvaziteikums — neīsts teikums) — *Ā!* [ar nozīmi 'Ak tādas lietas!']

parādībās. VV sakarīgumu un veselumu nosaka leksiski, gramatiski un intonatīvi rādītāji. VV ir sava forma (struktūra), saturs (semantika) un lietojums (funkcija).

Var būt arī tā, ka kāda valodas vienība vienlaicīgi ir teksts, VV un teikums — «*Mutes vārstišana vēl nav runāšana.*» (E. Salenieks.)

Monoloģiskā tekstā un dialogiskā tekstā virsfrāzes vienībai ir savas īpatnības. Tāpēc lietderīgi šo terminu atstāt kā kopapzīmējumu, bet monoloģiskā tekstā to saukt par saliktu sintaktisku veselumu (SSV) un dialogiskā tekstā — par dialogisku vienību (DV).

Teksta sintaksē sastopami arī termini «konteksts» un «kon-situācija».

Par kontekstu parasti dēvē to teksta daļu, kas nepieciešama, lai varētu uztvert kādas valodas vienības konkrēto, tekstā izmantoto nozīmi (jeb tekstuālo nozīmi). Piemēram, vārda *lasīt* tekstuālā nozīme parādās tādos vārdu savienojumos kā *lasīt grāmatu*, *lasīt ogas*, kur kontekstu veido vārda formas *grāmatu*, *ogas*. Vai, piemēram, jautājuma teikums *Vai tu ar mani runā?* Kaudzišu romānā «Mērnieku laiki» attiecīgajā kontekstā iegūst pavisam neparastu saturu: «*Kur tu to spaini nes?*» *mērnieks viņam uz-sauca.*

Ķencis, jo vairāk sabijies, kādu britiņu veltīgi pastomijies un Feldhauzenā plaši skatīdamies, jautā: «Vai es?»

«Nu kurš gan vēl cits?»

«Vai tu ar mani runā?» Ķencis jautā vēl kā bez atmaņas.

Šajā kontekstā minētā jautājuma teikuma primārais saturs ir reducēts: Ķencis nekā negrib zināt. Bet konteksts realizē pavisam citu saturu: rāda Ķenci samulsušu, appikušu, vientiesīgu, naivu, bailīgu, padara Ķenča tēlu komisku un rada humoristisku noskaņu.

Par konsituāciju dēvē valodas vienības konteksta un runas situācijas fragmentu kopumu, kas nepieciešams, lai varētu uztvert valodas kādas vienības tekstuālo nozīmi: piemēram, saruna pie dzelzceļa kases: «*Tālāk.*» — «*Majori, divas,*» — kur kontekstu otrajai dialoga replikai veido kasiera uzaicinājums runāt, bet situācija norāda uz bilešu pirkšanu un uz paredzamā brauciena gala pieturu. Konteksts un situācija var būt minimāli, piemēram, viens vārds vai žests, bet tie var būt saistīti arī ar plašu tekstu un sarežģītu situāciju.

Teksta jēdzienam kā teksta sintakses pamatam pakārtoti citi jēdzieni, kas izvirzīti, lai atspoguļotu tās konkrētās valodiskās parādības, kas veido tekstu.

Seit dots īss šo parādību pārskats, sīkāks iztirzājums sekos nākamajās nodaļās.

1. Teksta vienības. Teksts sastāv no specifiski tekstuālām vienībām, kuras atkarā no to funkcijām iedala strukturālajās, semantiskajās un kompozicionālajās vienībās.

2. Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi. Tie ir dažādi valodiskie līdzekļi, kas saliedē teksta vienības noteiktā veselumā.

3. Tekstuāli sintaktiskie procesi. Šis jēdziens atspoguļo faktu, ka komunikators izmanto dažādus paņēmienus, lai salāgotu teksta valodiskos līdzekļus gan ar tā satura īpatnībām, gan ar konkrēto sazināšanās situāciju.

4. Teksta kategorijas. Teksta kategorijas izvirzītas teksta sintaksē, lai atspoguļotu gramatiskās un jēdzieniskās parādības, kas ļauj no valodas materiāla veidot tekstus. Teksta kategorijas ir teksta cementējošās parādības, ko galvenokārt realizē teksta vienības un teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi.

5. Teksta tipi. Atkarā no dažādām sazināšanās situācijām, sazināšanās mērķiem un informācijas satura komunikators katrā gadījumā atšķirīgi izvēlas un kārtu valodas materiālu. Šāda valodas izteiksmes līdzekļu diferencēta izvēle ir devusi iespēju sazināšanās praksē izveidot atšķirīgus paņēmienus tekstveidē, kas tradicionāli stabilizējas atšķirīgos teksta veidos, tipos.

3.1. TEKSTA VIENĪBAS

Teksta vienības pēc to funkcijām iedala trīs grupās: strukturālajās teksta vienībās, semantiskajās teksta vienībās un kompozicionālajās teksta vienībās.

3.1.1. STRUKTURĀLĀS TEKSTA VIENĪBAS

Strukturālās teksta vienības ir teksta struktūras veidotājas. Tās atrodas noteiktā hierarhijā un veido savas sistēmas.

Strukturālās organizētājas vienības ir komunikāts: 1) teikums, ko teksta komunikatīvajā organizācijā sauc par izteikumu; 2) izsacījums — *Lai! Varbūt. Ūja, ūja! Zem? Un?* Komunikāti organizē virsrāzes vienības (VV) vai tieši iesaistās teksta izveidē, VV un atsevišķie savrupie teikumi organizē tekstu, kas ir organizējamā vienība.

3.1.1.1 KOMUNIKĀTS

Komunikāts ir mazākā eksplicīti vai implicīti monopredikatīva vai polipredikatīva teksta vienība, kas izsaka relatīvi nobeigtu informāciju. Par komunikātu dēvē jebkuru teksta fragmentu

(«nogriezni»), ko rakstītā tekstā atdala ar teikuma beigu pietur-
zīmēm, bet runātā tekstā — ar attiecīgu intonāciju.

Pēc atbilstmes teikuma modeļiem komunikātus iedala divās grupās: 1) izteikumus, kuru struktūra pamatos atbilst teikuma modeļiem, un 2) izsacījumos jeb kvaziteikumos, kuros šādas atbilstmes nav vai arī tā ir tikai daļēja.

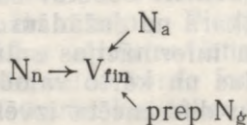
1. Izteikumi ir tie komunikāti, kam ir eksplicīti izteikta predikativitāte un kas tiek veidoti pēc noteiktiem teikuma struktūras modeļiem.

$N_n \rightarrow V_{fin} \leftarrow N_I$ — *Lietus list rudeņos.*

$V_{fin} \leftarrow N_I$ — *List rudeņos.*

V_{fin} — *List.*

Teikuma strukturālos modeļus tekstā var realizēt pilnīgi vai daļēji un var arī sadalīt divos vai vairākos komunikātos.

Pilnīga realizācija — *Tēvs aizbāza cirvīti aiz jostas.*

Daļēja realizācija (aprāvums) — *Tēvs aizbāza...*

Sadalīta realizācija — *Tēvs aizbāza. Cirvīti aiz jostas.*

Uz teikuma, resp., izteikuma, struktūras modeļa bāzes veidojas ne tikai kontekstuālie saistījumi jeb parcelāti, bet arī citi konsituatīvie saistījumi. Tās ir teksta vienības, kurām nav tik tieši un droši konstatējamu sakaru ar distribūcijas (apkaimes) valodisko vidi. Šādi komunikātu saistījumi ir raksturīgi sarunvalodai, galvenokārt dialogā (1), bet ir sastopami arī monologā (2), (1) *Uz kurieni tu? — Pie tēva.* (2) *Es savā prātā apņēmos būt uzmanīgs. Neko sūru. Ūdeni tikai tieši no akas.* (J. Jaunsudrabiņš.)

Šie piemēri rāda, ka konsituatīvi saistītie komunikāti balstās uz noteiktiem teikuma modeļiem vai to fragmentiem.

Teikumi, resp. izteikumi, ir arī konstrukcijas ar tēmas nominatīvu vai infinitīvu. Tēmas nominatīvs, infinitīvs un citi tāda tipa izteikuma locekļi izsaka tēmu, kurai izteikuma bāzes daļā ir kāds atbalsta vārds (korelāts), kas norāda uz tēmas nominatīvu vai citiem tēmas vārdiem. *Pavasaris, tā ir dabas atmoda* vai *Pavasaris. Tā ir dabas atmoda.* Abos gadījumos *pavasaris* ar tā kolerātu *tā* ir divkomponentu teikuma modeļa viens komponents. Bet, piemēram, teksta fragmentā *Pavasaris. Izeju dārzā. Zaļa dzīvība mostas* vārds *pavasaris* ir patstāvīgs vienkomponenta teikums.

2. *Izsacījumi* (kvaziteikumi), ko sauc arī par negramatiskiem teikumiem, ir īpaša komunikātu grupa. Tie ir sintaktiski nenoformēti vārda izsacījumi, kuru forma nepārsniedz nominācijas

līmeni.¹ Izsacījumi, kas ir tikai nosaukumi, kuri atspoguļo īstenību jēdzienu līmenī, viegli padodas transpozīcijai pozīcijā, kas paredzēta teikuma realizēšanai. Tā rezultātā kvaziteikumi konsituācija iegūst teikuma implicītu dabu ar tam raksturīgo predikativitāti:

Ūja, ūjā! [ar nozīmi 'Ko tu dari!']

Andri! ['Kur tu iesi?']

Šādiem izsacījumiem ir valodiskas pazīmes, kas daļēji sakrīt ar teikumiem, bet arī atšķiras no tiem.²

Kopīgās pazīmes, piemēram, ir šādas: 1) pilnīga vai daļēja intonatīva pabeigtība, 2) spēja savā sastāvā iekļaut subjektīvi modālo nozīmju rādītājus — partikulas, izsaukmes vārdus, iespraudumus, iestarpinājumus, vārdformu atkārtojumus, 3) spēja savā sastāvā iekļaut paplašinātājas vārdformas, 4) spēja būt sintaktiskās attieksmēs ar citiem komunikātiem vai to daļām, iesaistoties saliktā teikumā vai teksta struktūrā.

Ir vairākas pazīmes, ar ko izsacījumi atšķiras no teikumiem:

1) izsacījumiem nav abstrakta struktūras modeļa, kāds ir teikumiem; var gan būt kāda orientējoša pazīme, kas norāda uz kādu modeli,

2) izsacījumiem nav paradigmas,

3) izsacījumiem trūkst regulāras realizācijas.³

Teksta sintaksē izsacījumi ir specifiska parādība. Teikumu raksturojumus pamatos var pārņemt no teikuma sintakses, izņemot komunikatīvās semantikas parādības, turpretim izsacījumi saprotami un analizējami tikai tekstā.

Izsacījumi nepakļaujas tīri sintaktiskam raksturojumam, bet tos iespējams klasificēt no morfoloģijas un komunikatīvās semantikas viedokļa (t. i., pēc nozīmēm, ko tie iegūst tekstā). Izsacījumu funkcija tekstā ir partikulām, modāliem vārdiem, izsaukmes vārdiem, saikļiem, prievārdiem, uzrunai, kā arī citiem vārdiem un to formām. Šie vārdi (vārdu formas) veido izsacījuma centrālo locekli, kam var būt pievienoti vēl kādi citi vārdi.

1. Partikulu izsacījumos centrālais loceklis — partikula attiecas uz tekstā izteiktu domu, retāk uz situāciju. Tajā implicētais saturs var būt līdzvērtīgs teikuma saturam.

Izsacījuma funkcijā visbiežāk ir sastopamas apgalvojuma un nolieguma partikulas *jā, nē*, modāli voluntatīvā (gribas izteicēja) partikula *nu*, niansētājas partikulas *ari, gan, lai, vēl*, partikulu kopas *tā gan, kā tad, tā jā, gan jau, lai nu arī* u. c.

1) Apgalvojuma un nolieguma partikulas izsaka:

a) apgalvojumu — «*Brīnišķīga diena mums gadījusies.*» — «*Jā.*» ['Brīnišķīga diena mums gadījusies'] (P. Rozītis.);

¹ Русская грамматика // Academia Praha. — 1979. — 2. — С. 893.

² Русская грамматика, II // Наука. — М., 1980. — С. 419—421.

³ Turpat. — 87. lpp.

b) noliegumu — *Ko es biju gribējis? Viņu redzēt vien? Nē.* (R. Blaumanis.) [‘Es nebiju gribējis viņu redzēt vien!’];

c) jautājumu — *Pazīsti Mauriņu? Nē?* [‘Tu nepazīsti Mauriņu?’]. (R. Blaumanis.)

2) Modāli voluntatīvā partikula izsaka dažādas gribas izpausmes, sākot ar pavēli un beidzot ar lūgumu:

«*Ar to satīcību tā ir, kā kuro reizi,*» Jāzeps nokremšļojās, taisīdamies uz ilgāku runāšanu. — «*Nu, nu,*» [‘Stāsti, stāsti!’] Dzilna pamudinādama brīnījās. (V. Lācis.)

3) Niansētājas partikulas izsaka pastiprinājumu, pieļāvumu:
Jēkabs: *Lai manu zemi ieķīlā...* — *Vagars:* *Jau ieķīlāja.* — *Jēkabs:* *Manas muižas!* — *Vagars:* *Arī.* [‘Muižas arī ieķīlātas.’] (L. Paegle.)

Māte man šovakar acis neuzmet. Lai! [‘Lai māte man acis šovakar neuzmet!’] (J. Grants.)

4) Partikulu kopas funkcionē par izteikumiem ar pievienošanās, nolieguma vai pieļāvuma nozīmi:

«*..Marija palika viņa vietā.*» — «*Ar visu bērnu?*» — «*Kā tad.*» [‘Ar visu bērnu!’] (A. Brigadere.)

«*Prom iet netaisies?*» — «*Tad nē jau.*» [‘Taču netaisos prom iet.’] (A. Sakse.)

«*Tā nebija vis ziņģe, bet vēstule!*» — «*Tad tomēr!*» [‘Tad tomēr tā bija vēstule!’] (J. Jaunsudrabiņš.)

2. Modālo vārdu un iespraudumu izsacījumiem parasti ir šāds saturs:

1) vērtējums no ticamības, iespējamības viedokļa — «*Tad jau viņa dzīvo citā distancē!*» *Ojārs iesaucās pārsteigts.* — «*Protams.* [‘Protams, ka viņa dzīvo citā distancē.’] *Pie vira.*» («*Zvaigzne.*»)

«*Bet rītvakar tu atnāc pie manis. Norunāts?*» — «*Var būt...*» [‘Varbūt es rītvakar aiziešu pie tevis.’] *Janīna šaubījās.* — «*Katrā ziņā!*» [‘Katrā ziņā rītvakar tu atnāc pie manis.’] *Mirdza pārliecināja.* (A. Sakse.);

2) emocionāla attieksme — «*Bet mēs esam drošībā.*» — «*Par laimi.*» [‘Par laimi mēs esam drošībā.’] (Sarunvaloda.);

3) piekrišana — «*Tu aizbrauc uz izpildu komiteju un dabū no priekšsēdētāja rakstu...*» — «*Labi!*...» [‘Es aizbraukšu.’] (A. Sakse.);

4) jautājums — «*..Krustiņš šē mūsu krodziniekam parādā tepat jau trīsdesmit...*» — «*Patiesi?*» [‘Krustiņš parādā trīsdesmit?’] *Mārcis brīnojās.* (R. Blaumanis.)

3. Izsaukšanas vārdi atkarā no to semantikas un konsituācijas izsacījuma funkcijā izsaka:

1) emocionālu pārdzīvojumu — *..Krūze ar strobjamo apgāzās.* «*Vai!*» *meitene sabijusēs iesaucās.* «*Nu strobjamais pagalam! Ko nu?*» (R. Blaumanis.) *Vai* izsaka meitenes pārdzīvojumu, kuru teikumā var transponēt apmēram šādi — *Žēl, strobjamais izlīja!*

2) emocionāli intelektuālu vērtējumu — *Te nu bija lielais drošinieks! Pē!* ['Tu taču esi ļoti bailīgs!'] *Bēg uz krāsns.* (A. Brigadere.);

3) gribas izpausmi — «*Nu, nūū!*» ['Sāc vilkt!'] *Spricis skubina zirgu.* (A. Brigadere.);

4) pieklājības izpausmi — *Irbe: Un te būs rokas nauda. — Edvarts: Paldies!* ['Es pateicos!'] (R. Blaumanis.);

5) būtņu un priekšmetu esības un darbības emocionālu atspoguļojumu — *Sivēnam ir tāda dziesma: Rukš! Rukš!* ['Sivēns rukšķ šādi.'] (O. Vācietis.)

Izsaukšanas vārdi, būdami emociju un gribas izteicēji, nenosauc pašas jūtas vai gribas izpausmes, jo tiem nav nominatīvās (nosaucošās) funkcijas, tomēr konsituācijā tie var būt ne tikai par teikuma ekvivalentu, bet var veikt arī šādas funkcijas:

1) teikuma locekļa funkciju — *Brīnišķīgs vakars? Nē, nē, vakars neder nekur! Vakars ir fū!* ['Ir slikts, nav brīnišķīgs.'] (J. Ezeriņš.) *Fū* ir izteicēja funkcijā;

2) teikuma modālā komponenta funkciju — *Vēji kokus nes pa gaisu / Ak tu nelaiمة! Ak prieks!* (M. Melgalvs.) *Ak* ir teikuma modālais komponents, kas norāda uz emocionālo pārdzīvojumu.

4. Saikļu izsacījumu centrālais loceklis ir izteikts ar saikli. Šiem izsacījumiem ir jautājuma modalitāte. Tie parasti seko pēc komunikāta, kam ir teikuma aprāvuma veids, un paši savukārt ir stimulds domas turpināšanai.

«*Un tieši tāpēc es gribēju ar tēvu runāt un...*» — «*Un?*» — «*Un teikt tev...*» (D. Zigmonte.)

Skulte: Neiespējamu lietu nemaz nav, ja... — *Benedikta: Ja?* — *Skulte: Ja griba ir un drosme.* (A. Grigulis.)

«*Tu biji ostā, Franci?*» — «*Jā, aizgāju.*» — «*Nu un? Nekas neiznāca?*» (V. Lācis.)

5. Prievārdu izsacījumu galvenais loceklis ir izteikts ar prievārdu, kam var pievienoties partikulas. Tie ir dialoga atbildes daļas komunikāti. Prievārdu izsacījumi ir tipisks dialoga piederums, un arī tur tie ļoti reti sastopami:

«*Kur ir nazis? Uz sola?*» — «*Zem.*» ['Nazis ir zem sola.']

«*Vai tad tu iesi bez cepures?*» — «*Nu bez!*» ['Iešu bez cepures.'] (Sarunvaloda.)

6. Uzrunas izsacījuma centrālais loceklis ir vārds vokātīvā. Izsacījuma primārā funkcija ir adresāta nosaukšana un sekundārās funkcijas — kontaktu nodibināšana, konkretizēšana, aktivitātes radīšana, uzmanības pievēršana, komunikācijas vides raksturošana.

Uzrunas izsacījumiem ir daudzveidīga papildinformācija: piemēram, tā norāda uz

1) emocionāli intelektuālu vērtējumu —

Alvi sitāt? Savu brāli? Ko es dzirdu? Dēli! Dēli! ['Kā tā drīkst darīt! Kauns!'] (A. Brigadere.);

2) emocionālu pārdzīvojumu — «*Tēt!*» ['Kāds prieks un

sajūsma, ka esi mājās!'] *mazais iekliedzās un vienā lēcienā ir lielajam uz ceļiem. «Tu mājās, mājās, mājās!»* (B. Saulītis.);

3) gribas izpausmi — «*Marč!*» ['Mosties un celies augšā!'] *Jancis sauca, mīlīgi gulētājā raudzīdamies.* (Valdis.)

«*M a m - m a - a!*» ['Nāc palīgā!'] *pilnā balsī iebrēcās pārbiedētais Mārcēns.* (V. Spāre.)

Uzruna tekstā var būt ne tikai izsacījums, bet tā var veikt arī citas funkcijas:

1) tā ir eksplicīta vai implicīta teikuma locekļa pavadone (tāpat kā pielikums) —

Bet tu, Vilma, palidzi mazajiem! (J. Kalniņš.) *Ko, svešinieks, gribi? Kas esi tu tāds...* (V. Plūdonis);

2) tā veic modāla vārda funkciju —
.. *nedzeniet mani prom — / gribu, cilvēki, kopā ar jums...* (H. Skuja.) *Ar atvainošanu, biedri priekšsēdētāj, bet tad nu man ar vienreiz ir diezgan!* (I. Lubējs.)

Izsacījumi tāpat kā pārējie komunikāti ir teksta strukturālās vienības. Pie tām nepieder t. s. tēmas nominatīvs un infinitīvs¹ (protams, arī pārējās tēmas formas), jo tie ir teikuma locekļu korelāti (*Jaunība. Tas ir ziedonis. Strādāt. Tas ir sevi apliecināt.*). Pie izsacījumiem nepieder arī nosaucošie nominatīvi un infinitīvi, jo tie ir reducēti konstituatīvi semantiski implicīti teikumi (*Kokā dzirdama putna balss*) *Strazdiņš! vai Strazdiņš? Braukt. Bet kāpēc? Sēdēt. Gaidīt.*)

3.1.1.2. VIRSFRĀZES VIENĪBA

Virsfrāzes vienības jēdziens un tās robežas. Virsfrāzes vienība ir struktūras (formas), satura (semantikas) un komunikatīvā (lietojuma) ziņā savstarpēji saistītu komunikātu noslēgta virkne, kas izklāsta nelielu, relatīvi paslāvīgu tematu tekstā, t. s., mikrotematu:

(1) *Kluss, bet precīzs un ietilpīgs vārds ir stiprāks par dārdošu, skaļu, novalkātu.* (2) *Ass čukstus vārds spēj sagrauzt akmeni un pateikt baltu patiesību taisni acis...* (3) *Teksts ir šī pasaule.* (4) *Vārds esi tu, un vārds esmu es.* (5) *Vārds esam mēs.* (J. Peters.)

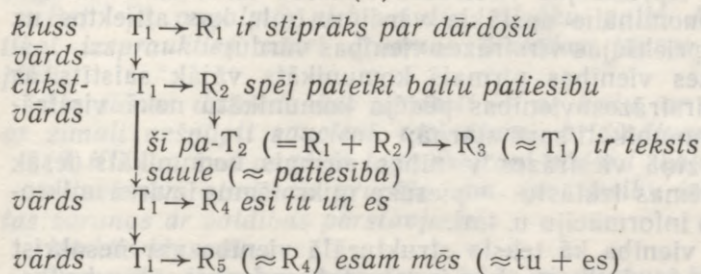
Mikrotemata saturā ietverta doma par klusa, precīza, ietilpīga vārda intelektuālo un emocionāli ekspresīvo spēku un spēju. Šī doma saturiski saista visus piecus komunikātus vienā veselumā — virsfrāzes vienībā.

Virsfrāzes vienības izteikumi ir izvērsti noteiktā struktūrā, izmantojot divus struktūras pamatmodeļus:

¹ *Kārklīņš J.* Praktikumus mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. — R., 1970. — I d. — 73. lpp.

1) vienību paralēlu sakārtojumu ar vienu caurejošu tēmu (T) vai/un rēmu (R)¹ vai vairākām paralēlām tēmām vai/un rēmām,

2) ķēdveida saistījumu, kurā iepriekšējā izteikuma rēma (R) ir nākošā izteikuma tēma (T).²

Komunikatīvās saistāmības un nedalāmības būtībai ir ciešs sakars ar saturisko un strukturālo nedalāmību, veselumu.

Virsrāzes vienības komunikatīvo veselumu izsaka tās komunikātu nepārtrauktā secība (kontinuitāte) informācijas dinamiski progresīvā izvērsumā.

Minētā piemēra komunikātā (1) ir dota mikrotemata ievirze — *kluss vārds ir stiprāks par skaļu*, komunikātā (2) ir raksturots, ko šis vārds (resp. teksts) spēj, komunikātā (3) ir vispārinājums, kurā ar metaforu konstatēts, ka vārdā ietvertā pasaule ir teksts, kam komunikātā (4) seko mākslinieciski izteikts intelektuāls vispārinājums, ka *vārds* ir *tu* un *es*, ko vēl pastiprina, papildina un noapaļo virsrāzes vienības noslēdzošais komunikāts (5) *vārds esam mēs*.

Ja tekstā ir vairāki komunikāti, tad tajā nav tāda komunikāta, kas nebūtu saistīts ar citiem komunikātiem — vai nu blakus (kontaktā esošajiem), vai šķirti (distancē esošajiem komunikātiem).

Virsrāzes vienībai ir savi izteiksmes un satura plāna (formas, satura un komunikatīvie) rādītāji. Un tomēr ne katrreiz tekstā ir tik viegli noteikt virsrāzes vienības robežas. Turklāt — jo sarežģītāks teksts, jo sarežģītāka tā struktūra.

Bez jau dotā virsrāzes vienības raksturojuma var izvirzīt arī citas pazīmes un praktiskus paņēmienus tās noteikšanā.

Virsrāzes vienības vienu no otras var nošķirt pēc saturiskām un formālām pazīmēm.

Katra virsrāzes vienība ir it kā miniatūrs «stāstiņš» ar savu satura kompozicionālo struktūru — ar ievadu, satura izvērsumu un domas nobeigumu.

1. Ievada daļā sākuma komunikāts vai komunikāti formulē virsrāzes vienības tematu. Pirmie komunikāti ir visdrošākie signalizētāji par jaunas virsrāzes vienības sākumu. Tiem piemīt vairākas raksturīgas pazīmes:

¹ Par tēmas un rēmas jēdzienu sk. 99. lpp.

² Ar bultu (→) apzīmēts tēmas un rēmas saistījums, ar zīmi ≈ apzīmēta aptuvena atbilstme.

1) pirmie komunikāti ir pilna modeļa teikumi, bet ne to fragmenti vai izsacījumi;

2) pirmajos komunikātos nav elementu, kurus noteiktu, pieprasītu teksta iepriekšējās virsfrāzes vienības semantika — vietniekvārdi, pronomiņālie apstākļa vārdi u. tml., kas attiektos uz kādu teksta iepriekšējās virsfrāzes vienības vārdu;

3) virsfrāzes vienības pirmais komunikāts vājāk saistīts ar iepriekšējās virsfrāzes vienības pēdējo komunikātu nekā virsfrāzes vienības komunikāti savā starpā;

4) satura ziņā virsfrāzes vienības pirmais komunikāts iesāk jaunas mikrotēmas izklāstu — piesaka mikrotēmu, izvirza mikrotēmas galveno informāciju u. tml.

Virsrāzes vienība kā teksta strukturālā vienība var nesakrist ar rakstīta teksta rindkopu, kas ir teksta kompozicionāla vienība. Bet daudzos gadījumos šīs dažāda rakstura vienības sakrīt. Sakritība vai nesakritība lielā mērā ir atkarīga no teksta tipa (stila) un autora individuālā stila īpatnībām. Ja virsfrāzes vienības un rindkopas sākums sakrīt, tad bieži jo bieži virsfrāzes vienības pirmajam komunikātam piemīt visas iepriekš minētās īpašības ar attiecīgajām pazīmēm. Taču ne vienmēr virsfrāzes vienības pirmais teikums ir sekojošās informācijas temata devējs, virsfrāzes vienības strukturāli semantiskais centrs, galvenais rādītājs, primāts. Tas tāpēc, ka ne katreiz mikrotemata satura izklāsts sākas ar temata atklāsmi, vispārinātu ievirzi. Virsfrāzes vienība bieži sākas ar parādību izklāstu, uzskaitījumu, un tikai pēc tam seko vispārinājumi, kopatziņa.

Un ir arī pat tādas virsfrāzes vienības, kurās vispār neizdalās vispāriņošie vai noslēdzošie komunikāti. Tas visbiežāk ir aprakstoša, tēlojoša tipa tekstos, kuros vienveidīgā informācijas plūsmā tiek uzskaitītas objektīvās īstenības parādības un to attieksmes.

2. Satura izvērsuma daļa virsfrāzes vienībā parasti sniedz tikko minēto objektīvās īstenības parādību un to attieksmju uzskaitījumu. Satura izvērsuma posma komunikāti izsaka aprakstošu, skaidrojošu, argumentējošu informāciju. Šī posma apjoms, komunikātu daudzums un to strukturālais raksturs ir atkarīgs no informācijas satura, komunikācijas mērķa un autora tekstveides individuālajām īpatnībām.

3. Nobeiguma daļa virsfrāzes vienībā izsaka kādu vispāriņājumu, atziņu, kas parasti sākas ar modāliem vārdiem *tā tad, tādā veidā, proti, tas ir, lūk* u. tml.

Tomēr šāds ideāls virsfrāzes vienības kompozicionālais modelis praksē reti tiek realizēts. Pilnībā parasti ir sastopamas tikai atsevišķas šī modeļa pazīmes. Visbiežāk trūkst nobeiguma daļas, ne katreiz ievada daļa ir mikrotemata satura izvirzījums, kas uzskatāmi norādītu uz virsfrāzes vienību saturu.

Bieži virsfrāzes vienībā nākamo komunikātu, to pārveidojot, var pievienot iepriekšējam kā palīgteikumu, bet nav iespējams, nesagrozot saturu, ievadteikumu pārveidot par palīgteikumu.

Teksta fragments¹:

(1) *Tā viņš tur plīvo [viņš-'karogs']*

Kā tumšs, divains putns, pieķēries universitātes fasādei. Augstu, augstu.

Bet lejā, pagalmā, ņirb un dūc cilvēku pulki. Ar pūlēm var tikai izspraukties cauri drūzmai. Valodas jaucas neizprotamā jūkli.

*Uz sienas dažnedazādi uzraksti — ar kritu, ar melnu krāsu, ar zīmuli uzšņāpti saucieni, aicinājumi, brīdinājumi.*¹

(2) *Klau, arī no augšējā loga skaļrunī nodārd skaļš paziņojums:*

«Nevienam studentu grupējumam nav tiesību ievadīt separātas sarunas ar valdības pārstāvjiem!»

Mirkļis klusuma.

Tad atkal iegrabas mikrofons, kāda aizsmakusi balss vēsti, ka uz dažām minūtēm tiks pieslēgts oficiālais Parizes raidītājs, lai streikotāji zinātu, ko par viņiem domā un runā varas orgāni...||

(3) *Izmētātās proklamācijas šalc zem kājām, it kā mēs ietu nevis pa bruģi, bet pa sērsnu. Agrā pavasara ritā. Pirms saules.||*

(4) *Tāda savāda sajūta: tu taču esi Sorbonnā, bet no plakāta tevī aizdomīgi noskatās Mao.*

Pie afixu staba fotogrāfijas — nesenējo sadursmju ainas.||

(5) *Virzāmiēs tālāk pūlim cauri.. (A. Vējāns.)*

Šī teksta fragments ir daļa no informācijas par Sorbonnas universitātes studentu streiku. Fragmentā ir četras virsfrāzes vienības, no piektās minēts ievada komunikāts. Katrai no tām ir savs mikrotemats. Pirmā virsfrāzes vienība satur informāciju par streikotāju kopuma ārējiem atribūtiem, kas iezīmē arī streika raksturu, otrā ieskicē šī rakstura iekšējo saturu, trešā papildina pirmās vienības saturu, bet ceturtajā izteikta sajūta, ko rada šīs pasaulslavenās universitātes streikotāju darbība. Vienlaicīgi tas ir vispārinājums, kas izriet no iepriekšējo virsfrāžu vienību mikrotematu satura. Pēdējais fragmenta komunikāts gan pēc satura, gan formas rāda, ka ar to tiek ievadīta jauna virsfrāzes vienība.

Dzejnieka emocionāli ekspresīvajā skicējumā, kas veidots ar asiem triepieniem, var reljefi saskatīt virsfrāzes vienību saduras.

Pirmā virsfrāzes vienība iesākas ar vispārinātu konstatējumu *Tā viņš tur plīvo*, kuras dziļāko saturu atklāj teksta virsraksts *Melns karogs virs Sorbonnas*. Tam seko satura izvērsums, atšifrējums parādību uzskaitījumā. Bet nobeiguma daļas nav.

Par otras virsfrāzes vienības sākumu signalizē arī temata pie-teicējs teikums, kas ne tikai ar savu saturu iezīmē virsfrāzes vienību saduru, bet arī ar savu formu (izsaukmes vārds *klau*) pārtrauc iepriekšējo domu un jūtu virzību un pievērš uzmanību jaunām parādībām, jaunam mikrotematam. Temata izvērsums ir izteikts tiešajā runā, vārdiski skopajā, bet saturā bagātajā iztei-

¹ Ar arābu cipariem iekavās norādīts uz virsfrāzes vienības sākumu, ar svītrām (||) — uz tās beigām.

kumā *Mirkļis klusuma* un pēdējā izteikuma pirmajā daļā, bet beidzamie divi palīgizteikumi jau iezīmē mikrotemata nobeiguma vispārinājumu, kaut arī tas nav izteikts ar patstāvīgu teksta strukturālo vienību.

Trešā virsfrāzes vienība, kas sastāv no trīs komunikātiem, sadalot vienu teikuma modeli, papildina pirmās virsfrāzes vienības tematu ar citu informāciju. Šis informācijas saturs, kas atšķiras no iepriekšējās virsfrāzes vienības mikrotemata satura, signalizē par jaunas virsfrāzes vienības robežām, kuras jo spilgtāk vēl iezīmē iepriekšējās virsfrāzes vienības nobeiguma daļa un sekojošās vienības ievada daļa. Tā ar savu temata pieteikumu, kas būtībā jau ir vispārināta atziņa, iezīmē ceturtais virsfrāzes vienības sākumu. Šis atziņas, vispārinājuma argumentācija šajā vienībā ir aprauta, nav arī nobeiguma daļas; argumentāciju gan kompensē visu trīs pirmo virsfrāzes vienību informatīvais saturs.

Par piektās virsfrāzes vienības sākumu uzskatāmi signalizē ievada komunikāta saturs un forma.

Virsfrāzes vienību raksturs, to saduru redzamība dažāda tipa tekstos ir atšķirīga, tāpat kā atšķirīga ir to struktūra.

Virsfrāzes vienības strukturālie modeļi. Virsfrāzes vienības struktūra ir atkarīga no izsakāmās domas attīstības, izvērsuma rakstura. Domāšanā izmanto jēdzienus, spriedumus un, kā atzīst G. Solgaņiks¹, loģiskos apvienojumus (логическое единство).

Jēdziens ir abstrakcija, kas atspoguļo priekšmetu vai parādību vispārīgas, būtiskas pazīmes. Jēdzienus valodā izsaka ar vārdiem vai to savienojumiem.

Spriedums ir pabeigta doma, noteiktas priekšmetiskās situācijas — lietu stāvokļa īstenībā vai iedomātā pasaulē — atspoguļojums domāšanā, kuram piemīt veselums. Relatīvi pabeigtas domas izsaka ar teikumiem.

Loģiskais apvienojums ir domāšanas strukturāla vienība, kas pēc satura cieši apvieno vairākus spriedumus.²

Izolēts spriedums neizsaka tā pilnīgu saturu. Tas atklājas spriedumu kopsakarā. Šāda kopsakarīga spriedumu vienība ir loģiskais apvienojums, ko valodā izsaka ar virsfrāzes vienību.

Sakara veids starp spriedumiem loģiskajā apvienojumā var būt ķēdveida, paralēls vai jaukts. Šie sakara veidi nosaka arī komunikātu sakara veidu virsfrāzes vienībā. Sprieduma subjektam izteikumā atbilst tēma (T) un predikātam — rēma (R). Viens no izteikumu sakara izteikšanas līdzekļiem ir tēmas vai rēmas atkārtojums. Šajā atkārtojumā nav nepieciešams ietvert visu tēmas vai rēmas sastāvu, pietiek arī ar tā daļu.

Virsfrāzes vienības strukturālie modeļi ir atkarīgi no virsfrāzes vienības komunikātu saistījuma veida, no tematiski rematiskā

¹ Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. — М.: Высшая школа, 1973. — С. 21—48.

² Turpat. — 41. lpp.

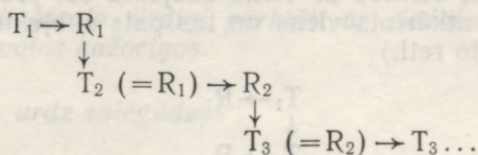
sakara izvērsuma veida. Virsfrāzes vienības strukturālie modeļi ir vairāki.

Visu virsfrāzes vienību modeļu pamatā ir divas struktūru shēmas: ķēdveida saistījums un paralēls sakārtojums.

1. Virsfrāzes vienībā, kuras komunikāti ir ķēdveida saistījumā, iepriekšējā komunikāta rēma pilnībā vai parasti tikai daļēji ir nākamā komunikāta tēma.

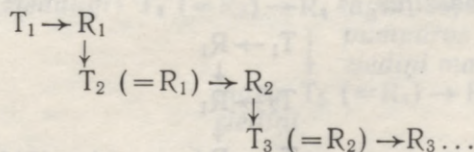
Atkarā no tā, kādu izteikuma komponentu atkārt, rodas dažādas tematiski tematiskās attiecības, piemēram: objekts → subjekts, predikāts → subjekts, apstāklis → subjekts, subjekts → predikāts u. c.

1) Objekts → subjekts

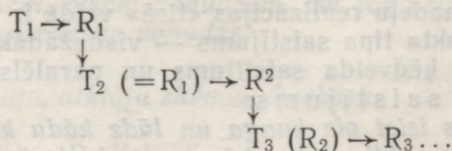
Māte izlaida ārā suni. Suns ieraudzīja kaķi. Kaķis glūnēja uz putniņu.

2) Predikāts → subjekts

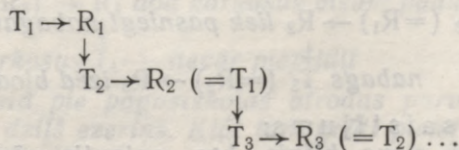
Suns gaudo. Gaudošana žēla. Žēlums biedējošs.

3) Apstāklis → subjekts

Suns gaudoja žēli. Žēlums izskanēja nakts tumsā. Tumsa vilkās kā mūžība.

4) Subjekts → predikāts

Suns ir cilvēka draugs. Džeris arī ir suns. Šoreiz glābējs bija Džeris.

2. Virsfrāzes vienībā, kuras komunikāti ir paralēlā saistījumā, katram izteikumam ir sava tēma un sava rēma. Šos komunikātus saista teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi un uzskaitījuma intonācija.

$$T_1 \rightarrow R_1$$

$$\downarrow$$

$$T_2 \rightarrow R_2$$

$$\downarrow$$

$$T_3 \rightarrow R_3 \dots$$

Māte ada cimdus. Suns guļ zem galda. Kaķis snauž uz mūriša.

3. Virsfrāzes vienība ar vienu subjektu vai predikātu — katrā izteikumā tiek atkārtots viens un tas pats subjekts vai predikāts. (Modeli izmanto reti.)

$$T_1 \rightarrow R_1$$

$$\downarrow$$

$$T_1 \rightarrow R_2$$

$$\downarrow$$

$$T_1 \rightarrow R_3 \dots$$

Herbe ir drosmīgs rūķītis. Viņš par visu interesējas. Bet vienreiz ķipars apmaldījās.

$$T_1 \rightarrow R_1$$

$$\downarrow$$

$$T_2 \rightarrow R_1$$

$$\downarrow$$

$$T_3 \rightarrow R_1 \dots$$

Herbe ir rūķītis. Saknītis arī rūķītis. Un Klibītis arī rūķītis. Piemēri no rakstītiem tekstiem:

Tekstos šo modeļu realizācijas «tīrā» veidā ir reti sastopamas, parastāks ir jaukta tipa saistījums — visdažādākās kombinācijās pamīšus lietots ķēdveida saistījums un paralēls sakārtojums.

Ķēdveida saistījums:

Kāds nabags ieiet pie kunga un lūdz kādu kumosīņu. Kungs liek ieliet pavāram ēdienu traukā un pasniegt ubagam, lai ēd. Nabags izēd labu bļodu. (Tautas pasaka.)

nabags $T_1 \rightarrow R_1$ *ieiet pie kunga, lūdz kumosīņu*

$$\downarrow$$

kungs $T_2 (=R_1) \rightarrow R_2$ *liek pasniegt nabagam ēdienu*

$$\downarrow$$

nabags $T_3 (=R_2) \rightarrow R_3$ *izēd bļodu*

Paralēls saistījums:

Es esmu kā siena klēpis, kas, apjautis zārda kompozīciju, viens pats grib to aizpildīt.

Es gribu būt uzdevumu krājums, bet esmu tikai uzdevums.

Es esmu kā pirksts mutē, kad mazbērnam zobi nāk, spiežu, kur kņud, plēšu, kur niez, un nevaru sagaidīt. (I. Ziedonis.)

es $T_1 \rightarrow R_1$ siena klēpis
 ↓
 es $T_1 \rightarrow R_2$ uzdevumu krājums
 ↓
 es $T_1 \rightarrow R_3$ pirksts mutē

Jaukts saistījums:

Jau gravās urdz sniegūdeņi, jau atskanējusi pavasara modinātāja balss. So balsi zem sniega segas gaidījuši daudzi agrā pavasara ziedaugi. Tie, rudenī iemiegot, sagatavojušies jaunam pavasarim: pumpuros ieriestas sikas lapiņas un jaunie ziediņi — maziņi, maziņi. Mazie ziediņi pārklāti ar ziedošu vaska kārtiņu un ietērti spilvotos kažociņos.

(Pēc R. Akera.)

gravās $T_1 \rightarrow R_1$ urdz sniegūdeņi
 atskanējusi $T_2 \rightarrow R_2$ balss

balsi $T_3 (=R_2) \rightarrow R_3$ gaidījuši ziedaugi
 ↓
 Tie (= ziedaugi) $T_4 (=R_3) \rightarrow R_4$ sagatavojušies pavasarim:
 ↓ pumpuros lapiņas,
 ziediņi maziņi
 mazie $T_5 (=R_4) \rightarrow R_5$ pārklāti,
 ziediņi ietērti

Es atkal atklāju shēmas, ieraugu karkasus. Bet tie ir tik lieli, ka es nevaru tos piepildīt. Es esmu kā aktieris, kas nevar nospēlēt Šekspīru. Šekspīrs dod tik lielus cilvēcisku jūtu karkasus, ka tie der visiem laikiem, visām paaudzēm, bet tos nevar piepildīt nedz viens aktieris, nedz viena paaudze.

(I. Ziedonis.)

es $T_1 \rightarrow R_1$ ieraugu, atklāju shēmas, karkasus

↓
 ↓ $T_2 (=R_1) \rightarrow R_2$ lieli...¹
 ↓ tie (= karkasi)
 es $T_1 \rightarrow R_3$ esmu aktieris...

↓
 Šekspīrs $T_3 (=R_3) \rightarrow R_4$ dod karkasus visām paaudzēm
 ↓
 karkasus $T_4 \rightarrow$ nevar piepildīt

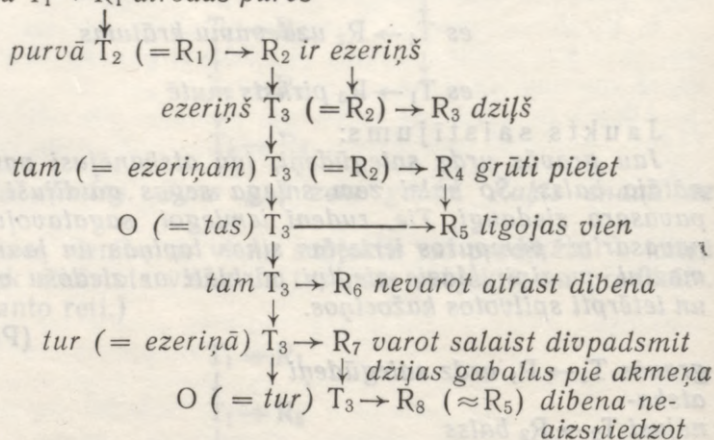
Seces pagastā pie pagastskolas atrodas purvs. Šai purvā ir neliels, bet ļoti dziļš ezeriņš. Klāt tam grūti pieiet — ligojas vien.

Ar divpunkti (..) shēmās ir norādīts uz izlaidumu saturā, kuru parasti izsaka t. s. palīgteikumi, kas būtībā ir paplašināti teikuma komponenti.

Dibena tam nekad nevarot atrast: tur pie akmeņa varot divpadsmit dziļas gabalus salaist, dibena tomēr neaizsniedzot.

(Teika.)

Seces pagastā T₁ → R₁ atrodas purvs

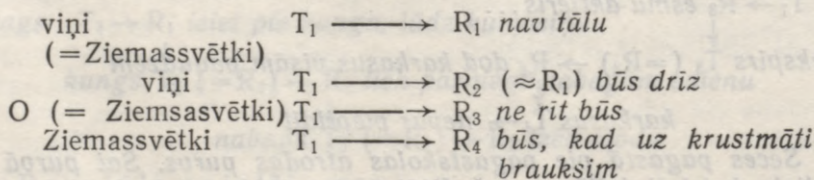

Dialogiskā teksta virsfrāzes vienības tiek veidotas pēc tādiem pašiem modeļiem kā monologā. Dialoga virsfrāžu vienību strukturālie elementi parasti ir dialoga posmi, kas sastāv no jautājuma un atbildes replikām, kuras veido dažādas struktūras komunikāti, piemēram:

1. posms. «Vai tālu, tēt, vēl viņi ir?»
«Nav vis vairs tālu, dēls.»
2. posms. «Vai viņi driz būs?»
«Driz, driz.»
3. posms. «Vai rit, tēti?»
«Nē, dēls, kad uz krustmāti brauksim, tad būs Ziemassvētki.»

(V. Plūdonis.)

1. posms: jautājuma replika (J) + atbildes replika (A) =
Viņi nav vis vairs tālu, dēls.
2. posms: J + A = *Viņi būs driz.*
3. posms: J + A = *Ne rit, bet tad būs Ziemassvētki, kad uz krustmāti brauksim*

Virsfrāzes vienība (SSV vai DV) ir vienīgā teksta strukturālā vienība, kas lielāka par komunikātu un kopā ar to ir vienīgās teksta organizējošās vienības.

3.1.1.3. SAVRUPIZTEIKUMS

Iepriekšējā nodaļā parādīts, kā tekstu veido virsfrāzes vienības. Bet kopā ar tām tekstā ir sastopami arī atsevišķi savrupizteikumi, kas pēc sintaktiskā sakara neiekļaujas virsfrāzes vienībā, bet tieši iesaistās tekstā.

Savrupizteikumos iespējamas visdažādākās autora atkāpes no temata tiešā izklāsta — paskaidrojumi, piebildes, norādes, vispārinājumi, secinājumi u. c.

Savrupizteikumi veic vairākas strukturālas funkcijas. Visbiežāk tie savieno virsfrāzes vienības lielākos saturiski strukturālos «blokos», ievada un noslēdz tekstu vai tā kompozicionālās daļas, izsaka autora attieksmi vai kādu paskaidrojumu, piebildi:

(1) *Galvenais bija renti sadzīt un laikā aizvest Annas muižas pārvaldniekam. Tas tēloja lielu kungu, stiepa roku, lai bučo. Kad rentes naudu uz muižu sāka nest brāļi [ne tēvs], roka bija jānolaiž nebučota...||*

(2) *Pārtraucot Antonijas Ziedīņas-Ziemeles atmiņu stāstu, iestarpināšu piebildi par līnēm un renti.|| Mūsu ģimenei kādreiz piederējušos hektāros vēl tagad zinu uzrādīt vai duci dažādās vietās pļāvās un pļavu strēmēlēs rakto līnu mārku. Kad Kādilās ar līnēm vairs nenopūlējās, mārki pamazām aizauga ar ašķiem un puplakšiem. Manas bērības gados zāļu biežņas vidū tur vēl mirdzēja dzeltenbrūnas ūdens acis. (V. Viksna.)*

Sajā piemērā savrupējs ir izceltais izteikums, kas neiekļaujas ne iepriekšējā, ne sekojošā saliktā sintaktiskā veselumā. Šī autora atkāpe no tiešā vēstījuma norāda, ka iepriekšējās stāstītājas doma tiek pārtraukta un ir dota orientācija, par ko turpmāk būs runa. Turklāt šis savrupizteikums savieno ne tikai blakus esošos saliktos sintaktiskos veselumus, bet saista kopā visu vienas autore stāstījumu ar visu otras autore stāstījumu par līnēm un renti.

Šāda tipa fragmenti gan retrospektīvi (atsauces uz teikto), gan prospektīvi (norādes par sekojošo) bieži sastopami tekstos, bet ne katrreiz tie ir savrupizteikumi. Tie var būt arī salikta sintaktiska veseluma komponenti:

No bloknota nāca gaismā ne viens vien pieraksts, kas būtu noderējis «Nodevībai» [romānam]. Bet pašlaik nav tādas pārliecības, ka arī tos vajadzētu, kā saka, «iestrādāt manuskriptā». Tikmēr atšķaidīšu, kamēr sižeta ķilķēni sāks peldēt. Turēšos pretim kārdinājumam sabāzt visu! Un, kaut arī, kā ļoti iespējams, kritika mani pērs par neskaidribu, lai paliek starp rindām kāda dzīvojamā platība arī mazai noslēpumainībai. (1) Bet šis piezīmes izmantosim par uzjautrinājumu sev pašam!|| (2) L a b i?||

Irēna (par sevi): Brižam es jūtos kā vakardienas vista un rītdienas ola... un čaumala jau plaisā. Ak tu, velna cālis! Kaut nu šis zinātu augstāko sētu un nevis tikai treknāko tārpu! (R. Ezera.)

Sajā piemērā izdalītajā (1) izteikumā ir mājiens, ka bloknatā esošās piezīmes tomēr izmantos, norādot pat izmantošanas mērķi. Taču izteikums nav savrupējs, bet ar to noslēdzas salikts sintaktisks veselums. Tam gan savrupi seko dialoga «aizmetnis» — dialoga vienības jautājuma daļa — stimulds (2), bet ne primārā funkcijā, jo atbilde te netiek gaidīta. Tas ir stilistisks izteiksmes līdzeklis, ar kura palīdzību taktiski un nedaudz kautrīgi tiek atkārtota doma, ka bloknata pieraksti tiks likti lietā.

Ja norādes par teksta vienību sakariem, to izvēršanu ir izteiktas vairākos izteikumos, tad var būt arī tā, ka viens no tiem ir savrups, bet citi iekļaujas saliktā sintaktiskā veselumā:

Studējot ievērojamus literatūras meistarus, atradu, ka Čehovs minējis kaķi, kas ēdis skābu gurķi, un Blaumanis stāsta par cūku, kura runājusi. (1) Sekojot labiem piemēriem, aprakstīšu suni, kas sapratis cilvēku valodu. (2) Še, lūk, viņa stāsts.||

Saules gaismu es pirmo reizi ieraudzīju, kad izbāzu galvu no klētsapakšas. (M. Birze.)

Sajā piemērā arī ir dotas autora norādes par teksta izvērsumu. Izdalītajā (1) pirmajā izteikumā norādīts, par ko runās, bet (2) otrajā —, ka informācija būs sniegta šī paša teksta turpinājumā. (1) Izteikums noslēdz teksta pirmo saliktu sintaktisku veselumu, bet (2) otrs ir savrups, kas saista abas teksta daļas, turklāt precizējot pirmās daļas pēdējā izteikuma saturu.

Savrupizteikumi, norādot uz teksta izvērsumu, var tekstu iesākt vai / un nobeigt. Piemēram, E. Birznieks-Upītis stāstu «Pelēkais akmens» nobeidz ar savrupizteikumu *Bet lai pelēkais akmens pastāsta pats...*. Šis izteikums ne tikai nobeidz šo stāstu, bet to saista ar visiem pārējiem sešiem pelēkā akmens stāstiem, kuros garajā mūžā pieredzēto stāsta pats akmens, jo *smalki viņš pazīst katra cieminieka priekus un bēdas un pārziņ viņa tekas*.

Savrupizteikums, kas norāda uz teksta izvērsumu, var būt arī ar iesprauduma, iestarpinājuma raksturu. Tā, piemēram, Z. Skujiņš romānā «Gulta ar zelta kāju» pirmo nodaļu nobeidz ar iestarpinātu savrupizteikumu — (*sk. Vējagalu radniecības rādītāju grāmatas beigās.*) Šī norāde sākumā un pats radniecības rādītājs grāmatas beigās kompozicionāli gredzenveidā saslēdz Vējagalu legendas un norāda uz romāna sižetisko izvērsumu.

Savrupizteikumi var ne tikai saistīt virsfrāzes vienības, lielākas teksta daļas, visu tekstu un pat atsevišķus tekstus, bet tie var norādīt uz autora (1) attieksmi vai izteikt kādu (2) blakus piebildi. Šādā funkcijā var būt ne tikai atsevišķs savrups izteikums, bet pat vairāki izteikumi, kas var veidot saliktu sintaktisku veselumu vai pat vairākus. Tie semantiski funkcionē tāpat kā aplūkotie savrupizteikumi, bet strukturāli — kā kura katra virsfrāzes vienība.

(1) Savrupizteikums, kas norāda uz autora attieksmi:

.. Gara acīm Līvija vēlreiz skatīja sadzīves ainu Puriņos: vien-

kāršos, neveiklos cilvēkus — Roberta radus, viņu izturēšanos, rupjās, sastrādātās rokas, smagnējo valodu. Iedomājoties, ka tie būs viņas radi, ka vajadzēs tos pieņemt savā dzīvoklī, aicināt kāzās, pielāgoties viņu apvārsnim un paciest dzēlīgos smīnus, ar kādiem Ulpes draugi un pazīstamie noraudzīsies šajos plebejos, viņa nodrebēja pretībā.

«Lai vai ko, tikai ne to.» (a)

Roberts viņai patika, varbūt viņa pat mīlēja to, jo viņš bija izaudzis laukā no savas cilts un viņam piederēja daudzsološa nākotne.. (V. Lācis.)

Sajā teksta fragmentā Līvijas izteiktais iekšējā monologa izteikums (a) ir savrups un spilgti raksturo viņas negatīvo attieksmi pret iepriekšējā teksta fragmenta informācijas saturu. Uzzinot tuvākā sekojošā teksta turpinājumu, var redzēt, ka savrupizteikuma emocionāli intelektuālās attieksmes saturs attiecas arī uz šo teksta daļu.

(2) Iestarpināts savrupizteikums:

Viņš [Justs] vērās mani ar ciešu, izaicinošu skatienu (puskails, lieliski noaudzis, nekaunīgi pārliecināts par sevi) un smējās. Ko viņš izlasīja manā sejā? Vai pretīgumu, kas viņu uzjautrināja? Vai nevilšās bailes, ko izjutu, jo esmu kara laika bērns? Vai veltīgos pūliņus noplēst no sevis kā kamieļa spļāvienu viņa lipīgo skatienu, viņa līmīgo smējienu?||

Tā bija mana pirmā tikšanās ar Justu. (a)||

Ko man vajadzēja darīt? Apcirsties uz papēža un doties atpakaļ (vēlreiz iet cauri šī pašpārliecināti nirdzošā, šī izaicinoši zviedošā skatienu lokam)? Smieklīgi didities svešu logu priekšā? Izrādīt savu aizvainojumu svešu acu priekšā? Pazemojoši izskaidroties? Justs taču nebija man pateicis neviena aizskaroša vārda. Un Agra «šāvieni» nebija ieskrambājuši pat ādu. (R. Ezer.)

Šis teksta fragments sastāv no diviem saliktiem sintaktiskiem veselumiem, starp kuriem ir iestarpināts savrupizteikums (a), kas piebildes veidā dod paskaidrojumu un daļēju izskaidrojumu par negaidītās tikšanās divaino situāciju.

No piemēriem redzams, ka savrupizteikumi vai citi savrupi komunikāti ir savrupi teksteides strukturālajā ziņā — neiekļaujas virsfrāzes vienībā — un vienlaikus arī saturiskajā ziņā — tie tieši neturpina mikrotēmata informāciju, tie nav mikrotēmata informācijas satura risinātāji, bet tie ir šīs informācijas saistītāji, ievadītāji, noslēdzēji, attieksmes izteicēji un paskaidrotāji.

Šādas semantiskās funkcijas veic ne tikai savrupi komunikāti, bet arī virsfrāzes vienības un pat plašākas teksta daļas, kas pašas var sastāvēt no virsfrāzes vienībām, starp kurām savukārt var būt savrupizteikumi.

Teksta struktūrā bez virsfrāzes vienībām un savrupizteikumiem, kas veic tematiskās virzības primāro funkciju, var tikt iesaistīti tādi komunikāti vai pat virsfrāzes vienības, kas nevirza mikrotēmata un makrotēmata saturisko progresiju, bet sniedz

paskaidrojums, norādes, piebildes par nevalodisko (ekstralingvistisko) informāciju — izziņu par situāciju, kādā atrodas teksta veidotāji, raksturo to ārieni, izturēšanos, žestus, norāda uz to vecumu, nosauc tos vārdos utt.

Dramatiskā darbā šādus teksta elementus pieņemts saukt par remarkām. Bet tie ir sastopami arī citos daiļliteratūras veidos un paveidos, kā arī citos valodas stilos, īpaši publicistikas un lietišķo rakstu valodas stilos.

Tie ir norādījumi lomu izpildītājiem, režisoriem un paskaidrojumi lasītājiem. Šīs remarkas izmanto rakstītā tekstā. Runātā tekstā to nav un tās nav arī iespējamās, jo tad šo ekstralingvistisko informāciju sniedz pati vide, situācija, autors, t. i., «oriģināls», remarkas ir tikai šī «oriģināla» valodisks ieskicējums:

(1) GUNDEGA

(2) *(Pieskrien pie zemām durvīm, liecas, lai lišus tiktu laukā. Tai acumirkli nozūd siena, atveras plaša pīlaru zāle vienā zeltā un krāšņumā. Spožu pavadoņu vidū stāv Māris — karalis, Brusubārda, tāds, kā to Gundega redzēja sapnī. || (3) Gundega stāv kā saistīta, tad izstiepj lēni rokas kā pret sapņa parādību, kāpjās lēnām atpakaļ, līdz tā stāv priekšā pa kreisi. Brusubārda, viņu vienu acis turēdams, seko tai tikpat lēnām, līdz tas stāv tai pretī priekšā pa kreisi.)*

(4) BRUSUBĀRDA:

(5) *Gundega, Gundega, es tevi saucu!
Sapni es tev ar dzīvi jauču,
Sirdsdailē starojošā diena,
Nāc, mana istā karaliena!*

(6) GUNDEGA:

(7) *(Starp smiekliem un raudādama.)*

(8) *Māri — karalis Brusubārda,
Māri — karalis Brusubārda!*

(9) *(Krīt tam ap kāklu.)*

(10) SNIEDZE:

(11) *(Sasit gaviļēs rokas. Visi stāv pārsteigtām un izbrinējušām sejām.)*

(12) *Priekšgars.*

(A. Brigadere.)

Sajā teksta fragmentā ir 12 teksta strukturālo vienību. Divas no tām (5) un (8) ir primāras, tās risina informācijas sižetisko līniju, pārējās ir sekundāras — remarkas, kas sniedz nelingvistisko informāciju un runā neiesaistās.

Runātais teksts sastāv no viena salikta sintaktiska veseluma (5) un no teikuma (8).

Remarkas pēc struktūras un komunikatīvām funkcijām ir dažādas.

(2), (3), (11) teksta vienība ir salikti sintaktiski veselumi, (1), (4), (6), (7), (9), (10), (12) teksta vienība ir izteikumi.

(1), (4), (6), (10) teksta vienība nosauc personas, kam jārunā vai jāveic kāda darbība, (2), (3), (7), (9), (11), (12) teksta vienība norāda, kādas darbības ir veicamas.

Te tika aplūkotas teksta strukturālās vienības (komunikāts, virsfrāzes vienība (SSV, DV), teksts¹); tās rādot tekstveidē.

Jāņem vērā, ka katram valodas stilam, tā paveidam, žanram ir arī savas īpatnības.

Tāpat katram autoram ir savas īpatnības tekstveidē, tas īpaši sakāms par daiļliteratūras, publicistikas un sarunvalodas teksta autoriem.

3.1.2. SEMANTISKĀS TEKSTA VIENĪBAS

Semantiskās teksta vienības ir teksta semantiskās struktūras izteicējas. Tās nodrošina teksta saturisko sakarīgumu un veselumu. Semantiskās teksta vienības piedalās strukturālo teksta vienību un to daļu sakara izteikšanā un teksta kategoriju realizēšanā. Šo vienību funkcijā ir vārdi vai to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti.

Par sintaktiski funkcionāliem ekvivalentiem sauc vārdus, vārdu savienojumus, salikta teikuma daļas, veselus teikumus ar vispārinātu nozīmi, kas funkcionē kā teksta vienveidīgi komponenti — *ābele; baltos ziedos saplaukusi ābele; ābele, kas baltos ziedos saplaukusi* utt. Katrs no šāda tipa ekvivalentiem tekstā funkcionē kā viens elements.

No teksta sintakses viedokļa svarīgi ir šķirt šādas vārdu vai to sintaktiski funkcionālo ekvivalentu nozīmes: vispārinātu priekšmetisku nozīmi, procesuālu (norises) nozīmi, temporālu (laika) nozīmi, lokālu (vietas) nozīmi, kauzālu (cēloņa) nozīmi, konsekutīvu (seku) nozīmi, cinālu (nolūka) nozīmi, kondicionālu (nosacījuma) nozīmi un modālu (veida) nozīmi.

Komunikācijā visnozīmīgākās ir semantiskās vienības ar priekšmetiskuma (P), norises (N), laika (L) un vietas (V) eksplīcītu vai implīcītu nozīmi, jo valodā fiksētās objektīvās īstenības parādības eksistē laikā un telpā. Tāpēc minētās nozīmes ir obligātas katrā tekstā. L. Losevas pētījumi par krievu valodas tekstiem rāda, ka šīs semantiskās teksta vienības no visu vienību lietojuma aizņem 98,75% (P — 54,8%; N — 28,2%; L — 9,39%; V — 6,36%), bet nosacījuma, cēloņa un nolūka semantiskās vienības visas kopā — tikai 1,25%.²

Semantiskā teksta vienība ar priekšmetisku saturu tekstā ir

¹ Sk. 147., 148. lpp.

² Лосева Л. Порядок слов как средство организации текстов монологической речи. — Одесса, 1969. — С. 49.

loti būtiska, jo tā nosauc objektu, par ko tekstā tiek sniegta informācija.

Šī teksta vienība izsaka divas gramatiskās nozīmes. Tā ir subjekta nozīme — *Sodien tēvs strādā mājās* — un objekta nozīme — *Es palīdzu tēvam*. Priekšmetiskuma nozīmi izsaka lietvārdi vai citi vārdi lietvārda funkcijā un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti.

Tikpat būtiska tekstā ir semantiskā teksta vienība ar procesuālu saturu. Tā nosauc darbības, procesus, stāvokļus un vienlaidus norāda uz priekšmetiskā eksistēšanu — *Sodien tēvs strādā mājās*. Procesuālo nozīmi izsaka darbības vārdi vai citi vārdi to funkcijā un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti. Ja semantiskā teksta vienība ar procesuālu nozīmi raksturo priekšmetiskā eksistēšanas formu, tad tai ir arī kvalitatīvi raksturojošs saturs — *Meita stalta kā liepa*.

Priekšmetiskā eksistēšana, tā kustība ir iespējama tikai laikā un telpā. Tekstā uz laiku un telpu norāda semantiskās teksta vienības ar temporālu un lokālu saturu. Un tās eksplīcītā vai implīcītā veidā tikpat nepieciešamas tekstā kā vienības ar priekšmetisku un procesuālu saturu.

Temporālo vai lokālo saturu izsaka ar lietvārdu lokatīvā vai akuzatīvā un prepozicionāliem savienojumiem, ar apstākļa vārdu un to sintaktiski funkcionāliem ekvivalentiem — *Sodien tēvs strādā mājās. Visu dienu tēvs strādā mājās. Septītajā jūnijā pēc pusdienas mēs izbraucām no Rīgas*.

Semantiskās teksta vienības ar kauzālo (cēloņa), konsekutīvo (seku), cinālo (nolūka), kondicionālo (nosacījuma) un modālo (veida) saturu ir fakultatīvas (neobligātas), un tās parādās obligāto semantisko teksta vienību realizācijā teikumā, starp teikuma daļām, teikumiem un virsfrāzes vienībām.

Fakultatīvās semantiskās teksta vienības izsaka ar attiecīgajiem cēloņa, nolūka, veida apstākļa vārdiem, lietvārda un darbības vārda formām, vārdu savienojumiem un palīgteikumiem:

Visu dienu strādājām bez pārtraukuma.

Paņēmu zirgu dārzu izvagot.

Ja zirgu dabūšu, dārzu izvagošu.

Semantiskās teksta vienības ir savstarpēji nosacītas, un tekstā tās, izkārtoties viena attieksmē pret otru, veido teksta izvērsuma struktūras un to modeļus.

Katras obligātās semantiskās teksta vienības konsituatīvais nozīmīgums nosaka tās pozīciju tekstā. Šīs semantiskās vienības parasti ieņem visizdevīgāko pozīciju. Kā rāda pētījumi, tāda pozīcija ir virsfrāzes vienības ievadījuma daļa.

Taču semantiskās vienības tekstā funkcionē vairākos līmeņos. Tās var būt dotas eksplīcītā vai implīcītā vienā komunikātā, bet to izvērsums iespējams veselā virsfrāzes vienībā vai pat veselā tekstā.

Izteikumā semantiskās teksta vienības veido minimālo komunikatīvo vienību, virsfrāzes vienībā nodrošina informācijas izvērsumu, bet veselā tekstā tām ir centrieces spēks, kas satur kopā visa teksta informāciju.

Tā, piemēram, R. Blaumaņa novelē «Nāves ēnā» virsrakstā impliciti ir izteikta temporālā (piecu dienu laikposms) un lokālā (ledus gabals) semantiskā teksta vienība, kas vairākkārt tiek izvēsta, detalizēta un vienlaicīgi vijas cauri visam tekstam kā šī teksta cementētāja un emocionāli estētiskā satura būtiska izteicēja. Tādas pašas tekstam caurvijošas ir semantiskās teksta vienības ar priekšmetiskuma nozīmi, ko realizē vārds *zvejnieki* un tā sinonīmi, un ar procesuālu nozīmi, ko realizē vārdi, kas nosauc zvejnieku darbības uz ledus gabala.

Strukturālo un kompozicionālo teksta vienību sakarīgumu un veselumu var konstatēt, tikai nosakot semantisko vienību organizāciju, to savstarpējos sakarus un savstarpējo nosacītību.

3.1.3. KOMPOZICIONĀLĀS TEKSTA VIENĪBAS

Kompozicionālās teksta vienības ir dažāda apjoma teksta daļas, ko vieno kopējs informācijas saturs, kurš tās nošķir no citām daļām. Šo daļu norobežošanā nepiedalās kādi īpaši gramatiski faktori, un tādām tām nav savu gramatisko pazīmju (kādas ir komunikātam vai virsfrāzes vienībai).

Teksta kompozicionālo vienību kvalitatīvais un kvantitatīvais raksturs ir atkarīgs no teksta tipa (stila, tā paveida, žanra utt.) un autora individuālā stila.

Rakstveida tekstu daļa daļās ar rindkopām, ar paragrāfiem un dažādu citāda veida numerāciju, ar virsrakstiem, apakšvirsrakstiem utt. Iespējams sadalījums nodaļās, daļās. Dramaturģijas tekstos sastopams dalījums skatos, ainās, cēlieņos.

Mutvārdu tekstā kompozicionālo struktūru iezīmē ar intonāciju un attiecīgiem iespraustiem paskaidrojumiem: Tagad beidzām runāt par kompozicionālajām teksta vienībām, tālāk aplūkosim *teksta vienību sakarā izteikšanas līdzekļus*.

Jau skolā, mācot tekstveidi, dod ieteikumus dažāda tipa saceļumu un citu tekstu plānošanā.¹

Īpaši ir apspriests jautājums par rindkopu. Nav pagaidām vienota atzinuma par to, vai rindkopa tekstā ir strukturāla vienība vai tikai kompozicionāla vienība un vai rindkopa un virsfrāzes vienība nav viens un tas pats.

Pēdējā laikā pētījumi rāda, ka rindkopa un virsfrāzes vienība

¹ Sk.: *Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O.* Latviešu valodas mācības pamatkurss. — R.: Zvaigzne, 1978. — 256.—285. lpp.

ir divu dažādu teksta sistēmu vienības: virsfrāzes vienība veido teksta gramatiski saturisko struktūru, bet rindkopa — to saturisko struktūru, kurā spilgti redzamas autora tekstveides individuālās īpatnības.

Kā norāda L. Loseva¹, rindkopa nav sintaktiska kategorija; var būt tā, ka vienu rindkopu veido vairākas virsfrāzes vienības un vienu virsfrāzes vienību autors var sadalīt vairākās rindkopās.

Tā, piemēram, E. Birznieka-Upīša stāstā «Pelēkais akmens» ir 10 rindkopu, bet tikai 3 virsfrāzes vienības, turklāt pēdējā un priekšpēdējā virsfrāzes vienība sakrīt ar rindkopām, bet pirmo virsfrāzes vienību veido 6 rindkopas (tekstā iesaistās arī savrupizteikumi). Bet K. Skalbes pasakā «Kaķīša dzirnaviņas» kaķīša stāstījuma pirmajā rindkopā, kas aizņem veselu lappusi, ir astoņas virsfrāzes vienības.

Minēto tekstu dalījums rindkopās ir pamatots. E. Birznieks-Upītis, aprakstot pelēko akmeni, ir gribējis sadalīt tā raksturojumu: cik tas liels, kas tam apkārt, kas aiz viņa, kas sāņus no tā, kas otros sānos. Turpretī K. Skalbe aprakstītā kaķīša stāstījuma ievadījumu nav sadalījis rindkopās, lai grafiski nesadrumstalotu vienlaidu stāstījumu par to, cik labi vecos laikos dzīvojis kāds kaķītis.

Bieži jo bieži tekstā rindkopas ar virsfrāzes vienībām sakrīt. Tas varēja būt par apgrūtinājumu šo dažādo parādību nošķiršanā un to funkciju kvalificēšanā.

3.2. TEKSTA VIENĪBU SAKARA IZTEIKŠANAS LĪDZEKĻI

3.2.1. TEKSTA VIENĪBU SAKARA IZTEIKŠANAS LĪDZEKĻU IZPRATNE UN KLASIFIKĀCIJA

Starp teksta vienībām ir noteikti sakari, ko izsaka ar īpašiem valodiskiem līdzekļiem — teksta sakara izteikšanas līdzekļiem.

Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi ir vārdi, vārdu gramatiskās formas, to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti, kam piemīt tāda semantika, ka tie spēj norādīt uz sakaru starp teksta vienībām un līdz ar to organizē teksta vienības strukturāli, saturiski un komunikatīvi sakarīgā veselumā.

Sakaru starp teksta vienībām nosaka komunikācijas uzdevumi.

Tāpat kā jebkurus vārdus nevar apvienot teikumā, tāpat nevar apvienot tekstā jebkurus teikumus. Piemēram, ir grūti vai pat neiespējami pakļaut kādam komunikatīvam uzdevumam šādu teikumu virknējumu: *Zēns lasa grāmatu. Teikuma beigās liek punktu.*

¹ Loseva Л. М. Межфразовая связь в текстах монологической речи. — Одесса: АДД, 1969. — С. 20.

Tāds neaptverams skaistums tālē zūd — kaut varētu es jūras vietā būt.

Tekstā tā vienības ir savstarpēji saistītas. Šo sakaru veidi un izteikšanas līdzekļi ir dažādi. Teksta vienību sakara veidus var klasificēt atkarā no to rakstura un secības.

Teksta vienību sakari veidojas starp strukturālajām teksta vienībām: starp komunikātiem virsfrāzes vienībā, starp komunikātu un virsfrāzes vienību un starp virsfrāzes vienībām. Uz šo vienību attieksmju pamata veidojas sakari arī starp kompozicionālajām teksta vienībām: rindkopām, nodaļām, daļām, cēlieniem, skatiem, punktiem, paragrāfiem utt.

Pēc teksta vienību secības šo vienību sakars var būt divējāds: 1) kontakta sakars (tas veidojas starp blakus vienībām) un 2) distances sakars (tas veidojas starp vienībām, kas neatrodas blakus).

(1) *Jāņu nakti mēs gājām ligot.* (2) *Mēs bijām apkrāvušies jāņuzālēm, un mums gribējās dziedāt.*||

(3) *Es biju mazs puika, un man bija laba balss.* (4) *Es griezos baram pa vidu un dancoju, un dziedāju, un no vainaga, kas bija man galvā, man sejā krita smaržīgas ziedu bārkstis.*

(5) *Bet kalējam Pičam, kuram bija visplatākā mugura, «ne-bija rikles», kā viņš sacīja.*||

(6) *Visi dzied.* (7) *Pat vecā kalpone Ieva, kura darbdienās nenoliek ūdens nēšus no pleciem un nepaceļ galvu, šķetina tādas dziesmas, ka meitām ausis vien svilst, un tik skaļi, ka mežā skan visi koki, it kā tur smietos tūkstoš jautru velnu.*||

(8) *Visi dzied.* (9) *Vai vēl var būt lielāka nelaime kā Pičam, kuram Jāņu nakti nav balss?* (K. Skalbe.)

Sajā teksta fragmentā ir 9 izteikumi, kas ir kontakta un distances sakarā, ko izsaka personas un attieksmes vietniekvārdi, neitrāli un stilistiski atkārtojumi, sinonīmi.

Otrais izteikums (2) ir kontakta sakarā ar (1) izteikumu (*mēs — mēs — mums; Jāņu nakti — jāņuzālēm; gājām ligot — gribējās dziedāt*). (3) izteikums ievada jaunu virsfrāzes vienību, bet ir arī saistīts ar (2) izteikumu (*mums gribējās dziedāt — man bija laba balss*). (4) izteikums ir saistīts ar (3) izteikumu (*es — es — man — man — man*) un arī ar (2) izteikumu (*jāņuzāles — ziedu bārkstis*). (5) izteikums ir distances sakarā ar (3) izteikumu (*laba balss — nebija rikles, man bija — bet kalējam nebija*). (6) izteikums iesāk jaunu virsfrāzes vienību, kas vienlaicīgi ir daļējs iepriekšējā temata galvenā procesuālā satūra nosaucējs (*dzied — ligot — dziedāt — balss — dziedāju*). (7) izteikums ir kontakta sakarā ar (6) izteikumu (*dzied — šķetina dziesmas*) un distances sakarā ar (2), (1) un citiem izteikumiem (*šķetina dziesmas — gribējās dziedāt — ligot u. c.*). (8) izteikums ir distances sakarā ar (6) izteikumu (stilistisks atkārtojums) un ar citiem izteikumiem, kas balsta temata galveno procesuālo saturu, un (9) izteikums arī ir distances sakarā, kas stilistiski atkārtoti (5)

teikuma izsacījuma saturu (*nav balss — nebija rikles, Pičam — Pičam, kuram — kuram*).

Kontakta sakars ir vieglāk uztverams, un tā izteiksmes līdzekļi ir tiešāki, eksplīcītāki. Distances sakara izteiksmes līdzekļi ir komplicētāki daudzveidīgo attieksmju izteikšanas ziņā. Distances sakars parasti rada lielākas teksta informatīvās daļas, veido tā satura un struktūras pamatu, tā veselumu. Piemēram, viens no teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļiem ir izteicēja laika formu vienotība, kas vērojama arī minētajā piemērā. Taču, sākot ar (6) izteikumu, vēstījums no vienkāršās pagātnes formas pāriet uz vienkāršās tagadnes formu, kuras «papildinformācijas saturs runas resp. teksta adresātu tuvina notikumiem ar tagadnes ilūziju, tās darbību, vēstījumu padara dinamiskāku, ekspresīvāku»¹.

Attiecībā pret sintakses līmeņa dažādām pakāpēm teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļus klasificē vispārīgajos jeb kopīgajos un speciālajos.

Vispārīgie jeb kopīgie līdzekļi izsaka sakarus ne tikai starp teksta vienībām, bet arī starp vārdiem, vienkārša teikuma komponentiem. Par šādiem līdzekļiem izmanto 1) palīgvārdus un izsaukmes vārdus, 2) modālos iespraudumus, paskaidrojumus, 3) vietniekvārdus un skaitļa vārdus, 4) darbības vārda laika formas izteicējā.

Speciālie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi ir tādi, kas sakaru izsaka starp teksta vienībām. Tie sastopami arī izteikumos, bet to sakara izteikšanas funkcijas pilnībā parādās tikai tekstā. Par šādiem līdzekļiem izmanto 1) vārdus ar laika nozīmi un to sintaktiski funkcionālos ekvivalentus, 2) vārdus ar vietas nozīmi un to sintaktiski funkcionālos ekvivalentus, 3) vārdus ar priekšmeta nozīmi un to sintaktiski funkcionālos ekvivalentus, 4) vārdus ar kvalitatīvi vērtējošu nozīmi un to sintaktiski funkcionālos ekvivalentus, 5) vārdus ar procesuālu nozīmi un to sintaktiski funkcionālos ekvivalentus.

Tekstos parādās vairāku vai visu grupu vienību sakara izteikšanas līdzekļi. Tie funkcionē mijiedarbībā, papildinot citam citu. Vienīgi analīzes gaitā var izdalīt šo līdzekļu grupējumus.

3.2.2. VISPĀRĪGIE JEB KOPĪGIE TEKSTA VIENĪBU SAKARA IZTEIKŠANAS LĪDZEKĻI

3.2.2.1. PALĪGVĀRDI UN IZSAUKSMES VĀRDI

Kā teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi visbiežāk tiek lietoti saikļi *un, bet, taču, tāpat, vai*, partikulas *tāpat, varbūt, pat, gan, droši vien*, izsaukmes vārdi *lūk, klau, dzi, rau, skat u. c.:*

¹ Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. — R., 1983. — II d. — 124. lpp.

(1) *Bet Alma ir savāda un nerunā ar mani.* (2) *Spitīga — citādi mēs arvien varējām izrunāties.* (3) *Viņa pat smējusies par mani esot, Minna saka.* (4) *Un es nesaprotu atkal nekā.* (5) *Un reizēm tā paskatās taisni man acīs, ka visa pasaule pielīst no gavilēm.* (6) *Bet tad es palieku atkal lepns un — ļauns.* (7) *Nava nevienu man vajadzīgs, kas mani pazītu, es negribu tā!* (J. Akuraters.)

Šajā teksta fragmentā (virsrāzes vienībā) ir daudz teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļu un arī abi *bet* (1, 6) un divi *un* (4, 5). Siem saikļiem ir plašākas funkcijas nekā saiklim *un* (1) un (6) izteikumā, kur tas savieno vienveidīgos izteikuma komponentus, norādot uz to savienojamību. (1) izteikumā saiklis *bet* norāda uz pretstatījuma attieksmi pret visu iepriekšējā teksta fragmenta saturu, kas izsaka dziļu iekšēja prieka un jūsmas attieksmi pret Almu. Arī (6) izteikuma *bet* norāda pretstatījumu attieksmē pret visu (5) izteikuma saturu. (4) izteikuma *un* to nepievieno tikai (3) izteikumam, bet galvenokārt norāda uz rezultatīvu nozīmi, ko izraisījuši iepriekšējie izteikumi, un (5) izteikuma *un* galvenokārt rāda uz notikumu secīgumu:

Man jau nu arī laiks klāt un būtu gudrāk par zārku domāt nekā par ... par — e... bet ko tu darīsi! Man, lūk, tāds untums: nevaru paciest, ka Mālniekos, kamēr man acīs vaļā, nevalda kārtība. [...] Redzi, tādēļ esmu nodomājis atkal precēties. (R. Blau-manis.)

Šajā teksta fragmentā izsaukmes vārds *lūk*, kura primārā funkcija ir pievērst kaut kam uzmanību, izsaka daudz dziļākus teksta vienību sakarus: norāda uz cēloņu un seku sakarību starp teksta vienībām un funkcionē kā sinonīma izteiksme saiklim *tāpēc*. Arī vārds *redzi*, norādot uz cēloņu un seku sakarībām, realizē retrospekcijas un prospekcijas kategorijas, kas norāda uz teksta lineāro izvērsumu.

3.2.2.2. MODĀLIE IESPRAUDUMI UN PASKAIDROJUMI

Par teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļiem var būt paskaidrojošie vārdi un to grupas, piemēram, *tas ir, proti, jāsaka*, un dažādi citi iespraudumi — *pirmkārt, bez šaubām, pēc manām domām, citiem vārdiem sakot*.

Par visiem nedarbiem man nācās saņemt lielāku vai mazāku sodu... Es, piemēram, ganu istabā kazas. Vai tas slikts darbs? (J. Jaunsudrabiņš.)

Paskaidrojošie vārdi, kā jau norādīts akadēmiskajā gramatikā, spēj «plašākā kontekstā saistīt viena teikuma saturu ar otru»¹. Minētajā teksta fragmentā vārds *piemēram* norāda, ka tā iepriek-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. — R., 1962. — 2. d. — 573. lpp.

šējā daļā ir izteikts kāds atzinums un ka, sākot ar *piemēram*, sekos kāds konkretizējums; vārds *piemēram* vieno šī veselā un daļas attiecsmes un realizē teksta kategorijas.

Teksta organizējoša funkcija ir arī citiem iespraudumiem:

Vispirms, priekšzīmīgā kārtībā jābūt lopu kūtim, tām jābūt tīrām un siltām. Otrkārt, lopu kopšana jāuztic rūpīgi izraudzītiem cilvēkiem, kam lopkopība ir sirdslieta un kas šo darbu labi prot, un lopkopji materiāli jāieinteresē izslaukumu kāpināšanā. Treškārt, saimnieciski jāizlieto esošie lopbarības krājumi. («Cīņa».)

Šajā teksta fragmentā iespraudumi norāda uz strukturālo teksta vienību iekšējiem sakariem, kuri saistīti ar noteiktu domas secīgumu.

3.2.2.3. VIETNIEKVĀRDI UN SKAITĻA VĀRDI

Par teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļiem visbiežāk ir personu vietniekvārdi *viņš, viņa, viņi* un piederības vietniekvārdi *viņa, viņas, viņu*. Vietniekvārdi kā teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi ir ļoti bieži sastopami. Tie norāda uz teksta strukturālo gan saturisko, gan komunikatīvo nedalāmību:

(1) *Viņš tur gulēja aiz ciema pakalna malā, šis pelēkais akmens.* (2) *Liels, kā siena tupesis, nosūnojis, norepējis.* (3) *Viņam visapkārt brūna sūna, siliņi zilajiem ziedīņiem, retie, panikušie kadīķi, pa starpām dažī zaļu kušķi un lejā tumšūdeņa diķis.* (4) *Aiz viņa kalnā redzams stūris no dzeltenā smilšu vaļņa un dažī nobāluši koka krustu gali, kā arī lielais, melnais krusts pašā kapu vidū.* (5) *Sāņus no viņa gar čiksta abām pusēm stiepjas ciema purvainās pļavas un ganības līdz pat mežam.* (6) *Taisnī pretim [viņam] aiz diķa ir dažādi žogu likumi un tad pats ciems — liels, raibs ēķu puķuris lubu un zaļām sūnām apaugušiem salmu jumtiem.* (E. Birznieks-Upītis.)

Šī teksta fragments sākas ar sinsemantisku¹ vārdu *viņš*, kas pats par sevi bez atbalsta vārda nekā neizsaka. Tāds atbalsts dots šī paša (1) izteikuma distantajā pielikumā *šis pelēkais akmens*, tādējādi noteiktā intonatīvā ritmikā (1) izteikumu gredzenveidīgi sasaistot. (2) teksta nogrieznis ir (1) nogriežņa parcelēts savrupinājums. (3) izteikumā vietniekvārds *viņam* norāda uz sakaru ar teksta (1) izteikuma gramatisko pielikumu (sekundāro rēmu) *šis pelēkais akmens*, kas ir visa teksta fragmenta

¹ Sinsemantiskie (gr. *syn* 'kopā'+*sēmantikos* 'apzīmējošs') vārdi (apstākļa vārdi, vietniekvārdi u. c.) ir tādi vārdi, kas norāda uz laiku, vietu, personu utt. tikai attiecsmē pret kādu izejas punktu (vakar — 1985. gada 31. oktobrī; šajā vasarā — 1985. gadā no 21. jūnija līdz 23. septembrim; viņš — Jānis Ozols). Šie sinsemantiskie vārdi bez šādas relatīvās attiecsmes norādes nav saprotami.

priekšmetiskās semantiskās vienības dominante. (4) izteikumā vietniekvārda forma *aiz viņa* un (5) izteikumā — *no viņa* norāda uz distanto sakaru ar (1) teikumu. Uz tādu pašu sakaru norāda (6) izteikuma reducētais *viņam*.

Visos analizētajos izteikumos vietniekvārds *viņš* norāda uz lietvārdu *akmens* (kam ir savi atribūti), aizstāj to, un tāpēc veidojas teksta vienību strukturāla, saturiska un komunikatīva vienotība.

Minētais piemērs arī rāda, ka personu vietniekvārdi ne tikai «norāda uz personām» (kā to parasti akcentē morfoloģijas aprakstos), bet arī uz sakariem starp parādībām objektīvajā īstenībā un tās izteiksmes komponentiem valodā.

Tāpat kā vietniekvārdi, arī skaitļa vārdi var izteikt sakarus starp teksta komponentiem. Šādā funkcijā var būt tikai tie skaitļa vārdi, kas spēj aizstāt lietvārdus, piemēram: *viens, abi, pirmais*, skaitļa vārds kopā ar vietniekvārdu *viss* — *vīsi trīs, vīsi četri* utt.

(1) «*Ko tad iesāksi?*» pēc britiņa *viņš* [Jānis] iejautājās.

(2) «*Būs jādzīvo tālāk,*» *viņš pats* atbildēja.

(3) «*Nē!*» Emma iesaucās...

(4) «*Njā,*» Jānis noņurdēja, un atkal *abi* klusēja. (A. Sakse.)

Seit (4) izteikumā kopuma skaitļa vārds *abi* norāda uz sakaru ar visām dialoga fragmenta strukturālajām vienībām, jo vārds *abi* norāda uz sakaru ar vārdiem *viņš* (1), *viņš pats* (2), *Emma* (3) un pat *Jānis* tā paša (4) izteikuma pirmajā daļā.

3.2.2.4. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMAS IZTEICĒJĀ

Veidojot viena satura un viena tipa tekstu, darbības vārdu izteicējā parasti lieto viena un tā paša laika formā:

(1) *Prieks pieminēt sestdienas vakarus, kad pēc pirts visa saime sapulcējās ap lielo galdu pie vakariņām.* (2) *Pa logu raudzījās bāla blāzma.* (3) *Krēsla apņēma lielo ķēnes piena bļodu un naigās karotes.* (4) *Nekāds skaļāks troksnis netraucēja maigo saskaņu.* (5) *Tikai mīksti vārdi un dunoša karošu piesīšanās pie skanīgās bļodas malas pildīja silto vakaru.* (6) *Suns pagaldē sēdēja kluss un rāms.* (7) *Viņš bija galvu uzlicis uz saimnieka ceļa un pacietīgi gaidīja kumosa maizes.* (8) *Tikai, kad saimnieks minēja viņa vārdu vai paglaudīja, viņa pinkainā aste drusku paslaucīja zemi.* (9) *Viņš skaidri zināja, ka tagad ir sestdienas vakars, jo citos vakaros, kad viss ar steigu gāja, saimnieks viņu trieca projām.* (J. Jaunsudrabiņš.)

Šajā sestdienas vakara apraksta fragmentā viss stāstījums ir veidots vienkāršās pagātnes formā. 9 izteikumos, kuros ir 15 izteicēji, 12 no tiem ir darbības vārdi vienkāršās pagātnes formā: *sapulcējās, raudzījās, apņēma, netraucēja, pildīja, sēdēja,*

gaidīja, minēja, paglaudīja, paslaucīja, zināja, gāja, trieca. Ir gan arī trīs citu laiku formas, bet to lietojums ir pamatots.

(1) izteikuma virsteikumā ir implicēta vienkāršās tagadnes laika nozīme. Tas tāpēc, ka autors pats ir aprakstīto notikumu dalībnieks, bet stāstījumu par tiem risina pēc gadu desmitiem, iesākdams ar frāzi *prieks pieminēt*, kuras gramatiskā laika forma tiek saskaņota ar objektīvo laiku, t. i., ar teksta rakstīšanas momentu.

(7) izteikumā, kur nosauktas divas darbības, pirmās darbības nosaukšanai ir izmantots saliktās pagātnes laiks, lai raksturotu stāvokli priekš pagātnes iestāšanās (*bija uzlicis*), jo stāstījums ir pagātnē (*gaidīja*).

(9) izteikumā tagadnes forma (*tagad ir vakars*) ir lietota, lai laika nosaukšanas moments (*tagad ir vakars*) relatīvi sakristu ar objektīvo laiku: *sestdienas vakars ir tad pat, kad viņš to skaidri zināja*.

Laika formu vienotība ir ļoti nozīmīgs teksta vienību sakara izteikšanas līdzeklis. Patvaļīga laika formu maiņa var ne tikai izmainīt teksta saturu, bet var arī padarīt to grūti saprotamu. Tas nenozīmē, ka tekstā nevar būt lietota laiku maiņa. Tekstā var būt laiku maiņa, ja to prasa 1) gramatiskā un objektīvā laika saskaņošana (kā tikko analizētajā piemērā) vai 2) stilistiskā mērķtiecība (kā tas ir iepriekš analizētajā K. Skalbes teksta fragmentā).

3.2.3. SPECIĀLIE TEKSTA VIENĪBU SAKARA IZTEIKŠANAS LĪDZEKĻI

3.2.3.1. VĀRDI AR LAIKA NOZĪMI UN TO SINTAKTISKI FUNKCIONĀLIE EKVIVALENTI

Laika nozīmes un laika hronoloģiskās secības galvenie izteikšanas līdzekļi ir laika apstākļa vārdi, lietvārdi ar laika nozīmi, divdabji, skaitļa vārdi, laika apstākļa paligteikumi u. c. Tie ir savdabīgi teksta organizētāji, kas norāda uz tekstā nosauktā kaut kā priekšmetiska eksistēšanu laikā, kādā noteiktā secībā:

(1) *Otrā dienā, saulei lecot, murdu atkal noenkuroja jūrā. Vakarā sākās vētra, astoņas balles stiprs ziemeļrietumu pūtiens, kas turpinājās trīs dienas.* || (2) *Šai laikā murdam nevarēja piekļūt, par izlūkošanu nebija ko domāt. Baltas viļņu galotnes gāzās pāri stellim. Katru rītu Oskars atnāca jūrmalā paraudzīties, vai «cepelins» stāv vēl savā vietā vai vētra to izmetusi krastā.*

Murds stāvēja. Stingrs un drošs tas izturēja pirmo vētras pārbaudi. ||

(3) *Ceturtdā dienā vējš norima. Oskars un Fredis tūlīt devās selgā. Kad viņi pēc pusstundas atgriezās krastā, amerikānietis svilpoja ņokstrotu un izaicinoši uzlūkoja ziņkārīgos, kas viņus sagaidīja: laiivā gulēja divi lieli laši, skaistas sudraba mačkas, apaļas un kaviāra pilnas.* (V. Lācis.)

Sis teksta fragments sastāv no vairākiem izteikumiem, kas veido trīs virsfrāzes vienības. So teksta vienību būtiski sakara izteikšanas līdzekļi ir vārdi ar laika nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti: *otrā dienā, saulei lecot, atkal, vakarā sākās, turpinājās trīs dienas, šai laikā, katru rītu, vēl, pirmo vētras pārbaudi, ceturtdā dienā, tūlīt, kad, pēc pusstundas.*

Vārdi ar laika nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti tekstā kontaktā vai distancē saistās viens ar otru un nodrošina notikumu secīgu virzību informācijas izklāstā.

Minētajā teksta fragmentā ir aptverts tikai trīs dienu ilgs laiks: vienā dienā noenkuro murdu jūrā, otrā dienā tas atrodas selgā, trešā dienā pēc vētras to dodas pārlūkot.

Sis nelielais «laika nogrieznis» ir viens no komponentiem garākā laikposmā, kad jūra atbrīvojusies no ledus un atkal var sākt pavasara zveju. Tekstā ir runa par neparastu zveju, ko izmēģina Oskars un viņa biedri ar jūras murdiem. Tas ir notikums, kas saviļņo ne tikai Zviņu ciemu, un tā kulminācija notiek noteiktā laikposmā — pavasarī. Pavasaris šo notikumu aprakstā ir laika (temporālā) dominante, kurai pakļauts arī piemērā minētais laikposms, kuram savukārt ir savi primārie un sekundārie temporālie rādītāji. Primārie ir, piemēram, *trīs dienas*, sinonīms — *šai laikā, otrā dienā, ceturtdā dienā*. Sekundārie rādītāji ir 1) *bet saulei lecot* — norāda uz atsevišķu laika posmu otrajā dienā un sakariem ar nākamā teikuma temporālajiem rādītājiem, 2) *atkal* — norāda uz darbības atkārtojumu laikā, 3) *turpinājās* — signalizē par darbības turpināšanos laikā, 4) *katru rītu* — norāda, ka darbība ir visas trīs dienas atkārtojusies, 5) *no paša rīta un vēl* — norāda, ka darbība joprojām turpinās, 6) *tūlīt* — norāda uz darbības tūlītēju sākšanos, 7) *kad* — norāda uz vienlaicīguma attieksmēm starp divām darbībām (*viņi atgriezās krastā — amerikānietis svilpoja*) un to vietu citu darbību secībā, 8) *pēc pusstundas* — nosauc laikposmu, pēc kura beidzas viena un iesākas cita darbība.

Temporālo vārdu loma teksta organizēšanā ir atkarīga no to leksiskās nozīmes, gramatiskajām un tekstveides īpatnībām.

Jo lielāku laika posmu temporālais vārds nosauc, jo tajā iespējami vairāki dažādu pakāpju «laika nogriežņi», kas var veidot daudzpakāpju teksta vienību temporālo sakaru sistēmu. Bet tas nenozīmē, ka teksta vienību, piemēram, teikumu daudzums ir atkarīgs no temporālā vārda nosauktā laikposma ilguma. Tā, piemēram, A. Upīša romānā «Zaļā zeme» 50 loksnes aprakstītā

darbība aptver divus gadu desmitus, Z. Skujiņa romānā «Gulta ar zelta kāju» apmēram 20 loksnes aptver gandrīz 2 gadsimtus. J. Lapsa stāstā «Pulkstenis ar dziesmiņu» 2 loksnēs apraksta viena cilvēka mūžu, bet A. Upīts «Zaļajā zemē» pirmajās divās loksnēs vēl nav paspējis parādīt Vanaga braucienu no Salakkroga līdz Brīviņiem.

Laikposmu ilgumam un teksta apjomam parasti nav noteiktas savstarpējās atbilstības, bet ir informācijas saturs, apstākļu un teksta autora individuālo tekstveides un valodas īpatnību nosacīti. Piemēram, šoferu pusstundas brauciens no rajona centra līdz kolhozam viņa paša stāstījumā ģimenē būs citāds nekā tā atspoguļojums rakstnieka stāstā, žurnālista rakstā, miliča protokolā vai grāmatvedības dokumentā.

Teksta vienību sakara izteikšanā būtiska ir vārdu leksiskā nozīme: *1986. gadā, šogad, tajā gadā; vakar, tad; no rīta, pēc tam* utt. Bet uz laiku un tā secību var norādīt arī ar gramatiskiem līdzekļiem, piemēram, ar divdabjiem, savrupinājumiem un laika apstākļa palīgteikumiem.

Aplūkotajā teksta fragmentā divdabja teiciens *saulei lecot* precizē laikposmu «diennaktī» tajā pašā izteikumā un realizē laika sakara attieksmes ar nākamā izteikuma temporālajiem rādītājiem *vakarā sākās un turpinājās trīs dienas*.

Uz teksta vienību sakaru norāda arī laika apstākļa palīgteikumi. Teksta fragmentā ir palīgteikums *kad viņi pēc pusstundas atgriezās krastā*, kas norāda uz divu darbību vienlaicīgumu un to vietu citu darbību vidū.

3.2.3.2. VĀRDI AR VIETAS NOZĪMI UN TO SINTAKTISKI FUNKCIONĀLIE EKVIVALENTI

Vārdi ar vietas nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti ir nozīmīgi teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi, jo viss tekstā atspoguļotais notiek ne tikai laikā, bet arī telpā.

Par teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļiem funkcionē vietas apstākļa vārdi, lietvārdi lokatīvā, prievārdiskie locījumi ar vietas nozīmi un to ekvivalenti.

Teksta vienību un teksta kompozicionālo daļu sakarus šie izteiksmes līdzekļi realizē no teksta sākuma līdz beigām, raksturojot notikumus no telpiskā izkārtojuma viedokļa:

Ar katru soli tālāk viņš [Kalvics] sajūtās neērtāk. Pat ielā skatāmo nepaguva pienācīgi ielāgot. Ielai abās pusēs lieli koki, saule tikai šur un tur iemeta pa nīrbīgam plankumam. Aiz redeļu sētiņām divstāvu mājas, zaļgani, dzeltenī un pelēki krāsotas. Koki, akāciju un ceriņu krūmi priekšā un sētas pusē. Lielie logi aizkariem — baltiem un dzelteniem, šķidriem un smagiem, uz durvīm vai pie stenderēm virs

zvana tverekļa misiņa plāksnes ar īpašnieku vārdiem... Tukšs un kluss kā uz laukiem, Lēģerielas čala tikai drusku sadzirdama aiz namu rindas un dārziem. Tiešām, te bija jauka dzīve. (A. Upīts.)

Šajā teksta fragmentā ir blīvēti vārdi ar vietas nozīmi, kas izsaka sakarus starp teksta vienībām un šo lokalizāciju ieprojičē visā tekstā — A. Upīša romāna «Zaļā zeme» telpiskajā izkārtojumā.

Te ir šādi izteiksmes līdzekļi ar vietas nozīmi: *tālāk* — norāda uz vietu, kas ir pirms iepriekšējās vietas, *ielā* — tuvāks konkretizējums, *ielai abās pusēs* — vēl tuvāks konkretizējums; pēc tam seko ielas abu pušu lokālā detalizācija: *aiz redeļu sētiņām, priekšā un sētas pusē, uz durvīm, pie stenderēm, virs plāksnes, aiz namu rindas un dārziem*. Tekstā ir salīdzinājums *kā uz laukiem*, kas norāda uz sakariem ar romāna darbības centrālo vietu Dīvajū un tās atsevišķām īpašībām, ko vēl apstiprina pēdējā izteikuma vietas apstākļa vārds *te*. Romāna nobeiguma daļās, sākot ar Kalvicu ierašanos Rīgā, sižeta risinājums un personāža darbība rādīta spilgti iezīmētā vietas teritoriālajā raksturojumā, ne reizi vien to salīdzinot ar Dīvajū.

Vārdu ar vietas nozīmi un to sintaktiski funkcionālo ekvivalentu izmantojums atkarā no teksta veida kvantitatīvi un kvalitatīvi var būt atšķirīgs. Piemēram, sarunā par redzēto filmu, apvidus ģeogrāfiskā aprakstā, algebras grāmatā, vēstulē, sludinājumā, dzejolī utt. — katrā tekstā ir semantiskas vienības ar vietas nozīmi, bet to izteikšanas līdzekļu izmantojums katram teksta tipam ir savdabīgs.

3.2.3.3. VĀRDI AR PRIEKŠMETA NOZĪMI UN TO SINTAKTISKI FUNKCIONĀLIE EKVIVALENTI

Teksta semantiskās vienības, kas apzīmē priekšmetus, ir ļoti būtiskas teksta organizēšanā, jo tās nosauc runas objektu priekšmetiskā veidā, nosauc to, par ko tekstā tiek sniegta informācija.

Par šādu teksta vienību sakara izteikšanas līdzekli funkcionē lietvārds, kāds cits lietvārda nozīmē lietots vārds vai to ekvivalenti.

To funkcionēšanā ir dažādas īpatnības, kas ir atkarā no šo vārdu leksiski kategoriālām īpašībām. Šajā aspektā vārdus ar priekšmeta nozīmi iedala

- 1) īpašvārdos (*Liepiņš, Rīga, Daugava*);
- 2) sugas vārdos:
 - a) abstraktas nozīmes sugas vārdos, kuriem līdzīgi funkcionē arī vārdi ar nepietiekamu semantisko pildījumu (*bēdas, laime, prieks, rūpes, darišanas, klapatas, rūgtums*),
 - b) konkrētas nozīmes sugas vārdos (*koks, galds, sieviete, zirgs*).

1. No visiem vārdiem ar priekšmeta nozīmi visizplatītākie, parastākie un spēcīgākie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi ir īpašvārdi un to aizstājēji, par kuriem parasti ir sugasvārdi un vietniekvārdi vai kādi citi ekvivalenti:

Vējagalu apzinātājas un kopā saucējas galvenie nopelni piekrit Skaidritei Vējagalai — Pauļa meitai, kas, dažus gadus nodzīvojusi kā Skaidrite Pšēņepšicka, iesniedza tiesā prasību laulību šķirt, vienlaicīgi atjaunojot dzimto uzvārdu, pret kuru pēkšņi bija atklājusi iepriekš neapjaustu mīlestību. ... Pacilājumu dvēselei un radošu gandarijumu viņa atrada arhīva sadzeltējušos papiros un grāmatās, dzenot pēdas līdz šim vēl neatklātiem Vējagalu dzimtas noslēpumiem. Brīvās dienas viņai pagāja, meklējot Vējagalu senās dzīvesvietas. Skaidrite braukāja pa visu Latviju, ... lai atrastu apstiprinājumu kādam neskaidram pieņēmumam, lai sadzitu rokā kādu līdz šim nezināmu Vējagalu savvaļas mohikāni. No atšķetinātiem likteņu pavedieniem, no izdzisušu mūžu atspulgiem pa dziedziņam, pa mezglīņam Skaidrites istabā pie sienas veidojās viņas mūža darbs — Vējagalu ciltskoks vai, kā viņa sacīja, radu rullis. (Z. Skujiņš.)

Šajā fragmentā ir vairāki slāņojumi ar priekšmeta nozīmi. Centrālais izklāsta priekšmets, kura nosaukums veido teksta semantisku vienību, te ir *radu rullis*, kas apzīmēts arī ar sinonīmu *ciltskoks*, ar ko sasauca arī vārdu savienojumi *likteņa pavedieni*, *izdzisušu mūžu atspulgi*. Bet šī *radu ruļļa* veidotājas nosaukumi organizē citu satura slāņojumu ar priekšmetisku semantiku. Tie ir īpašvārdi un to ekvivalenti: *Skaidrite Vējagala*, *Paula meita*, *Skaidrite Pšēņepšicka*, *Skaidrite*, *Vējagalu apzinātāja*, *viņa*.

Šie īpašvārdi un to ekvivalenti norāda uz teksta vienību sakariem ne tikai šajā fragmentā, bet romāna vairākās nodaļās, kur tie ir atkārtoti vai variēti, kā, piemēram, 325., 413., 443. lpp.¹

Romāna beigās dotais «Vējagalu radniecības rādītājs», kurā ir tikai īpašvārdi un to nosaukto personu radu raksti, pats par sevi ir īpatnējs teksta vienību sakara izteicējs, kas vienlaicīgi ir viens no visu teksta kategoriju realizētājiem.

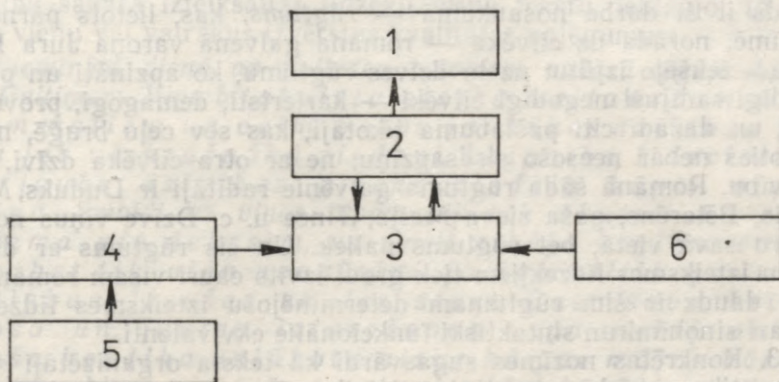
Z. Skujiņš romānā «Virietis labākajos gados» pašā sākumā vienā virsrāzes vienībā dod ļoti kodolīgu galvenā varoņa Alfrēda Turlava raksturojumu, kurā ir izmantoti īpašvārdi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti:

Viņš, tas esmu es pats, Alfrēds Turlavs, inženieris, telefonijas konstruktoru biroja vadītājs. Četrdesmit sešus gadus vecs. Ar krietnu divdesmit gadu laulības pieredzi. Pieaugušas meitas tēvs. Neviens cits jau tik labi nezina, kas ar mani toreiz notika.

Alfrēds Turlavs, viņš, tas esmu es pats no teksta sintakses viedokļa ir absolūti sinonīmi, kurus determinē to ekvivalenti — vārdi

¹ Skujiņš Z. Gulta ar zelta kāju. — R., 1984.

un vārdu savienojumi *inženieris, telefonijas konstruktoru biroja vadītājs, pieaugušas meitas tēvs*, kas ir blīvēti šī teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi. To semantisko sakarību var parādīt arī grafiski: 1) *viņš*, 2) *tas esmu es pats*, 3) *Alfrēds Turlavs*, 4) *inženieris*, 5) *telefonijas konstruktoru biroja vadītājs*, 6) *pieaugušas meitas tēvs*.

Vārdi ar priekšmeta nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti veido semantisko teksta vienību ar priekšmetiskuma nozīmi un bieži vienlaicīgi ir arī kvalitatīvi vērtējoši raksturotāji, kāds dotajā teksta fragmentā daļēji ir vārdu savienojums *pieaugušas meitas tēvs*. Parcelāti *četrdesmit sešus gadus vecs, ar krietnu divdesmit gadu laulības pieredzi* nav vārdu ar priekšmeta nozīmi sintaktiski funkcionālie ekvivalenti, bet tie ir ekvivalenti vārdiem ar kvalitatīvi vērtējošu nozīmi.

2. Abstraktas nozīmes lietvārdi un vārdi ar nepietiekamu semantisko pildījumu ne vienmēr atklāj savu nozīmi viena izteikuma ietvaros. Tā var tikt konkretizēta blakusizteikumos — vienā vai vairākos — vai pat veselā tekstā. Turklāt abstrakto vārdu semantikas atklājēji līdzekļi attieksmē pret to var būt gan postpozitīvi un prepozitīvi, gan abpusēji:

Divi velkonīši izkustinājuši no vietas vienu pontonu tilta posmu, un mums pavēries ceļš uz jūru. Tad sākas tas, kas kārtīgu jūrnieku nogurdina vairāk nekā vētra: jūras reģistra pārbaudes un atklāto defektu labošana, traļu, ūdens, degvielas, pārtikas un citu mantu uzņemšana; dažs pēdējā brīdī tiek sūtīts uz polikliniku nepagarinātās sanitārās grāmatīņas dēļ. Darišanu ir daudz, bet zvejas viri ar nepacietību skatās uz Daugavgrīvas pusi, vēlēdamies ātrāk sagaidīt lielo atpestīšanu no sauszemes klapatām. (J. Lapsa.)

Šī teksta fragmentā vārds *darišanas*, kas priekšmetiskā veidā nosauc darbību, ir priekšmetiskuma semantiskās vienības dominante. To tuvāk postpozitīvi raksturo vārds *klapatas*, kam ir pre-

pozitīvs sinonīms ekvivalents — *tas, kas kārtīgu jūrnieku nogurdina vairāk nekā vētra*. To savukārt determinīnē vārdi *pārbaudes, labošana, uzņemšana, dažs tiek sūlīts grāmatiņas dēļ*, kam ir arī savi precizētāji vārdi.

Tekstā var būt arī tādi vārdi ar priekšmeta nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti, kas distancē izsaka teksta vienību sakaru. Tā, piemēram, J. Lapsas romānā «Rūgtums» tāds vārds ir šī darba nosaukumā — *rūgtums*, kas, lietots pārnestā nozīmē, norāda uz cilvēka — romāna galvenā varoņa Jura Brasas — iekšējo izjūtu: uz to dzīves rūgtumu, ko apzināti un plānveidīgi radījuši negodīgi cilvēki — karjeristi, demagogi, provokatori un dažādi citi pašlabuma tīkotāji, kas sev ceļu bruģē, nerēķinoties ne ar neesošo sirdsapziņu, ne ar otra cilvēka dzīvi, pat dzīvību. Romānā šāda rūgtuma galvenie radītāji ir Duduks, Murnals, Pēterēns, paša sieva Maija, Tince u. c. Dzīve viņus noliek katru savā vietā, bet rūgtums paliek. Un šis rūgtums ar dažādiem izteiksmes līdzekļiem tiek grodi izvīts cauri visam romānam, kur daudz ir šim rūgtumam determinējošu izteiksmes līdzekļu, kā arī sinonīmi un sintaktiski funkcionālie ekvivalenti.

3. Konkrētas nozīmes sugasvārdi kā teksta organizētāji savu semantiku uzrāda parasti jau izteikumā un pat vārdu savienojumā, bet tie var būt arī teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi:

Kur tagad tur žogu stūri redzat smēdi ar nokvēpušu skursteni, tur agrāki vējš locija vecu liku vītolu ar izpuvušu vidu. Kādā rudenī veco vītolu nozāģēja, un tai ziemā pēc tam kalējs sāka vest kokus smēdei. Bet es vēl toreiz nezināju, ka te būs smēde un ka vedējs un būvētājs ir kalējs, ne tagadējais kalējs, bet vecais, ko aizveda projām. (E. Birznieks-Upītis.)

Šī teksta fragmenta vienības kopā saista sugasvārdi *smēde, vītols, kalējs* — *vecais*, kas ir viena un tā paša vārda atkārtojumi, atskaitot *kalējs* — *vecais*. Bet var tikt izmantoti arī sinonīmi, kā, piemēram, A. Vējāna tēlojumā «Sarkanās magones rudzu laukā».

Es esmu bieži redzējis, kā labības druva zied rudzupuķes — zilas kā debesis vai Dubnas ūdeņu spigojums rītausmā. Es esmu priecājies par šo skaistumu, esmu lādējis niknākajiem lāstiem to, jo tas gadu simtiem ir bijis nabadzības zīmogs, sekli uzarto vai skopi mēsloto tīrumu sāpju un izmisuma kliedziens. (A. Vējāns.)

Sajā fragmentā teksta vienību sakara izteikšanā ir izmantots sugasvārds *rudzupuķes* un tā sinonīmi un sintaktiski funkcionālie ekvivalenti — *šis skaistums, tas, nabadzības zīmogs, sāpju un izmisuma kliedziens*.

Sugasvārdi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti var izteikt sakarus starp visām teksta strukturālajām vienībām — starp izteikumiem un citiem komunikātiem un starp virsfrāzes vienībām visā tekstā. E. Birznieka-Upīša «Pelēkā akmens stāstos» visus sešus dzīves fragmentu lakoniskos aprakstus cementē vārdsavienojums *pelēkais akmens*.

3.2.3.4. VĀRDI AR KVALITATĪVI VĒRTĒJOŠU NOZĪMI UN TO SINTAKTISKI FUNKCIONĀLIE EKVIVALENTI

Vārdi ar kvalitatīvi vērtējošu nozīmi pēc funkcijām teksta organizēšanā «izturas» līdzīgi sugasvārdiem ar abstraktu nozīmi. Arī to semantika parasti neatklājas vienā izteikumā, bet gan lielākās teksta vienībās. No teksta semantikas viedokļa šie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi vieno tekstu, iekļaujot tā saturā vienu vai vairākus izvērstus kvalitātes nojēgumus:

Pieminētā dienā ap pulksten astoņiem vakarā iegāja Liēna pie Gaitiņiem. Viņa bij skaista, slaika meita artumšbrūniem matiem un acīm, pašos jaukākajos dzīvības gados jeb viskrāšņākā ziedonī. Laipnība, līdzcietība un jauks dzīvības prieks ziedēja kupli viņas vaigā. Smaidi uz viņas lūpām bij tik skaisti kā rīta blāzma pie debesīm, un nereti zibēja viņiem cauri asa, bet tik vien nevainīgi jocīga viltība, it kā patlaban lēcošas saules stari. Caur savu brīvo, drošo un jautro izturēšanos viņa nebija nekursveša, bet tika uzlūkota visur kā par mājas bērnu. Kur vien Liēna parādījās, tur skumjas bēga kā nakts no dienas; viņas acis apskaidroja aptumšotus vaigus, viņas sirds sasildīja izdzisušas krūtis, un viņas valoda modināja atbalsis arī pašā tuksnesī. Tāpat Gaitiņiem arī tagad izlikās, it kā viņa, ienākdama, jauku labvakaru dodama un pajokodama, būtu ienesusi tiem šai vakarā uguni viņu istabā, kaut gan tiem uguns dega jau labu brīdi. Liēnas apģērbs bij tagad, priekš ziemas laika, saucams gandrīz par vieglu: pār pussvārciņiem krustiski ap pleciem vilnains lakats un ap galvu nātņs, dzeltains lakatiņš, bet šis apģērbs vēl it kā piepalīdzēja viņas auguma slaikumam un cēlumam pilnam izrādīt. (Brāļi Kaudzītes.)

Sajā Liēnas portreta vispusīgajā un bagātajā zīmējumā ir daudzslāņaina kvalitatīvi vērtējoša informācija, kuras struktūrelementi ir noteiktā savstarpējā nosacītībā.

Teksta fragmenta otrajā izteikumā ir dots Liēnas portreta vispārīgs ieskicējums — *skaista, slaika, tumšbrūniem matiem un acīm, pašos jaukākajos dzīvības gados, viskrāšņākā ziedonī.*

Tam ir pakārtots detalizētāks raksturojums, kur kvalitatīvi vērtējošās teksta semantiskās vienotības izteikšanai un tā struktūras organizēšanai ir izmantoti kvalitatīvi vērtējoši vārdi, tos iesaisot dažāda apjoma teksta «nogriežņos» — izteikuma daļās un veselos izteikumos, kas kļūst par šo vārdu sintaktiski funkcionāliem ekvivalentiem.

Tādi ir, piemēram, vārdsavienojumi *pašos jaukākajos dzīvības gados, viskrāšņākā ziedonī, saucams gandrīz par vieglu*, tādas ir izteikuma daļas *viņas acis apskaidroja aptumšotus vaigus, ap*

galvu nātns, dzeltains lakatiņš un pat izteikumi *Laipnība, līdzcie-
tība un jauks dzīvības prieks ziedēja kupli viņas vaigā, Caur savu
brīvo, drošo un jautro izturēšanos viņa nebija nekur sveša, bet
tika uzlūkota visur kā par mājas bērnu* u. c.

Kā liecina piemērs, kvalitatīvi vērtējošās teksta semantiskās vienības veido noteiktu sistēmu, kuras struktūru organizē dažādu pakāpju apakšsistēmas.

Turklāt Lienas raksturojums nenoslēdzas ar šo fragmentu, bet aužas cauri visam romānam.

Visbiežāk vārdi ar kvalitatīvi vērtējošu nozīmi saista teikumus vienas virsfrāzes vienības ietvaros, to daļas vai blakus virsfrāzes vienības.

3.2.3.5. VĀRDI AR PROCESUĀLU NOZĪMI UN TO SINTAKTISKI FUNKCIONĀLIE EKVIVALENTI

Vārdi ar procesuālu nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvi-
valenti ir procesuālo semantisko vienību izteicēji un būtiski teksta
organizētāji. Tie ir pārējo teksta semantisko vienību centrētāji:
priekšmetiskās, laika, vietas, cēloniskās, seku, nosacījuma un veida
semantiskās vienības saistās ar noteiktiem procesiem — darbī-
bām, norisēm, stāvokļiem.

Vārdi ar procesuālu nozīmi un to ekvivalenti saista visas tek-
sta vienības un daļas, kurās ir arī savas apakšsistēmas:

*Dzejnieks, prozaīķis, dramaturgs un kritiķis Aleksandrs Čaks
(A. Čadarainis) dzimis 1901. gada 27. oktobrī Rīgā drēbnieka
ģimenē. Mācījies Aleksandra ģimnāzijā (1910—1918), kas
pirmā pasaules kara laikā evakuējās uz Viru un Saransku.
1918. gadā viņš iestājās Maskavas universitātes Medicīnas fa-
kultātē.*

1919. gadā Čaks ir Sarkanajā Armijā, piedalās kaujās,
pabūdam vai visā Eiropas daļas Krievijā, tāpat Sibīrijā un
Turkmēnijā. No 1921. gada septembra līdz 1922. gada maijam viņš
strādā par Saranskas laikraksta «Путь коммуны» redaktoru.

1922. gadā Čaks atgriežas Rīgā. Tā kā padomju skolā iz-
doto gatavības apliecību neatzīst, viņš pabeidz 2. vidus-
skolu un atjauno studijas Latvijas universitātes Medicīnas
fakultātē (1924—1926), ko tomēr nepabeidz. Čaks ir ieguvis
skolotāja tiesības un 1925. gadā sāk strādāt par pedagogu
Drabešu bērnu namā pie Cēsīm, vēlāk kļuvis par bērnu nama
un pamatskolas pārzini.

1927. gadā Čaks noorganizē izdevniecību «Seši», kas iz-
dod dzejas žurnālu «Jauno Lira». Enerģiski darbodamies
rakstnieku un mākslinieku grupās «Trauksme» un «Zaļā vārna»,
daudz publicēdamies, Čaks kļūst par vienu no vispopulārā-
kajiem jauniešiem dzejniekiem. (I. Bērsons.)

Vārdi ar procesuālu nozīmi sakaru starp teksta vienībām var
izteikt trejādi: 1) ar formu vienveidību, 2) ar savu secību teksta
izvērsumā un 3) ar savu leksiski semantisko sakaru.

1. Formu vienveidība minētajā fragmentā konstatējama darbības vārdu īstenības izteiksmes vienskaitļa trešās personas vienkāršās tagadnes konsekventā lietojumā, atskaitot pirmo darbības vārdu, kas ir saliktās tagadnes formā — *ir dzimis*, jo formu *dzimst* šāda veida tekstos šajā funkcijā nelieto. Acīmredzot šīs formas ietekmē ir arī nākamās vārda formas *mācījies* un *evakuējās* un arī forma *ir ieguvis* ar nozīmi 'kad ir ieguvis'. Visi pārējie darbības vārdi ir vienā formā: *iestājas, piedalās, strādā, atgriežas, pabeidz, atjauno, nebeidz, sāk strādāt, noorganizē, kļūst*.

Šie darbības vārdi, kurus teksta izvērsumā balsta arī tagadnes divdabja formas *pabūdams, kļūdams, darbodamies, publicēdamies*, rāda teksta darbības izvērsumu, un nav iespējams tos izmainīt bez teksta kopējās jēgas izjaukšanas.

2. Šie paši vārdi ar procesuālu nozīmi izsaka teksta vienību saistību ar savu secību personas darbības attīstībā un teksta izvērsumā: *dzimis*, tad *mācījies*, pēc tam *iestājas*, vēlāk *piedalās*, tad *strādā, atgriežas, pabeidz* un *atjauno* *utt*. Šie vārdi ir tie, kas ar savu procesuālo nozīmi vien ir teksta saturiskā kodola veidotāji un strukturālā, kā arī komunikatīvā sakarīguma un veseluma izteicēji.

3. Vārdi ar procesuālu nozīmi var būt teksta saistītāji ar savu leksiski semantisko sakaru, kāds jūtams arī dotajā teksta fragmentā, piemēram, starp vārdiem *dzimis* — *mācījies, atgriežas* — *pabeidz* u. c.

Šāda tipa sakars visspilgtāk jūtams gadījumos, kad vārda procesuālo nozīmi konkrētizē citi darbības vārdi vai to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti:

Kolhozos... apkopti vecie augļu dārzi pāri par 100 hektāru platībā, uzrokot augsni ap augļu kokiem un to nomēslojot. Daudzos kolhozos no augļu koku stumbriem un zariem nokasīti ķērpji un sūnas, izžāģēti sausie un slimie zari.. («Cīņa».)

Šajā teksta fragmentā semantiski ietilpīgais darbības vārds *apkopt* ir precizēts ar vārdiem *uzrakt, nomēslot, nokasīt, izžāģēt*, kas ar savu leksiski semantisko saturu norāda uz teksta vienību sakaru.

Šajā teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļu aprakstā katrs no tiem tika aplūkots atsevišķi, bet tekstā tie visi, vai daļa no tiem darbojas kopā, nodrošinot teksta kategoriju realizēšanos un struktūru.

3.3. TEKSTA SINTAKTISKIE PROCESI

Katrs teksts ir informācija par īstenību. Teksta pamatā ir spriedumi jēdzienos vai / un tēlos par īstenības parādībām. Tas nozīmē, ka visi vārdi, visi komunikāti un virsfrāzes vienības, kas veido tekstu, un pats teksts kopumā nefunkcionē kā vārdu

krājuma leksēmas, hipotētiskas sintaktiskas teikuma, virsfrāzes vienības un teksta konstrukcijas, bet gan kā konkrētu parādību nosaukumi, kā reāli izteikumi, to konkrētā satura apvienojumi un konkrēti teksti. Attieksme pret īstenību ir katra teksta obligāta īpašība.

Šo attieksmi pret īstenību sauc par aktualizāciju.

Tāpat kā vārds, arī teikums ārpus teksta, kura sastāvdaļa tas ir, izsaka tikai potenciālu attieksmi pret īstenību, t. i., norāda uz sprieduma dažāda satura realizēšanas iespējām. Šīs iespējas realizējas (aktualizējas), teikumu iekļaujot tekstā, kad tas kļūst par reālu izteikumu.

Tātad aktualizācija notiek tad, kad visas teksta vienības, cita citu papildinot, iegūst konkrēto īstenībai atbilstošu informāciju, t. i., iegūst satura konkrētību. Tā, piemēram, teikuma *Pasniedz man grāmatu* potences izteikumā realizē dažāda satura informāciju — *Pasniedz (T) man grāmatu (R)*. *Man (T) pasniedz grāmatu (R)*. *Grāmatu (T) man pasniedz (R)*.

Tāpēc attieksmei pret īstenību, ko nodrošina teikuma sintaktiskā struktūra un personas, laika un modalitātes kategorijas, ir noteiktas potenciālās iespējas.

Lai šīs potenciālās iespējas realizētu atbilstoši īstenībai, teksta autoram un adresātam jābūt noteiktam kopējam zināšanu fondam, kuru nodrošina kopējās iepriekšējās zināšanas, situācija un jo īpaši teksts — mikroteksts un makroteksts.

Lai noteiktu teksta strukturālās vienības potenciālās esošo informācijas variantu, kas konkrētā gadījumā atbilst īstenībai, ir jāņem vērā reference un predikācijas faktori.

Reference ir izteikumā nosaukto parādību identifikācija, t. i., vārdu attieksme pret denotātu — pret parādību reālajā īstenībā (ko sauc arī par referentu).

Predikācija ir jaunās informācijas izteikšana (R) pie jau dotā, zināmā (T).

Tātad aktualizācija, attieksme pret īstenību, ietver sevī 1) predikativitāti, kuras izteikšanas gramatiskie līdzekļi ir laika modalitātes, (arī personas) kategorijas, 2) referenci — nosaukto parādību identifikāciju un 3) predikāciju — teikuma aktuālo (komunikatīvo) daļījumu (rēmas norādi tēmai).

Predikativitāti realizē teikuma statiskās struktūras komponentu sistēma dinamiskajā struktūrā — izteikumā, referencē — nosaukto parādību identifikāciju — nodrošina teksta semantiskās vienības un predikāciju — tematiski tematiskā komunikatīvā mērķniecība.

Valodas elementu potenciālo iespēju realizāciju runā / tekstā, tos pielāgojot komunikācijas saturam un apstākļiem, sauc par aktualizāciju.

Aktualizācijā darbojas vairāki sintaktiskie procesi, kas valodu realizē runā / tekstā.

Būtiskākie no tiem ir 1) predikācija jeb aktuālais dalījums, 2) parcelācija, 3) elidācija un 4) semantiskā implikācija.

3.3.1. AKTUĀLAIS DALĪJUMS

Galvenais faktors lineāri dinamiskās izteikuma (vai kāda cita komunikāta) struktūras radīšanā ir aktuālā izteikuma locekļu sadalīšana.

Aktuālā izteikuma locekļu sadalīšana ir izteikuma organizācija, lai nodotu aktuālo informāciju. Izteikuma aktuālo (jauno) informāciju veido dotās komunikācijas būtība, kā dēļ komunikācija realizējas un bez kuras tai nebūtu jēgas.

Izteikuma aktuālā informācija tiek nodota, aktualizējot komunikāta locekļus — sadalot tos intonatīvi un lineāri dinamiskā izkārtojumā.

Aktuālais dalījums ir bināra parādība. Atbilstoši saviem komunikatīvajiem uzdevumiem izteikums aktuāli dalās divās vienībās — tēmā un rēmā.¹

Aktuālajam dalījumam ir savi formālie izteiksmes līdzekļi.

Aktuālā (jaunā) informācija tiek izteikta 1) ar vārdu kārtu, 2) ar izteikuma intonāciju un 3) ar aktualizācijas palīg līdzekļiem: ar vārdu atkārtojumu, parcelāciju, elidāciju, semantisko implikāciju u. c.

1. Šie formālie aktualizācijas līdzekļi darbojas kopā vienlaicīgi. Kodificētajā literārajā valodā loģiskais akcents automātiski atrodas izteikuma beigās uz tā pēdējās sintagmas, kas arī organizē vārdu kārtu izteikumā. Vārdi izteikumā grupējas tā, lai uzsvars izdalītu rēmu — pēc principa T—R. Šāda vārdu kārtā parasti ir stilistiski neitrālam izteikumam, ko mēdz saukt par objektīvo vārdu kārtu. Bet emocionāli ekspresīvā runā / tekstā vai kādos īpašos stilistiskos nolūkos (daijliteratūrā, sarunvalodā) var būt apgriezta vārdu kārtā R—T. Šādu vārdu kārtu mēdz saukt par subjektīvu. Te mainās arī frāzes uzsvars:

Kur tu brauksi? Uz pilsētu (R) braukšu es (T). Es braukšu (T) uz pilsētu (R).

Kas brauks uz pilsētu? Es (R) braukšu uz pilsētu (T). Uz pilsētu braukšu (T) es (R).

Brauksi uz pilsētu? Braukšu (R) es uz pilsētu (T). Es uz pilsētu (T) braukšu (R).

Vienu vai otru vārdu kārtu kopā ar loģisko akcentu, kas realizē izteikuma aktuālo dalījumu, sauc par izteikuma lineāri dinamisko struktūru.

Aktuālajam dalījumam ir savas īpatnības literārajā rakstu valodā un sarunvalodā. Rakstu valodā parasti tiek izmantota

¹ Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 500.

objektīvā vārdu kārtā, bet sarunvalodā subjektīvā vārdu kārtā ir parasta parādība.

Bez tematiski rematiskā dalījuma īpatnībām rakstu valodā un sarunvalodā ir savdabības savstarpēji atkarīgu vārdu savienojumu (vārdkopu) komponentu aktualizācijā.

Literārajā rakstu valodā (LRV) šo vārdu savienojumu komponenti ir kontakta sakarā, bet sarunvalodā (S) tie var būt arī distantā, netradicionālā novietojumā, piemēram:

LRV — *Es uzvilku (T) jaunās kurpes (R).*

S — *Jaunās (R) es uzvilku kurpes (T).*

LRV — *Skolēni (T) skaļi runā (R).*

S — *Skaļi (R) skolēni runā (T).*

2. Intonācijai aktuālajā dalījumā ir divi pamatzdevumi:

1) teksta dalījums vienotās komunikāta un teksta sintaktiskās vienībās;

2) šo konstrukciju tālāka aktualizācija komunikatīviem mērķiem.

Teksta intonatīvais dalījums nav patvaļīgs, bet gan saistīts ar noteiktām tekstveides likumsakarībām.

Intonācija palīdz izteikt ne tikai pamatinformāciju, bet arī papildinformācijas visas semantiskās sistēmas.¹

Ir vairāki intonācijas elementi².

Šie elementi veido stabilas intonēmas³ katrā izteikuma modalitātē un to intonatīvās paradigmas, kam ir savas intonatīvās konstrukcijas un to modeļi.

Katrā intonatīvajā konstrukcijā var izdalīt 1) intonatīvo kāpuma daļu, 2) intonatīvo uzsvēruma daļu un 3) intonatīvo krituma daļu.

Uzsvēruma daļa izteikumā veido rēmu. Kāpuma daļai atbilst dotā informācija (T).

Intonācija kā domas aktualizācijas līdzeklis darbojas gan gramatiski noformētos izteikumos, gan gramatiski nenoformētos komunikātos, aizstājot valodas leksiskos un gramatiskos elementus.

3. Bez vārdu kārtas un intonācijas aktuālajā dalījumā un aktualizācijā vispār piedalās arī citi valodas līdzekļi: 1) leksiskie un 2) leksikosintaktiskie.

Pie leksiskajiem pieder 1) pastiprinoši izceļošās partikulas, 2) personu vietniekvārdi, 3) norādāmie, piederības, noteiktie vietniekvārdi, piemēram:

Ivar, tu nedusmo..., bet būsim tikai draugi. (E. Lagzdiņa.)
Šajā izteikumā rēmas galvenais vārds ir partikula *tikai*. *Tagad tev būs vajadzīga vecāku atļauja. Pietiks, ja tu pati būsi ar mieru.* (E. Lagzdiņa.) Rēmas galvenais vārds — *pati*.

¹ Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. — I d. — 8.—17. lpp.; II d. — 7.—10. lpp.

² Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. — Р.: Зинатне, 1974. — С. 56—153.

³ Intonēma ir saturu diferencējoša vienība.

Leksikosintaktiskie aktuālā dalījuma izteiksmes līdzekļi ir 1) vārdu atkārtojums, 2) atkārtotā locekļa novietojums un 3) vārda atkārtojuma intonatīvs uzsvērums, piemēram:

Ar ko, ar ko gan viņi nu būtu par mums labāki? (G. Priede.) Rēmas centrs — *ar ko gan. Lielu daļu jums dodam... Pat pārāk lielu!* (G. Priede.) Rēma — *pat pārāk lielu.*

Nozīmīgi aktuālā dalījuma realizētāji ir arī pārējie sintaktiskie procesi.¹

3.3.2. PARCELĀCIJA

Parcelācija ir teikuma pārdalīšana divos vai vairākos komunikātos tekstā —, t. i., teikuma struktūra un tās saturs tiek realizēts divās vai vairākās saturiski intonatīvās vienībās, kas seko viena aiz otras. Runā šīs vienības tiek nošķirtas ar pauzi un citiem intonatīviem līdzekļiem, rakstībā — ar pieturzīmēm — *Pie upes stāv māja. Liela, skaista. Ar sarkanu jumtu.*

Parcelācijas procesi balstās uz teikuma dinamiskās struktūras nesakrītību ar statisko struktūru. Parcelācijā teikuma statiskās struktūras vienotai vienībai atbilst divas vai vairākas komunikatīvās vienības (komunikāti) teikuma dinamiskajā struktūrā — izteikumā.

Viena no dinamiskās struktūras vienībām saglabā teikuma struktūras pamatu, ko sauc par bāzes struktūru jeb motivētājstruktūru, pārējās atdalītās teikuma daļas sauc par parcelātiem.

Parcelācija ir gramatiski stilistisks process. Tā raksturīga sarunvalodai, it īpaši dialogam, bet ir sastopama arī rakstu valodā — daiļliteratūras, publicistikas un citos tekstos.

Parcelāciju var aplūkot no diviem galvenajiem aspektiem: 1) atkarā no parcelātu funkcijām teikuma strukturālā modeļa realizācijā izteikumā un 2) atkarā no ekspresivitātes.

3.3.2.1. PARCELĀTA FUNKCIJAS TEIKUMA STRUKTURĀLĀ MODEĻA REALIZĀCIJĀ

Parcelēt var jebkuru teikuma komponentu (loekli) vai komponentu grupu vienkāršā teikumā un teikuma daļas saliktā teikumā.

1. Vienkārša teikuma parcelācijā tiek aktualizēti teikuma komponenti.

¹ Sk. 188.—198. lpp.

1) Teikuma virslocekļu parcelācija ir ļoti reta parādība, ja vien tie nav kāds no vienlīdzīgiem locekļiem.

Visu pļavu pārklāj. Pelēka migla.

Reksi atvedu no Vidzemes, bet viņš. Norāvās no ķēdes un aizskrēja.

2) Teikuma paliglocekļu parcelācija ir bieži sastopama.

Tagad, sēžot krastā uz apgāztas laivas, dziedam paši sev. Un jūrai. Un palmām. (M. Kvite.)

*Nu uz skatuves ir divas Kalnienē neredzētas meičas. Ar viņo-
lišu ziediem pirkstos. (J. Niedre.)*

*«Es, biedri inženieri, iekārtojos privāti. Pie tāda Meiner-
nerta.» (J. Niedre.)*

3) Visbiežāk parcelē visu veidu vienlīdzīgos teikuma locekļus —, t. i., viens vai daži no tiem ir bāzes struktūrā, pārējie — parcelātā.

*«Man mājās būs klavieres. Un dārzs aiz loga. (I. In-
drāne.)*

*Gunta guļ, segu pār galvu pārvilkusi. Nerunā. Neēd. (I. In-
drāne.)*

*Uz māju jādodas cauri mežam. Gar kalnu. Ap ezera
līci.*

Kāda tā šodien pelēka! Gandrīz neglīta. (J. Niedre.)

4) Bieži tiek parcelēti arī

a) vienlīdzīgie teikuma locekļi pie vispārinošā vārda — *Krust-
pili nav trūcis arī nelietīgu ārzemnieku. Pils kalpotāju — sakšu,
vāciešu. Pat franču garbikšu. (J. Niedre.);*

b) atkārtotie teikuma locekļi — *Mums šodien normāla diena.
Gluži normāla. (J. Niedre.);*

c) savrupināti teikuma locekļi — *Un viņas māja mīl ciemiņus.
Parasti — jau trus, veselīgus, valodīgus. (I. Ziedonis.);*

d) pielikumi — *Viņiem bija arī meita. Skolniece. (V. Lāms.);*

e) teikuma paskaidrojošie komponenti — *Bauru laidara skuķe
iedrošinās teikt muižniekam acīs, ko viņš drikst un ko nedrikst.
Dzimtam lielkungam! Piecu pagastu un triju mies-
tiņu vadītājam! (J. Niedre.) Jūs nu gan esat ieradušies istajā
laikā. Tieši pirms lielā uzbrukuma purvam.
(J. Niedre.)*

2. Salikta teikuma parcelācijā radušies parcelāti ir tā struk-
tūras atdalītās daļas atsevišķā komunikātā. Taču var tikt parce-
lēti arī salikta teikuma predikatīvo vienību (virsteikuma, patstā-
vīga teikuma, paligteikuma) komponenti — teikuma locekļi. Bet
no struktūras viedokļa tā ir vienkārša teikuma parcelācija ar sa-
vām komunikatīvām īpatnībām salikta teikuma sistēmā.

Var parcelēt visu saliktā teikuma strukturālo modeļu kompo-
nentus, t. i., (1) gan salikta sakārtota, (2) gan salikta pakārtota,
(3) gan arī jaukta salikta teikuma komponentus:

(1) *Milestībai nekas nedrikst būt starpā. Bet viņiem bija.
(Z. Skujiņš.)*

(2) *Brigita viņu pirmoreiz redzēja tepat slimnicā. Kad Dzirni ātrās palīdzības mašīna atveda uz slimnīcu.* (J. Niedre.)

(3) *Tam vajadzēja būt sāpīgi, un Brigita diez vai saprastu. Bet nevienu mirkli viņš nedomā vainot Brigitu par to. Jo vai tad galu galā nepietiek, ka viņa ir skaista un miļa, nevajag taču prasīt no cilvēka neiespējamo, prasīt visu.* (D. Zigmonte.)

Saliktā pakārtotā teikumā ar paralēlu, pakāpenisku vai jauktu pakārtojumu parcelāciju skaidri parāda teikuma struktūra un semantika. Ļoti reti gan ir gadījumi, kad šādas struktūras teikumos parcelāta pozīcijā ir virsteikums — *Lai kādi vēji pa palmām klist. Es atceros spurainu eglīti.* (H. Heislars.)

Salikta sakārtota teikuma gadījumos dažkārt ir grūti pateikt, vai ir parcelācija vai patstāvīgu teksta strukturālo vienību secīgs izvērsums. Arī tādi rādītāji kā saikļi *un, bet, tomēr* u. tml. nav droši formālie rādītāji. Galvenā te ir semantiskā nedalāmība — *Ienāca Bedstreps, cieši pievērtdams aiz sevis durvis. Bet rokturis sakustējās — kāds gribēja ienākt.* (A. Imermanis.) Uz to, ka šajā izteikumā ir parcelēts salikta teikuma strukturālais modelis, norāda tādi viens otram sekojoši vārdi ar priekšmetisku un procesuālu nozīmi kā *durvis, rokturis, ienākt, pievērt, sakustēties* un šī teikuma komponentu semantiskā kopsakarība.

Kā redzams, ir parcelācija, kas izvērš bāzes struktūru — *Būs vēl jāatliek iecerēto vēstuļu rakstīšana. Arī Rutai.* (J. Niedre.) Parcelācija var bāzes struktūru nemainīt, bet tikai atkārtot kādu no tās komponentiem, bagātinot izteikuma informāciju — *Iznākums atkarīgs vienīgi no katra paša. Un, protams, no kolektīva prasīguma.* («Padomju Latvijas Sieviete».) *Romualds ķer kabatā un satausta vēstuli. Viņam adresētu vēstuli.* (J. Niedre.)

3.3.2.2. PARCELĀTU EKSPRESIJA

Parcelācija variē pamatinformāciju un sniedz emocionāli ekspresīvu papildinformāciju.

A. Skovorodņikovs, apcerot parcelācijas klasifikācijas iespējas, norāda, ka tās ekspresivitāte ir tieši proporcionāla komunikatīvi sadalītās statiskās struktūras daļu sintaktisko sakaru ciešumam, un izdala trīs veidu parcelāciju: stipro, vidējo un vājo.¹

Stīprā parcelācija ir gadījumos, kad gan bāzes struktūra, gan parcelāts ne struktūras, ne satura ziņā nav nobeigti —

«*Vedam. Jā, tieši tos ķieģeļus.*» (J. Niedre.)

¹ *Сковородников А. П. О классификации парцелированных предложений в современном русском литературном языке // Филологические науки. — 1978. — № 2. — С. 58—67.*

Mani ļoti interesē. Kas notika ar jūsu māti. (L. Paegle.)
Vidējā parcelācija ir gadījumos, kad strukturālā un saturiskā nepietiekamība ir tikai kādam bāzes struktūras komponentam vai parcelātam:

Un studenti protestē. Nemot palīgā presi, dodoties demonstrācijās. Ar aktīvu līdzdalību arodbiedrībā un politiskajās partijās. («Padomju Jaunatne».)

Paradis dižoties ar lielisku veselību, ar možumu un izturību, viņš sargās ļaudīm rādīt savu nevarību. Lai arī tas būtu tikai nogurums vai īslaicīgs elpas trūkums. (J. Niedre.)

Vājā parcelācija ir gadījumos, kad ne bāzes struktūra, ne parcelāts neprasa strukturālu papildinājumu, izteikuma komponentus saista tikai saturiskā saikne:

Citas sievietes arī ap piecdesmit turas līdzī jaunajām. Dzīvo pilnasinīgi, un viņas negrauz nekāds iekšēja nemierna ķermis. (J. Niedre.)

Vakaros mēs ar Juri gājām pastaigāties. Un Severīns brauca uz savu vakarskolu. (D. Zigmonte.)

Šī klasifikācija norāda uz parcelācijas ekspresijas pakāpi, taču parcelācijai, kā jebkurai ekspresivitātes izteicējai, ir savs noteikts ekspresivitātes saturs. Izteiktās informācijas saturu parcelāts var uzsvērt, izcelt, paskaidrot, precizēt, raksturot, var pievērst uzmanību un norādīt uz emocionāli intelektuālo attieksmi, subjektīvo pārdzīvojumu un dažādām gribas izpausmēm.

Parcelācijas sakarā ir vairākas problēmas. Viena no tām ir parcelācijas un teksta segmentācijas attieksmes dialogiskā tekstā.

Dialogiskā tekstā, tāpat kā monologā, izmanto parcelāciju, ja dialoga posmu veido izteikumi. Taču parcelāta funkcijas neveic tās dialoga atbildes vai jautājuma replikas, kas dialoga veidošanas apstākļos ir reducētas tematiski rematiskās progresijas izvērsumā. Piemēram, dialoga posmā «*Bet vai netiek aizmirsta strādnieku materiālā ieinteresētība?*» — «*Nekādā ziņā!*» (J. Niedre) atbildes replika *Nekādā ziņā* nav parcelāts, jo tas nav jautājuma izteikuma struktūras komponenta nogrieznis, bet patstāvīgs izteikums.

Parcelācija ir viens no visizplatītākiem tekstuāli sintaktiskajiem procesiem. Tas ir teksta aktualizācijas process, kura intensitāte progresē. Tādu attīstību, liekas, virza tendence tekstu pēc iespējas padarīt dabiskāku, dzīvāku, izteiksmīgāku, iedarbīgāku. Šādu kvalitāti, protams, palīdz veidot saprātīgi izmantota parcelācija. Parcelācijas ekspresivitāte ir visai «mērena». Par to liecina, piemēram, fakts, ka viens un tas pats autors parcelāciju mazāk izmanto daiļliteratūras tekstos nekā publicistikā, jo publicistikā spilgtie emocionāli ekspresīvie izteiksmes līdzekļi ir par «stipriem», neiederas stilā. Tāpēc bagātāk tiek izmantoti «mērenie», arī parcelācija.

3.3.3. ELIDĀCIJA

Elidācija ir teikuma strukturālā modeļa komponenta vai komponentu izlaidums izteikumā vai arī ilgāka pauze tajā, kura signalizē par implicītu informāciju. Elidācijas (tāpat kā parcelācijas) iespēja izriet no izteikuma apkaimes tekstā, kā arī no sazināšanās situācijas.

Ir divi elidācijas veidi — redukcija un elipse.

3.3.3.1. REDUKCIJA

Redukcija ir teikuma strukturālā modeļa komponenta, tā daļas vai vairāku komponentu neesamība izteikumā.

Redukcija rodas no valodas līdzekļu pārpilnības teikumā vai funkcionālas prasības izteikumā izmantot tikai tos komponentus, kas nepieciešami komunikācijas nodrošināšanai, novēršot dubultus līdzekļus vienas funkcijas izteikšanai.

Atkarā no cēloņiem redukcija var būt nekonsituatīva vai konsituatīva.

Nekonsituatīvās redukcijas cēlonis ir paša izteikuma funkcionālās prasības — t. i., to nenosaka izteikuma apkaime (konteksts) vai sazināšanās situācija.

Nekonsituatīvā redukcija. Ir teikuma modeļi, kuros ir komponenti, kas, veicot savu tiešo funkciju, izpilda arī teikuma cita komponenta funkciju. Šādos gadījumos vienu no teikuma komponentiem izteikumā var reducēt. Piemēram, izteikumā *Es lasu grāmatu* ir iespējams reducēt teikuma priekšmetu, jo uz darītāju norāda darbības vārda personas forma, kas bez šīs funkcijas veic arī citas šai formai piederošās funkcijas.

Ir vairāki nekonsituatīvās redukcijas gadījumi:

1) teikuma priekšmeta redukcija 1. un 2. personā, ja uz personu norāda darbības vārda galotne — *Dzīvosim taupīgi un iztiksim* (P. Rozītis.);

2) teikuma priekšmeta redukcija bezpersonas un nenoteiktas personas teikumos — *Te laikam vakar dikti lijis?* (R. Blaumānis.) *Vēžus un zivis te agrāk smēla ar smelšanu.* (Apsīšu Jēkabs.);

3) palīgdarbības vārda, respektīvi, saitiņas, redukcija — *Siena plauja jau sākusies* (V. Lācis.) *Priede divajiešos rets koks* (A. Upīts.);

4) izteicēja redukcija, ja tas izteikts ar patstāvīga darbības vārda formu un izteikumā esošie komponenti norāda uz reducētā darbības vārda piederību pie noteiktas leksiski semantiskas grupas — *Un meitas pie lopiem.* (A. Upīts.) *Cilvēkam cienību, cilvēcei vienību!* (L. Paegle.);

5) izteicēja un teikuma priekšmeta redukcija, ja izteikuma pārējie komponenti nepārprotami norāda uz reducēto locekļu seman-

tiku — *Bet tagad dažus vārdus par zveju.* (Ž. Grīva.) *Ak tad mājās gan!* (A. Sakse.)

Nekonsituatīvā redukcija ir iespējama gan vienkāršā teikumā, gan salikta teikuma daļā.

Konsituatīvā redukcija. Konsituatīvās redukcijas cēlonis ir izteikuma apkaime (konteksts) vai sazināšanās situācija. Tās satur informāciju, kas ļauj attiecīgajā izteikumā neiesaistīt kādu vārdu, kādus vārdus vai citus teikuma modelī paredzētos elementus.

Konsituatīvajai redukcijai pakļautais valodas materiāls ir daudzveidīgs, tāpēc redukciju var aplūkot no dažādiem viedokļiem: 1) no reducētā elementa strukturālā rakstura, 2) no teksta tipa, 3) no reducētās vienības apjoma, 4) no reducēto vienību implicitā satura uztveri nodrošinātājiem faktoriem.

1. Reducētais elements var būt vienkārša teikuma komponents vai salikta teikuma komponents.

Vienkāršā teikumā resp. salikta teikuma komponentā var būt reducēts

1) teikuma priekšmets, izteicējs vai galvenais loceklis —

Visi steidzās. Un es arī [steidzos].

Tikai lauku ļaudis, kad [tie] sagadijās vairāki kopā, joprojām prātoja par valdības patentu. (K. Zariņš.);

2) teikuma palīglocekļi —

Ista elles dzira! Kā tādu [dziru] var dabūt iekšā. (M. Kalndruva.)

Iegriezāmie mežā. Salasijām [mežā] ogas un sēnes.

Katrs jau zin, kur nolikt netiro, kur tiro veļu un [kur] ieņemt iekšpirti savu ierasto vietu. (S. Andersone.)

Saliktā teikumā var būt reducēts kāds no komponentiem vai arī vairāki saistīti komponenti —

Atcerieties, ko toreiz stāstīja ēģiptietis. [Ēģiptietis stāstīja] Ka viņu apturējis svešinieks un palūdzis aiznest vēstuli uz pastu. (A. Imermanis.)

2. Teksta tips, kurā redukcija sastopama īpaši bieži, ir dialogs: «*Vai tu esi laimīgs?*» — «*Laimīgs [es esmu], laimīgs..*» (R. Blaumanis.) Sevišķi raksturīga ir redukcija atbildē uz jautājumu, kuras saturā nereti parādās tikai nojēgums, par ko ir izvirzīts jautājums: «*Kur tu brauksi?*» — «*Uz Koknesi.*»

3. Reducētie elementi apjomā var būt dažādi:

1) atsevišķs teikuma loceklis —

Tās atceroties, viņam šķita, ka [viņš] šķirsta pasaku grāmatas ilustrācijas par princesi un princi (J. Lapsa.);

2) divi vai vairāki saistīti teikuma locekļi —

Viņš tūdaļ sāka braukt, ātrumā nevarēdams izšķirties, uz kuriem [viņam braukt] (Z. Skujiņš.);

3) visi teikuma locekļi, atskaitot pakārtojamo vārdu —

Viņš vairs nešaubījās, ka ir vainīgs, tikai nesaprata isti, kādēļ [viņš ir vainīgs]. (A. Jansons.)

Bet kāpēc tas tips viņu atstāja? Tāpēc [tas tips viņu atstāja], ka Iriša viņā bija par daudz iekērusies (D. Zigmonte.);

4) salikta teikuma komponents —

Ko viņš teica? [Viņš teica,] Ka saule jau gabalā?

4. Reducēto vienību implicīta satura uztveri nodrošina konteksts vai situācija, vai arī tie abi (konsituācija).

Teikumā *Ja reiz paklupi ar vienu kāju, tāpēc tagad tev nav jāklūp ar abām [kājām]* (J. Lapsa.) reducētās vārda formas *kājām* satura uztveri nodrošina teikuma pirmajā daļā esošā vārda forma *kāju*.

Bet, piemēram, namamāte, beidzot sagaidījusi ciemiņus, saka: — *Vēlu, vēlu*. Šādā situācijā reducētās izteikuma daļas saturs (piemēram, *jūs esat atbraukuši*) izriet no situācijas.

Redukciju nosaka teikuma statiskā modeļa komponentu pārinformācija, kas teksta dinamiskā struktūrā tiek novērsta, atstājot tikai nepieciešamos teksta semantisko vienību izteicējus līdzekļus. Redukcija ir ļoti izplatīts teksta sintaktiskais process, kas ekonomē valodas izteiksmes līdzekļus un runu padara dabiskāku, labskanīgāku.

3.3.3.2. ELIPSE

Elipse ir tāds izteikuma vārda vai vārdu izlaidums, kas sniedz jaunu pamatinformāciju vai papildinformāciju, kura neizriet tieši no izteikuma satura, bet no sazināšanās situācijas.

Elipsi rada dažādi faktori.

1. Elipsi var izraisīt ārēji apstākļi: trokšņi, citu cilvēku iejaukšanās runā, negaidīta situācijas maiņa u. c.:

«Galvenais, ka viņi bija jauni un dzīvi, viņu varā bija vērst savas mājas par elli vai paradīzi, un tikai no viņiem pašiem atkarīgs, vai...» Ingus Veldzei pie auss gari nožāvājās. (R. Ezera.)

Šāds iekšējā monologa pārtraukums rāda Ingus attieksmi pret monologa saturu.

2. Elipsi var radīt psihiskas norises: cenšanās ko atcerēties, neziņa, kā izteikties, atzinumu maiņa, īpašs emocionāls stāvoklis u. tml.:

Nemaz jau nebija slikti tā lēnām paieties pa pilsētu ziemas vakarā, ja vien... Varbūt Aigaram ienāks prātā aizskriet pretim uz pieturu. (R. Ezera.)

Elipsi rada bažas, jo autobusa reiss ir atcelts un prāts kļūst nemierīgs — mājinieki uztrauksies.

3. Elipsi var radīt fizioloģiskas norises: smiekli, runas traucējumi, pēkšņs nespēks u. tml.:

Visa zeme sāk viņšveidīgi cilāties un šūpoties kā jūra, svaidīties un mētāties kā zirgs, tikodams nomest jātnieku, un [Leldei] ir bail atdalīties nost un aizlidot izplatījumā, un [Leldei] ir jāturas — jāturas, lai... Viņa krīt un atkal uztrūkstas. (R. Ezera.)

Lelde ir slima, un elidējums norāda uz murgainās domas aprāvumu.

Ir divi elipses veidi — izlaidums un aprāvums.

1. Izlaidums ir sazināšanās situācijas nosacīts teikuma komponentu elidējums vai intonatīvs pārtraukums izteikumā.

Teikuma komponentu elidējums:

«Mišel! Cilvēkus iemācies mīlēt!» saka Klinta.

«Nevaru. Atļaujiet man aiziet. Pavisam.»

«Kur tu iesi? Pie meža zvēriem?»

«Tik un tā es... nu... kaut ko briesmīgu izdomāšu.»

Izlaidums informē, ka Mišels dusmās cenšas izteikt draudus, kam momentā nevar atrast piemērotus vārdus, rodas pat domu gājiena pārvirzieni.

Intonatīvs pārtraukums izteikumā:

«Paklausies, Mintaut...» [saka Brigita].

«Lūdzu.»

Cik viņš bija pieklājīgs.

«Es gribēju jums sacīt... varbūt labāk nestāstiet Aināram, ka... satikāt mani.» (D. Zigmonte.)

Šie pārtraukumi, pauzes rāda, ka Brigita jūtas neērti, Mintautam izsakot šādu lūgumu. Viņš var pārprast un nodomāt diezin ko.

2. Aprāvums ir izteikuma konstrukcijas pārtraukums — iesāktās domas pārtraukums psihisku, fizioloģisku, ārēju, emocionālu faktoru ietekmē. Ir divi aprāvuma veidi — īstais aprāvums un noklusējums:

1) īstais aprāvums rodas gadījumos, kad tekstu nevar turpināt psihisku, fizioloģisku stāvokļu iekšēju, ārēju faktoru dēļ:

«Ā! Sveiks, kaimiņ! Nepazīsti?»

«Kas es tev par...» pasaka resnais tāpat vien un, savāda nemiera spiests, paceļ acis krietni uz augšu, pārtrūkst pusvārdā. (I. Indrāne.) Pirmais sarunbiedrs bravūrīgi uzsāk sarunu, bet ieskatās, ka otrais ir viņa bagātais kaimiņš, ko turēja par mirušu, sabīstas kā no rēga, un izteikums apraujas;

2) noklusējums rodas gadījumos, kad runātājs pats negrib domu turpināt:

«Kāpēc jūs staigājat pa naktīm apkārt? Ceļš ir tur — lejā.»

«Bet ja nakts maiņa?»

«Nakts maiņa! Bet kāpēc tramīgs skatiens? Kāpēc notvīkums?»

«Ko jūs mani tā skatāties? Jūs varbūt esat...» (I. Indrāne.)

Runātāja baidās un negrib izteikt vārdu «sarkanais», kaut arī viņa domā, ka tā varētu būt. Bet šāda netaktiska atklātība sarunbiedru nostādītu neērtā situācijā.

Elipse ir stilistisks izteiksmes līdzeklis ar lielām potencēm. Elipse var norādīt uz teksta autora subjektīvo pārdzīvojumu: uz prieku, sajūsmu, kautrību, apmulsumu, pārsteigumu, uztraukumu, neziņu, dusmām, sašutumu utt. Elipse var norādīt arī uz teksta autora pozitīvu vai negatīvu intelektuālo attieksmi, kā arī uz da-

žādām gribas izpausmēm — var izteikt draudus, pārmetumu, lūgumu utt.

Elipse ir tipiska runas valodas parādība, to izlieto kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli daiļliteratūrā un atsevišķos publicistikas žanros.

3.3.4. SEMANTISKĀ IMPLIKĀCIJA

Par semantisko implikāciju sauc tādu tekstuāli sintaktisku procesu, kurā izteikuma semantiskie elementi nav izteikti tieši ar valodas līdzekļiem, bet izsecināmi no eksplicīti izteiktiem elementiem to savstarpējās attieksmēs un mijiedarbībā¹:

«*Iesi uz kino?*» — «*Esmu noguris.*» [*'Neiešu uz kino.'*]

Loģikā par implikāciju sauc operāciju, kas saista divus izteikumus ar loģiskās saiknes palīdzību, kurai valodā atbilst *ja — tad* (ja nebūtu noguris, tad ietu uz kino). Šādi formulētu implikāciju loģikā sauc par tiešo implikāciju.

Teksta sintaksē visai nozīmīgs teksta sintaktiskais process ir netiešā implikācija, kuras būtība jau izteikta dotajā implikācijas definīcijā. Netiešajai implikācijai ir vairāki paveidi.

1. Ir implikācija, kas balstās uz jautājuma un atbildes tiešo jēdzienisko sakaru:

Astra: List un list. Vai kādreiz būs šim lietum gals? — Oskars: Nekas. Drīz uznāks sals. Uzsnigs sniegs. Un tad būs ziema. (J. Jurkāns.)

Jautājumā potenciālā veidā ir jau izteikts mājiens par lietus sekām. Atbildē dots tikai nosacījums. Saikne «ja — tad» nezūd, tā tikai izteikta netieši. Izteikumu iespējams pārveidot tiešajā implikācijā — *Ja uznāks sals un uzsnigs sniegs, tad lietus beigsies.*

Šī paveida implikācija ir raksturīga dialogam. Un jautājumi parasti tiek ievadīti ar partikulu *vai*.

2. Ir samērā sarežģītās konstrukcijās iekļauta implikācija, kuras noteikšanai nepieciešams plašāks konteksts:

«*Vai tu atceries, Aivar, ka mēs 1942. gada vasarā pirmo reizi satikāmies frontē?*»

«*Ļoti labi atceros...*» atbildēja Aivars.

«*Toreiz tu kaut ko apsolīji man...*» Anna turpināja. «*Tu teici, ka tikai pēc kara pateikšot man, kāpēc 1941. gada vasarā aizgāji no mājām un evakuējies.*»

«*Tagad atceros. Vai tu vēlies, lai šovakar pasaku?*»

«*Karš taču beidzies.*» (V. Lācis.)

Šādu implikāciju var saprast, ievērojot izteikumus, kas doti pirms tās. Tur ir norādīts uz vairākiem apstākļiem, kas saistīti ar nosacītā izteikuma pamatu (antecedentu) un nosacītā izteikuma

¹ Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. — Л., 1978. — С. 258.

sekām (konsekventu). Šie pirmsimplikācijas izteikumi 1) norāda, kādā gadījumā Aivaram jāpasaka, kāpēc viņš aizgājis no mājām, 2) norāda, kas Aivaram ir jāpasaka, 3) informē arī par to, ko Anna grib dzirdēt un 4) kāpēc Anna grib dzirdēt. Annas izteikums *Karš taču beidzies* implicē saturu 'vēlos, lai to visu tu man šovakar pasaki'.

3. Ir implikācijas, kuras nosaka nevis tekstā dotā informācija, bet gan komunikatora un percipienta kopējās priekšzināšanas:

Kur naftas vēders vairāk kauks, uz turieni mūs pagriezīs. Orientieris ir uz Londonu, bet šaubos, vai iznāks paspiest roku Tiso madāmas vaska figūrām... (J. Lapsa.)

Lai saprastu implicēto saturu, komunikācijas dalībniekiem jāzina, ka Tiso kundzei ir vaska figūru muzejs un ka tas atrodas Londonā. No tā izriet: 'Ja iznāks paspiest roku vaska figūrām, tad būsim Londonā.'

— Semantiskā implikācija sniedz gan pamatinformāciju, gan papildinformāciju. Tā norāda uz īstenības parādībām un to attieksmēm, kā arī rāda runātāja attieksmi pret runas objektu vai sarunbiedru. Salīdzināsim trīs dialogus, norādot uz 1) intelektuālu vērtējumu, 2) subjektīvu pārdzīvojumu vai / un gribas izpausmi.

Draugs A norunā ar draugu B, ka B nopirks grāmatu:

1) A: «*Vai tu nopirki grāmatu?*» — B: «*Tādam kā tev?*» ['Ja tu esi tāds, tad es tev grāmatu nepērku.']

2) A: «*Vai tu nopirki grāmatu?*» — B: «*Brīnišķīga!*» ['Nopirku ļoti labu grāmatu, priecājos par to.']

3) A: «*Vai tu nopirki grāmatu?*» — B: «*Pērc pats!*» ['Nē, pērc tu!']

3.4. TEKSTA KATEGORIJAS

Teksta lingvistikā būtisks jautājums ir par tā kategorijām, jo kategorijas nosaka teksta statusu. Daudz vēl ir neizzināta un neizprasta, bet viens ir skaidrs — tekstam kā runas akta rezultātam ir sava sistēma, ko veido teksta parādības, kas pašas ir noteiktās apakšsistēmās. Un šo sistēmu parādības arī izsaka teksta kategorijas, teksta kategoriju jēdzienisko saturu.

Tiek izvirzītas vairākas teksta gramatiskās kategorijas¹: predikācija, informācija, kohēzija, integrācija, retrospekcija un prospekcija, kontinuums, modalitāte, autosemantika.

1. **Predikācija** — kā teksta kategorija — ir valodas vienību transponēšana (realizēšana) tekstā (sk. arī 185. un 186. lpp.). Teikums tekstā iegūst jaunas satura nozīmes nianšes. Tāpat kā vārdu nozīmju mehāniska summa neizsaka teikuma saturu, tā arī teksta

¹ Гальперин И. П. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — С. 138.

saturu neveido teikumu satura mehāniska summa, kaut arī no šīs summas izriet teksta saturs. Saturs, ko izsaka teikums, virsfrāzes vienībās un tekstā parādās specifiskās šīm vienībām raksturīgās predikācijas formās.

2. Informācija ir ļoti būtiska teksta kategorija. Šādā nozīmē termins «informācija» jāsaprot gan kā kurš katrs ziņojums par kādiem faktiem, gan kā agrāk iegūtās zināšanas par tiem. Informācija pēc savas piesātinātības var būt dažāda, sākot ar nulli, kad teksta saturs nekā jauna nedod, atkārtot zināmo, un beidzot ar tekstiem, kuru saturs ir pilnīgi jauns klausītājam vai lasītājam.

Informācijas izteikšanas līdzekļi ir valodiski un arī ārpusvalodiski.

Informācija pēc satura rakstura ir divējāda:

1) pamatinformācija, kas sniedz ziņojumu par objektīvo īstēnību neitrālā skatījumā;

2) papildinformācija, kas norāda uz komunikācijas vidi — funkcionālajiem stiliem, kā arī uz runātāja subjektīvo attieksmi, t. i., subjektīvo vērtējumu, uz subjektīvo pārdzīvojumu, uz gribas izpausmēm utt.¹

3. Kohēzija (no latīņu valodas *cohaerere* 'būt saistītam') jeb teksta iekšējie sakari ir teksta kategorija, kas nodrošina teksta loģisku secību (temporālo, lokālo u. c.), atsevišķu ziņojumu, faktu, parādību savstarpējo atkarību. Šie satura sakari ir kopēji visiem tekstiem, kas tekstus nošķir no «netekstiem». Tie nodrošina teksta atsevišķo daļu savstarpējo sakaru un nosacītību.

Ir dažādi kohēzijas izteiksmes līdzekļi, veidi un formas. Tās saistās ar teksta vienībām, teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļiem, ar pamatinformācijas un papildinformācijas saturu un tā izteikšanas līdzekļiem. Īpaši nozīmīgas ir arī kohēzijas stilistiskās formas.

4. Integrācija jeb teksta vienību apvienotība ir obligāta teksta kategorija. Kohēzija ir sakaru formas un veidi starp teksta daļām, integrācija ir visu teksta vienību, daļu apvienošana nolūkā izveidot vienu veselumu (tekstu). Kohēzija realizējas sintagmātiskā skatījumā, integrācija drīzāk ir paradigmātiska, citiem vārdiem sakot, kohēzija realizējas lineāri, integrācija — vertikāli. Integrācijas būtība izpaužas teksta daļu savstarpējā nosacītībā, integrācijas procesā galvenais ir teksta daļu centricē, tā daļu izkārtošana, sākot ar virsrakstu, ievadījumu un beidzot ar nobeigumu. Katram tekstam ir sākums un beigas. Daži teksta pabeigtību kvalificē pat kā īpašu teksta kategoriju.¹

5. Retrospekcija un prospekcija norāda uz teksta lineāro izvērsumu un parasti ir lokālā vai temporālā sfērā. Šis

¹ Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. I d. — 8.—17. lpp.; II d. — 7.—10. lpp.

kategorijas ir cieši saistītas ar kohēziju. Bez retrospekcijas un prospekcijas nav iespējama notiekošā (arī runātā, rakstītā) apjēgšana, izprašana, saprašana. Īpaši retrospekcija ir tā, kas rada klausītāja un lasītāja pieredzes «tēzauru», ar kura palīdzību tam paveras saprašanas, izprašanas un iztēles plašumi.

Prospekcija virza un mobilizē teksta uztvērēja uzmanību uz teksta turpmāko izvērsumu.

6. **Kontinuuums** (no latīņu valodas *continuus* 'nepārtraukts, vienlaidu') ir teksta kategorija, kas izsaka noteiktu faktu un notikumu secību laikā un telpā, nodrošinot apraksta konkrētību un realitāti.

Kontinuuums cieši saistīts ar kohēziju. Kohēzija norāda uz teksta parādību savstarpējo sakarību, bet kontinuuums ir nepārtraukts veidojums laikā un telpā. Laika un telpas kontinuuums rada virzības izjūtu.

7. **Modalitāte** izsaka teksta autora attieksmi pret īstenību (sk. 186. un 225. lpp.). Sava modalitāte ir kuram katram izteikumam, jo tā ir valodas piederums, kas realizējas tekstā / runā komunikācijas procesā. Ir objektīvā modalitāte, kas norāda uz ziņojuma attieksmi pret īstenību (realitāte — nerealitāte, iespējamība — neiespējamība, nepieciešamība — varbūtība utt.), un subjektīvā modalitāte, kas norāda uz teksta autora attieksmi pret runas objektu.

Modalitātes kategoriju izsaka ar fonētiskiem, leksiskiem un gramatiskiem līdzekļiem.

8. **Autosemantika** ir teksta nogriežņu relatīvā patsāvība un vienlaikus arī atkarība attieksmē pret visu tekstu vai tā daļām.

Autosemantiskas ir virsfrāzes vienības. Īpaša patstāvība ir sentencēm, paradoksiem, dažādiem vispārinājumiem, kopsavilkumiem, noslēgumiem.

Te tika minētas teksta nozīmīgākās kategorijas, kas tekstu saļiedē vienā veselumā un izsaka tā būtību. Vēl ir daudz darāmā pašu kategoriju, to attieksmju izpratnē, kā arī kategoriju izteikšanas līdzekļu konstatēšanā, klasificēšanā, sistematizēšanā un kvalificēšanā. Bet šis darbs prasa izstrādāt noteiktu metodiku un metodes un krasāk noteikt attieksmes (kopsakarīgo un autonomo) starp domāšanu, loģiku, psiholoģiju un valodu.

3.5. TEKSTA TIPI

Ar šo jautājumu bez teksta sintakses (lingvištikas) nodarbojas arī citas valodniecības nozares (teksta stilistika, komunikācijas teorija, pragmatika), kas katra no sava viedokļa cenšas izzināt «tipizētās runas formas», «strukturālo elementu funkcionālos tipus», «komunikatīvos tipus jeb reģistrus» utt.

Visdažādākā ir terminoloģija un teksta «veidu», «tipu», «reģistru» klasifikācija.

Līdzšinējie pētījumi rāda, ka teksta tipus ir iespējams klasificēt no vairākiem viedokļiem:

- 1) atkarā no komunikācijā izmantotās matērijas veida,
- 2) atkarā no sabiedriskajām funkcijām,
- 3) atkarā no tekstveides komunikatīvā satura un tā izteiksmes līdzekļiem,
- 4) atkarā no teksta struktūras.

Priekšdarbu un vietas trūkuma dēļ šeit nav iespējams dot detalizētus teksta tipu klasifikācijas sistēmu aprakstus. Te var tikai ieskicēt dažādo sistēmu aprises, sīkāk pakavējoties pie atsevišķiem aspektiem tekstu tipoloģijā.

Atkarā no komunikācijā izmantotās matērijas veida izdala mutvārdu un rakstveida tekstus.¹ Rakstveida tekstus tālāk klasificē no dažādiem iepriekš minētajiem viedokļiem, bet mutvārdu teksti maz pētīti un nav izstrādāta arī kāda noteikta klasifikācija. Informācija par mutvārdu tekstiem parasti sastopama monologa un dialoga aprakstos, par ko būs runa vēlāk.

Tekstu klasifikācijai atkarā no to sabiedriskajām funkcijām ir sena tradīcija, ko aizsākuši pētījumi stilistikā. No šī viedokļa tiek izdalīti tā saucamie funkcionālie stili, piemēram: zinātniskās valodas, lietišķo rakstu valodas, publicistikas valodas, daiļliteratūras valodas un sarunvalodas stili.

Plašāk tekstu klasifikāciju ieskicēsim no diviem viedokļiem — atkarā no komunikatīvā satura un tā izteiksmes līdzekļu attieksmēm un atkarā no teksta struktūras.

3.5.1. TEKSTA TIPI ATKARĀ NO KOMUNIKATĪVĀ SATURA UN TĀ IZTEIKSMES LĪDZEKĻIEM

G. Zolotova no šī viedokļa teksta paveidus sauc par «runas komunikatīviem tipiem».²

Būtībā tie nav teksta tipi (kvīts, vēstule, dzejolis, recenzija, romāns utt.), bet tekstveides tipi, kurus (pat vairākus) var izmantot vienā un tajā pašā tekstā.

Šie tipi tiek izsecināti no attiecīgo valodas izteiksmes līdzekļu lietojuma veida konkrētajā tekstā, ko nosaka informācijas saturs.

Parasti tiek pretstatīti divi komunikatīvie tekstveides tipi jeb reģistri — tēlojošais un informatīvais.

Tēlojošos tekstveides tipus jeb reģistrus tālāk var dalīt tēlo-

¹ Sk.: Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. — R., 1976. — 66.—68. lpp.

² Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Наука, 1982. — С. 348—356.

joši vēstījošos un tēlojoši aprakstošos tekstveides tipos, un informatīvos tekstveides tipus arī var tālāk dalīt divās grupās — informatīvi vēstījošos un informatīvi aprakstošos tekstveides tipos.

Tēlojošie tekstveides tipi ir tie, kuros tiek izmantoti valodas izteiksmes līdzekļi, kas sniedz ne tikai pamatinformāciju, bet arī papildinformāciju par teksta autora subjektīvo attieksmi (pret runas objektu vai / un adresātu), kura var izteikt vērtējumu, pārdzīvojumu, gribas izpausmi, tēlainību.

Informatīvie tekstveides tipi izsaka pamatinformāciju, norādot uz komunikācijas vidi, turklāt bez teksta autora subjektīvās attieksmes.

Tēlojoši vēstījošiem un informatīvi vēstījošiem tekstveides tiptiem ir raksturīgs laika sižetiskums, konkrētu notikumu norise ar noteiktu secību.

Tēlojoši aprakstošiem un informatīvi aprakstošiem tekstveides tiptiem parasti nav laika sižetiskuma un darbības virzības, to galvenā funkcija — sniegt kvalitātes, īpašību, attieksmju raksturojumu.

Tēlojoši vēstījošais tekstveides tips. Šī teksta tipa būtiskākās pazīmes ir tēlainība, sižetiskās līnijas izvērsums, aktīva darbības norise, ko nodrošina verba finīto formu lietojums, kuras sižeta virzīšanai laika ziņā parasti ir vienveidīgas (vienkāršā pagātne, vienkāršā tagadne, reti — vienkāršā nākotne). Jūtama autora klātbūtne, par ko liecina tēloto parādību subjektīvais vērtējums.

Sis teksta tips ir vadošais daiļliteratūrā, īpaši tādās daiļdarba formās kā romāns, stāsts, novele, feļetons, poēma, balāde, fabula, drāma. To izmanto arī tajos publicistikas žanros, kas robežojas ar daiļliteratūru, un daļēji sarunvalodā:

Arvienu vēl pūta dienvidus vakara vējš, un arvien vēl milzīgais ledus gabals peldēja tālāk un tālāk jūrā iekšā. Uz ledus gabala atradās četrpadsmit zvejnieki un divi zirgi. Ļaudis bij nodarbojušies ar āliņģu ciršanu un tiklu laišanu ūdenī, un neviens no viņiem nebij pamanījis, ka ledus no jūrmalas bij sācis virzīties projām. Tikai, kad glābšanās vairs nebij iespējama, viņi uz nelaimi bij kļuvuši uzmanīgi. (R. Blaumanis.)

Tēlojoši aprakstošais tekstveides tips. Šī tipa būtiskas pazīmes ir kāpināta tēlainība, nesīžetisks laiku formu lietojums, aprakstošas informācijas sniegšana par īpašībām, kvalitātēm, attieksmēm. Spilgti izteikta autora subjektīvā vērtējuma klātbūtne.

Sis teksta tips tiek izmantots kā pamattips dzejoļos, miniatūrās, skicēs un kā paligtips pārējās daiļliteratūras formās, atsevišķos publicistiskos žanros un daļēji sarunvalodā.

Šo tipu izmanto dažādu parādību raksturošanai, parasti uzskaitot tās pazīmes, īpašības utt. Šī tipa spilgti piemēri ir portretu raksturojumi, ainavu skicējumi:

Platais ir saimnieka dēls, brūniem matiem, drūmu pieri, nebēdīgām acīm. Mēteļa kabatas tam lieliski uzpampušas. Tajās viņš uzglabā šādus tādus papīrus un vecus katūna lakatiņus, kurus tas izlieto kā mutes autiņus. Viņam allaž liels cīniņš ar biksām, kuras arvien šļūd lejup. (J. Poruks.)

*Saulīt silta, māmiņ jauka,
Abas viena labumiņa;
No saulītes silti rīti,
No māmiņas miļi vārdi.*

(Latviešu tautasdziesma.)

Daiļliteratūrā, atsevišķos publicistikas žanros, daļēji arī sarunvalodā tēlojoši vēstījošais un tēlojoši aprakstošais tips jeb reģistrs tiek izmantoti pamīšus vai viens tiek uzslāņots otram — parasti aprakstošais tips vēstījošam tipam. Tēlojoši vēstījošais tekstveides tips veido teksta sižetisko līniju, — veido teksta primāro audumu, plānu, bet tēlojoši aprakstošais tips — teksta sekundāro audumu, sekundāro plānu, informējot par īpašībām, kvalitātēm, attieksmēm:

Pavasari, kad saulē virmoja tīrumi un pa tiem rāpoja mūsu MTS traktori ar sējmašīnām, Seces apkārtnes daba atklājās visā krāšņumā. MTS zonā atradās Staburags. Kur vēl Altenes pilsdrupas! Aiz pils apdrupušajiem logiem sākās Daugavas krauja, tālāk varēja saskatīt Kokneses pilsdrupas un lejā kā zilā urgā iekritusi sērkokociņu kastīte nīrbēja Kokneses pārceļtuve. Andreja Upīša izstaigātās un aprakstītās vietas!

Skaistums mani apreibināja, manā domāšanas un sajūtu mehānismā kaut kas krakstēdams lūza un nevarēja pārlūzt, un sāku uztvert pasauli savādākā skatījumā. To visu es gribēju aprakstīt un ar šausmām samaniju, ka nekas nesanāk, ka to nav iespējams izdarīt ar tiem pašiem paņēmieniem, kas derēja avīzei. (J. Lapsa.)

Teksta fragments ņemts no apraksta, kurā autors attēlo savu darbošanos Seces MTS.

Fragmenta pirmajā rindkopā ir dots ainavas skicējums tēlojoši aprakstošā reģistrā, bet otrajā rindkopā tiek virzīta stāstījuma darbība pēc tēlojoši vēstījošā tekstveides tipa. Gan jāpiezīmē, ka pirmās rindkopas pirmajam izteikumam ir arī tēlojoši vēstījošā tekstveides tipa iezīmes — ir sižetisks secīgums, ar kura palīdzību autors adresātu noved līdz dabas skicei.

Tekstveidē tiek izmantoti ļoti dažādi un sarežģīti paņēmieni:

(1) *Roberts bija pusgalvu mazāks par Oskaru, šaurākiem pleciem un smalkāku seju. Virslūpu greznoja tumša modernu ūsu svītriņa. Pelēkā vasaras mēteļa apkakli uzstītis, viņš tur stāvēja kailu galvu. Glīts puisis... Vecākais brālis sajukušiem matiem, vara brūnu seju un smagnēju milzeņa stāvu viņam blakus izskatījās pēc mežona.*

(2) *Anīta panācās uz laivas malu un sniedza Oskaram roku.*

(3) — *Tu, kā rādās, šai laikā esi izaudzis vēl lielāks! —*

(4) viņa smējās. (5) *Tumšzila samta cepurīte sedza viņas matu kuplo klidumu, acis dzirkstīja draiskas uguntiņas.* (6) — *Drīz Zvīņu ciemā tev visi griesti būs par zemiem.*

(7) *Oskars nosarka un samulsis paturēja Anitas roku daudz ilgāk savējā, nekā to prasa paradums. Ar neizsakāmu patīku viņš vēroja, cik vingri un tomēr daiļi meitene turējās līdzsvarā, kad motorlaiva sāka valstīties sāna viņšos.*

(8) — *Nekas, mēs taisīsim jaunas mājas ar augstākiem griestiem...* — (9) *viņš teica, joprojām mulsi smaidīdams.* (10) *Vēl vienmēr viņš nelaida vaļā Anitas roku. Viegli viņa to mēģināja atbrīvot, bet, kad tas neizdevās, tad atstāja tāpat.*

(10) — *Nu, kas ir, brauksim!* — (11) *Edgars sauca no motora būdas.* (12) — *Izrunāties varēs mājās. Man gribas ēst.*

(13) *Tikai tagad Oskars samanija Anitas pirkstus savā rokā. Samulsis viņš atkāpās uz kārbas pakalgalu un atgrūda motorlaivu. Iepukšķējās motors.* (V. Lācis.)

Sajā fragmentā ir izmantoti divi tekstveides tipi — tēlojoši vēstījošais un tēlojoši aprakstošais.

Tēlojoši vēstījošais risina sižetu par Oskara sastapšanos ar Anitu un brāli. Turklāt šis sižeta risinājums notiek divās plāksnēs — 1) tiešā runā (3), (6), (8), (10), (12), 2) tiešās runas piebildēs (4), (9), (11) un autora vēstījumā (2), (7), (13). Tēlojoši aprakstošais tekstveides tips ir izmantots Roberta, Oskara un Anitas portretēšanā (1), (5).

Informatīvi vēstījošais tekstveides tips. Šī tekstveides tipa būtiska pazīme ir sižetiskās līnijas attīstība. Iespējams izteiksmīgums, bet nav raksturīga tēlainība.

Informatīvi vēstījošais tekstveides reģistru izmanto tipiskos publicistikas žanros un zinātniskos tekstos ar jautājuma risinājuma hronoloģisku raksturu:

Rīgas Sporta manēža 16. novembra vakarā spindzēja kā sakaitināts lapseņu pūznis. Dusmīgs salīdzinājums labā nozīmē. Te pulcējās Padomju Latvijas Studentu dienu dalībnieki, organizatori un (viņu bija visvairāk) skatītāji.

Visi pieceļamies kājās. Apvienotie studenti kori dzied studentu himnu «Gaudeamus igitur». Imants Kokars diriģē svainīgi un reizē sāpīgi asi; gribas teikt kā dzejniekam — list skaņu prieks un skaņu mokas. Dziedāja arī Imanta Kalniņa un Raimonda Paula kora dziesmas, kā arī vecmeistaru (Dārziņa, Vitola) muzikālās apdares. («Padomju Jaunatne».)

Latvijas PSR Tautas rakstnieks Ernests Birznieks-Upītis (E. Birznieks) dzimis 1871. gada 6. aprīlī Tukuma apriņķa Dzirčiema pagasta Bisniekos rentnieku ģimenē. Agri — 1874. gadā — viņš zaudē tēvu. Nākamais rakstnieks dziļi ieaug lauku vidē, ieklausās tautas folklorā, un tam liela nozīme viņa daiļradē. (I. Bērsons.)

Informatīvi aprakstošais tekstveides tips. Šis tekstveides tips informē par faktiem un to savstarpējo sakaru, dod to aprakstu, analīzi, secinājumus. Informatīvi aprakstošo tekstveides tipu izmanto zinātniskajos tekstos un lietišķajos rakstos.

Pastāv vairākas stresa teorijas un stresa definīcijas. Vispopulārākā ir Kanādas zinātnieka patofiziologa Hansa Seljes bioloģiskā stresa teorija. Atbilstoši šai teorijai stress ir bioloģisku (bioķīmisku, fizioloģisku, morfoloģisku) reakciju kopums, ar ko organisms atbild uz stimuliem vai kairinātājiem, kas apdraud audu dzīvības norišu pamatnosacījumus. Stresu izraisošos stimulus un ietekmes Selje apzīmē par stresoriem. (A. Krauklis.)

LPSR Izglītības ministrija.

Skolēna apliecība.

Ozols Jānis Jāņa d.

dzim. 1978. g.

Rīgas 20. vidusskolas 1^a. kl. skolnieks.

Rīga, Proletāriešu rajons.

Apliecība izdota 1985. g. 12. jūlijā.

Pagarināta līdz 1986. g. 1. septembrim.

Skolas zīmogs

Direktora paraksts

3.5.2. STRUKTURĀLIE TEKSTA TIPI: MONOLOGS UN DIALOGS

Monologs (jeb monoloģiskais teksts) ir vienas personas veidots teksts, kas adresēts vai nu pašam sev, vai arī citam cilvēkam (citiem cilvēkiem), negaidot atbildes valodisko reakciju.

Dialogs (jeb dialogisks teksts) ir divu vai vairāku personu saruna, kurā notiek tieša izteikumu apmaiņa, — t. i., dialoga tekstu kopīgi veido vairāki cilvēki. Šiem diviem strukturālajiem teksta tiptiem ir gan kopējas, gan atšķirīgas pazīmes.

Būtībā kopējas ir teksta vienības, to sakaru izteikšanas līdzekļi sintaktiskie procesi, teksta kategorijas. Īpaši jāatzīmē 1) teksta saturiskais veselums, 2) komunikatīvā strukturācija (tēmu un rēmu organizācija), 3) teksta vienību saistāmības strukturālie rādītāji.¹

Tomēr šajā kopējībā ir arī ievērojamas savdabības iezīmes.

1. Dialogs bieži ir politematisks, bet monologs ciešāk koncentrēts ap kādu noteiktu galveno tematu.

2. Monologā tā sastāvdaļas ir komunikatīvi nobeigtākas, turpretī jautājuma un atbildes dialogā jautājuma izteikums parasti satur tikai tēmu, bet rēmu realizē atbildes izteikums. Salīdzināsim monologu un dialogu.

¹ Москальская О. И. Грамматика текста. — М., 1981. — С. 122.

Monologs:

Krīt sniegs.

Tas milzu pārslām veļas uz pleciem, uz kokiem, uz eglēm. Un nevienam netīkas to birdināt nost.

Lai skaistums apņem katru māju un visas tāles!

Mēs arī nesteidzamies iet dzīvokli.

Pastāvēsim.

Parunāsim.

Nē, nē, labāk paklusēsim. (A. Vējāns.)

Dialogs:

«Cik tagad pulkstenis?»

«Drīz būs septiņi.»

«Ko govīm devi?»

«Neesmu vēl šorit barojis.»

«Ko tu tā brīnīs?»

«Esi varen enerģiska.»

«Vai tad šodien uz centru nebrauksim?»

«Radiators pušu.»

«Ko tad tu tā stāvi?»

«Skrienot nekas ātrāk nebūs.» (Sarunvaloda.)

Dialogs.

ANTIŅS: Tētiņ, kurš tai kalnā uzjās?

NABĀGS: Kurš tik skaidris būs kā saule.

ANTIŅS: Tētiņ, kurš to uzmodinās?

NABĀGS: Kurš tik mīlīgs būs kā saule.

ANTIŅS: Tētiņ, kurš to zemē nesis?

NABĀGS: Kurš tik stipris būs kā saule.

ANTIŅS: Ak, kurš līdzīgs būtu saulei?

NABĀGS: Kurš spēj atdot sevi visu. (Rainis.)

3. Ir īpatnības arī teksta sintaktiskajos procesos: jautājuma un atbildes dialogā raksturīga elipse un identa jautājuma komponenta (vārda) pozīcija dialoga vienības atbildes daļā.

PATE: ..Nu — nu — nu! Es pate! Es pate iešu savam bērnam labumiņu paraudzīt. Krējumiņu gribēsi?

PAIJA: Negribu ['krējumiņu'].

PATE: Medutiņu ['gribi']?

PAIJA: Negribu ['medutiņu'].

PATE: Karašiņas pacepšu? ['Tās gribi']

PAIJA: Negribu, negribu, negribu ['karašiņas']!

PATE: Nu, ko tad? Tad jau vai tīri putna piena mans bērns gribēs!

PAIJA: Jā! Putna piena gan! Dod putna pienu!

VISAS: Putna pienu ['dod']! (A. Brigadere.)

4. Monologs un dialogs atšķiras arī ar citām gramatiskām un arī leksiskām īpatnībām.

1) Bieži atšķirīgi tiek lietota teksta temporālā semantiskā vienotība. Laika formu bagātību (dažādību) izmanto abos teksta izveides tipos, bet attieksmes starp objektīvo un gramatisko laiku var būt atšķirīgas.

Dialogā par objektīvā laika izejas punktu ir runas moments, kurā kas notiek vai attieksmē pret kuru kaut kas notika vai notiks, kas tiek izteikts visbiežāk ar verba vienkāršā laika formām un sinsemantiskiem laika apstākļa vārdiem vai citiem vārdiem, kas norāda uz laiku; piemēram, dialoga fragmentā

«*Cik tagad pulkstenis?*» — «*Drīz būs septiņi.*» — «*Ko govīm devi?*» — «*Neesmu vēl šorīt barojis.*»

vārdi *tagad* un *šorīt* ir saprotami tikai tāpēc, ka *tagad* ir pats runas moments un *šorīt* arī ir tas rīts, kurā notiek saruna.

Monologā (zinātniskos, publicistikas un lietišķo rakstu tekstos, īpaši daiļliteratūrā), raugoties no objektīvā laika viedokļa, visas laika formas ir relatīvas. Vienalga kāda laika forma tiek lietota, tā objektīvajai īstenībai atbilst tikai lietošanas momentā, bet pēc tam tā ir relatīvi saprotama, jo izrunātais vai uzrakstītais teksts ar katru stundu par stundu attālinās pagātnē no tā tapšanas momenta. Tas pats ir arī ar dialogu, ja tas neveic savu primāro funkciju — pašreizēju sazināšanos, bet ja tam ir sekundārā funkcija — būt līdzeklim, stilistikam paņēmienam sarunu vārdu pa vārdam parādīt monoloģiskā atstāstā.

Piemēram, A. Upīts romānā «Zaļā zeme» apraksta lauku ļaužu dzīves pretrunas un attīstību pagājušā gadsimta 80.—90. gados, pats romāns ir rakstīts Lielā Tēvijas kara laikā, tātad, no objektīvā laika viedokļa raugoties, tagad mūs no aprakstīto notikumu posma šķir ap 100 gadu, bet no teksta rakstīšanas laika — vairāk nekā gadu četrdesmit.

Sādu objektīvā un gramatiskā laika nesakritību jo krasi izjūt daiļprozas tekstos: lasot, piemēram, «Zaļo zemi», adresāta domas, jūtas un griba pakāpeniski attālinās no objektīvā laika un tuvinās gramatiskajam laikam. Šajā procesā, protams, darbojas arī subjektīvi faktori, kas saistās ar adresāta fiziskajām un garīgajām īpašībām.

Sādas objektīvā un gramatiskā laika attieksmes ietekmē gramatisko laiku izmantojumu monoloģiskos tekstos. Tajos pārsvarā tiek lietota pagātne vai cita laika forma vispārinātā laika nozīmē.¹ Ir pat mēģinājumi dialoga un monologa tekstus raksturot ar noteiktām gramatiskām laika formām.²

¹ Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika — R., 1983. — II. — 121.—130. lpp.

² H. Veinrihs cilvēka runas darbību daļa divās sfērās — «pārrunājamā pasaulē» un «atstāstāmajā pasaulē» —, runas darbības pirmajā sfērā izmantojot prezensu, futurumu I un perfektu, bet otrajā — preteritu, pluskvamperfektu un kondicionāli I: Weinrich H. Tempus // Besprochene und erzählte Welt. — Stuttgart, 1964.

Tāpēc arī sinsemantiskiem laika apstākļa vārdiem monoloģiskā tekstā par objektīvā laika orientieri nav vis runas, teksta radīšanas moments, bet gan objektīvā laika konkrētas norādes: vēstules, periodiska izdevuma, grāmatas rakstīšanas vai izdošanas datums vai objektīvā laika norādes pašā tekstā:

Pirms 92 gadiem — tā tad 1893. gadā —, neviena īpaši nepazīts, no Maskavas Rīgā ieradās 58 gadus vecs vīrs. Šodien mēs zinām, ka tas bija Maskavas Marijas ģimnāzijas bijušais vācu valodas pasniedzējs, Krievijas Ģeogrāfijas biedrības, kā arī Dabas zinātņu, antropoloģijas un etnogrāfijas draugu biedrības biedrs Krišjānis Barons. (J. Peters.)

Ir vēl arī kāda cita laika formu lietošanas īpatnība.

Monoloģiskā tekstā stāstījuma pamatā parasti ir kāda viena gramatiskā laika forma (visbiežāk tagadne vai pagātne), atskaitot laika maiņu stilistiskos nolūkos, bet dialogiskā tekstā, sarunā gramatiskā laika maiņa ir parasta parādība, jo to nosaka informācijas izziņas temporālais virziens (tagadne, pagātne, nākotne) attieksmē pret objektīvo laiku — runas momentu, tagadni.

2) Monoloģiskie un dialogiskie teksti atšķiras izteikuma struktūras ziņā: monoloģiskā tekstā pilnīgāk saglabājas teikuma modeļu realizācija, arī paši izteikumi ir apjomīgāki; dialogiskā tekstā teikuma modeļi ir pakļauti intensīviem sintaktiskajiem procesiem (elidācijai, parcelācijai u. c.), ko nosaka komunikācijas situācija (autora un adresāta savstarpējā mainība, tiešie jau esošie kontakti, ārpusvalodiskie izteiksmes līdzekļi — žesti, mīmika, kopējās iepriekšzināšanas, sarunvalodas diktētais temps, konsituatīvā semantika, kas paralēli tekstam piedalās komunikācijas procesā un aizstāj valodiskos izteiksmes līdzekļus).

3) Monoloģiskais teksts ir vienveidīgāks teikumu modālo tipu ziņā — dominējošie ir stāstījuma teikumi, dialogiskam tekstam raksturīgi jautājuma, pamudinājuma teikumi, bieži ar izsaukuma intonāciju.

4) Dialogisko tekstu raksturo uzruna (*Edgar! Puisīt!*), apstiprinājuma un nolieguma frāzes (*jā, nē, noteikti, nekādā gadījumā*), pieklājības formulas (*lūdzu, lielu lielais paldies*), izsaukmes vārdi (*ai, ak tu tētīt*) u. c.

5. Monoloģiskam un dialogiskam tekstam ir savas īpatnības attieksmē pret literārās valodas normām. Monoloģiskos tekstos parasti izmanto literāro rakstu valodu, dialogiskos — sarunvalodu. No šādām īpatnībām ir novirzes, ko nosaka stilu un žanru īpatnības.

Valodas izmantošanas procesā ir teksti, kuros ir lietots tikai monologs vai tikai dialogs, bet ir arī teksti, kuros ir gan monologi, gan dialogi. Teksta tipa izvēle ir atkarīga no komunikācijas satura, apstākļiem un autora subjektīvās attieksmes pret runas objektu un adresātu.

Monologs ir tipisks rakstveida tekstiem zinātnē, lietišķajā dokumentācijā, publicistikā, tas tiek izmantots arī mutvārdu tekstos publiskajā runā (lekcijās, referātos u. tml.).

Dialogiskais teksts vistipiskākā veidā parādās ikdienas sarunās, sarunveida apspriedēs, diskusijās. Rakstveidā to izmanto dialogā vai parasti polilogā (trīs vai vairāku personu sarunā) veidotajās lugās, episkajā prozā personāža valodā, retumis dzejā, arī atsevišķos lietišķo rakstu veidos un atsevišķos publicistikas žanros (protokolā, intervijā), kā mākslinieciskās izteiksmes līdzekli.

Bieži jo bieži monologu un dialogu izmanto vienā un tajā pašā tekstā, piemēram, episkajā prozā dominējošā ir autora runa, t. i., monologs, kurā parasti mākslinieciskos nolūkos iesaista personāža dialogus, polilogus (arī monologus), visbiežāk ar tādu darbības vārdu palīdzību, kas nosauc runas procesu (teikt, jautāt, atbildēt, atņurdēt, atcirst). Turpretī lugā galvenokārt ir dialogi, polilogi, bet mākslinieciskos nolūkos tiek arī izmantoti monologi, kā tas ir ikdienas runā, kas valodas aspektā ir lugas valodas prototips.

6. Monoloģiskais un dialogiskais teksts ir atšķirīgs attieksmē pret autora un adresāta savstarpējām attieksmēm.

Monologā autors vienlaicīgi var būt arī adresāts (iekšējā monologā) adresāts var būt kāda cita atsevišķa persona (vēstulē, ziņojumā, lūgumā), vai kura katra persona (publicistikas rakstā, daīlliteratūras darbā).

Dialogā autoram adresāts ir sarunas partneris, parasti tiem abiem mainoties pozīcijām, vai arī kura katra persona, kā, piemēram, daīlliteratūras tekstam vai atsevišķu personu sarunai citu klausītāju vidū.

Dialogiskie teksti ir maz pētīti un aprakstīti. Tāpēc tajos ielūkosimies detalizētāk.

3.5.2.1. DIALOGA VEIDI

Dialogam var izdalīt vairākus veidus: 1) jautājuma-atbildes dialogs, 2) divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialogs, 3) jautājuma-atbildes un personu pamīšus stāstījuma apvienojums, 4) dialoga un monologa apvienojums.

3.5.2.2. JAUTĀJUMA-ATBILDES DIALOGS

Jautājuma-atbildes dialogs ir vistipiskākais dialoga paveids. Tas sastāv no dialogiskām vienībām, ko veido jautājuma replika un atbildes replika. Tās veido jēdzienisku veselumu. Ne jautājuma replika, ne atbildes replika atsevišķi nav spējīgas funkcionēt kā izteikumi ar patstāvīgu saturu. Jautājuma replika ir tikai stimulš, ko izsaka viens no sarunbiedriem, mudinot otru izteikties. Arī atbildes replika nav jēdzieniski patstāvīga. Piemēram, visparastākā

tipa dialogā — *Gribi ēst? — Jā! (Nē, protams, negribu utt.)* atbildes replika ir saprotama tikai kopā ar jautājuma repliku.

Dialogiskās vienības nedalāmība. Dialogiskā vienība jautājuma-atbildes dialogā ir saturiski, komunikatīvi un strukturāli nedalāma.

Saturiskā nedalāmība. Temata risinājumā informācijas ķēdes posmi jautājuma-atbildes dialogā satura ziņā viens otram neseko pa tik taisnu domas attīstības līniju, kā tas ir monologā. Jautājuma-atbildes dialogā temata saturiskā attīstība var iet zigu zagu, ar novirzēm, atķērieniem un pārķērieniem.

Komunikatīvā nedalāmība. Jautājuma replika vēl nav komunikatīva vienība, kas izsaka spriedumu, kaut arī tai ir teikuma forma. Taču tā, kā norāda O. Moskaļska, dialogiskās vienības izvērsumā veic vairākas svarīgas funkcijas: «1) tā ir stimul, kas izraisa komunikāciju; 2) tā rada īpaši spēcīgu pirmskomunikatīvo spriegumu — komunikācijas gaidas; 3) tā dod ne tikai konkrētu komunikācijas tematu, bet arī satur materiālu sekojošai aktualizācijai, komunikācijas tēmas—rēmas kodolam.»¹

Turklāt jautājuma replika var izteikt noslēgtu vai izvērstu jautājumu.

Noslēgta jautājuma (t. i., jautājuma, kas vaicā pēc patiesuma: «gribu zināt, vai tā ir») atbildes replika pati par sevi (ja tā nav pilna atbilde) nesatur pilnīgu komunikācijas tēmu un rēmu: — *Vai tu brauksi? — Jā (sal. Jā, es braukšu)*, bet aktualizē jautājuma replikas saturu, komunikācijā to pārvēršot apgalvojumā vai noliegumā — respektīvi, noslēgtā jautājuma replikā jau ir ietverts tēmas—rēmas potenciālais saturs.

Izvērsts jautājums (t. i., jautājums, kas vaicā pēc procesa rakstūra, tā apstākļiem: «gribu zināt, kas, kur, kad, kā, kāpēc notiek») satur tikai komunikācijas tēmu, pie tam neaktualizētu — tikai tādu, kas dod stimulu komunikācijai, bet atbildes replika parasti satur tikai rēmu un aktualizē visu komunikāciju, radot jautājuma un atbildes replikas savienojumu: — *Kur atrodas Rīga? — Abos Daugavas krastos pie tās ietekas Rīgas jūras līcī.*

Jautātājs un atbildētājs sarunā var mainīties lomām, veidojot alternējošu sarunas ķēdi. Atbildes replika var būt arī par stimulu dialoga turpinājumam. Bieži dialogā ir repliku noklusējumi, izlaidumi, alegoriju dēļ tēma vai rēma vārdiski vispār nav fiksēta, bet tā izsecināma tikai no konsituācijas:

VIKTORIJA: Ko viņš [Zigmārs] tev ļaunu nodarījis?

IMANTS: Man?... Vai tas ir labs cilvēks, pēc tavām domām, kas pamet savu bērnu un neliekas ne zinis?

VIKTORIJA: Savu bērnu?

IMANTS: Nuja. Savu un... Rūtas bērnu.

VIKTORIJA: Ā!

IMANTS: Kas tev notika?

¹ *Москальская О. И. Грамматика текста. — М., 1981. — С. 44.*

VIKTORIJA: Nu es saprotu, kāpēc viņš [Zigmārs] aizgāja neatvadījies... Es viņu, pašai nezinot, dziļi aizvainoju...

IMANTS: Ko tu viņam teici?

VIKTORIJA: Es teicu... Ā! Es nezināju... Bridi, kad viņam vajadzēja draudzīga atbalsta, es...

IMANTS: Pasaki man vārdu pa vārdam, ko tu teici.

VIKTORIJA: Es teicu, ka zemiski... ļoti zemiski rikojās, kas pameta Rūtu un viņas dēliņu...

IMANTS: To tu pareizi pateici. (G. Priede.)

Aplūkosim šī dialoga uzbūvi sīkāk.

T₁ — R₁

Viņš pamet bērnu

1. dialoga posms.

1) Stimuls: Ko viņš tev ļaunu nodarījis?

2) Reakcija (stimuls): Man? [Man viņš nav nekā ļauna nodarījis, bet tiem, kam pamet savu bērnu']

T₂ — R₂

Cilvēks ir slikts,
ja pamet
savu bērnu

2. dialoga posms (lomu maiņa).

1) Stimuls: Vai tas ir labs cilvēks, pēc tavām domām, kas pamet savu bērnu un neliekas ne zinis?

2) Reakcija (stimuls) (lomu maiņa): Viktorija saprot, ka tas, kas pamet savu bērnu, ir slikts cilvēks, bet nesaprot, kāds šādam atzinumam sakars ar Zigmāru, ko viņa izsaka jautājumā «Savu bērnu?».

T₃ — R₃

Bērns ir Zigmāra

3. dialoga posms (lomu maiņa).

1) Stimuls: Savu bērnu?

2) Reakcija (stimuls): Nuja. Savu un... Rūtas bērnu. Ar to Imants pasaka, ka bērns ir Zigmāra [Vai tu to nezināji?] un tāpēc viņš ir slikts.

T₄ — R₄

Es to nezināju

4. dialoga posms (lomu maiņa).

1) Stimuls: [Vai tu to nezināji?]

2) Reakcija: Viktorija pēkšņi aptver, ka Rūtas bērna tēvs ir Zigmārs, kas netaisās pamest ne bērnu, ne Rūtu. Un viņa saprot, ka neseno sarunā ar Zigmāru, nezinot, ka viņš ir Rūtas bērna tēvs, to nepamatoti ir apvainojusi, kas var negatīvi ietekmēt Zigmāra un Rūtas attiecību pozitīvu risinājumu. Šo atziņas kompleksu un savas vainas apziņu Viktorija, reaģējot pati uz savu un Imanta stimulu, izsaka ar kvaziteikumu «Ā!». So «Ā!» nesaprot Imants.

T₄ — R₅

Es apvainoju
Zigmāru

5. dialoga posms.

1) Stimuls: Kas tev notika?

2) Reakcija: Ā! (ko izskaidro Viktorija

T₂ — R₆

*Cilvēks ir slikts,
ja pamet
Rūtu un
dēliņu*

T₅ — R₇

*Tu pareizi
(-Vik- pateici
torija)*

pati) *Nu es saprotu, kāpēc viņš [Zigmārs] aizgāja neatvadījies... Es viņu, pašai nezinojot, dziļi aizvainoju...*

6. dialoga posms.

1) Stimuls: *Ko tu viņam teici?*

2) Reakcija (daļēja): *Es teicu... Ā! Es teicu... utt. Viktorija aiz pārdzīvojuma nevar nekā sakarīga atbildēt.*

3) Stimula precizēts atkārtojums:

Pasaki man vārdu pa vārdam, ko tu teici.

4) Reakcija (pilnīga): *.. ļoti zemiski rīkojās, kas pameta Rūtu un viņas dēliņu...*

7. dialoga posms.

Dialogiskās vienības noslēguma teikums pamišus stāstījuma dialoga veidā — *To tu pareizi pateici*. Tas ir dialogiskās vienības noslēguma teikums, kas no semantiskā viedokļa izsaka būtisko par dialoga galveno tēmu un arī no struktūras viedokļa signalizē par dialogiskās vienības nobeigumu.

Strukturālā nedalāmība. Jautājuma-atbildes dialogā to strukturālās vienības ir noteiktā hierarhijā. Mazākās organizētās vienības ir jautājuma un atbildes replikas, kas veido dialoga posmus, dialoga posmi tālāk veido dialogisku veselumu, bet dialogiskie veselumi — dialoga tekstu, kas ir augstākā organizētā dialoga vienība.

1. Viena no visraksturīgākajām jautājuma-atbildes dialoga pazīmēm ir repliku elidācija.

1) Dialogā ar noslēgtu jautājumu atbilde būtībā aizstāj jautājuma replikas saturu, to modificējot apgalvojumā vai noliegumā un arī to aktualizējot:

«Iesi uz darbu?» — «Jā.» ['Iešu uz darbu.']

2) Arī dialogā, kur ar jautājuma repliku tiek vaicāts pēc kā konkrēta, atsevišķa, atbildes daļā var elidēt visu, atstājot tikai to vārdu, kas nosauc jautāto, t. i., rēmas satura kodolu:

«Ko jūs meklējat?» — «Nazi.» ['Es meklēju nazi.']

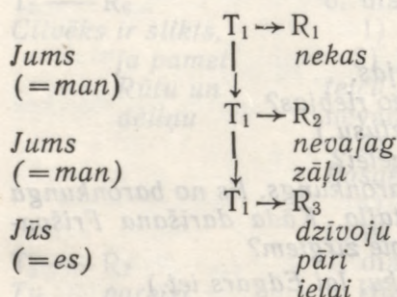
3) Dialogā atbildes valodiskā replika vispār var būt elidēta. Lai saglabātu dialoga vienības nedalāmību, to aizstāj ārpusvalodiski izteiksmes līdzekļi — mimika, žesti:

«Kur viņš aizgāja?» vaicāja audzinātājs.

Kārlis neziņā paraustīja plecus. ['Nezinu'] vai ['Nezinu, kur viņš aizgāja.']

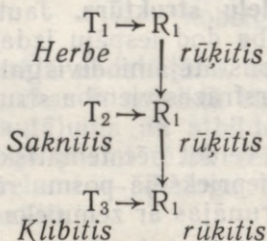
2. Dialogiskā vienībā daudz spilgtāk nekā monoloģiskā vienībā ir izteikta intonatīvā nedalāmība, ja vien sarunbiedru komunikatīvā virzība nav krasi atšķirīga, t. i., ja tie nedomā un nerunā katrs par kaut ko pilnīgi citu.

1) Dialogiskās vienības ķēdi var veidot ar vienu caurviju tēmu:

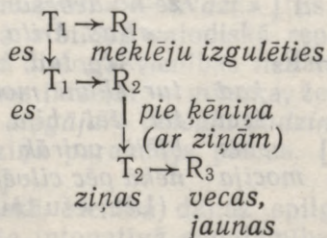
*ILONA: Jums palika
slikti?*
ALBERTS: Nekas.
*ILONA: Jums kādas
sirdszāles ir līdzī?*
*ALBERTS: Nevajag.
Pāries.*
*ILONA: Jūs tepat kaut
kur dzīvojat?*
*ALBERTS: Nav tālu.
Pāri ielai un... (H. Gul-
bis.)*

2) Dialogiskās vienības ķēdi var veidot ar vienu caurviju rēmu.

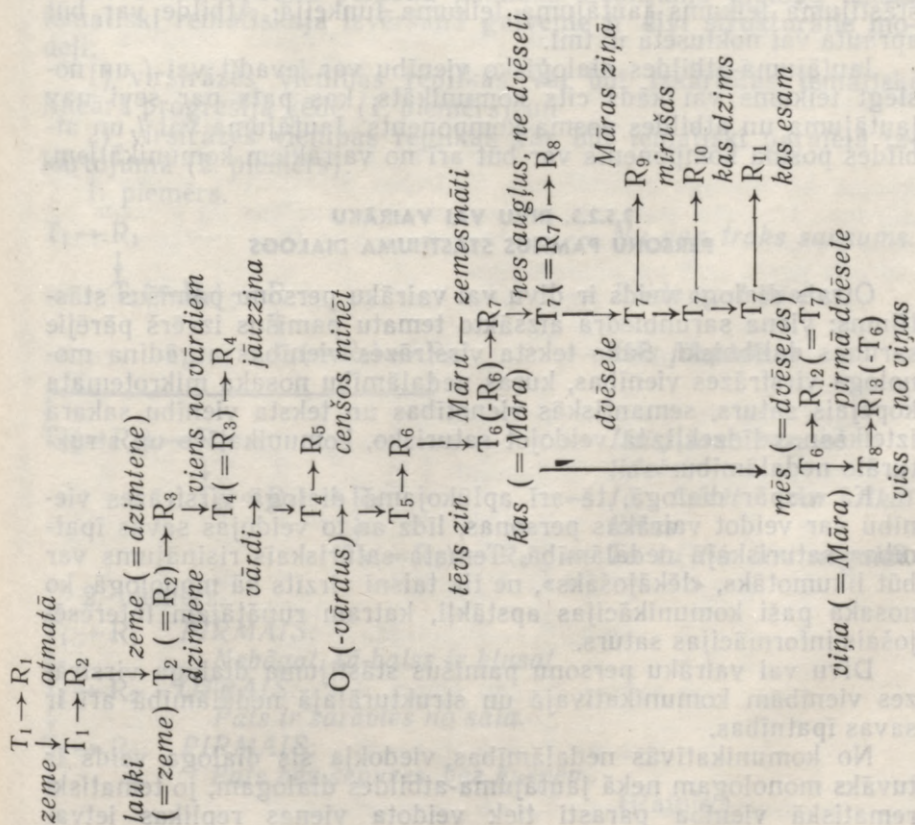
«*Kas ir Herbe?*»
«*Rūķītis no Preislera
bērnu grāmatas.*»
«*Bet kas ir Saknītis?*»
«*Ari rūķītis no tās pašas
grāmatas.*»
«*Bet Klibītis?*»
«*Ari taču rūķītis un
turpat.*»

Teksti rāda, ka šādi jautājuma-atbildes dialogisko vienību strukturālie modeļi savā pilnīgi izturētā struktūrā reti sastopami. Tie būtībā ir dialogisko vienību uzbūves principi, kas parasti tiek izmantoti dažādās kombinācijās, ko nosaka komunikācijas dalībnieki, saturs un apstākļi. Piemēri ar abu struktūru elementiem.

«*Ko te meklēji?*»
«*Nācu izgulēties!*»
«*Kurp iedams?*»
«*Uz karalauku pie ķē-
niņa!*»
«*Vai jaunas ziņas?*»
«*Ir jaunas, ir vecas —
kādas nekādas!*»

(Latviešu tautas
pasaka.)

1. posms. **Arta:** *Bet mūsu zeme visa atmatā.*
2. posms. **Madara:** *Es nedomāju laukus, bet gan zemi.*
3. posms. **Arta:** *Vai dzimteni? Madara:* *Tas viens no vārdiem.*
4. posms. **Arta:** *Un kādi vārdi vēl? Madara:* *Tie jāuzzina.*
5. posms. **Arta:** *Tu nezini? Madara:* *Es rakstos cenšos minēt.*
6. posms. **Arta:** *Bet tēvs, vai zin? Madara:* *Tēvs zin tik Māru — zemesmāti, Kas zemes augļus nes, ne dvēseli. Tu teici — dvēseli? Madara:* *Jā, visas dvēseles ir Māras ziņā.*
7. posms. **Arta:** *Kas mirušas, kas dzims Un mēs — kas esam. Un viņa pati — pirmā dvēsele.*

Viss iesākas no viņas.
(M. Zālite.)

(W. S. 1106)
Neiedziļinoties pašā dialogiskajā runā, liekas, ka tajā tikai mijas jautājumi un atbildes. Bet teksti rāda, ka plašākas jautājuma-atbildes dialogiskās vienības sastopamas pareti, ka tās ir raksturīgs sarunvalodas piederums. Daiļliteratūrā tās ir mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis, kas spilgti iezīmē autora daiļrades subjektīvo rokrakstu.

Atskaitot īpašus izjautāšanas gadījumus (gan sarunvalodā, gan tās atdarinājumos daiļliteratūrā, publicistikā un pierakstos lietišķajos dokumentos), jautājumi un atbildes dialogā (arī iekšējā monologā) ir tikai viens no dialogiskās runas veidošanas paņēmieniem un līdzekļiem. Jautājumi un atbildes dialogā ir bieži sastopami, bet tie ne katreiz veido patstāvīgu virsfrāzes vienību (jautājuma-atbildes dialogisko vienību), bet ir tikai strukturāls komponents, posms kādas dialoga, retāk monologa virsfrāzes vienības izveidē. Turklāt pašā jautājuma-atbildes dialogiskajā vienībā bieži jo bieži nemijas tikai jautājums un atbilde. Minētajos piemēros redzams, ka sarunas biedri mainās lomām, izsaka pretjautājumus, pārjautā, atkārto jautājumu, atkārto atbildi. Atbildē var būt jautājuma atkārtojumi, arī retoriska jautājuma funkcijā, stāstījuma teikums jautājuma teikuma funkcijā. Atbilde var būt aprauta vai noklusēta u. tml.

Jautājuma-atbildes dialogisko vienību var ievadīt vai / un noslēgt teikums vai kāds cits komunikāts, kas pats par sevi nav jautājuma un atbildes posma komponents. Jautājuma vai / un atbildes posma komponents var būt arī no vairākiem komunikātiem.

3.5.2.3. DIVU VAI VAIRĀKU PERSONU PAMĪŠUS STĀSTĪJUMA DIALOGS

Otrais dialoga veids ir divu vai vairāku personu pamīšus stāstījums: viena sarunbiedra aizsākto tematu pamīšus izvērsē pārējie sarunas dalībnieki. Šāda teksta virsfrāzes vienības atgādina monologa virsfrāzes vienības, kuras nedalāmību nosaka mikrotemata kopējais saturs, semantiskās vienotības un teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi, tā veidojot saturisko, komunikatīvo un strukturālo nedalāmību.

Kā vispār dialogā, tā arī aplūkojamā dialogā virsfrāzes vienību var veidot vairākas personas, līdz ar to veidojas savas īpatnības saturiskajā nedalāmībā. Temata saturiskais risinājums var būt likumotāks, «lēkājošāks», ne tik taisni virzīts kā monologā, ko nosaka paši komunikācijas apstākļi, katram runātājam interesējošais informācijas saturs.

Divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialoga virsfrāzes vienībām komunikatīvajā un strukturālajā nedalāmībā arī ir savas īpatnības.

No komunikatīvās nedalāmības viedokļa šis dialoga veids ir tuvāks monologam nekā jautājuma-atbildes dialogam, jo tematiski rematiskā vienība parasti tiek veidota vienas replikas ietva-

ros, atskaitot gadījumus, kad replikas rematisko daļu «pārtver» otra persona.

«Un tad es saņemšu dūšu.» — «Un tad tu beidzot brauksi.» — «Un tad es...» — «Braukšu pie daktera.» — «Lai viņš...» — «Ņem un griež.» — «Ja vajag, lai ņem...» — «Un griež.» — «Lai griež.»

Sādos gadījumos abas replikas veido vienu izsacījumu, kura pirmajai daļai nav stimula funkcijas. Tā dod tikai komunikācijas konkrēto tēmu un norādi uz aktualizācijas rematisko saturu.

Personu pamīšus stāstījuma dialogā, tāpat kā jautājuma-atbildes dialogā, var būt elidēta kāda replika:

«Ezerniekos jūsējos vairs neredz.»

«Nav laika, es jau pa pilsētu.»

«Valdis varēja atnākt.»

Janka parausta plecus. Varbūt Valdis varēja atnākt, varbūt arī nevarēja. (B. Saulītis.)

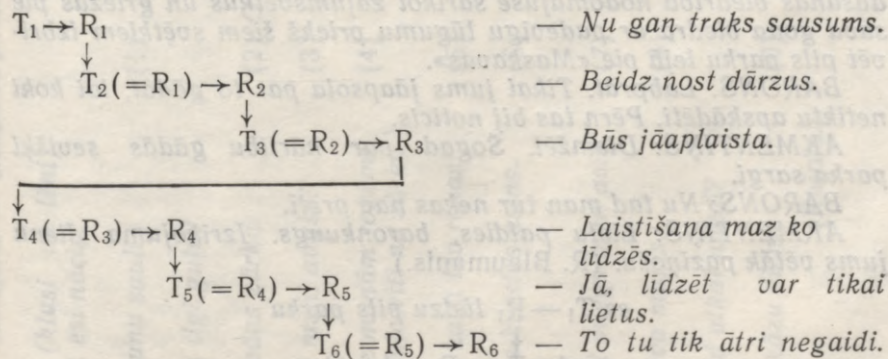
No strukturālā viedokļa divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialogā ir izteiktāka intonatīvā nedalāmība nekā monologā gan atsevišķās replikās, gan repliku savstarpējā saistījumā.

Divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialogā teksta tematiski rematiskajā izvēršanā galvenie ir divi strukturālie modeļi:

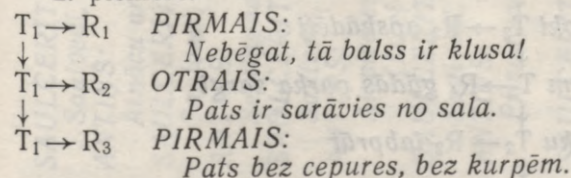
1) virsfrāzes vienības replikas var būt izkārtotas tematiski lineārā progresijā ķēdē (1. piemērs) un

2) virsfrāzes vienības replikas var būt tematiski paralēlā izkārtojumā (2. piemērs).

1. piemērs.

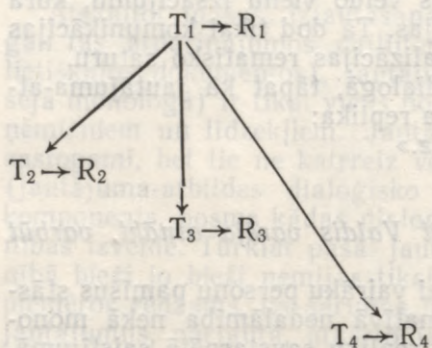
2. piemērs.

(Rainis.)

Sie strukturālie modeļi nepārveidoti sastopami parēti, bet to uzbūves principi tiek izmantoti daudzu un dažādu virsfrāzes vienību struktūru izveidē.

Viens no biežāk sastopamiem minēto modeļu variantiem ir repliku tematiski paralēls sakārtojums, kuram sākuma replikā ir izteikta virstēma:

PIRMAIS (no ļaudīm.):
Lūk, kā šie uzposušies!

Sarkanās sekstes kā gaišiem!
OTRAIS:

Un galvā vesela jērāda par cekulu!

TREŠAIS:

Vēders abiem apstipots kā muca, lai vairāk varētu saēsties par velti. (Rainis.)

Divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma replikas bieži sastāv no vairākiem komunikātiem, no garākiem stāstījuma fragmentiem, kam pašiem ir savas tematiski tematiskās struktūras. Taču arī šādām replikām parasti ir tematiski tematiskie centri:

AKMENTIŅŠ: *Pateicos! (Nosēstas.) Es nāku pie jums, baronkungs, kā Alaines dziedāšanas biedrības priekšnieks. Mūsu dziedāšanas biedrība nodomājuse sarīkot zaļumsvētkus un griežas pie sava goda biedra ar padevīgu lūgumu priekš šiem svētkiem izbrivēt pils parku lejā pie «Maskavas».*

BARONS: *Labprāt. Tikai jums jāapsola par to gādāt, lai koki netiktu apskādēti. Pērn tas bij noticis.*

AKMENTIŅŠ: *Diemžēl. Šogad par kārtību gādās sevišķi parka sargi.*

BARONS: *Nu tad man tur nekas nav preti.*

AKMENTIŅŠ: *Lielu paldies, baronkungs. Izrikojuma dienu jums vēlāk paziņošu. (R. Blaumanis.)*

es $T_1 \rightarrow R_1$ lūdzu pils parku

parku $T_2 \rightarrow R_2$ labprāt

koki $T_3 \rightarrow R_3$ apskādēti

par kokiem $T_3 \rightarrow R_4$ gādās parka sargi

parku $T_2 \rightarrow R_2$ labprāt

izrikojuma dienu $T_4 \rightarrow R_5$ paziņošu

SAULCERĪTE (klusī un lēni):

Saulvedi, vai esi nācis?

ANTIŅŠ:

Atnācu ar jaunu sauli.

SAULCERĪTĒ:

Saulvedi, vai ilgi guļu?

ANTIŅŠ:

Septiņgadi ledus zārkā.

SAULCERĪTE:

Saulvedi, cel mani augšā!

ANTIŅŠ:

Atspiedies uz manām rokām!

(Izceļ Saulcerīti no zārka.)

SAULCERĪTE:

Saulvedi, kā kaist tev rokas!

ANTIŅŠ:

Pilnas saules karstās asins.

SAULCERĪTE:

Saulvedi, vēl miegs man acīs.

ANTIŅŠ:

Izgulēties tēva mājās.

SAULCERĪTE:

Saulvedi, kad atkal nāksi?

ANTIŅŠ:

Nāksšu tavā kāzu dienā.

(Rainis.)

(1) es (=Saulvedis) $T_1 \rightarrow R_1$ atnācu ar jaunu sauli

(2) O=tu (=Saulcerīte) guli $T_2 \rightarrow R_2$ septiņgadi ledus zārkā

(3) tu $T_1 \rightarrow R_3$ cel mani augšā

(4) tu $T_2 \rightarrow R_4$ atspiedies uz manām rokām

(5) rokas $T_3 \rightarrow R_5$ tev kaist

(6) rokas $T_3 \rightarrow R_6$ pilnas saules karstās asins

(7) man $T_2 \rightarrow R_7$ vēl miegs acīs

(8) O = miegu $T_4 \rightarrow R_8$ izgulēsi tēva mājās

(9) es nāksšu $T_1 \rightarrow R_9$ tavā kāzu dienā

3.5.2.4. JAUTĀJUMA-ATBILDES UN PERSONU PAMĪŠUS STĀSTĪJUMA APVIENOJUMA DIALOGS

Jautājuma-atbildes un pamīšus stāstījuma dialogs ir visbiežāk sastopamais dialoga paveids. Tajā dažādā izkārtojumā mijas jautājuma-atbildes dialogs ar pamīšus stāstījuma dialogu, un šiem fragmentiem piemīt tiem raksturīgā saturiskā, komunikatīvā un strukturālā nedalāmība.

Sāda dialoga paveida virsfrāzes vienības struktūra tāpat kā monologam un iepriekš aplūkotajiem dialoga veidiem balstās uz diviem pamatmodeļiem: replikas var būt ķēdveidīgi saistītas vai paralēlā izkārtojumā, vai, kā tas parasti ir, atsevišķos dialoga posmos tiek izmantots gan viens, gan otrs komunikātu saistīšanas modeļis.

Sajā Raiņa teksta fragmentā (sk. 219. lpp.) ir gan jautājuma-atbildes dialoga posmi (1), (2), (9), gan pamīšus stāstījums (3), (4), (5), (6), (7), (8). Un ir izmantoti abi galvenie komunikātu saistīšanas modeļi: ķēdveidīgais saistījums (4) — (5), (7) — (8) un paralēlais saistījums (1) — (2) — (3) — (4) — (7) — (9).

Raiņa teksts informatīvi ir tik piesātināts, ka jautājuma-atbildes dialogā posmā veidojas ne tikai viens tēmas-rēmas centrs, bet vairākpakāpju tematiski rematiskās attieksmes.

es (Saul- $T_1 \rightarrow R_1$ esmu
vedis) nācis

atnācu $T_2 (=R_1) \rightarrow R_2$ ar jaunu
sauli

tu (=Saul- $T_3 \rightarrow R_3$ septiņ-
cerīte) gadi
guli

septiņgadi $T_4 (-R_3) \rightarrow R_4$ ledus zārkā

Jautājuma-atbildes
dialoga posms.

- 1) Stimuls: Saul-
vedi, vai esi nā-
cis?
- 2) Reakcija: At-
nācu ar jaunu
sauli.

Jautājuma-atbildes
dialoga posms.

- 1) Stimuls: Saul-
vedi, vai ilgi
guļu?
- 2) Reakcija: Sep-
tiņgadi ledus
zārkā.

3.5.2.5. DIALOGA UN MONOLOGA APVIENOJUMS

Šis teksta uzbūves tips ir sarunvalodas pamatā, to izmanto daiļliteratūras visos paveidos, īpaši dramaturģijā, prozā, retāk

dzejā, publicistikas atsevišķos žanros — intervijā, reportāžā, aprakstā un atsevišķos lietišķajos rakstos.

Runājot par dialoga un monologa attieksmēm, izvirzās maz pētīts jautājums par to robežām.

Tipiski dialoga paveidi ir jautājuma-atbildes dialogs un tie pamīšus stāstījuma dialogi, kuros katra runātāja teiktajā ir viena tēma un viena rēma, ko parasti izsaka ar vienu teikumu vai kādu citu komunikātu. Bet ir vairāki tekstveides tipi, kuros dialoga un monologa parādības vairāk vai mazāk pilnīgi savijas vai pat saplūst. Minēsim dažus šādus tekstveides tipus.

Tā, piemēram, ja dialoga posms veidojas no vairākiem komunikātiem, tad starp tiem jau sāk darboties tipiskās monologa komponentu attieksmes. Un, jo plašāks, apjomīgāks ir dialoga posms, jo pilnīgāk parādās monoloģiskā teksta iezīmes. Jāpiezīmē, ka monoloģiskumu nosaka ne tikai teksta posma apjoms, bet arī tā saturiskais, komunikatīvais un strukturālais veidojums:

(1) *Kaspars, kas bij pēc sava ieraduma, tālumā skatīdamies, labi ilgi izdomājies, tad teica itin mierīgi un gandrīz vienaldzīgi: «Kad Oļiņu iedomas ir tavam prātam tik ļoti preti, tad būtu ne-jēdzība no tevis, ja tu nodotos par tādas aklas pašmilības upuri. Oļiņi, cik saprotams, nemeklē vis tavas labklājības, bet sava labuma vien un grib tevi, ar vārdu sakot, pārdot Prātniekam par labām robežām. Bet, zināms gan, ka, ja tu viņu prātu nepildi, tad tev tur vairs palikšana nav un jāmeklē piemešanās citur, līdz — ja tu arī joprojām to vēlies — varam savienoties.»*

(2) *«Grūt ir gan man tādu sava prāta saņemšanu iedomāt, bet grūtāk arī viņu prātu pildīt un pie Prātnieka iet; tomēr nevaru izšķirt, ko lai daru!» Liēna, vaiņagus uz rokas turēdama, lēni un domīgi runāja, izskatīdamās līdzīga tām noplūktām un vīstošām puķītēm, kuras bij savijusi vaiņagos. «Ja es arī tā izdarītu, Prātniekam atsacītu un pie tevis izietu, tad mums visur un vienādi jābaidās no viņu riebšanas, jo miera viņš tad mums neliktu līdz kapam, kā es viņu pazīstu un kā viņš pats ir jau uz dažiem izsacījies. Tā apzināšanās, ka tev arī manis dēļ jācieš varbūt visu mūžu, darītu mani divkārt nelaimīgu. Bet, ja es spētu pie Prātnieka iziet, tad būtu jēl miers, ja ne iekšīgi, tad tomēr ārīgi; jo es esmu šai lietā nesusi tik daudz krusta, ka pēc laimes vairs neilgojos, bet vienīgi ja pēc miera.»*

(3) *«Par riebšanām un vajāšanām mums daudz jābistas nebūtu,» Kaspars sacīja, «jo mēs tad varētu pavisam no šā vīdus aiziet vai uz manu dzimteni vai citur; vaļā stāv visa plašā dieva pasaule.»*

(4) *«Se gan tev laikam uz priekšu lāga dzīve nebūs šā vai tā; par to laikam daži stipri gādā, lai tev iemēro vai pavisam tā, ka nevar nemaz dzīvot, vai arī lai atdod tavu māju Oļiņiem,» Liēna sacīja vēl bēdīgāk nekā papriekšu. «Pats Oļiņš gan gluži tik ļauns nav, bet pati gribētu, lai jūs izdzen vai šodien. Tāpēc tad arī Prātnieku un mērnīkus būtu nēsājusi vai klēpi.»*

(5) *Kaspars par šo ziņu nebūt neiztrūkās, bet, brītiņu pado-
mājis, runāja mierīgi tālāk, it kā nekas virs zemes nespētu viņu
pakustināt: «Jā, ka viņi mani grib izskaust, to noprotu un, ka tas
viņiem izdosies, par to nešaubos, vienkārt, tādēļ, ka es šē kā ienā-
cējs stāvu viens pats bez nekāda pretošanās spēka; otrkārt, tā-
dēļ, ka esmu gandrīz visiem aizriebis, nemeklēdams pie neviena
draudzības, bet sacidams allaž un ikkatram, ko domāju, jo tas ir
manā dabā; tad, treškārt, arī tādēļ, ka es nevienai uzmākšanai
nepretošos nedz ar viltu, nedz ar taisnības ieročiem.»*

(6) *Liena kādu acumirkli domāja. «Man arī gan tas labāk pa-
tiktu, ka, ja mēs kādreiz savienotos, tad pavisam no šā vidus iz-
ietu, jo miera šē, kā jau teicu, nebūtu tad no nevienas puses.»*
(Brāļi Kaudzītes.)

Sajā dialoga fragmentā, kas «ierāmēts» monologā, katrs dia-
loga posms līdzinās monologa virsfrāzes vienībām, kas sastāv no
vairākām tematiski rematiskām vienībām. Katram dialoga pos-
mam ir savs mikrotemats un virsfrāzes vienībai vairāk vai mazāk
raksturīgā struktūra.

Pirmā (1) posma mikrotēmā ir izteiktas Kaspara domas par
Oļiņu attieksmi pret Lienu un tās jūtām pret viņu pašu, otrajā
posmā (2) Liena analizē savu situāciju: kā būtu, ja ietu pie Prāt-
nieka, un kā, ja — pie Kaspara. Trešajā (3) posmā Kaspars dod
paskaidrojumu, kas būtu jādara, lai izvairītos no riebšanas un va-
jāšanām. Ceturtajā posmā (4) Liena stāsta, kāpēc te Kasparam
nebūs dzīves un kāda šajā sakarā ir Oļiņu un Prātnieka loma.
Piektajā posmā (5) Kaspars izsaka atziņas, kāpēc viņu grib iz-
skaust. Sestajā posmā (6) Liena vēlreiz atkārtō domu, ka viņiem
no šā vidus pavisam jāaiziet.

Kā redzams, atsevišķie dialoga posmi ir līdzīgi monologa sa-
liktam sintaktiskam veselumam, bet tos neveido viens autors, bet
divi pamīšus. Tāpēc arī katra autora teksta posmam var būt sa-
vas valodas īpatnības. Šāda pazīme raksturīga dialogam.

Ir arī citi monologa un dialoga apvienojuma tipi. Kā īpatnējs
teksta paveids ir atzīts iekšējais monologs, kas būtībā ir viens no
iekšējās runas attēlojuma veidiem.

Iekšējais monologs var būt gan monologs, gan dialoga tekst-
veides komponents. Tam piemīt monologa īpatnības, bet dialogā
tas funkcionē kā īpatnējs tekstveides paņēmiens, kas parasti dod
konsituācijas subjektīvu vērtējumu.

RUBENS (uz Jāzepu): Ņem manu zizli!

AZERS: Ņem manu maizi! Nu mēs dodam tev!

*JĀZEPS (paņem maizi un zizli): Lai svētība ar jums un visu
zemi!*

BRĀĻI: Lai tevi vada Izraēļa dievs!

ASNATE: Uz vakariem, uz vakariem tu ej,

Un Nila viņi līdzī vaimanā.

ĒGIPTIEŠI: Brauc mierā! piebrauc miera vakarostā!

POTIFERS: *Vai! zeme pati apēd sējēju!*

Bet ej!

Tu izplet šaurās ļaužu robežas;

Tu sit bez vāles, tu bez loka šauj,

Tu vairo to, kas dzimis līdz ar tevi,

Tu — tas, kas atjauno mums mūžību!

JĀZEPS (runā ekstāzē, paceldams rokas):

Es redzu atkal savu dzimteni:

Tur stāvā klints — tur Dina, tur es kāpšu —

Es mirdams nemiršu — nāks saules sūtņi —

Tie man zem kājām spārnu segas klās,

Tie spožā saules zemē mani nesīs,

Es iešu jaunā ciņā cinīties:

Es savu spozmu — vienošu ar sauli,

Es nākšu saskaņā ar visumu,

Ne nievāt pasauli, tik viņu saprast,

Ar ģintim būšu viens un gūšu mieru,

Tur nebūs sienas vairs starp — es un cits,

Starp — taisnis, netaisnis, starp — būt un nebūt.

— Un tad es atnākšu jums atdot sauli.

(Rainis.)

Šim Jāzēpa iekšējam monologam ir tipiskākās monologa īpašības, tas veido atsevišķu saliktu sintaktisku veselumu un vienlaicīgi ir atsevišķs posms dialogiskā tekstā.

Uz iekšējās runas pamata dialogu var veidot arī viena persona, ko varētu nosaukt par iekšējo dialogu. Piemēram, A. Krūklis humoristiskā stāstā «Par katru cenu» rāda izjokota un aprāpta vīra pārdomas, kā pielabināties sievai.

«Saproti, Ella, man...»

«Ej tu!» Viņa nometa klausuli.

Apjuku un nezināju, ko darīt.

Zvanīt otrreiz?

«Nē,» klāt atkal velniņš. «Nopērc rozes un aizej.»

«Rozes?... Pārāk dārgas,» es iebildu.

«Vai lētākas puķes nevar?»

«Lētākas nevar.»

«Cik nopirkti?» — Skatījos velniņam tieši acīs.

«Trīspadsmīt.»

«Kāpēc trīspadsmīt?»

«Velna ducis. Tātad laimīgs skaitlis.»

«Ar vienu nepietiks?»

«Šoreiz ar vienu nepietiks.»

«Bet izgāzt tādu naudul! Par ko? Traks esi, vai?»

«Atmaksāsies.»

«Labi. Nopirkšu trīs. Arī laimīgs skaitlis.»

«Neiedarbosies.»

«Nu tad septiņas.»

«Pazaudēsi piecdesmit tūkstošus.»

«Ko? Pazaudēšu piecdesmit tūkstošus? Nē, to gan ne! Tie man jāiegūst. Par katru cenu! Tu saproti — par katru cenu!»

Aizskrēju tūliņ uz Āgenskalna tirdziņu, nopirku trīspadsmit 'Pērus Gintus', ielēcu taksīti un laidu pie Ellas.

Sāda tipa dialogs pēc teksta tematiski rematiskās izvērsuma un saturiskās, komunikatīvās un strukturālās nedalāmības ir līdzīgs jautājuma-atbildes, pamīšus stāstījuma vai viena un otra dialoga apvienojuma tipiem, tikai ar savu specifisko stilistisko uzdevumu — dialoga veidā atklāt vienas personas emocionāli ekspresīvo attieksmi pret objektīvo īstenību.

Tātd monoloģisks un dialogisks teksts veic vienas un tās pašas valodas pamatfunkcijas — sazināšanās, domāšanas, domu izteikšanas, domu uzkrāšanas funkcijas, noteiktā situācijā arī emocionāli estētisko (garīga pārdzīvojuma) funkciju.

Atšķirīgas ir šo divu teksta tipu funkciju sfēras: monologs ir rakstu valodas tipiska izpausme, dialogs — sarunvalodas izteiksme. Turklāt jāapzinās, ka latviešu runas valoda nav pētīta un aprakstīta.

Monologā un dialogā ir atšķirības tēmas un rēmas realizācijā. Piemēram, jautājuma-atbildes dialogā parasti tikai abas replikas kopā veido tematiski rematisko kodolu, bet maz īpatnību, kā jau iepriekš atzīmēts, ir teksta tematiski rematiskajā lineārajā izvērsumā.

Turpretī divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialogā teksta tematiski rematiskais izvērsums ir līdzīgs monologam.

Monologam un dialogam ir savas īpatnības strukturālajā, saturiskajā un komunikatīvajā nedalāmībā, kā arī subjektīvā modalitātē.

Dialogs ir tipisks runas valodas elements, bet sarunvaloda var būt izmantota arī monologā.

4. IZTEIKUMA MODALITĀTE

4.1. JĒDZIENS UN KLASIFIKĀCIJA

Izteikuma modalitāte ir sintaktiski semantiska kategorija, kas atspoguļo teksta autora (runātāja vai rakstītāja) attieksmi pret sava izteikuma saturu un pret šī izteikuma saikni ar īstenību. Šī kategorija ietver, piemēram, tādas nozīmes, kā apgalvojumu, noliegumu, nepieciešamību, varbūtīgumu, jautājumu.

Modalitāti izsaka 1) ar gramatiskiem līdzekļiem — darbības vārda izteiksmēm, vārdu kārtu u. c., 2) ar leksiskiem līdzekļiem — partikulām, modālajiem vārdiem u. c., 3) ar intonāciju.

Modalitāte kopā ar predikativitāti ir viena no galvenajām vienkārša teikuma vai salikta teikuma komponenta pazīmēm: bez modalitātes un predikativitātes nevar būt teikuma (komponenta).

Pēc tā, vai modalitāte attiecas uz teksta autora komunikatīvo (sazināšanās) darbību vai arī uz izteikuma satura un īstenības attieksmēm, šķir divus modalitātes veidus:

1) komunikatīvo modalitāti, kas atspoguļo izteikuma mērķtiecīgo ievirzi sazināšanas norisē, citādi sakot — komunikatīvo uzdevumu,

2) loģisko modalitāti, kas atspoguļo izteikuma satura patiesuma pakāpi.

Tradicionālajā sintaksē atbilstoši šiem modalitātes veidiem mēdz šķirt attiecīgos teikuma tipus (piemēram, stāstījuma, jautājuma, vēlējuma u. tml. teikumus). Jāievēro, ka šāda pieeja ir nosacīta, jo saliktā teikumā komponentiem var būt vai nu viena un tā pati modalitāte, vai arī dažāda modalitāte.

4.2. KOMUNIKATĪVĀ MODALITĀTE

Komunikatīvā modalitāte atspoguļo mērķi, ar kādu teksta autors veido izteikumu vai — citiem vārdiem — uzdevumu, ko autors tiecas veikt ar savu izteikumu.

Komunikācija (sazināšanās jeb saziņa) ir informācijas apmaiņa starp kādām organizētām sistēmām. Šīs organizētās sistēmas

var būt dažādas: cilvēks — cilvēks, cilvēks — mašīna, cilvēks — dzīvnieks, dzīvnieks — dzīvnieks, augs — dzīvnieks, mašīna — mašīna u. tml. Valodniecība aplūko galvenokārt komunikāciju starp cilvēkiem.

Ir iespējamās divas komunikatīvās darbības:

1) informācijas nodošana — *Šodien ir jauks laiks;*

2) informācijas pieprasīšana — *Vai šodien būs jauks laiks?*

So abu komunikatīvo darbību sakarā reizumis izvirza komunikatīvās modalitātes paveidu relatīvo modalitāti (precīzāks termins būtu «informatīvā modalitāte»). So modalitātes paveidu galvenokārt izmanto intonācijas pētījumos, kā arī — ārpus valodniecības — psiholoģijā, psiholingvistikā, publiskās runas teorijā, semiotikā un citās zinātnes nozarēs.

Sintaksē, kuras uzdevums ir parādīt ne tikai teikuma saturu, bet arī teikuma izveides formālos paņēmienus, relatīvā modalitāte ir pārāk abstrakts jēdziens, kas neļauj pietiekami detāli atspoguļot valodā tradicionālās gramatiski leksiskās struktūras, kuras izveidojušās modalitātes izpausmei. Relatīvās modalitātes sakarā parādās tikai stāstījums kā informācijas nodošana un jautājums kā informācijas pieprasīšana.

Tāpēc lietderīgi ir izmantot jēdzienu sintaktiskā modalitāte. Tā ir gramatiska kategorija, kas atspoguļo modalitātes izpausmi ar noteiktiem, valodā tradicionāliem gramatiskiem, leksiskiem un intonatīviem līdzekļiem. No šīs kategorijas viedokļa latviešu valodā šķiramas piecas modālās nozīmes: stāstījums, jautājums, rosinājums jeb pamudinājums, vēlējums un izsaukums.

Atkarā no tā, kura nozīme ar attiecīgajiem valodas līdzekļiem izpaužas teikumā, latviešu valodā šķirami pieci teikuma (vai salikta teikuma komponenta) modālie tipi:

1) stāstījuma teikums,

2) jautājuma teikums,

3) rosinājuma jeb pamudinājuma teikums,

4) vēlējuma teikums,

5) izsaukuma teikums.

Kā jau norādīts, šis tradicionālais modālo tipu saraksts īsti attiecas tikai uz vienkāršo teikumu, jo saliktā teikumā katram komponentam iespējamās citādas modālās nozīmes. Lai saglabātu uzskatāmu saistījumu ar pašreizējo skolu gramatiku teoriju, dalījuma termini šajā grāmatā tiks paturēti.

Īsti precīzs nav skolu gramatikās lietotais formulējums «teikumu iedalījums pēc runātāja attieksmes pret īstenību», kaut arī tas savas vienkāršības dēļ ir ērts. Patiesībā šis iedalījums atspoguļo runātāja — un ne tikai runātāja, bet arī rakstītāja teksta autora — sazināšanās mērķi (sazināšanās uzdevumu). Tāpēc lietderīgāks būtu formulējums «teikumu iedalījums pēc to mērķa (uzdevuma)» vai «teikumu iedalījums pēc runātāja vai rakstītāja (komunikatīvā) nodoma».

No klasifikācijas likumu viedokļa minētie pieci teikuma modālie tipi pēc nozīmes un funkcijām nav nostatāmi līdzās, kā pieņemts tradicionālajā gramatikā. Starp tiem saskatāmas savstarpējas pakļautības attiecības, ko labāk atspoguļo, piemēram, šāds tipu grupējums. Klasifikācijas pamatviedoklis izriet no relatīvās modalitātes, pēc kuras var nošķirt jautājuma teikumus un nejautājuma (jeb vēstījuma) teikumus. Nejautājuma teikumus atkarā no gribas izpausmes tiešuma pakāpes var iedalīt stāstījuma un rosinājuma teikumos. Savukārt rosinājuma teikumiem šķirami divi paveidi: pavēles teikumi un vēlējuma teikumi. Tad izveidojas šāds pakāpenisks iedalījums:

- 1) jautājuma t.
- 2) nejautājuma t.;
 - a) stāstījuma t.,
 - b) rosinājuma t.:
 - pavēles t.,
 - vēlējuma t.

Izsaukuma teikumu izvirzījums izriet no cita kritērija — no teikumā izpaustās emocionalitātes pakāpes, t. i., veidojas pretstāstījums: izsaukuma teikumi — neizsaukuma (neemocionāli) teikumi. Ja ņem vērā vienīgi emocionalitāti, tad jebkurš no jautājuma vai nejautājuma teikumiem var būt izsaukuma vai neizsaukuma teikums. Tomēr parasti sintaksē izsaukuma teikumus konstatē pēc specifiskām leksiski morfoloģiskām pazīmēm, mazāk pēc patiesās emocionalitātes, kas tajos izpaužas. Tā, piemēram, atkarā no situācijas teikums *Skaists laiks* var būt ļoti emocionāls, bet *Ak, cik skaists laiks* — neemocionāls. Taču no formas viedokļa otrais teikums neapšaubāmi tiek uzskatīts par izsaukuma teikumu — vārdu *ak, cik* dēļ. Pirmais teikums formāli ir stāstījuma teikums, un šādu teikumu ierindojums izsaukuma teikumos, protams, ir vairāk vai mazāk problemātisks.

Apskata vienkāršības labad šajā grāmatā teikuma modālie tipi aplūkoti pēc tradicionālā saraksta.

4.2.1. STĀSTĪJUMA TEIKUMS

Stāstījuma teikums pēc formālās izveides ir nemarkēts attiecībā pret pārējiem četriem teikuma modālajiem tiptiem: tajā nav jautājuma, rosinājuma, vēlējuma vai izsaukuma izteikšanai raksturīgo gramatiski leksisko līdzekļu:

Ja mēs droši rīkosimies, mēs būsīm ieguvēji. Mēs piesiesim zilonim snuķi pie astes. Tikai nevajag baidīties. Kalendārā mēs varam izsvītrot visus vārdus un ierakstīt jaunus. Un vilkus mēs padarisim par mājdzīvniekiem, ežus, zaķus, stirnubukus. Mēs nāksim no meža ar saviem brāļiem meža kuīļiem, un dzeņi būs mūsu burtliči. Mēs audzēsīm sūnas savos matos — pelēkās, zaļās — un brūno briežu ķērpī. (I. Ziedonis.)

Par stāstījuma teikuma formālo pazīmi reizumis var noderēt intonācija: melodijā ir samērā nelieli intervāli, tā veidojas balss diapozona vidējā joslā, temps nemēdz būt ātrs, intensitāte mērena:

Sodien darbs jāsāk 'agrāk.
dien darbs jāsāk 'ag-
Šo- rāk.

Tomēr intonācijas raksturojumi var mainīties atkarā no runātāja emociānālā stāvokļa vai gribas intensitātes. Stāstījuma teikumos dažkārt izpaužas spilgtas emocijas, spēcīga griba, bet šī izpausme nav saistīta ar specifisku gramatiski leksisku līdzekļu lietojumu.

No morfoloģiskiem līdzekļiem stāstījumā nelieto darbības vārda pavēles izteiksmi.

Ir iespējama darbības vārda veltējuma izteiksme, ja teikumā pausta iespējamība (atšķirībā no veltējuma teikumiem izteicējs atrodas aiz teikuma priekšmeta vai papildinātāja datīvā, kas izsaka piederību):

Ja visi strādnieki saprastu, kas vajadzīgs, un visi reizē pieprasītu taisnību, tad viņi arī dabūtu to. (V. Lācis.)

Man tagad būtu vaļas cirst žagarus, ja būtu brīv. (R. Blaumanis.)

Uzbūve stāstījuma teikumiem iespējama visos variantos: tie var būt vienkārši vai salikti, divkopu vai vienkopas:

Reiz dzīvoja maza, apaļīga meitiņa, ganīja savu kaziņu un pārdeva pienu. (A. Sakse.)

Var labi saprast autora neomulīgo sajūtu izrādes laikā, kurā neuzkvēlo aktieru un skatītāju saprašanās dzirksts; bet var saprast arī skatītājus. (V. Hausmanis.)

Vakars. Salst.

Stāstījuma teikuma saturā var izpausties vairāki informācijas paveidi:

1) vispārīgas atziņas, definīcijas, kārtulas:

Neprofesionāls tēlotājs, stāstot par tēla dzīvi, reizē stāsta par savējo. Viens vairāk, otrs mazāk, bet stāsta. Tāpēc tādi iestudējumi nekad nav neinteresanti. (G. Priede.)

Atbilstoši šai [H. Seljes] teorijai stress ir bioloģisku (bioķīmisku, fizioloģisku, morfoloģisku) reakciju kopums, ar ko organisms atbild uz stimuliem vai kairinātājiem, kuri apdraud audu dzīvības norišu pamatnosacījumus. (A. Krauklis.)

Lai pasargātu augsnes virskārtu no izžūšanas un neietu bojā tur esošās gurķu saknes, virs augsnes ieteicams uzbērt apmēram 2 cm biezu zāģu skaidu kārtu. Šādā gadījumā skaidām, aptuveni tāpat kā sfagnu kūdrai, jāpievieno mēslošanas līdzekļi un kaļķošanas materiāls. (Dārzenkopja rokasgrāmata, 1980.);

2) faktu konstatējumi, ziņas par kādiem faktiem, situāciju u. tml.:

Turnīrs pārvērtās starptautiskā sensācijā. Avīzes sniedza uzbudinātus ziņojumus ar trekniem virsrakstiem, radio satraukti klaigāja, televīzija komentēja un intervēja (Z. Skujiņš.);

3) tēlojums:

Patlaban saule pašķira mākoņus un ievilka tālē zeltainas svītras. Kurp tikai pagriezies, visur atvērās plašumi, dziļumi un tumši zilais apvārksnis, sastapdamies ar mākoņiem. (J. Jaunsudrabiņš.)

Rožainā ausma un zilganais riets/Rokas pār ūdeņiem skūpstoties sniedz,/Jāņzāles skurbīnot smaržo un tvan,/Gavilēs meži un/Birtalas skan./Ugunis mirdzošā, brīnīšķā nakts, — /Noreibstu, ziedos un vainagos rakts. (A. Balodis.)

Piezīmējams, ka tādi paši informācijas paveidi var izpausties ne tikai teikumā, bet arī vairāku teikumu sakopojumos — tekstā vai kādā tā fragmentā.

4.2.2. JAUTĀJUMA TEIKUMS

Jautājuma teikumos izsaka pieprasījumu pēc informācijas, izmantojot īpašus valodas līdzekļus:

1) jautājamās vārdus vai vārdu savienojumus — jautājamo partikulu, jautājamās vietniekvārdus, jautājamās apstākļa vārdus;

2) jautājuma intonāciju patstāvīgi vai saistībā ar jautājamiem vārdiem:

Vai šo grāmatu lasa?

Kas šo grāmatu lasa?

Kad šo grāmatu lasa?

So grāmatu lasa?

Jautājuma teikuma klasifikācijā izmanto divus viedokļus.

1. Pēc jautājuma teikuma formālās izveides šķir 1) partikulāros jautājuma teikumus, 2) pronominālos jautājuma teikumus, 3) adverbīālos jautājuma teikumus un 4) intonatīvos jautājuma teikumus.

2. Atkarā no tā, vai teksta autora mērķis ir saņemt atbildi uz jautājumu vai ne, šķir divus jautājuma teikuma veidus: 1) īstos jautājuma teikumus un 2) retoriskos jautājuma teikumus.

4.2.2.1. JAUTĀJUMA TEIKUMA FORMĀLĀ IZVEIDE

Partikulāros jautājuma teikumos ir jautājuma partikula vai:
Vai rit spīdēs saule?

Atbildē uz šiem jautājuma teikumiem tiek gaidīts izteiktās domas apstiprinājums vai noliegums, retāk — precizējums:

«*Vai pensionāra padomu uzklausi?*» — «*Uzklausišu, veco mežsarg, saki!*» (S. Kaldupe.)

BIGULIS: Vai tad par to — rīkot jubileju vai ne, vai tad par to vēl kādam kādas šaubas ir bijušas? — **ŠĀVĀLS:** Nē, nē, vienīgi dažkārt der pakonsultēties! (P. Putniņš.)

JURIS: Vai es drikstu vēl pastrādāt? — **DŽILDA:** Kāpēc gan ne? (G. Priede.)

Pronominālos jautājuma teikumos ir jautājamie vietniekvārdi kas, kurš, kāds:

Kas lasa šo grāmatu?

Kurš lasa šo grāmatu?

Kāda ir grāmata?

Atbildē uz šiem jautājuma teikumiem tiek gaidīta informācija par ko nezināmu, kas apzīmēts ar vietniekvārdu:

TĀLIVALDIS: Komiski, bet visa diena pagāja, burtiski, mēģinot akvareli fiksēt vienu pašu Udmurtijas vijoliti. [...] — **AURĒLIJA:** Kas tā tāda? — **TĀLIVALDIS:** Ir tāda puķīte, izrādās...

(G. Priede.)

LIENITE: Nu, ko mēs spēlēsim? — **BĒRNI:** Vistiņas! (A. Brigadere.)

Kurš te ir saimnieks — tu vai es? (V. Lācis.)

«Kāds gan es izskatos?» es domāju pēc tam. Viss netirs... (J. Akuraters.)

Izvēloties kādu no šiem trim vietniekvārdiem jautājuma teikuma veidošanā, jāievēro daži nosacījumi.

1. Vietniekvārds *kas* attiecināms kā uz dzīvu būtni, priekšmetu, tā arī uz notikumu, parādību:

«Ei, kas tur par ciemiņu?» pa durvīm izliecās sirma vecīša galva.. «Skaties — kaķis!» (K. Skalbe.)

«Kas esi tu, daiļā, un kas ir tavs tēvs?» Apolons jautāja. — «Mans tēvs ir šīs upes dievs, un es esmu viņa meita Dafne,» nimfa lepni atbildēja. (A. Sakse.)

«Ko tad mūsu tēvs tur tik ilgi dara tai jūrā?» (E. Birznieks-Upītis.)

Ar akuzatīva formu *ko* reizumis izsaka prasību, lai sarunbiedrs atkārtotu vai paskaidrotu teikto, vai arī rosinājumu, lai sarunbiedrs uztver teikto, pievienojas tam:

«Vai Zvans būs?» pēc brīža Meļķis ieprasījās. — «Ko?» Rumba sākmā nesaprata. (B. Saulītis.)

«Pilsēta apnikusi, ko?» Artūrs ievaicājās. (A. Dripe.)

2. Vietniekvārdu *kurš* parasti attiecina uz kādas grupas, kopuma sastāvdaļu, elementu:

Kurš ilgāk no viņiem izturēs — viņš, Antons Vējš, vai Roberts Brauns? (Ž. Grīva.)

«No kurām mājām tu esi?» sargs jautāja.. (R. Blaumanis.)

3. Vietniekvārdu *kāds* parasti attiecina uz īpašību, pazīmi, bet to reizumis lieto arī kā sinonīmu vietniekvārdam *kurš*:

Kāds [pazīme] laiks gaidāms?

«Kādā [kurā] daļā esat ieskaitīti?» — «Atpakaļ savā vecajā rotā...» (V. Lācis.)

Adverbiālos jautājuma teikumos ir apstākļa vārdi *kā, cik, kur, kurp, kāpēc* (parasti cēloņa nozīmē), *kādēļ* (parasti nolūka nozīmē), savienojumi ar prievārdiem *no kurienes, uz kurieni, līdz kurienei*. Bez tam šajos teikumos izmanto vietniekvārda *kas* formas *kam, ko, par ko* ar cēloņa vai nolūka nozīmi.

Kā gan tāds vienkāršs bērza zariņš varētu izpildīt manas vēlēšanās? (A. Sakse.)

Cik var būt pulkstenis? (D. Zigmonte.)

MILLIJA: Kur kavējas Arvidiņš? — DIDZIS: M-hmu — Arvidiņš kavējas. (P. Putniņš.)

«Kurp tu mani nes? Ernest!» — «Uz manu mājokli...» (R. Blaumanis.)

«Tēt, kāpēc krustmāte raudāja?» Pēterēns pieglaudās tēvam. (S. Kaldupe.)

Kādēļ tad kaķe būtu mazos nesusi projām? Kādas briesmas tiem varēja draudēt? (E. Birznieks-Upītis.)

Un no kurienes atpeldējis šis divainais kuģis ar skursteņiem uz leju? (Ž. Grīva.)

«Protams,» es viņam pievienojos. Nevarēja būt šaubu, aiziet būtu vislabākais, bet uz kurieni? (B. Saulītis.)

Līdz kurienei brauc šis vilciens?

Kam mums lieki vārdus tērēt? (M. Kalndruva.)

«Ko tu raudi?» tumšais prasīja. — «Es nezīnu ceļu uz Sirm-salas ķēniņa pili.» (K. Skalbe.)

Par ko tu tik skumjš, vectētiņ? (A. Brigadere.)

Intonatīvajos jautājuma teikumos jautājuma nozīmi izsaka vienīgi ar intonāciju, bez leksiskiem rādītājiem.

Jautājuma intonācijai raksturīgs melodijas motīvs, ko veido krītoša un kāpjoša intervāla savienojums loģiski akcentētajā vārdā:

ba?

Grāmata ir

'la-

Iespējams arī tikai kāpjošs intervāls loģiski akcentētajā vārdā:

ba?

Grāmata ir 'la-

Tāda pati intonācija parasti ir arī partikulārajos, pronomināļajos vai adverbiālajos jautājuma teikumos:

sim?

Vai mēs darbu

'sāk-

sim?

Kādu darbu mēs

'sāk-

sim?

Kad mēs darbu

'sāk-

Reizumis šādus jautājuma teikumus iespējams izrunāt ar stās-
tījuma intonāciju. Tad sarunbiedram paziņo jautājuma formulē-
jumu, neizsakot jautājuma nozīmi intonācijā, bet aprobežojoties
tikai ar jautājamo vārdu lietojumu:

Vai mēs darbu 'sāk-
sim?

Kādu darbu mēs 'sāk-
sim?

Kad mēs darbu 'sāk-
sim?

Intonatīvo jautājuma teikumu piemēri:

INĶIS: Un tu tiešām ļausi šitā novārtā likt savu nākamo ve-
dedklu? — ROPLAINS: Manu nākamo vedeklu? Runā skaidrāk!
(R. Blaumanis.)

MADARS: Tu neatvainojies Dailim? — ERLENDS: Es? Dai-
lim? Nemūžam! (G. Priede.)

Nelda jautājoši paskatījās kolēģē. «Jūs domājat — godkāribas
dēļ es rāvos vai pušu pēc šiem apbalvojumiem? Nē, man vienkārši
gribējās darboties.» (S. Kaldupe.)

4.2.2.2. ĪSTIE UN RETORISKIE JAUTĀJUMA TEIKUMI

Īstie jautājuma teikumi ir vienmēr vērsti uz to, lai tiktu
saņemta atbilde, kas noskaidro ko nezināmu, domas pareizumu vai
nepareizumu.

Pēc īsto jautājuma teikuma iekļāvuma tekstā šķirami divi ga-
dījumi.

1. Jautājuma teikums parasti ir dialoga sastāvdaļa: runātājs
vēršas pie klausītāja, lai no tā saņemtu atbildi.

IRMIŅA: Kur tu brauksi? — VOLDIS: Uz Sverdlovsku vai
varbūt — Ļeņingradu. Uz institūtu... (P. Putniņš.)

«Cik ilgi jādido no Rīgas līdz Maskavai?» — «Stunda un div-
desmit.» (Z. Skujiņš.)

«Nezin kas pirmais pamanīja uguni mežā?» — «Klētnieks.
Mūsu skolotājs.» (S. Kaldupe.)

Par sava veida dialoga sastāvdaļu uzskatāmi jautājuma tei-
kumi, kas ir rakstīti, piemēram, vēstulēs, uzdevumos.

Kad mēs varētu aizbraukt pie Jums ciemos?

Kādi ir galvenie tēli Raiņa traģēdijā «Uguns un nakts?»

2. Jautājuma teikums var būt iekļauts arī monologā. Pēc
jautājuma teikuma attieksmēm ar sekojošo teksta daļu šķirami
divi gadījumi.

1) Teksta autors izvirza jautājumu pats sev, lai ko noskaid-
rotu, precizētu turpmākajā domu gaitā. Atbilde tekstā var būt un
var arī neparādīties:

«Vai nav savādi?» es pats sev teicu. «Kur tavas acis bij

ziemā un pavasari? *Kāpēc* tev Aija toreiz likās pārāka par visām meitenēm? Un *kāpēc* tu tagad viņas nemaz nenožēlo, ka viņa aiziet pie kaut kāda būdnieka? Vai viņa citāda kļuvusi, vai tu esi pārvērties?» (J. Jaunsudrabiņš.)

LIGITA: *Nokārtoju* [augstskolā] pirmo sesiju, bet tad man ienāca prātā, ka ir taču vienalga, par ko es kļūstu — vai par pārdevēju vai slaucēju, vai zinātnieci. Visas tās taču ir vienlīdzīgas, godājamās profesijas! *Kāpēc* tieši es? *Kāpēc* tieši man jāšēž pie mikroskopa vai jāšķirsta zinātniski žurnāli, ko doktoriem un akadēmiķiem pašiem nav laika lasīt? *Kāpēc* kāds cits to manā vietā nevar izdarīt vēl labāk? Es taču pati nemaz nezinu, ko spēju, ko nespēju. (H. Gulbis.)

Bet Hamida zirgs jau sprauslāja viņai [Forsteriānai] aiz muguras. Vai atkal nonākt pretīgā bagātnieka gūstā un neredzēt sauli un kalnus? «Nē, labāk mirt brīvībā nekā nonikt verdzībā!» izlēma Forsteriāna un metās Hamida zirgam zem kājām. (A. Sakse.)

2) Jautājuma teikums pievērs lasītāja vai klausītāja uzmanību turpmākajam teksta saturam — izsaka kādu problēmu, arī tematu, par ko būs runa turpmāk:

Uz kādām tradīcijām balstās latviešu jaunākā glezniecība? Varētu atbildēt vienā vārdā: tās ir reālisma tradīcijas, jo reālisms mūsu mākslā vienmēr bijis vadošā un valdošā metode cauri tam gadsimtam, kopš pastāv latviešu profesionālā glezniecība. (A. Nodieva.)

Dramaturgs jauneklīm [lugā] liek sastapties ar vēl izteiktāku viņa paša — Egonu — filozofijas pārstāvi Melītu. Kādu brīdi Melīta sakās Egonu mīlam, bet tad sāk reāli apsvērt situāciju: Egons nemācās, tātad nākotnē nekādas spožas perspektīvas viņu negaida... Bet mīlestība? Melītai tāda neeksistē. Jāmīl tas, ko ir izdevis milēt! (V. Hausmanis.)

Retoriskajos jautājuma teikumos izsaka kādu spriedumu, domu, atziņu u. tml., negaidot atbildi. Jautājuma teikuma forma piešķir izteikumam lielāku kategoriskumu, nereti pastiprina tā emocionālītāti;

Vai gan jūrā var braukt tāds cilvēks, kas jūru nemīl? (V. Lācis.)

Paiet arī brīdis, kad izrādes režisors.. sasveicinoties saka savu uzvārdu un man jāsaka savējais... Kurš tad kādreiz saklausījis un sapratis, ko viņam saka sasveicinoties? (G. Priede.)

«Līst,» Pšepšickis sirdīgi uzsita pa ceļgalu ar savu bērnišķīgi sīko dūrīti. — «Līst gan,» mierīgi smaidīdams apstiprināja Bajārs. — «Draņķa būšana!» — «Jā, diezgan nepatīkami.» — «Kas mani trieca iebāzt mēteļi koferī?» — «Iespējams, ka lietus pāriet.» (Z. Skujiņš.)

Retoriskajam jautājumam var būt izsaukuma vai stāstījuma modalitāte. Par to runā liecina attiecīga intonācija, rakstos — interpunkcija:

Vēl Aivars var atrasties varbūt arī bez Druķa palīdzības. Kas kādreiz dzīvē neatgadās. (V. Lācis.)

«Vai reņģu vads ir kārtībā?» — «Kas šo kārtoja! Tēvam nav laika, bet puisis iet ar tikliem jūrā.» (V. Lācis.)

Ar retorisku jautājumu var izteikt atbildi pretjautājuma veidā. Pretjautājumiem bieži ir raksturīgi stabili vārdu savienojumi kā tad, kur nu, kā nu ne u. tml.:

«Diezin vai Jānis šitādu kad ir vilcis mugurā?» — «Kur nul!» Ezeriete glaimota atmeta ar roku. «Puiša cilvēks, kur nu šis pie tādas tika. Laba bij ir pusvadmalā.» — «Kā tad, kā tad, vai nu mēs kurais nezinām.» (A. Upīts.)

4.2.3. ROSINĀJUMA TEIKUMI

Rosinājuma (jeb pamudinājuma) teikumos tieši izsaka gribu, lai klausītājs vai lasītājs veic (vai pārtrauc veikt) kādu fizisku vai psihisku darbību, sāk (vai pārtrauc) izturēties kādā veidā.

Sādei gribas izteikšanai izmanto galvenokārt darbības vārdus pavēles izteiksmē, arī vajadzības izteiksmē, vēlējuma izteiksmē vai nenoteiksmē, nomenus dažos locījumos, apstākļa vārdus, izsaukmes vārdus:

Ejiet uz priekšu!
Pārdomā labi!
Jāiet uz priekšu!
Tēvs sauc, lai mēs ejot uz priekšu!
Skriet ātrāk!
Uguni!
Ātrāk!
Klau!

Rosinājuma teikuma klasifikācijas pamatā ir divi viedokļi.

1. Pēc rosinājuma teikuma formālās izveides šķir 1) verbālos rosinājuma teikumus, 2) neverbālos rosinājuma teikumus. Abu šo grupu teikumiem parasti ir raksturīga pavēles vai lūguma intonācija.

2. Atkarā no tā, vai rosinājumu teikumos pārsvarā ir tieša gribas izpausme vai vēstījums, šķir 1) īstos rosinājuma teikumus un 2) retoriskos rosinājuma teikumus.

4.2.3.1. ROSINĀJUMA TEIKUMA FORMĀLA IZVEIDE

Intonācija tikai daļēji noder rosinājuma teikuma formālajā izveidē. Galvenās pazīmes, kas atšķir rosinājuma teikumu no citiem modālo teikumu tipiēm, izriet no vārda morfoloģisko formu lietojuma. Tomēr, pirms šo formu apskata, ir lietderīgi noskaidrot

intonācijas īpatnības, kas samērā bieži konstatējamās rosinājuma teikumos.

Par rosinājuma teikumu liecina divi krasi atšķirīgi intonatīvi veidojumi, ko saucim par pavēles intonāciju un lūguma intonāciju.

Pavēles intonācija visspilgtāk parādās izteikumos, kuros griba tiek pausta klaji un kategoriski, nereti varmācīgi. Melodijai raksturīgi plašu, strauji kāpjošu un kritošu intervālu savienojumi, kuru augstākie toņi veido it kā pīķus; temps ir samērā ātrs, intensitātes pakāpe augsta (palielinās runas skaļums):

pro-
Ej *jām!*

Ja gribas izpausme ir mazāk klaja un mazāk kategoriska, melodijas intervāli kļūst mazāki, melodija izlīdzinās, intensitāte samazinās, temps palēninās. Tā kā gribas izpausmei var būt daudz gradāciju no «varmācības» līdz mierīgam vēstījumam par to, kas jādara klausītājam, tad arī intonācija ir dažāda — no tipiskas pavēles līdz stāstījumam. Novilkt noteiktas robežas starp šādām intonācijām nav iespējams, nosacīti var runāt vienīgi par gribas izpausmes pakāpju atspoguļojumu intonācijā.

Lūguma intonācijā liela nozīme ir melodijai: tā ir «viļņveidīga», ar nelieliem, lēni realizētiem intervāliem, kas kopumā rada «žēlu» skanējumu. Griba, kas izpaužas šādā intonācijā, nereti ir spēcīga, vērsta uz to, lai kas noteikti notiktu saskaņā ar runātāja vēlēšanos. Bet gribas izpausme tiek maskēta, runātājs it kā pielāgojas sarunbiedram, kļūst laipns, nedrošs, piekāpīgs.

Reti ir sastopami tīri intonatīvi rosinājuma teikumi, piemēram, pavēle vai lūgums klusēt — *Miers! Klusums!*

Pēc intonācijas, konsituācijas, teikumā izmantotās leksikas, vārdu gramatiskajām formām reizumis šķir rosinājuma teikuma nozīmes. Dažādos sintakses un intonāciju pētījumos nozīmju skaits atšķiras (no 2 līdz aptuveni 30). Piemēram, akadēmiskajā gramatikā izdalītas sešas šādas nozīmes: padoms, skubinājums, lūgums, pavēle, brīdinājums, atļauja. Noteiktu formālu pazīmju tomēr minētajām (un arī vēl citām) nozīmēm nav, tās vairāk saistītas ar teksta vai tā fragmenta semantiku nekā ar konkrētu, stabilu sintaktisku formu.

Rakstītā tekstā gribas izpausmes pakāpi zināmā mērā raksturo pieturzīme rosinājuma teikuma beigās — izsaukuma zīme, ja kategoriskums ir lielāks, vai punkts, ja izteikumam ir netieša gribas izpausme un tajā pārsvarā ir konstatējums par to, kas jādara:

«Iznes, nomazgā maniem ratiem riteņus!» Tā nebija tikai pavēle vien, katrs vārds kā spēcīgi sviesta asa grants sauja atsitās pret kroga sienu. (A. Upīts.)

..Kārlis mudina: Dzer tējas, ko māte tev savārijusi.» (J. Kalniņš.)

Verbālajos rosinājuma teikumos modalitāti izsaka darbības vārds, nereti kopā ar partikulām un intonāciju.

Tipiskas darbības vārdu formas, ko izmanto rosinājuma teikumu gramatiskajā centrā, ir pavēles izteiksme un nenoteiksme. Tomēr šāds lietojums iespējams arī citām darbības vārda formām, bieži ar stilistisku nokrāsu un ar rosinājuma kategoriskuma pastiprinājumu vai pavājinājumu.

1. Galvenais rosinājuma izteikšanas līdzeklis ir darbības vārda pavēles izteiksme.

1) Ar vienskaitļa otrās personas formu izsaka rosinājumu vienam klausītājam vai lasītājam:

.. *Resnais Eidis no aizmugures sparīgi pastūma Arni uz Aijas pusi; viņš Aijai laikam pat uzgrūdās. «Nem ciet un ej dancot!» Arnim pagura sirds. «Liecies mierā!» viņš iekliedzās, pats nesaprazdams — vairāk bailēs vai dusmās.. (Z. Skujiņš.)*

KLĀRA: Janka! Tu vēl sēdi? Sāc taču rīkoties! (P. Putniņš.)

Ar šo formu iespējams izteikt rosinājumu arī pašam sev.

«Esi taču vīrs un nesmilksti!» viņš izlamāja pats sevi. (A. Sakse.)

2) Ar daudzskaitļa otrās personas formu izsaka rosinājumu diviem vai vairākiem klausītājiem vai lasītājiem:

ZĒNI: Labvakar! — JŪRIS: Labvakar! Nāciet tālāk un iekārtojieties, lūdzu! (G. Priede.)

Uzvelciet baltu kreklu, kamēr jūs esat jauni. Un rocieta zemi. Rociet zemi, kā neviens pirms jums to nav racis. (I. Ziedonis.)

Daudzskaitļa otrās personas formu lieto, arī paužot rosinājumu pieklājības formā vienam klausītājam vai lasītājam:

Durois parādās Edgars Opmanis. ..ILDZE: Edgars? Nāciet taču iekšā! (P. Putniņš.)

3) Ar trešās personas formu izsaka rosinājumu kādam klausītājam vai lasītājam (vai kādiem klausītājiem vai lasītājiem), pie kā nevērsas tieši, neuzrunā to (vai tos):

«Lai viņš ienāk!» Lidums sacīja. (V. Lācis.)

4) Ar daudzskaitļa pirmās personas formu izsaka rosinājumu grupai, kurā ietilpst arī pats rosinātājs:

Viņu taka patlaban veda cauri priedulājam. ..«Iesim ātrāk! Te pasaule ir kā sakaltusi un mirusi!» Maija nodrebinajās.. (J. Kalniņš.)

Strādāsim kopā, kamēr atausis diena, kad jūsu acis lasīšu laimīgo vēsti: tu esi uzvarējis! (R. Blaumanis.)

Kaut gan rosinājuma teikumos pie darbības vārda pavēles izteiksmē vietniekvārda parasti nav, tomēr dažkārt lieto *tu*, *jūs*, lai izteiktu prestatījumu starp personām, kā arī lai piešķirtu rosinājumam draudzīguma vai kategoriskuma nokrāsu:

Pretstats: «Ko tad es,» Jānis atmeta ar roku. «Tev radnieks aprīņķi. Tu pats labāk zini.» — «Nē, pasaki tu,» Kalinka neatlaidās. (A. Sakse.)

Draudzīgums: *Tikai tad Liena ievēroja, ka mazais Andrs bēdīgs cilā savas sadiegtās bikses. «Tu nebēdā neko!» viņa uz-sīta tam uz pleca. «Svētdien es paņēmu adatu un sašūšu vēl la-bāk...»* (A. Upīts.)

Kategoriskums: *Taisni zobus griezdamā, Osiene ieskrēja savā galā. Anna bakstījās ap plīti — viņa nometa slauceni, pie-klupa, izrāva tai pagali un iesvieda kaktā. «Neiaiztīc tu manu malku! Liec tu manai plītij mieru!.. Neliec tu roku klāt ma-nam bērnam!»* (A. Upīts.)

2. Dažkārt rosinājuma teikumos lieto dažas darbības vārda īs-tenības izteiksmes formas ar pavēles izteiksmes nozīmi:

1) tagadnes daudzskaitļa pirmās personas formu, kuras pavē-les izteiksmes nozīmi reizumis pastiprina partikula *lai* —

Donāts vairāk nerunā.. un apstājas atkal pie mašīnas. «Braucam! Nav ko kavēties...» (I. Indrāne.);

.. viņa sacīja sirsnīgi, kā piedodama: «Ejam, Indriķi!» (J. Kal-niņš.);

Lai vēlām putnam laimīgu lidojumu, nenogurdināmu spārnu mundrumu! (J. Sudrabkalns.);

2) tagadnes trešās personas formu (parasti ar sarunvalodas stilistisko nokrāsu) —

JANKA: Pag šu — tikai neķeras klāt — ka neaprauj na-gus... (P. Putniņš.);

3) darbības vārda *nevarēt* tagadnes otrās vai trešās personas formu (rosinājuma teikumam tad nereti ir jautājuma teikuma forma) —

Tēvs reiz pabāž galvu sienas spraugā un aprāj: «Ko tu blauj kā negudrs! Nevar drusku klusāk!» (A. Upīts.)

Vai nevari mierīgi nostāvēt?;

4) nākotnes otrās personas formu (ja par rosinājuma izpildī-šanu nav šaubu) —

BARONS: Tu viņu [Frišvagaru] turpmāk atkal sveici-nāsi. — EDGARS: To gan vairs nedarišu, baronkungs. — BA-RONS: Tu pretosies manai pavēlei? (R. Blaumanis.)

«Tūlīt jūs sanēsīsiet zirgiem āboliņu!» pavēlēja Vanags, un Kalinka ar Marcinkēviču skriešus devās uz šķūni (A. Sakse.);

5) nākotnes trešās personas formu ar daudzskaitļa pirmās per-sonas formas nozīmi (samērā vulgāra sarunvalodas stilistiskā no-krāsa) —

«Veselu stundu te micāmies, un tomēr nekā. Citādi nebūs, zom-merfeldieši paši te vakarnakt zvejojuši. Ies uz stūra dobi!» .. Četras reizes to padukurē, bet nekas neķeras. «Ies tālāk!» (A. Upīts.);

6) retumis pagātnes formas (izsakot netiešu rosinājumu ar darbības vārdiem *vajadzēt, varēt* vai rosinājumu noģiedamajā runā) —

«Un tu, Jāni, varēji vismaz līnijas vilkt,» Ozols apvaldīti noteica. (A. Sakse.)

Lai tikai kāds no pušiem pamēģināja nodarīt pārestību viņas mazajam brālītim! To viņa aizstāvēja kā tīgeriene savus bērņus («Rīgas Balss».);

7) konstrukciju «(ne)būs + nenoteiksme», kam ir arhaiska nokrāsa —

Visiem pret ziemu lidzi būs iet! (Rainis.)

Lūsti, ja lauž, — tik nebūs tev liekties! (Aspazija.)

3. Nenoteiksme rosinājuma teikumos izsaka lakonisku, kategorisku rosinājumu:

Klusē!

Skriet ātrāk!

«Bez pavēles nešaut!» Kārlis noteica. «Lai mērķis būtu cik izdevīgs un tuvs, palaist visus garām un gaidīt, kad atskanēs zalve gravas vidū!» (V. Lācis.)

4. Vajadzības izteiksmes formas rosinājuma teikumos vienlaikus izsaka teksta autora gribas virzību uz to, lai nosauktā darbība vai nosauktais stāvoklis realizētos, kā arī pauž nepieciešamās darbības vai stāvokļa konstatējumu. Gribas izpaudums šādus teikumus tuvina rosinājuma teikumiem, bet konstatējums — stāstījuma teikumiem:

«Tūliņ jābrauc atpakaļ uz ostu!» kapteinis pavēlēja. (V. Lācis.)

DORONA: Vai brigadieris te nav bijis? Otrās brigādes Ozoliņš? Jānoriko cilvēki! Stacijā pienācis vagonš ar superfosfātu. (P. Putniņš.)

5. Vēlējuma izteiksmes formas rosinājuma teikumos mazina rosinājuma kategoriskumu un tuvina tos vēlējuma teikumiem:

.. Aija sacīja: «Ko tu te blēņojies! Būtu labāk grebis karotes un līnus pārdevis nepaisītus!» (J. Jaunsudrabiņš.)

Šādos teikumos kategoriskumu pastiprina vārdi vai vārdu savienojumi *lai, tā kā* u. c.:

.. *dusmās piesarcis, Vanags uzkliedza viņam: «Pēc divām stundām lai būtu saraksts, vai arī tu aizlidosi uz elli!»* (A. Sakse.)

«Un tā kā no krāsniņas tiktū izgrābtī pelni! Un tā kā koju apakšas tiktū izmēztas!» (V. Lācis.)

Neverbālajos rosinājuma teikumos rosinājuma modalitāti izsaka ar nomeniem, apstākļa vārdiem vai izsaukmes vārdiem. Atkarā no šīm vārdšķirām rosinājuma teikumus iedala

1) nominālajos rosinājuma teikumos,

2) adverbālajos rosinājuma teikumos,

3) interjektīvajos rosinājuma teikumos.

1. Nominālajos rosinājuma teikumos gramatiskajā centrā ir nomens vai nomena nozīmē lietots vārds (dažkārt arī vietniekvārds) akuzatīvā, vokatīvā, retāk ģenitīvā, lokatīvā vai nominatīvā vai arī kādā locījumā savienojumā ar prievārdu. Nominālajos rosinājuma teikumos nosauc priekšmetu vai parādību, uz kuru attiecas kāda darbība vai stāvoklis. Pati darbība vai stāvoklis nav no-

saukta, bet viegli iedomājama pēc konsituācijas un tās nosaukums resp. iespējamais darbības vārds ar savu rekciju nosaka tekstā tādu vai citādu locījuma formu.

1) Visbiežāk rosinājuma teikuma gramatiskajā centrā ir lietvārds vai vietniekvārds akuzatīvā. Tas apzīmē iedomājamās darbības objektu:

«*Streptocidu, ihtiolu, mieru! Ja nekļūst labāk, nogādāt slimnīcā!*» (Z. Grīva.)

Reizumis lietvārds akuzatīvā nosauc stāvokli, kas ir jāievēro. Populāri ir tādi izteikumi ar darbības vārda nozīmi kā *Klusumu!* ['klusēt', 'netrokšņot'], *Uzmanību!* ['uzmanīties', 'pievērst kam uzmanību'], *Mieru!* ['būt mierīgam', 'nomierināties'] u. tml.

2) Ģenitīva forma rosinājuma teikuma gramatiskajā centrā parasti ir iedomājamā darbības vārda (piemēram, *vajadzēt*) reakcijas izraisīta:

Aiz lielām dusmām Arps pat pakliegt nevarēja, vārdus caur zobiem kāsa. «Piparu — ak, piparu šitādiem sipoliem! Tad varbūt vēl varētu iztaisīt par cilvēku bērniem.» (A. Upīts.)

Ģenitīva forma bieži saistīta ar iespējamu noliegtu darbības vārdu:

Pēc brīža Jūzis ieminējās atkal: «Bet šiem par to — neviena vārda!» — «Nē, šiem par to ne.» (A. Upīts.)

3) Ar lietvārdu vokatīvā nosauc to, kam jāveic kāda darbība, jānokļūst kādā stāvoklī. Darbības vai stāvokļa nojēgums izriet no konsituācijas. Nereti ar vokatīva formu cenšas pastiprināt citos teikumos izteikto rosinājumu:

«*Dzemma!*» — «*Nu?*» — «*Tu kaut ko slēp, miļā sirds.*» (R. Ezera.)

AURELIJA: Tāli! — TĀLIVALDIS: Lūdzu: — AURELIJA: Pastāsti mums abām, ko tu šodien zīmēji. (G. Priede.)

JURIS: Pagaidi! Sarmit! Nu nesteidzies taču! (G. Priede.)

4) Ar lietvārdu lokatīvā nosauc galvenokārt darbības vietu, veidu vai nolūku:

«*Abi skolēni kaktā aiz tāpeles!*» *Asniņš paziņoja spriedumu.* (V. Lācis.)

Klasē ieskrēja kāda prāva meitene. «Vakarīņās!» (A. Brigadere.)

5) Nomena nominatīvā rosinājuma teikuma gramatiskajā centrā lieto reti:

Miers!

Klusums!

Kalniņš! ['lai nāk Kalniņš'] vai ['lai ko dara Kalniņš']

Īpašības vārda nominatīvs var nosaukt nepieciešamo stāvokli: *Krietni izbar lielo pinkaino suni: «Vai bērni jārej, ko? .. Nu, rāms! Tūlīt dod ķepu!»* *Suns nostāj riet.* (A. Brigadere.)

6) Nomena vai vietniekvārda savienojums ar prievārdu rosinājuma teikuma gramatiskajā centrā parasti nosauc kādas virzības mērķi:

MILLIJA: *Bet tagad visi pie galda! Arvidiņ! Bērni!* (P. Putniņš.)

«*Uz apartamentiem, uz apartamentiem!*» skubināja Vidvuds. «*Priekšnamā nav ko stāvēt!*» (Z. Skujiņš.)

Uzraugs pavēra vaļā kameras durvis un izsauca Jāņa vārdu: «*Uz satikšanos!*» (V. Lācis.)

.. *pienācējs*.. māja krodziniekam, divus pirkstus uz augšu pacēlis. «*Pa krūzei.*» (J. Kalniņš.)

2. Adverbiālajos rosinājuma teikumos gramatiskajā centrā ir apstākļa vārds:

«*Ātrāk! Ātrāk!*» bija dzirdama derdzīgā.. *balss, kad es vēl kavējos.* (I. Lēmanis.)

«*Visā pasaulē nezinu vairs otra tāda cilvēka, kurš tik ļoti būtu pieķēries mežam kā Tilbišu tēvs,*» saka Vita. — «*Lēnāk, lēnāk, Vita,*» Elmārs gribēja iebilst, taču savaldījās. (S. Kaldupe.)

DORONDO: *Klusu! Un izklist, kam te nav darišanas!* (P. Putniņš.)

Noskanēja Ingas sudrabainā balss, nošalca aplausi, kaut kur mazie kļiedza: «*Vēl!*» (O. Vācietis.)

Nereti gramatiskajā centrā ir tāds apstākļa vārds, kas aizstāj darbības vārda priedēkli (aiziet — iet projām, pienākt — nākt klāt u. tml.). Var pieņemt, ka darbības vārds rosinājuma teikumā ir elidēts:

Birkenbaumā iesvīla dusmas. .. «*Nost no vezuma, veci!*» Un viņš nometa savas zivis uz ledus, sagrāba Zaļgu un gribēja to ar varu noraut no vezuma. (R. Blaumanis.)

«*Rokas augšā! Abi! Bet ātri!*» (Z. Skujiņš.)

3. Interjektīvajos rosinājuma teikumos gramatiskajā centrā ir izsaukmes vārds. Interjektīvajos rosinājuma teikumos kopā ar izsaukmes vārdu var būt arī partikulas un neuzsvērtā uzruna.

Atkarā no izsaukmes vārda nozīmes interjektīvajos rosinājuma teikumos iespējami dažādi satura paveidi.

1) Izsaukmes vārdi, kas galvenokārt radušies, saīsinoties darbības vārda pavēles izteiksmes formām, pēc nozīmes ir tuvi attiecīgajiem darbības vārdiem. Tāpēc rosinājuma teikumi, kuros izmantoti šādi izsaukmes vārdi, satura ziņā atgādina verbālos rosinājuma teikumus:

Tad Kārlis Augenbergs, laikam gribēdams Kārli Zemīti pagriezt uz citām domām, ieminējās moži: «Pakla u! Mums te vajadzētu nodibināt skrīveru biedrību.» (J. Kalniņš.)

«*Pag, pag!*» viņš pieturēja, kad Ješka pieķēra baltās rokas šķīlas galam, it kā gribētu to ar vienu vēzienu iesviest ratos. «*Tā viņu var pārļautz pušu.*» (A. Upīts.)

«*Tikai rāmi un ar apdomu — bez jandāliem! Lai būtu klusums! Tst!*» (J. Vanags.)

«*Pirmā grupa aiz manis, skriešus!*» — «*Stopl!*» Gunārs izdrāzās no sava kakta. (O. Vācietis.)

2) Ar sasaukšanās un uzrunas izsauksmes vārdiem izsaka rosinājumu vērst uzmanību uz ko vai darīt zināmu savu atrašanās vietu:

«*Ē, e brālīt! Pieturi jel drusciņ!*» (Apsišu Jēkabs.)

«*Ū ū, Karlīne, ū ū! Mēs esam te.*» Karlīne atsaucās. (A. Bri-gadere.)

3) Ar dažiem izsauksmes vārdiem rosinājuma teikuma gramatiskajā centrā var precizēt, papildināt nojēgumu par veicamo darbību:

.. *saimnieks uzbrēca: «Marš! Ej tik pie darba!»* (J. Jaunsud-rabiņš.)

4) Ir samērā daudz izsauksmes vārdu, ar kuriem rosinājuma teikumos cenšas ietekmēt dzīvnieku izturēšanos:

Iznāca saimniece ar ķipi rokā, gāja pa priekšu un sauca: «Tpru, tpru, teliņ! Tpru, teliņ!» (E. Birznieks-Upītis.)

Dažu leksisko līdzekļu izmantojums var niansēt rosinājuma teikumu saturu.

1) Ar dažiem darbības vārdiem noteiktā kontekstā var tieši izteikt rosinājuma modalitāti. (Šādi darbības vārdi ir *vajadzēt, nedrīkstēt, pavēlēt, aizliegt* u. tml.);

«*Vajag uzklaut tautas masu balsi!*» Līdums mācīja savus tuvākos līdzstrādniekus. (V. Lācis.)

«*Un vēl viens noteikums. Sos te,*» viņš norādīja uz pārplēstajām vietām, «*tu nedrīksti aizlāpīt!*» (Ž. Grīva.)

2) Virzības darbības vārdi *iet, nākt, tecēt* u. tml. pastiprina rosinājumu veikt ko tādu, kas saistīts ar pārvietošanos:

Ej atnes ogles. Un pakur uguni. (Rainis.)

Rosinājuma modalitāti var pastiprināt darbības vārdi, kas attiecīgajā tekstā ir zaudējuši savu tiešo leksisko nozīmi un pēc savām funkcijām tuvojas partikulai. (Šādi darbības vārdi ir *ņemt, pielūkot, skatīties* u. tml.):

Ņem un organizē skūšanu! (Ž. Grīva.)

Pielūko, ka neaizmirsti!

Skaties, ka neaizmirsti!

2) Dažādas rosinājuma nianse var parādīt partikulas.

Partikulas *jel, nu, taču, tak* pastiprina rosinājumu:

Kristīne sāka raudāt. «Laid jel vaļā!» (R. Blaumanis.)

«*Nu saki jel!*» Jānis lūdzās. «*Runā!*» (R. Blaumanis.)

Viņa [Osiene] atgrūda ratiņu un pielēca kājās. «Nu atbildi taču, kad ar tevi runā! Vai tev mēles mutē nemaz nav? Parādi tak, ka tu esi dzīvs cilvēks, nevis koka gabals!» (A. Upītis.)

«*Tak ēd, Donāt, ēd kaut kol!*» Beta bīda uz plīts malas emaljētu bļodiņu ar nemizotiem tupeņiem un biežpienu. (I. Indrāne.)

Partikulas *vien, gan, tikai* izsaka pieļāvuma niansi:

«*Ēd, puisīt, vien, tev jau vajadzēs daudz spēka.*» (V. Lācis.)

«*Nu man būs jāiet,*» Mārtiņš nomurkšķēja. — «*Jā, nu tu ej gan!*» Līze atsaucās. (A. Upītis.)

«*Ēd tikai, ēd,*» *saimniece, redzēdama, ka slauku pie biksēm rokas, mani mudināja.* (J. Jaunsudrabiņš.)

3) Rosinājuma raksturīgs pastiprinātājs ir vietniekvārda *es* datīvs *man* ar pilnīgi vai daļēji zudušu leksisko nozīmi:

«*Piesargies tu man!*» *Osiene nošņāca caur sakostiem zobiem.* (A. Upīts.)

Bieži viņš man vai Zaļkalnam uzsauca: «Nestaipi man te kaklu un neskaties apkārt!» (I. Lēmanis.)

Ipašības vārds *vesels* pastiprina atļaujas nozīmi:

Redzēju Miķeli. Tas... pipēja. «Pīpē vesels,» es domāju, «izkūpini savu naudiņu, pusgraudniek, un deldē veselību!» (J. Jaunsudrabiņš.)

4) Lūguma nozīmi pastiprina darbības vārda *lūgt* formas, parasti — *lūdzu* (izsaukuma vārda nozīmē), *lūdzams*; nereti šos vārdus lieto, lai rosinājumam piešķirtu nevis tieši lūguma nozīmi, bet pieklājīgu, laipnu izteiksmi:

VIRSMĀSA: Ņem, lūdzu, no Agates veļu un veicīgi saklāj gultiņu vienpadsmītajā palātā. (G. Priede.)

«*Paliec, lūdzu. Es ļoti gribētu, ka tu noklausies lugu līdz beigām.*» (J. Kalniņš.)

«*Es tev gribu dot padomu,*» *viņa teica klusi un uzlika plaukstu uz puša rokas, «neskaties, lūdzams, atpakaļ!»* (M. Kalndruva.)

«*Nav jau tik traki,*» *Biruta vārgi sacīja, «piedodiet, lūdzama, Antonija miļā, bet es vairs nevaru nosēdēt, iešu gultā...»* (D. Zigmonte.)

5) Līdzeklis rosinājuma pastiprināšanai ir arī viena vai vairāku vārdu atkārtojums:

ILDZE (iet pie loga un it kā runā ar klauvētāju zīliti — klusi, skumji, maigi): .. Tu esi kaut kas dzīvs! Un tāpēc kludzini, kludzini! Sit, sit, sit! Vē! Vē! Vē! (P. Putniņš.)

«*Ņem nost grāmatu! Uz pēdām ņem nost! Noglabāt!»* (A. Brigadere.)

4.2.3.2. ĪSTIE UN RETORISKIE ROSINĀJUMA TEIKUMI

Īstie rosinājuma teikumi ir vienmēr vērsti tieši uz to, lai gribas izpausme attiecīgajā situācijā sasniegtu kādu rezultātu — aktivizētu klausītāju vai lasītāju noteiktas darbības izpildei, stāvokļa realizēšanai:

«*Met nu mieru — nāc labāk un paēd. Izvāriju sausus kartupeļus. Un rūgušpiens arī ir.*» (R. Ezera.)

«*Nav, nav nekādas mājas tur vairs! Aizmirstiet! Pierodiet.*» (I. Indrāne.)

Retoriskajos rosinājuma teikumos izsaka kādu spriedumu, atziņu u. tml. rosinājuma teikuma formā. Atšķirībā no īstajiem rosinājuma teikumiem tiem nav tiešas vērstības uz to, lai teikumā

paustais saturs tiktu realizēts, kaut arī tā īstenošana var būt vēlāma, dažkārt pat nepieciešama.

Pēc formālās izveides retoriskie rosinājuma teikumi gandrīz vienmēr ir verbāli. Tajos izsaka

1) vispārinātas atziņas —

Sargā kā savu acuraugu! (Paruna.)

Nestreb karstu putru, apdedzināsi lūpas! (Sakāmvārds.)

Veci ļaudis jau teic: «Nedomā, ka tu pazīsti cilvēku, ja esi pazinis bērnu». (J. Jaunsudrabiņš.);

2) neiespējamu, arī nevēlamu darbību vai stāvokli (izteikumam bieži ir ironiska nokrāsa) —

«Dzert gribas,» puika sūrojās. — «Grauz ledu, zīd ledu.» — «Grauz nu, grauz! Ko piegrauzīsi, kad mute jau kā izbrucina tā!» (R. Blaumanis.)

JĒKABS: Daudz sliktāk ir, ka putns izmuka. — KUPRIS: Kā, vai tad bija? — Jēkabs: Ej nu sazinī! (L. Paegle.);

3) nepieciešamu, arī vienīgo iespējamo darbību vai stāvokli —
..banka neatmaksāja noguldījumu. Pagalam viss ietaupījums, pagalam jaunā barka! Brauc uz mājām un pārtiec no zvejas un zemes augļiem. Tā Zitars darija. (V. Lācis.)

«Sliņķi un slaiši..» nenocietās Dūdumu Gusts. «Tādu nelaimi mājā ņemt! Tik vien skaties, ka pašam galvu nenorauj!» (A. Sakse.);

4) teksta autora attieksmi (nereti negatīvu) pret kādu darbību vai stāvokli, arī pret sarunbiedra izteikuma saturu —

Mēs uzkuram uguni; Mārtiņš pipē un rūc, un lādas. «Salsti nu un vāķē! Ne tev miera dien', ne nakti.» (J. Akuraters.)

«Kas bērnus mīl, tie nevar būt slikti cilvēki.» — «Dziedi jau dziedi,» Gusts nicīgi norūca. (A. Sakse.)

4.2.4. VĒLĒJUMA TEIKUMS

Vēlējuma teikumos izsaka vēlēšanos vai novēlējumu. Atšķirībā no rosinājuma teikumiem tiem nav tiešas vērstības uz mērķi mainīt darbību vai stāvokli.

Starp abām galvenajām vēlējuma teikuma nozīmēm — vēlēšanos un novēlējumu — nav krasu atšķirību.

Vēlēšanās galvenokārt ir saistītas ar darbību vai stāvokli, kas attiecas uz pašu tekstā autoru:

«Kaut tikai neuznāktu lietus,» ar bažām domāju es. (B. Saulītis.)

Novēlējums galvenokārt attiecas uz citu personu:

VARAKĀLNS: Lai dzīvo brašie muzikanti! — GUNDARS (pēc laba briža): Lai dzīvo. (H. Gulbis.)

Ja vēlējuma teikumā izpaužas samērā spēcīgas jūtas, tad vēlējuma modalitāte robežojas ar izsaukuma modalitāti.

Vēlējuma teikuma formālajā izveidē svarīgas ir divas pazīmes: darbības vārda vēlējuma izteiksme un vēlējuma partikulas *kaut*,

lai, ka, ja. Iespējami arī vēlējuma teikumi ar darbības vārdu īstenības izteiksmē.

Reti ir sastopami vēlējuma teikumi ar nomenu vai apstākļa vārdu gramatiskajā centrā.

Ipašas intonatīvās pazīmes vēlējuma teikumiem nav konstatējamās. Atkarā no teikumu satura to intonācijai var būt rosinājuma, kā arī emociju izpausmes iezīmes.

Pēc tā, kuras vārdšķiras vārds veido vēlējuma teikuma gramatisko centru, šķir

- 1) verbālos vēlējuma teikumus,
- 2) neverbālos vēlējuma teikumus.

4.2.4.1. VERBĀLIE VĒLĒJUMA TEIKUMI

Verbālo vēlējuma teikumu gramatiskajā centrā ir darbības vārds: parasti vēlējuma izteiksmē, retāk — īstenības izteiksmē, kā arī nenoteiksmē. Raksturīgs ir vēlējuma partikulu lietojums.

Darbības vārda **vēlējuma izteiksme** ir tipiska vēlējuma teikuma formālajā izveidē: šīs darbības vārda formas nozīme 'vēlamība', 'iespējamība' saskan ar vēlējuma teikuma nozīmi:

Būtu rit labs laiks!

Vēlējuma modalitāti parasti pastiprina partikulas.

1. Visbiežāk vēlējuma teikumu ievada partikula *kaut*:

Kaut dabūtu ūdeni! Bet visi grāvoji ir izžuvuši.. (A. Sakse.)

Uzreiz viņa sirdi iedegās vēlēšanās. Kaut es viņam varētu atriebties! (R. Blaumanis.)

Lai pastiprinātu vēlējuma modalitāti, lieto vārdu savienojumus *kaut jel, kaut nu, kaut tikai*:

Kaut jel nebūtu karsti!

«Vēl seši gadi,» viņa klusi pie sevis teica. «Kaut nu varētu sagaidīt.» (E. Lukjanskis.)

Kaut tikai Inga izveseļotos, kaut māte neraudātu. (A. Dripe.)

2. Reti mūsdienu literārajā valodā vēlējuma teikumu ievada partikula *kad*:

«Ak, kad tu zinātu, cik viņš skaists un prātīgs bērns!» Liene turpināja. (R. Blaumanis.)

3. Reti lieto arī partikulas *ka, ja*. Vēlējuma teikumos ar šīm partikulām vairāk vai mazāk parādās nosacījuma nozīme:

Ak, ka tak viss neietu tik lēnām...» (R. Blaumanis.)

«Kur bija tie spēki, kas varēja to brāli padarīt veselu? Ja es tos zinātu! Ja es kaut ko iespētu!» domāja Anta. «Es darītu visu.» (A. Brigadere.)

Darbības vārda **īstenības izteiksme** vienkāršās tagadnes 3. personas formas vēlējuma teikumos lieto vienmēr kopā ar partikulu *lai*, retāk ar partikulām *kad* vai *ka*.

1) Vēlējuma teikumi, kurus ievada *lai*, formāli saskan ar rosinājuma teikumiem. Abus formālos sintaktiskos veidojumus šķir

nozīme. Vēlējuma teikumos nav tiešās vērstības uz darbības vai stāvokļa maiņu:

Saimniece izvadīja viņus sētsvidū. «Lai tad nu labi izdodas, lai izdodas!» viņa novēlēja. (A. Upīts.)

Lai miera zvaigznes zaros paceļ kļava, / Lai dabas spēkus gudrais cilvēks veic, / Lai bērniem ziedus dāvā meža pļava, / Lai visas dienas labus vārdus teic. (I. Lasmanis.)

Reti sastopams *lai* pie darbības vārda vēlējuma izteiksmē:

Ja viss sils izdegtu!... To jau viņš bij gribējis! Ar to vēlēšanos viņš uguni kūlai bij pielaidis! Lai viss sils izdegtu! (R. Blaumanis.)

2) Vēlējuma teikumos, kurus ievada *kad, ka* (arī vārdu savienojumi *kad tikai, kad tik, ka tikai, ka tik*), parasti izsaka bažas, ka varētu notikt kas nevēlams:

Jūzīm likās, ka Andra galva arvien vairāk ienirst ūdenī. Traukais! Kad viņš tikai nelaižas peldus! (A. Upīts.)

«Kad tik Jancis neuzmostas,» sieviete teica. (J. Poruks.)

NeNOTEIKSMES lietojumu balsta konsituācija, jo šai darbības vārda formai pašai par sevi vēlējuma modalitāte nepiemīt. Modalitāti var precizēt partikula *kaut*.

NeNOTEIKSME nosauc vēlējuma objektu — kādu darbību vai stāvokli:

Cīnīties, krist, / Ļaut sirdij kvēlot! (Rainis.)

Drizāk atsvabināties, drizāk nomazgāties! (A. Upīts.)

..man vajaga būt viņas tuvumā. Kaut just viņas elpu, kaut nemanot pie drēbēm pieskarties! (J. Akurāters.)

4.2.4.2. NEVERBĀLIE VĒLĒJUMA TEIKUMI

Neverbālos vēlējuma teikumus iedala nominālajos un adverbālajos vēlējuma teikumos.

Nominālo vēlējuma teikumu gramatiskajā centrā var būt nomens akuzatīvā, nominatīvā vai arī kādā citā locījumā, ko nosaka prievārds.

1. Akuzatīva forma nosauc vēlējuma objektu; vēlējuma teikumu reizumis ievada partikula *kaut*:

DZILDA: Labu veiksmi! — JURIS: Paldies. (G. Priede.)

«Laimīgu ceļu un veiksmīgas cīņas!» (V. Lācis.)

LĀSMA: Uz redzēšanos! — GUNDARS: Visu labāko! (H. Gulbis.)

Kaut tik vēl vienu gadiņu — vienu gadiņu — vienu vienīgu gadiņu! Mana Irēne būtu tikusi laimīga — es — mēs visi būtu kļuvuši laimīgi! (A. Brigadere.)

2. Arī nominatīva forma nosauc vēlējuma objektu; vēlējuma teikumu reizumis ievada partikula *lai*:

Tei slava, pateicība, lielo Nofer! (Rainis.)

Lai tavās rokās vara visās zemēs! (Rainis.)

3. Prievārda savienojumi ar nomeni izsaka sveicinājumu:

«*Ar labvakaru,*» viņš teica, un viņa paklusām atsaucās no pustumsas: «*Uz redzēšanos.*» (R. Ezera.)

Pēc nozīmes šiem teikumiem ir tuvi vēlējuma teikumi ar vārdiem *labrīt, labdien, labvakar, paldies* u. tml.

TANTITE: *Meitīnas kā stirniņas rita agrumā rasotā noriņā...* Labrīt! — ZANĪTE: *Labrīt!* — AELITA: *Labrīt! Kustamies nu atkal, Tantīt.* (P. Putniņš.)

IRMGARDE: *Labdien.* — AGATE: — *Labdien, labdien.* Vai jums kāds tuvs te slimnīcā? (G. Priede.)

LĀSMA: *Piestādiēt likumīgus rēķinus!* — GUNDARS: *Stāda tikai kartupeļus.* — LĀSMA: *Paldies par pamācību* (H. Gulbis.)

Adverbiālo vēlējuma teikumu gramatiskajā centrā ir apstākļa vārds; šādi teikumi tiek lietoti reti:

Tikai prom, prom vien, ārā uz lielo jūru neitrālos ūdeņos! Kaut jel pietiktu degvielas, kamēr tiks līdz kādai ostai, tad Fredis varētu pasvilpot! (V. Lācis.)

Vikuļa kungs vairs nevarēja nosēdēt: kaut jel drizāk! (A. Upītis.)

4.2.5. IZSAUKUMA TEIKUMS

Izsaukuma teikumos izsaka jūtas ar samērā augstu intensitātes pakāpi. Par izsaukuma teikuma attieksmēm ar citiem teikuma modālajiem tipiēm sk. 227. lpp.

Šī tipa teikumi izplatīti visvairāk ikdienas runas valodā un tās atveidojumos daiļliteratūrā, retāk publicistikā — tiešajā, atstāstītajā vai noģiedamajā runā. Autora tekstā tie lietoti retumis.

Sintaktiskās formas ziņā izsaukuma teikumiem, tāpat kā stāstījuma teikumiem, starp pārējiem modālo teikumu tipiēm ir īpatnējs stāvoklis: tiem trūkst stabilu formālu gramatisku rādītāju, izņemot dažas nomeni locījumu formas.

Izsaukuma teikumu galvenā pazīme ir satura izpausmes samērā spēcīga emocionalitāte, kas runā konstatējama pēc intonācijas, rakstos — pēc izsaukuma zīmes teikuma beigās un pēc konteksta:

«*Jūra! Jūra!*» abi zēni priecīgi sauca.. (E. Birznieks-Upītis.)

Bet ko Agate? Atsūta puiku un pārbauda Betu līdz nāvei. Līdz mēmumam katrā ziņā. Itin kā nelaimes vēl būtu par maz! (I. Indrāne.)

AUGUSTE: [...] *Tu tikko no pienotavas?* — ELZĪTE: *Jā, jā! Sorīt gandrīz mani ar visu pienu atsūtīja atpakaļ. Knapi nolūdzos.* — AUGUSTE: *Kas tad nu?* — ELZĪTE: *Par vēlu aizbraucu! (Priecīga.) Pagāšnakt tak atbrauca Žanis un vēl viens draugs no jūras!* (P. Putniņš.)

Tomēr daļā gadījumu izsaukuma teikumam iespējams konsta-

tēt samērā drošas specifiskas intonatīvas, leksikas un gramatiskas pazīmes.

Par izsaukuma teikuma specifiskām intonatīvajām pazīmēm noder samērā spilgti emociju izpaudumi intonācijā. Pēc leksiski gramatiskās uzbūves teikums var būt līdzīgs stāstījuma, dažreiz jautājuma teikumam:

ANDINA: Rezultāts būs uz mata kā no jūsu aizkustinošās runas, bet efekts vismaz kaut kāds! (G. Priede.)

«Muļķīte, kas tad no tevis prasa naudu!» (S. Kaldupe.)

Intonatīvās pazīmes piemīt arī tiem izsaukuma teikumiem, kuros par izsaukuma modalitāti liecina leksika vai gramatiskās formas.

Par izsaukuma teikuma specifiskām leksiskajām pazīmēm var noderēt dažu vārdu un to grupu lietojums.

1. Visizplatītākā vārdu grupa izsaukuma teikumos ir izsakesmes vārdi:

PICELINSKIS: Jūs esat netaisni pret Biguli. Viņš bija nelaimīgs cilvēks. — FIRKIJA: O-ho! (P. Putniņš.)

Ai, ko tēvs te izracis! (K. Fimbers.)

Vējš, sānvējš ienesa balsi kafejnīcas durvīs, un šveicars to atgrūda atpakaļ — neesot vietas. (Ak, es nemaz tur negribēju tikt!) (I. Ziedonis.)

«E, celsies ar!» viņš noteica pusbalsi un sviedās augšā.. (A. Austrīņš.)

Uz mežu?.. Kas gan tur tagad ko redzēt? Skatīties kokos? Ek! Viņš sarūgtināts atstūma ausaino cepuri tālāk uz pakauša. (O. Bundzeniece.)

2. Izsaukuma teikumā modalitāti var izteikt vietniekvārdi kāds, kas (par):

Kādas lepnas [Dziesmu svētkos] mūsu sievas, / Kādas daiļas mūsu meitas! (Ā. Elksne.)

Pa lodziņu, kurš bij aizaudzis kuplām dadžu lapām, kaķītis nolaidās pagrabā. Kas tur bija piena un krējuma! (K. Skalbe.)

«Nu, ko nu gories! Nagu nav!» viņš uzblāva. (A. Upīts.)

..gane kā zālē iebridusi, tā palika kā apburta. Kas še bij par vietu! Kas par pļavu! (A. Brigadere.)

3. Izsaukuma teikumā modalitāti var izteikt apstākļa vārdi cik, kā, kur, kuriem šādā lietojumā ir vājināta vai zudusi jautājuma nozīme:

Ozoli, ozoli! Ai, cik stalti, cik kupli! Annele vēl tādus kokus nebij redzējusi. (A. Brigadere.)

«Cik te ir auksts!» viņš gaudoja. «Cik te ir ciets!» (A. Upīts.)

Kā viņš mirkli vēlāk pats nožēloja savas idzīgās domas! (J. Sudrabkalns.)

Viņš viens, es viens, bet kur tu viens baļķi pacelsi! (A. Sakse.)

..es kādreiz domāju, — auskari vairs nav modē. Kur nu! Vismodernākā lieta. (D. Zigmonte.)

4. Partikulas izsaukuma teikumos var būt dažādas, tāpat

kā citu modālo tipu teikumos. Raksturīgi izsaukuma modalitātes izteicēji ir vārdu savienojumi *tad ta, ta tad*:

«*Bet tad ta gards!*» viņš izsauca un atdod glāzi Raudupietei atpakaļ. (R. Blaumanis.)

Ta tad brīnumi!

Par izsaukuma teikuma specifiskām gramatiskajām pazīmēm var noderēt nomena akuzatīva un ģenitīva forma, kā arī darbības vārda nenoteiksme.

Nomena akuzatīva vai ģenitīva formu izsaukuma teikuma gramatiskajā centrā lieto savienojumā ar vietniekvārdu *tas, tāds, tavs*, retāk *mans* attiecīgajiem locījumiem. Veidojas īpatnēja izsaukuma konstrukcija, kam mūsdienās ir novecojušas valodas vienības iezīmes, it īpaši konstrukcijām ar ģenitīvu:

To muti! To lielo muti! (A. Brigadere.)

Māte tikai rokas vien papleš. «*Bet tādu nejauku kaķi!*» (A. Upīts.)

«*..gribēja mani nosist. Tavu ātru dūšu!*» (J. Jaunsudrabiņš.)

KRISTINE: Es tak saciju, es neiešu! — VESERIENE: [..] Manu dienīņu! Vai tev prāts pavisam sajucis! (R. Blaumanis.)

JŪLITE (plaukstas sasizdama): Tava gudra bērniņa! Akurāt kā Veriņas Vilhelms.. (P. Putniņš.)

4.3. LOĢISKĀ MODALITĀTE

Loģiskā modalitāte atspoguļo izteikuma patiesuma pakāpi no pilnīgas atbilstības īstenībai vai kādiem atzinumiem (principiem, teorijām u. tml.) līdz pilnīgai neatbilstībai tiem:

Grāmata ir laba.

Grāmata varbūt ir laba.

Grāmata šķiet laba.

Grāmata esot laba.

Grāmata laikam nav laba.

Grāmata neesot laba.

Grāmata nav laba.

Kā rāda šie piemēri, loģisko modalitāti pauž

1) izteikumā izmantotie vārdi *varbūt, šķist, šķiet, laikam*, arī tādi vārdi un vārdu savienojumi kā *noteikti, patiešām, droši vien, likties, iespējams, maz ticams* u. tml., priedēkļvārdi ar *ne- (nebūt, neredzēt, nejust* u. c.);

2) darbības vārda izteiksmes: piemēram, atstāstījuma izteiksme izsaka zināmu nedrošību par izteikuma patiesumu.

No sintakses viedokļa loģiskās modalitātes sakarā tiek šķirti divēji teikuma tipi — apgalvojuma un nolieguma teikumi. Katram no tiem piemīt vēl papildnozīme — persuasivitāte, kas atspoguļo teikuma saturu kā neapšaubāmu (*grāmata ir laba, grāmata nav laba*) vai apšaubāmu (*grāmata laikam ir laba, grāmata laikam nav laba*).

4.3.1. APGALVOJUMA TEIKUMI

Apgalvojuma (jeb nenoliegtajos) teikumos izteikta doma, ka teikumā norādītie sakari starp pazīmi un pazīmes nesēju, darbību un tās subjektu pastāv (ar lielāku vai mazāku apšaubāmību, varbūtiskumu):

Grāmata ir laba.

Grāmata varbūt ir laba.

Grāmata šķiet laba.

Grāmata esot laba.

Zēns lasa grāmatu.

Zēns varbūt lasa grāmatu.

Zēns, šķiet, lasa grāmatu.

Zēns lasot grāmatu.

Apgalvojuma teikuma formālā pazīme ir tā, ka tajā nav nolieguma teikumam raksturīgu konstrukciju, kurās ir priedēkļvārdi ar *ne-*, partikulas *ne, nē*. Apgalvojuma teikumi ir, piemēram, šādā teksta fragmentā:

Tinamies no kamola kamolā. Māte pārtinas bērnos. Un pēkšņi izbeidzas dzīve — kamols pārtinies citā kamolā. Redziet to pašu lielāko dzijas grozā — tā ir māte, pārtiniesies meitā, un tēvs, pārtinies dēlā. (I. Ziedonis.)

4.3.2. NOLIEGUMA TEIKUMI

Nolieguma teikumos izteikta doma, ka teikumā norādītie sakari starp pazīmi un pazīmes nesēju, darbību un tās subjektu nepastāv (ar lielāku vai mazāku apšaubāmību, varbūtiskumu):

Grāmata nav laba.

Grāmata varbūt nav laba.

Grāmata, šķiet, nav laba.

Grāmata neesot laba.

Zēns nelasa grāmatu.

Zēns varbūt nelasa grāmatu.

Zēns, šķiet, nelasa grāmatu.

Zēns nelasot grāmatu.

Nolieguma teikuma formālās pazīmes ir priedēkļvārdu ar *ne-*, kā arī partikulu *ne, nē* lietojums.

Nolieguma teikumus mēdz iedalīt

1) teikumos ar pilnīgu noliegumu,

2) teikumos ar daļēju noliegumu,

3) teikumos ar atkārtotu noliegumu.

Noliegums var attiekties uz visu teikumu vai tikai uz kādu tā komponentu:

Lietus vairs n e l i s t, bet saule vēl n e s p i d.

Es n e z i n u, vai grāmata ir laba.

4.3.2.1. NOLIEGUMA TEIKUMI AR PILNĪGU NOLIEGUMU

Pilnīgs noliegums teikumā ir tad, ja verbālais izteicējs vai izteicēja verbālā sastāvdaļa ir noliegta, t. i., izteikta ar darbības vārdu, kam ir priedēklis *ne-*:

Viņa jau arī pati nesaprot, kā to nosaukt. (R. Ezera.)

Viņš gaidīja, ilgi gaidīja, bet nevarēja sagaidīt Zani pārņākam un gāja to meklēt. (A. Sakse.)

Nav ziemas vairs, kas kavē, skauž. (R. Blaumanis.)

Vējš nekļūst stiprāks.

Dažās konstrukcijās (parasti izsaukuma teikumos) šādi darbības vārdi var izteikt pastiprinātu apgalvojumu:

Ko visu tikai nerunā!

Kā tikai neraksta!

4.3.2.2. NOLIEGUMA TEIKUMI AR DAĻĒJU NOLIEGUMU

Daļējs noliegums teikumā ir tad, ja noliegums neattiecas uz izteicēju, bet uz kādu citu teikuma locekli:

1) teikuma priekšmetu — *Ne jau bērni vien skatās multplikācijas filmas;*

2) apzīmētāju — *Ne tādi vien brīnumi ir redzēti;*

3) papildinātāju — *Ne tikai jaunību un prieku/Es tevī mīlu. Arī tavu matu sniegu..* (M. Kempe.);

4) apstākli — *Ne vienmēr runcīm krējuma pods.* (Sakām-vārds.)

4.3.2.3. NOLIEGUMA TEIKUMI AR ATKĀRTOTU NOLIEGUMU

Atkārtotais noliegums nozīmē, ka blakus noliegtam vietniekvārdam vai apstākļa vārdam tiek noliegts arī darbības vārds izteicējā vai izteicēja verbālajā sastāvdaļā:

Neviens to neredz.

Neviens to nekur nav redzējis.

Noliegums ir atkārtots arī tad, ja izteicējs ir noliegts un pie kāda cita teikuma locekļa ir partikula *ne*:

Ne vēsmiņa nebija jūtama.

Nejutu ne vēsmiņas.

Ne vēsmiņā nepakustējās lapas.

No atkārtotā nolieguma atšķiras konstrukcijas ar *nevarēt*, *nedrīkstēt*, *nespēt* savienojumā ar cita noliegta darbības vārda nenoiteiksmi:

Māte nevarēja nepriecāties par dēla sekmēm.

Nedrīkst nedomāt par ražas saglabāšanu.

Sīs konstrukcijas nozīmē nevis noliegumu, bet pastiprina izteikuma pozitīvo saturu — 'jāpriecājas', 'jādomā'.

5. GALVENIE INTERPUNKCIJAS NOTEIKUMI

PUNKTS

1. Punktu lieto stāstījuma teikuma beigās:

Televīzija ir zinātne par vizuālās informācijas pārraidi un tās tehnisko realizāciju. Jebkura televīzijas pārraides trakta pēdējais elements ir vizuālo informāciju uztverošais indikators — cilvēka acs, tādēļ televīzijas sistēmu veidošanās pamatā jāievēro cilvēka redzes subjektīvās īpašības. (K. Tomariņš.)

Savāda, savāda šovakar sirds. Aulekšiem rauj uz priekšu. Kā skuķe, kā skolniece, kā pavasari apreibusī mērkaziņa es skrēju. Tad apstājos, piekļāvu sakarsušo pieri priedei. Brūni sārtiksnējais stumbrs vēl vakarā glabāja saules siltumu. (S. Kaldupe.)

Punktu parasti lieto saliktu teikumu beigās, ja to pēdējiem komponentiem ir stāstījuma modalitāte, kaut gan kādam no komponentiem ir citāda modalitāte:

Padomājiet paši [rosinājuma modalitāte] — mans suns mani sagaidīja, bet netika ar riešanu pasaulei ziņa dota, cik vēlā vai agrā stundā es atgriezos mājā. (J. Kalniņš.)

2. Punktu lieto tādu rosinājuma teikumu beigās, kuros gribas izpausme nav sevišķi kategoriska:

Nemāci kaķi peles ķert. (Sakāmvārds.)

«Jā, ņem, Dravniek, ņem [stropus] ar visām bitēm.» (I. Indrāne.)

Lai atceramies tikai tādu cilvēka eksistencei svarīgu tautas saimniecības nozaru kā lopkopības un medību saimniecības izveidošanos un attīstību. (E. Tauriņš.)

3. Punktu lieto retorisku jautājuma teikumu beigās, ja to saturs nav īpaši emocionāls:

«Vai nu gluži tā būs, ka pa visiem kaut ko prātīgu neizdomāsim.» (V. Lācis.)

4. Punktu lieto aiz saīsinātiem vārdiem — *utt., u. tml., u. c., sk., janv.:*

Trīsdesmito gadu beigās E. Tauriņa vadībā uzsākti detalizēti pētījumi par peļveidīgajiem grauzējiem. (Latvijas dzīvnieki, 1966.)

5. Punktu lieto aiz arābu cipariem, lai apzīmētu kārtas skaitli:
Latvijā bebra reaklimatizācija sāka 1927. gadā, kad no Norvēģijas ieveda 2 pārus bebru un izlaida tos Irbes baseina Stendes upē, pēc tam 1935. gadā 1 pāri ielaida Gaujas pietekā Rauzā. (E. Tauriņš.)

Aiz romiešu cipariem kārtas skaitļa apzīmēšanai punktu neliek:

Latvijā bebrs bija plaši izplatīts līdz XVIII gs. Pēc tam sakarā ar nesaudzīgām medībām.. bebru skaits strauji samazinājās, un XIX gs. suga tika iznīcināta. (E. Tauriņš.)

Vienīgi tad, ja romiešu cipars funkcionē kā teikums, aiz tā liekams punkts: *I. Ievads* (t. i., Pirmais. Ievads, nevis Pirmais ievads).

6. Punktu var lietot laika apzīmējumos starp arābu ciparu grupām:

1987.07.20. 19.35.40 (1987. gada 20. jūlijs pulksten deviņpadsmitos trīsdesmit piecās minūtēs četrdesmit sekundēs).

Piezīme.

Standartizētā pierakstā punktus nelieto:

1987 07 20 19 35 40

Punktu nelieto

1) aiz iniciāļu salikteņiem — *PSRS, LPSR, TV, SI* u. tml.,

2) aiz standartizētiem mērvienību apzīmējumiem — *m, kg, cd, s, K, A, rad* u. tml. (ja lieto nestandarta saīsinājumu, aiz tā liekams punkts — *sek.* 'sekunde', bet *s*);

3) aiz ķīmiskajiem simboliem — *H, Na, Al, O, Br* u. tml.;

4) aiz standartizētiem matemātisko, fizikālo, tehnisko lielumu apzīmējumiem — *H, h* 'augstums', *E* 'enerģija', *L* 'garums'; m 'masa' u. tml. (sk. arī punkta lietošanas 6. gadījumu.);

5) aiz citā šriftā iespiestiem virsrakstiem:

Televīzijas signāli

Vispārīgas prasības televīzijas traktam

Piezīme.

Aiz apakšvirsrakstiem, kas ir iekļauti tekstā, punkts ir jālieto:

Racionālo skaitļu kopas nepilnīgums. Racionālo skaitļu kopa zināmā nozīmē ir «pilnīga» un pietiekami «plaša». (Rokasgrāmata elementārajā matemātikā, 1982.)

Piezīme. Veselu skaitli var uzrakstīt kā decimāldaļu, liekot komatu skaitļa beigās un pierakstot aiz komata vienu vai vairākas nulles, piemēram, 23=23,0=23,000 utt. (Rokasgrāmata elementārajā matemātikā, 1982.);

6) aiz adreses, paraksta, datuma un vietas norādes vēstulēs un arī citos lietišķajos rakstos:

Leņina ielā 20

Rūpnīcas «Stars» direktorei

A. Kalniņš (paraksts)

7) aiz ierakstiem tabulās:

SI pamatvienības

Lielums	Nosaukums	Apzīmējums
Garums	metrs	m
Masa	kilograms	kg
Laiks	sekunde	s
Strāvas stiprums	ampērs	A
Temperatūra	kelvins	K
Gaismas stiprums	kandela	cd
Vielas daudzums	mols	mol

Papildvienības

Plaknes leņķis	radiāns	rad
Telpiskais leņķis	steradiāns	sr

(Fizikas rokasgrāmata, 1985.);

8) aiz gadskaitļa, ja tas minēts iekavās vai arī ir nepārprotami uztverams kontekstā:

Aspazijas pirmais dzejoļu krājums ir «Sarkanās puķes» (1897).

1906—1920 kopā ar Raini Aspazija dzīvoja emigrācijā Šveicē.

IZSAUKUMA ZĪME

1. Izsaukuma zīmi lieto izsaukuma teikuma beigās:

«*Ē, ka tev atkal garā runāšana un isā domāšana!*» (I. Indrāne.)

«*Nobeigsi sevi, ar sausu vien caurām dienām tai Tērbatā dzīvodams!*» (J. Kalniņš.)

2. Izsaukuma zīmi lieto tādu rosinājuma teikumu beigās, kuros izteikts kategorisks, emocionāls saturs:

«*Velc nost slapjās zeķes! Ņem Jura mīkstās ritakurpes un pasēdi pie krāsns!*» (S. Kaldupe.)

«*Uz vidu! Vairāk uz vidu!*» (R. Blaumanis.)

3. Izsaukuma zīmi lieto vēlējuma teikuma beigās:

«*Kaut nu Donāts dzirdējis un nācis pie samaņas!*» (I. Indrāne.)
Daudz laimes!

4. Izsaukuma zīmi reizumis lieto emocionālu retorisko jautājuma teikumu beigās:

Ja notiek nelaime, tad cilvēki saķer galvu un saka: «Kas to varēja paredzēt!» (A. Priede.)

«*Vai jūs nemaz neredzat, ka šeit vairs nevar tikt pāri!*» (S. Kaldupe.)

5. Izsaukuma zīmi iekavās lieto aiz kāda vārda teikumā, lai pievērstu tam īpašu lasītāja uzmanību:

Mēness kustība debess sfērā ir tik sarežģīta, ka to izsaka viennādojums ar 655(!) locekļiem. («Cīņa».)

Viņa [P. Jureviča] miglainie minējumi ir tipiska iracionāla grābstišanās: «No šī viedokļa organiskā veselumā ir kaut kas(!) savā ziņā iracionāls, kaut kas(!), ar ko materiālo sastāvu vien nevar izskaidrot...» (V. Samsons.)

6. Izsaukuma zīmi dažkārt raksta aiz vārda vai vārdu savienojuma teikumā, lai norādītu uz īpaši intensīvu emociju vai gribas izpausmi:

Ā! čūskas acis zib kā divas dzirkstis! (Rainis.)

Vēstures piemēri rāda, ka daudzi jo daudzi it kā pravietiski paredzējumi nav (par laimi!) piepildījušies. (I. Eglītis.)

«Vai vilksieties laukā! vagas vien izmiņā!» (A. Upīts.)

7. Izsaukuma zīmi lieto kopā ar jautājuma zīmi vai daudzpunkti. Šādas pieturzīmju kombinācijas norāda uz pastiprinātu izteikuma emocionalitāti:

«Kūģis slikst!» — «Kūģis?!» (J. Grants.)

«Viņa grib tevi precēt!»... — «Ūja!» Kārlis iesaucas un atpleš acis. «Precēt!... Tad saki, ka manis nav mājā.» (R. Blaumanis.)

Izsaukuma emocionalitāti vai gribas izpausmes kategoriskumu var pastiprināt arī ar divām, retāk — trīs izsaukuma zīmēm:

Stāvi mierā! Nu klausat, ko prasām mēs, / To izpildīt visu Jums — vajadzēs!! (Rainis.)

Godess man aizliedza rādīties slidotavā un stadionā uz visiem laikiem. Man!!! Tādam labam cilvēkam! («Padomju Jau-natne».)

JAUTĀJUMA ZĪME

1. Jautājuma zīmi lieto jautājuma teikuma beigās:

«Vai tādu laiku šaipusē nesauc par ciruļputeni?» ievaicājās *Elmāra Krūkļa māsa.* (S. Kaldupe.)

Donāts apstaigā vēl savu sētu un pagalmu. Vai kur durvis nav palikušas vaļā? Vai neložņā kaķi pa vistu būriem? Vai kūti miers un paēdis šņākulīgs klusums? (I. Indrāne.)

2. Jautājuma zīme iekavās aiz vārda vai vārdu savienojuma norāda uz autora šaubām par vārdos izteikto saturu vai pievērs lasītāja uzmanību kam neskaidram citētā tekstā:

Sava raksta sākumā E. Seniņš saka, ka «interpunkcija latviešu valodas gramatikā (? — J. F.) vēl nav pilnīga...» («Skolo-tāju Avīze».)

«Organisks veselums, būdams tātad kaut kas (?) dzīvs un pie-skardamies psihismam, līdz ar to padots laika ietekmei...» rak-stīja P. Jurevičs. (V. Samsons.)

KOMATS

1. Komatu lieto, lai atdalītu salikta teikuma komponentus:

Vienīgā manta, ko viņš veda līdzī, bija puķu pods ar ziedošu krūmu, un to apbrīnoja visi ceļa biedri. (A. Sakse.)

Kad es izgāju no savas būdas, es vēl nesapratu, ka pasaule ir neaptverama. (I. Ziedonis.)

Piezīmes. 1) Komatu pirms saikļa *un* nelieto, ja kādā no salikta sakārtota teikuma komponentiem ir vārds vai vārdu savienojums, kas attiecas uz visu teikumu:

Pie mums Rigondā gudros vīrus cienīja un visi klausīja viņu padomam. (V. Lācis.)

Bet pļava būs nopļauta un Tāle varēs ganīt tur (A. Upīts.)

2) Komatu pirms saikļa *un* nelieto, ja tas savieno vienlīdzīgus palīgteikumus:

Tēvs teica, ka rīt būs labs laiks un ka mēs brauksim uz Siguldu.

Tēvs teica, ka rīt būs labs laiks un mēs brauksim uz Siguldu.

2. Komatu lieto, lai atdalītu vienlīdzīgus teikuma locekļus:
«Es pārvērtīšos par kuplu, ziedošu krūmu...» (A. Sakse.)

Gleznas ir slepeni seifi, slepenas durvis uz kautkurieni. (I. Ziedonis.)

Indriķim tomēr nebija līdzējis ne mācītāja norājiens, ne skaitītie pantiņi. (J. Kalniņš.)

Piezīmes. 1) Ar komatu neatdala darbības vārdus *iet, nemit* pastiprinātāja funkcijā:

Ej meklē, vai vēl kur ūdens plūst! (A. Brigadere.)

Nem palasi šo žurnālu!

2) Ar komatu neatdala vairākus priekšvārdus pie vienas un tās pašas personas uzvārda:

Volfgangs Amadejs Mocarts.

3) Komatu nelieto cieši saistītos vārdu savienojumos, kas izsaka vienu nojēgumu: *šā tā, šur tur, kā nekā, tā kā tā, krustām šķērsām, šurpu turpu, gribot negribot, bijis nebijis, šis tas, šāds tāds, kāds nekāds, viens otrs, viens divi, trīs četri* (ar aptuvena skaita nozīmi):

Šur tur ierējās kāds suns. (Plūdonis.)

Viens otrs vīrs kārtoja savas makšķeres. (V. Lācis.)

4) Komatu nelieto vārdu savienojumos, kas cits aiz cita nosauc pakāpeniskus vienu un tā paša fizikāla lieluma nojēgumus, kas kopā apzīmē vienu mērījumu:

Līdz upei ir viens kilometrs divi simti metru.

Pārraide ilgst divas stundas trīsdesmit minūtes

Rakstot decimāldaļskaitļus ar vārdiem, zīmes nosaukums *komats* liekams komatos:

Skaitli 8,25 lasa: astoņi, komats, divdesmit pieci.

5) Pirms saikļiem *un, vai, jeb* komatu nelieto, ja tie teikumā (teikuma komponentā) vienlīdzīgu teikuma locekļu saistīšanai lietoti vienu reizi:

Es lasu grāmatas un brošūras, žurnālus un laikrakstus.

Es lasu grāmatas, žurnālus vai laikrakstus.

Katras klases kopu raksturīgo īpašību varam apzīmēt ar kādu simbolu, kuru sauksim par šīs klases kopu apjomu jeb apjomskaitli. (Rokasgrāmata elementārajā matemātikā, 1982.)

Ja *un, vai, jeb* atkārtojas, to priekšā liekams komats, sākot ar pirmo saikļa atkārtojumu:

Es lasu grāmatas un žurnālus, un laikrakstus.

Es lasu grāmatas vai žurnālus, vai laikrakstus.

Ja *un, vai, jeb* saista vienlīdzīgos teikuma locekļus pa pāriem, komats saikļa priekšā nav vajadzīgs:

Es lasu grāmatas un brošūras, žurnālus un laikrakstus.

Es lasu grāmatas vai brošūras, žurnālus vai laikrakstus.

3. Komatu lieto, lai atdalītu atkārtotus vārdus:

Mēs gaidījām ilgi, ilgi.

Gāja, gāja otru dienu un — kā tas gadījās, kā ne — nonāca atkal tajā pašā vietā, kur bija sastapis vecīti. (A. Sakse.)

4. Komatu lieto savrupinātu un norobežotu teikuma locekļu atdalīšanai:

Un Juris sāka spēcīgākos Eduarda dzejoļus pārrakstīt, priecīgs, ka šai nakti nebija devies uz māju, bet palicis tepat. (J. Kalniņš.)

Pastāstīšu par kādu sarikojumu mana vīra darbavietā, lielā uzņēmumā. (A. Priede.)

Melānija gulēja, iekritusi gultā, un raudāja. (R. Ezera.)

Visi cilvēki apstājās un noņēma cepures, kad tā [princese Roze] gāja garām, tikai viņš stāvēja samulsis un mirkšķināja acis, nespēdams aptvert, ka pasaulē var būt kaut kas tik skaists. (A. Sakse.)

Intelektuāli pilnvērtīgam cilvēkam noteikti ir arī pilnvērtīga uzmanība — spēja koncentrēties uz vajadzīgo materiālu, atmetot to, kas pašreiz ir nesvarīgs, lieks, maz aktuāls, dodot priekšroku varbūt garlaicīgam, bet šobrīd nozīmīgam materiālam. (I. Eglītis.)

5. Ar komatiem atdala iespraustus vārdus vai to savienojumus, kas niansē teikuma saturu, nosauc informācijas avotu, akcentē svarīgāko nojēgumu, norāda uz domu secību, bet kam nav teikuma locekļu attieksmju ar kādu vārdu teikumā vai salikta teikuma komponentā.

Biežāk lietotie iespraustie vārdi ir: *cerams, domājams, iespējams, protams, redzams, zināms, liekas, šķiet, pats par sevi saprotams, cik zināms, kā šķiet, īsi sakot, vārdu sakot, ceru, domāju, saku, teiksim, redzi, redziet, zini, ziniet, cik saprotu, bez šaubām, citiem vārdiem, pēc (kāda) domām, piemēram, tiesa,*

taisnība, tiešām, patiesi, starp citu, pirmkārt (otrkārt, treškārt utt.), manuprāt, (vis)beidzot, vispār u. tml.

..zināšanu apguve, protams, nebeidzas ar diploma saņemšanu.. (I. Eglītis.)

Diemžēl pēdējos gadu desmitos galvenokārt cilvēka darbības rezultātā daudzas ziditāju sugas ir kļuvušas tik retas, ka to saglabāšana prasa īpašus aizsardzības pasākumus. Piemēram, no Latvijā sastopamām ziditāju sugām apmēram 43% sugu ir ņemtas valsts aizsardzībā un ierakstītas republikas Sarkanajā grāmatā. (E. Tauriņš.)

Sausās berzes fizikālie cēloņi vēl nav pilnībā izpētīti. Pirmkārt, tas ir saistīts ar berzes parādību novērošanas grūtībām, jo uz kustībā esošu ķermeņu saskarvirsmām notiekošo procesu pētīšana ir sarežģīts uzdevums. Otrkārt, procesi, kas norisinās, berzējoties dažādu materiālu virsmām, ir ļoti daudzveidīgi.. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Pirmie kuģi, liekas, izgāja jau aprīli.. (J. Grants.)

Piezīmes. 1) Ar komatiem neatdala laikam, varbūt, diemžēl, droši vien, acimredzot:

Andrs atslējās uz elkoņiem un pacēla galvu. Bet tēvs ar māti laikam aizmiguši. (A. Upīts.)

Varbūt viņš nenokertu straujo dūkaini, bet te uzreiz bēgļiem priekšā dziļš un plats grāvis. (A. Sakse.)

Diemžēl darbojas vēl tas sakāmvarāds par savu kreklu, kas tuvāks. (A. Priede.)

Nebūs ērti traucēt inženieri darbā. Viņš droši vien ļoti aizņemts. (V. Lācis.)

Acimredzot akmeņogles sastāv no ļoti sarežģītiem lielmolekulāriem savienojumiem. («Zvaigzne».)

2) Vārds *respektīvi* (bieži saīsināts *resp.*) rakstāms komatos, ja tam ir nozīme 'jeb', 'tas ir', 'proti' vai ja tas ir pie salikta teikuma komponenta robežas:

Priedes lapas, *resp.*, skujas parasti ir zilganzaļas.. (K. Birkmane.)

Ir vispārzināms, ka mūsdienu industriāli attīstītajās zemēs cilvēka dzīvē krasi pieaudzis un turpina pieaugt garīgā darba, *resp.*, intelektuālo un emocionālo slodžu īpatsvars, bet ievērojami samazinājies fiziskā darba un fizisko slodžu īpatsvars. (A. Krauklis.)

Saskaitot tumšākās joslas, varam uzzināt, cik gadu ir zivij, *respektīvi*, cik rudeņu tā pārdzīvojusi. (Dabas kalendārs, 1966.)

Piezīme. Turpretim, ja *respektīvi* lietots ar nozīmi 'vai', tas nav rakstāms komatos:

Valodai ir divas izpausmes formas — runa un raksts *resp.* iespiedums. (A. Ozols.)

6. Ar komatiem atdala paskaidrojošus iespraudumus. Tos parasti ievada piemēram, *proti*, *tas ir* (saīsinājums *t. i.*), arī *precīzāk*, *isāk* u. tml.:

Dabā un tehnikā absolūti brīvu svārstību nav, jo parasti ķermeņiem ir pielikti arī vēl citi spēki, piemēram, berzes spēks, vides pretestības spēks u. tml. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Latvijas PSR pilsoņiem tiek garantēta apziņas brīvība, proti, tiesības pievērsties jebkurai reliģijai vai nepievērsties nevienai, piekopt reliģiskus kultus vai propagandēt ateismu. (LPSR Konstitūcija.)

Pēc 50 gadiem, t. i., 1739. gadā, atlikušos 100 eksemplārus [grāmatu] pārdeva par vienu dālderu gabalā. (Latviešu literatūras vēsture.)

Zinātniskās literatūras lasīšana (un jo sevišķi studēšana) bez šādiem priekšnoteikumiem, citiem vārdiem, bez iepriekšējas sagatavošanās, vispār nav domājama. («Padomju Jaunatne».)

Lai katru nezināmo vārdu noskaidrotu vārdnīcā svešvalodas mācīšanās sākuma posmā, vajag daudz laika, turklāt tas diemžēl, īpaši sākumā, ir garlaicīgs darbs.. (I. Eglītis.)

7. Komatu lieto uzrunas atdalīšanai:

Draugi, nāciet šurp!

Nāciet, draugi, šurp!

Nāciet šurp, draugi!

8. Komatu parasti lieto izsaukmes vārdu atdalīšanai:

Lūk, debesīs iemirdzas zvaigznes! (J. Sudrabkalns.)

«*Ak, kāds skaistulis! Kāds neredzēti daiļš bērns! Tas gan būs siržu laužējs!*» Narcisu apjūsmoja pie Leiriopes ciemoties sanākušās nimfas. (A. Sakse.)

Ritmu Askolda neziņa tikai uzjautrina, un viņa smiedamās iesaucas: «*Vai dienīņ, cik tu naivs!*» (R. Ezera.)

Piezīme. Ar komatu neatdala tādu izsaukmes vārdu, kas pēc satura ir cieši saistīts ar kādu citu vārdu teikumā:

«*Palūk nu, kādas blēņas jūsu gani padarījuši!*» (Apsīšu Jēkabs.)

Ak tavu lielu prieku!

9. Komatu lieto piebildes priekšā, ja tiešās runas teikumam ir stāstījuma modalitāte, kā arī aiz piebildes, ja tā atrodas kādā tiešās runas teikumā:

«*Jūs gan laikam nākat no liela tāluma, ja tikai tagad esat tikušas līdz mūsu mājai,*» pusmūža sieva sacīja, ceļa prasītājās izraudātām acīm noraudzīdamās. «*Es jau biju aizgājusi līdz Melnajai kraujai. Es tur meklēju savu vīru un dēlu.*» (J. Kalniņš.)

«*Labi,*» turpināja Inga un pievilka nerātno kurpi blakus otrai, «*pasaki man, — vai tev vispār dzīvē ir bijis vājuma brīdis?*» (A. Grigulis.)

10. Ar komatu atdala partikulas *jā, nē*:

«*Vai jūs esat no Rīgas?*» — «*Jā, no Rīgas.*» (Z. Skujiņš.)

«*Tu esi klāt!*» viņa sacīja. — «*Jā, esmu klāt.*» — «*Nenomaldījies?*» — «*Nē, nenomaldījos.*» (A. Bels.)

SEMIKOLS

1. Ar semikolu atdala salikta teikuma komponentus, retāk — savrupinātus teikuma locekļus, ja teksta autors tos uzskata par samērā patstāvīgiem, tomēr ne tik patstāvīgiem, lai rakstītu atsevišķus teikumus:

Barokameru izmanto, lai noskaidrotu, kādu ietekmi uz cilvēka organismu atstāj atmosfēras spiediena maiņa; barokameras izmanto kosmonautu trenēšanai, kā arī dažādu dzinēju un aparātu darbības pārbaudei retinātā atmosfērā. (B. Rolovs.)

Uzlaikoju tūkstošiem dažādu platmaļu — zilas, zaļas, pelēkas; no velūra, no tūka, no zīda, no plastmasas, no salmiem, no saknēm; ar lentu, bez lentām. (A. Grigulis.)

2. Reizumis ar semikolu atdala uzskaitījuma sastāvdaļas:

Atkarībā no lasītāja interesēm var būt šādi šīs grāmatas lasīšanas varianti:

1) lasīt visu pēc kārtas;

2) lasīt nodaļas par noteiktu tēmu (piemēram, visas nodaļas pēc kārtas par matemātisko analīzi vai trigonometriju);

3) lasīt tikai atsevišķus paragrāfus vai punktus, kas satur lasītājam nepieciešamo informāciju;

4) izmantojot alfabētisko rādītāju, sameklēt nepieciešamo definīciju, teorēmu, formulu, īpašību, pazīmi. (Rokasgrāmata elementārajā matemātikā, 1982.)

KOLS

1. Kols galvenokārt norāda, ka tekstā seko paskaidrojums, konkretizējums iepriekš teiktajam (nereti uzskaitījuma veidā):

Identificētās savvaļas zidītāju sugas var nosacīti iedalīt 2 grupās: «gaļas» un «ādas» dzīvniekos. (E. Tauriņš.)

Raksturīgi inerciālu atskaites sistēmu piemēri ir šādi: 1) atskaites sistēma, kas saistīta ar tālām zvaigznēm, kuru redzamā pārvietošanās pie debess sfēras gandrīz nav pamanāma; 2) pietiekami masīvi ķermeņi uz Zemes, ja tie attiecībā pret Zemes virsmu nepārvietojas vai arī kustas vienmērīgi taisnā virzienā un gravitāciju var neievērot; 3) ar zemeslodi saistīta atskaites sistēma, ja, pētot kustību, var neievērot Zemes rotāciju un orbitālo kustību. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

2. Līdzīga nozīme ir kolam aiz piebildes. Tad tas norāda, ka seko tiešā runa:

Beta pačukst Agatei: «Labi gan, ka atbrauci.» (I. Indrāne.)

«Man apsals ausis,» Bukstiņš gaudās, bet Ješka arī tur zināja glābiņu: «Ap ausīm Ciepsliņa lai apsien sarkano lakatu.» (A. Ūpits.)

Šādai kola funkcijai piekļaujas kola lietojums citāta priekšā: *Rīdzinieks Mazurs savā vēstulē min gadījumus, kad manieres pārvēršas manierībā: «Pietiekami motivēta ir paraža ar sludinā-*

jumu avīzē ziņot par cilvēka aiziešanu no dzīves. Turpretī pamatotas motivācijas trūkst līdzjūtību sludinājumiem, kādi parādās arvien biežāk.» (A. Priede.)

DOMUZĪME

1. Domuzīmi lieto, lai norādītu uz pamatojuma, precizējuma, jēdziena izvērsuma (parasti uzskaitījuma veidā) attieksmēm starp teikuma daļām, ko atdala šī pieturzīme:

..praksē plaši izplatīti ir deformācijas barometri — aneroidi. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

Sādi apstrādājot materiālu, tas pat pēc vairākkārtīgas atkārtotāšanas nekļūs garlaicīgs, bet bieži vien notiks gluži pretējais — ar katru nākamo lasīšanu tas kļūs interesantāks. (I. Eglītis.)

Āpsis viegli konstatējams pēc raksturīgajiem rakumiem augsnē un sūnās — nelielajām, uz apakšu sašaurinātām piltuves veida bedrītēm un pēc šaurajām, taisnajām taciņām, kuras tas ieminis, dodamies savās naktis gaitās. (Latvijas dzīvnieki, 1966.)

2. Domuzīmi lieto izlaista vārda, nereti saitiņas vietā:

Kā risinām problēmas un kā — uzdevumus? (A. Krauklis.)

..galvenais ir prasme savlaikus maksimāli koncentrēties un savlaikus — maksimāli atpūsties. (I. Eglītis.)

3. Domuzīme krasāk nekā komats norobežo iespraudumus, arī pielikumus:

Uz rita pusi ienākam Holandes piekrastē, slavenās kuģu kapsētas — Heidera līča — tuvomā. (J. Lapsa.)

4. Reizumis domuzīmi lieto starp atkārtotiem vārdiem:

Cetru astru aukliņa stiepās — stiepās, un Jancis manīja, ka viņa uzreiz kļuva tik viegla, kā kad nekā vairs nebūtu klāt. (Valdis.)

5. Iespēddarbos domuzīmi bieži lieto tiešās runas atdalīšanai no piebildes, kā arī dialoga repliku apzīmēšanai:

— Un viss būs, kā bijis? — es ar šausmām prasīju sev un ar vēl lielākām pats sev atbildēju:

— Viss ies, kā bijis.

Aiz loga cits pēc cita sāka ņirbēt skrejošie zēni. Klusums beidzās.

— Direktors redzējis, ka tu atbrauc, un prasīja, kur esi, — Kārlis izgrūda, nosviedis grāmatu gultā. (O. Vācietis.)

— Katru gadu deg kaut kur meži.

— Katru gadu jau ne.. (S. Kaldupe.)

6. Domuzīmi kopā ar komatu lieto starp salikta teikuma komponentiem, lai parādītu to satura atšķirības, it kā lūzumu domas izklāstā:

Var gadu steiga plecus saliekt, bet sirdi ne, — / Tā jauna paliel, / Ja dzīvē jauno sajūst prot. (Z. Purs.)

7. Domuzīmi lieto starp diviem vārdiem, simboliem u. tml.,

lai norādītu uz to ciešu saistījumu. Šādā gadījumā nav atstarpes starp vārdu un zīmi:

Rīgas—Liepājas autobuss.

Latviešu—lietuviešu draudzība.

Pēc Valsts standarta par nevēlamiem uzskata tādus pierakstus kā 5—20 'no pieci līdz divdesmit'; pareizs rakstījums ir 5...20. Tomēr samērā daudzos gadījumos vēl saglabājies agrākais apzīmējums:

Lielgabala atrašanās vietu pēc tā šāviena skaņas var noteikt 8—15 km attālumā.. (Latvijas padomju enciklopēdija.)

IEKAVAS

1. Apaļajās iekavās raksta iestarpinājumus, paskaidrojumus: *Ondatra sasniedz 1—2 kg svaru. ..Lieliski peld un nirst (spēj uzturēties pat 10 minūtes zem ūdens).* (Latvijas dzīvnieki, 1966.)

Pats par sevi saprotams, ka nedrīkst tekstu pasvītrot bibliotēkas grāmatās vai kolēģu eksemplāros, bet pasvītrojumi personiskajos materiālos atviegļina un paātrina materiāla apguvi. (Turklāt tajā būs daudz ērtāk orientēties tad, ja pēc gadiem noteiktas vietas vajadzēs vēlreiz atrast un pārlasīt.) (I. Eglītis.)

2. Apaļajās iekavās mēdz rakstīt vārda daļas, kas lietojamas fakultatīvi, — *skriet(ies)* 'skriet vai skrieties', kā arī liekus vārda burtus — *tev(im)* 'tev'.

3. Kvadrātiekvavās raksta papildinājumus vai paskaidrojumus citātiem:

Pilnām karotēm viņš grāba balto virumu [biezputru] un piestrēba dzērveņu mērci no visas krūzes. (A. Sakse.)

DAUDZPUNKTE

1. Daudzpunkte apzīmē teksta pārtraukumu, nepabeigtību, arī pauzes, ko parasti izraisa intensīvs psihisks stāvoklis:

«Par to padomā, Vita, kamēr gatavosi mums brokastis...» sacīja Elmārs. (S. Kaldupe.)

Tikai grožus padot, Ancit, dēlīņ, grožus! Grožus... (I. Indrāne.)

Līdzko uzlika klausuli, skaidri izdzirda cieta majora Purvaslokas balsi: «Astoņpadsmit... astoņpadsmit... Šeit vienpadsmit... Šeit vienpadsmit... Uguni pār mums... Artilērijas viesuļuguni pār mums... Steidzieties... Steidzieties... (A. Grigulis.)

2. Starp cipariem daudzpunkte norāda, ka ciparu apzīmētie skaitļi ir attiecīgā intervāla robežas, t. i., daudzpunktei ir nozīme 'no — līdz':

Apskatot attēlu tumsā (kino apstākļos), var samierināties ar ekrāna spilgtumu 30...60 nt. (K. Tomariņš.)

Latvijā pelēko zaķu skaita maksimumi novēroti 1926. ... 1928., 1935. ... 1938., 1960. ... 1962. un 1968. ... 1970. gados, kad

to skaits pārsniedza 60 000. Depresijas gados to skaits samazinājās vidēji par 30...40%. (E. Tauriņš.)

3. Samērā ilgi ar daudzpunkti apzīmēti izlaidumi citātos. Tagad šāda funkcija parasti ir divpunktēi.

DIVPUNKTE

Ar divpunkti (aptuveni kopš 50. gadu beigām) apzīmē izlaidumu citātos.

Citāts bez izlaiduma:

Viens no nozīmīgākajiem jauno speciālistu un zinātnieku padomes darbības virzieniem, kam vajadzētu pievērst lielāku uzmanību, ir teorijas un prakses tuvināšana, sevišķi tajās nozarēs, kas tieši ietekmē ražošanu.

Tas pats citāts ar izlaidumu:

Viens no nozīmīgākajiem jauno speciālistu un zinātnieku padomes darbības virzieniem... ir teorijas un prakses tuvināšana...

PĒDIŅAS

1. Pēdiņas lieto, lai apzīmētu tiešo runu vai citātus:

«Nu, tētuk, vai uz citu palātu pārceļ?» Agate itin mundra, jau paspējusi pieķerties negaidītajai iespējai. — «Ē, ko tur. Pārceļos pats uz savu palātu. Uz mājām.» — «Ārsts teica?» (I. Indrāne.)

..lieciet aiz auss LPSR Nopelniem bagātā dabas aizsardzības darbinieka Kārļa Ūbeļa ierosinājumu: «Gribu teikt, ka jāķeras pie koku skolu iekārtošanas sabiedriskā kārtā. Katra saimniecība var atrast vietu, kur iestādīt pavairošanai mūsu klimatam piemērotu koku un krūmu stādus.» (A. Priede.)

2. Pēdiņas mēdz rakstīt iespieddarbu, mākslas darbu, rūpnīcu, uzņēmumu, kolhozu, padomju saimniecību, biedrību, klubu, kuģu, mašīnu, produktu u. tml. īpašvārdiskos nosaukumus: laikraksts «Cīņa», žurnāls «Zvaigzne», Gunāra Priedes luga «Normunda meitene», deja «Pie Daugavas», lekcija «Augsnes kaļķošana», fabrika «Laima», izdevniecība «Zvaigzne», kolhozs «Ādaži», padomju saimniecība «Ezernieki», kuģis «Ojārs Vācietis», automobilis «Žiguļi», konfektes «Lācītis» u. tml.

Ar pēdiņām neapzīmē tiešajā nozīmē lietotus ģeogrāfiskos nosaukumus (Rīga, Gauja), personvārdus (Imants Kalniņš), dzīvnieku vārdus (Raibaļa, Krancis), organizāciju, iestāžu nosaukumus, kuros ir sugas vārdi (LPSR Mākslinieku savienība, Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte), iespieddarbu virsrakstus, kas minēti bibliogrāfiskos sarakstos, parindēs (Eglītis I. Par cilvēka psihi. — R.: Zvaigzne, 1976. — 176. lpp., il.).

3. Pēdiņas norāda uz vārda lietojumu pārnestā nozīmē:

Tas nu gan ir «varonis»!

4. Pēdiņas raksta vārdus, ko no kāda viedokļa autors grib izcelt tekstā:

Papirus šķirstīdams, viņš uzduras kādam interesantam rakstam, sāk lasīt un aizmirst, ka viņš «kārto». (R. Blaumanis.)

5. Pēdiņas norāda, ka tekstā ir nosaukts vārds vai jēdziens:

Kad saule no rīta kāpj debesīs, pasaki briesmīgo vārdu «diemžēl», un tā, zenītā netikusi, norietēs. (I. Ziedonis.)

..matemātikā vārdu «kopa» lieto līdzīgā nozīmē, kā parasti saprot vārdus «klase», «kolekcija», «krājums», «saime», «sistēma», «apgabals», «apvienojums». (Rokasgrāmata elementārajā matemātikā, 1982.)

Sintakses pamatjēdzieni ir «vārdu savienojums», «teikums», «teksts».

VIENPĒDIŅAS

1. Ar vienpēdiņām norāda uz augu šķirņu nosaukumiem: ābele 'Baltais dzidrais', roze 'Baccara' u. tml.

2. Vienpēdiņas raksta vārdu vai to savienojumu nozīmju skaidrojumu: celmājs 'celmaina vieta, izcirtums'; celt godā 'godāt' u. tml.

DEFISE

1. Ar defisi parāda kādu vārda daļu (piemēram, zilbju, jaunā rindā pārnesamo daļu) robežas: *ie-la; mā-ja; zēn-s, zēn-a, zēn-am; priedēkļi aiz-, ap-; izskaņas -ība, -ums, -ains; piedēkļi -ib-, -um-, -ain-* u. tml.

2. Defisi lieto izsaukmes vārdu rakstībā, ja jāatveido skaņas vai skaņu grupas atkārtojums:

«Ha-ha-ha! Hi-hi-hi!» puķes sāka locīties smieklos. (A. Sakse.)

3. Ar defisi atdala divkāršo uzvārdu vai ģeogrāfisko nosaukumu sastāvdaļas: *Amtmanis-Briedītis, Kohtla-Jerve.*

4. Defisi lieto starp diviem vārdiem, kas apzīmē vienu parādību: *marksisms-ļeņinisms.*

APOSTROFS

Apostrofs norāda uz burtu izlaidumu:

Trīcēj' kalni, skanēj' meži, / Kad dziedāju, gavilēj'. (Tautasdziesma.)

PUSIEKAVA

Pusiekavu lieto aiz arābu cipariem vai arī aiz atsevišķiem mazaļiem burtiem, lai norādītu, ka tie apzīmē teksta sastāvdaļu secību:

..ir tādas pieturzīmes, kas lietojamas neatkarīgi cita no citas, un arī tādas, kas ir savstarpēji nosacītas. No šī viedokļa pieturzīmes var iedalīt divās galvenajās grupās: 1) atdalītājpieturzīmes un 2) izdalītājpieturzīmes. (A. Blinkena.)

Šķidrumā peldoša ķermeņa līdzsvars var būt a) stabils, b) nestabils. (Fizikas rokasgrāmata, 1985.)

PRIEKŠMETU RĀDĪTAJS

- Absolūtais datīvs — 60
 Adjektīvais galvenais loceklis — 36
 Adverbiālais galvenais loceklis — 36
 Adverbiālais izteicējs — 33
 Adverbiālais jautājuma teikums — 231
 Adverbiālais rosinājuma teikums —
 Adverbiālais vēlējuma teikums — 246
 Aktants — 93, 105
 Aktuālais dalījums — 99, 186
 Aktuālais (izteikuma) dalījums — 99
 Aktualizācija — 185, 186
 Apgalvojuma teikums — 249
 Apostrofs — 263
 Apozicionālā attieksme — 41
 Aprāvums — 195
 Apstākļi — 45
 Apstākļu palīgteikums — 125
 Apzīmētāja palīgteikums — 122
 Apzīmētājs — 38
 Apzīmētājs ar salīdzinājumu — 39
 Apzīmētājs pārvaldījumā — 39
 Apzīmētājs pieklāvumā — 39
 Atbalsta vārds (korelāts) — 174
 Atklāsmes nozīme — 85
 Atlīdzinājuma (kompensācijas) no-
 zīme — 114
 Atribūts — 18, 107
 Attieksmes teikums — 96
 Atvērts sakārtojums — 14
 Autora attieksme pret teikuma situā-
 ciju — 90
 Autorizēta nozīme — 84
 Autosemantika (teksta kategorija) —
 199
 Bāzes struktūra (motivētājstruktūra) —
 189
 Bezkopas teikums — 55
 Bezsaikļa teikums — 110, 140
 Bezsaikļa saistījums — 110
 Brīvākais pārvaldījums — 25
Būt funkcijas un nozīmes — 69
 Cēloņa apstākļi — 48
 Cēloņa apstākļa palīgteikums — 129
 Centrālais loceklis — 151
 Ciešais pārvaldījums — 25
 Daļējs informējums — 103
 Daļējs saskaņojums — 39
 Darbības kāpinājuma nozīme — 114
 Daudzpunkte — 262
 Dažāda veida vienlīdzīgi teikuma lo-
 cekļi — 57
 Defise — 263
 Denotāts — 186
 Dialoga un monologa apvienojums —
 Dialoga veidi — 209
 Dialogs — 204
 Dialogiska vienība — 148
 Dialogisks teksts — 204
 Distances sakars — 170
 Divdabja teiciens — 60
 Divdabja teiciens ar ietvertu palīgtei-
 kumu — 60
 Divkomponentu minimālais teikuma
 modelis — 68, 72
 Divkopu adverbiāls teikums — 56
 Divkopu nomināls teikums — 56
 Divkopu teikums — 55
 Divkopu verbāls teikums — 56
 Divpunkte — 262
 Divu vai vairāku personu pamīšus
 stāstījuma dialogs — 216
 Domuzīme — 260
 Dubultloceklis — 50
 Eksistences parastuma nozīme — 85
 Eksistences turpināšanās nozīme — 85
 Eksistenciālais teikums — 96
 Elidācija — 192
 Elipse — 194
 Eliptisks teikums — 92
 Emocionāli intelektuāls vērtējums —
 198, 152, 153
 Fāzes nozīme — 83
 Formas (strukturālais, gramatiskais)
 aspekts — 62
 Funkcionālais aspekts — 63

Galvenais loceklis — 35
Gramatiskais centrs — 31, 54
Gramatiskā kopa — 54
Gribas izpausme — 151, 152, 153, 154, 198

Identificējošais teikums — 96
Iekavas — 261
Iekšējais monologs — 222
Ierobežotājs — 49
Iespraudums — 60
Iestarpinājums — 60
Ietverts teikuma priekšmets — 54
Informācija (teksta kategorija) — 198
Informatīvi aprakstošais tekstveides tips — 204
Informatīvi vēstījošais tekstveides tips — 203
Integrācija (teksta kategorija) — 199
Interjektīvais rosinājuma teikums — 240
Intonācija — 10
Intonatīvā intensitāte — 11
Intonatīvais jautājuma teikums — 231
Intonatīvais tembrs — 11
Intonatīvais temps — 11
Intonatīvā pauze — 11
Intonēma — 188
Istais jautājuma teikums — 232
Istais rosinājuma teikums — 242
Izsacījums (kvaziteikums) — 150
Izsaukšanas vārdu izsacījumi — 152
Izsaukuma teikums — 246
Izsaukuma zīme — 253
Izteicēja palīgteikums — 121
Izteicējs — 33
Izteikuma tipi — 102
Izteikums — 99

Jaukts saistījums — 161
Jaukts salikts teikums — 137
Jautājuma-atbildes dialogs — 209
Jautājuma-atbildes un pamišus stāstījuma apvienojuma dialogs — 218
Jautājuma teikums — 91, 229
Jautājuma zīme — 254
Jautājums — 91
Jēdziens — 158

Kādības raksturojuma teikums — 95
Kāpinājuma nozīme — 114
Klasificējošais teikums — 95
Kļūt funkcijas un nozīmes — 70
Kohēzija (teksta kategorija) — 198
Kols — 259
Komats — 255
Komponenti vienkāršā teikumā — 56
Kompozicionālās teksta vienības — 168
Komunikācija — 225

Komunikatīvais (funkcionālais) aspekts — 10
Komunikatīvais uzdevums — 90, 99, 225

Komunikatīvā modalitāte — 225
Komunikatīvās darbības — 226
Komunikators — 147
Komunikāts — 149
Konsituācija — 148
Konsituatīvā redukcija — 193
Kontakta sakars — 170
Konteksts — 148
Kontinums (teksta kategorija) — 199
Kvantitātes nozīme — 85
Kvaziteikums (izsacījums) — 150

Ķēdveida saistījums — 159, 160

Laika apstākļi — 46
Laika apstākļa palīgteikums — 126
Lineāri dinamiskā struktūra (izteikumā) — 187
Loģiskais akcents — 11
Loģiskais apvienojums — 158
Loģiskā modalitāte — 91, 225, 248

Makroteksts — 147
Mēra apstākļi — 48
Mēra apstākļa palīgteikums — 128
Mijas nozīme — 116
Mikroteksts — 147
Mikrotemats — 154
Modalitāte — 13, 36, 225
Modalitāte (teksta kategorija) — 199
Modālo vārdu un iespraudumu izsacījumi — 152
Monologa un dialoga apvienojums — 220

Monologs — 204
Monoloģisks teksts — 204
Monopredikatīva vienība — 95
Mutvārdu teksts — 200

Neatbilstes nozīme — 115
Nedalāms vārdu savienojums — 32, 34, 40, 44, 46, 47, 48
Nejautājuma teikums — 91, 227
Nejautājums — 91
Nekonsituatīvā redukcija — 193
Neprognozējams pārvaldījums — 29
Neobligāts pieklāvums — 30
Nepilns teikums — 92
Nepredikatīvais komponents — 104
Neprognozējams pārvaldījums — 29
Neprognozējams pieklāvums — 30
Nesadalīts gramatiskais centrs — 54
Nesaskaņotais apzīmētājs — 39
Netiešais papildinātājs — 44
Netiešais pārvaldījums — 25

- Neverbālais rosinājuma teikums — 238
 Neverbālais vēlējuma teikums — 245
 Nevienlīdzīgi palīgteikumi — 136
 Noklusējums — 194
 Nolieguma nozīme — 85
 Nolieguma teikums — 249
 Nolieguma teikums ar atkārtotu noliegumu — 250
 Nolieguma teikums ar daļēju noliegumu — 250
 Nolieguma teikums ar pilnīgu noliegumu — 250
 Nolūka apstākļi — 49
 Nolūka apstākļa palīgteikums — 130
 Nominācija — 150
 Nominālais galvenais loceklis — 35
 Nominālais izteicējs — 33
 Nominālais rosinājuma teikums — 238
 Nominālais vēlējuma teikums — 245
 Norobežojuma nozīme — 115
 Nosacījuma apstākļa palīgteikums — 130
 Nosacījuma nozīme — 114, 116
 Nosaucošais teikums — 95
 Nullforma — 86
- Objekta infinitīvs — 84**
 Objektīvā modalitāte — 199
 Objektīvā vārdu kārtā — 187
 Obligāts pārvaldījums — 27
 Obligāts pieklāvums — 30
- Palīgteikuma novietojums — 119**
 Palīgteikuma nozīmes (funkcijas) — 119
 Palīgteikums — 118
 Palīgteikumu klasifikācija — 119
 Pakāpenisks palīgteikumu pakārtojums — 137
 Pakārtojuma elementa (komponenta) obligātums — 16
 Pakārtojuma elementa (komponenta) prognozējamība — 15
 Pakārtojuma sakara realizēšana — 16
 Pakārtojuma sakara veidi — 19
 Pakārtojums — 13, 15
 Pamatinformācija — 198
 Pamatojuma palīgteikums — 134
 Pamudinājuma teikums — 234
 Papildinātāja palīgteikums — 123
 Papildinātājs — 42
 Papildinformācija — 187, 194, 197, 198
 Paplašinātais izteicējs — 34
 Paradigma — 79
 Paradigmas dominante — 79
 Paralēls saistījums — 160
 Parcelācija — 188
 Parcelāts — 189
 Partikulārais jautājuma teikums — 229
- Partikulu izsacījumi — 151
 Pārvaldījuma paveidi — 28
 Pārvaldījums — 24
 Pārvalditais dubultloceklis — 51
 Pārvalditais komponents — 105
 Pārvalditais papildinātājs — 44
 Paskaidrojuma nozīme — 114
 Pēdīnās — 262
 Percipients — 147
 Persuasivitāte — 91, 249
 Pieadjektīva papildinātājs — 43
 Pieadverba papildinātājs — 43
 Pieklautais komponents — 105
 Pieklautais papildinātājs — 44
 Pieklāvuma paveidi — 30
 Pieklāvums — 28
 Pielikuma palīgteikums — 125
 Pielikums — 40
 Pielāvuma palīgteikums — 132
 Pieverba papildinātājs — 43
 Piezīmes nozīme — 114
 Pilnīgs saskaņojums — 39
 Polipredikatīva vienība — 149
 Polipropozitīvs teikums — 94
 Potenciāli sadalāmais gramatiskais centrs — 54
 Predikācija (aktuālajā daļījumā) — 186
 Predikācija (teksta kategorija) — 186
 Predikatīvā attieksme — 59
 Predikatīvais komponents — 67, 104
 Predikatīvitate — 13, 36, 90, 186
 Predikatīvs saistījums — 55
 Predikatīvs savienojums — 21
 Predikāts — 93
 Pretstata attieksmes saliktā sakārtotā teikumā — 114, 117
 Pretstatījuma nozīme — 114
 Prievārdu izsacījumi — 153
 Prognozējams pārvaldījums — 27
 Pronominālais ekvivalents — 85
 Pronominālais jautājuma teikums — 280
 Propozīcija — 93
 Prosodiskās parādības — 10
 Prospekcija (teksta kategorija) — 199
 Punkts — 251
 Pusiekava — 263
- Rakstveida teksts — 200**
 Reakcija (dialogā) — 210
 Redukcija — 192
 Reference — 185
 Referents — 185
 Relatīvais palīgteikums — 134
 Relatīvā modalitāte — 226
 Rēma — 99
 Retoriskais jautājuma teikums — 233
 Retoriskais rosinājuma teikums — 243
 Retrospekcija (teksta kategorija) — 199

- Rindkopa — 156, 169
 Runas intonācija — 10
 Rosinājuma teikums — 234
 Runas intonācijas sintaktiskās funkcijas — 11
 Runas melodija — 11
- Sadalīts gramatiskais centrs — 54
 Saikļa teikums — 110, 139
 Saikļu izsacījumi — 153
 Saikļu saistījums — 110
 Saistītārvārdi — 19, 109, 112, 118
 Saitiņa — 34, 68
 Sakārtojums — 13, 14
 Salīdzinājuma palīgteikums — 132
 Salīdzinājuma sakars — 30
 Salikta teikuma daudznozīmība — 139
 Salikta teikuma komponenta struktūra — 109
 Salikta teikuma komponents — 108
 Salikta teikuma parcelācija — 190
 Salikta teikuma sastāvdaļa — 108
 Salikta uzruna — 61
 Salikts apstākļi — 46, 47, 48
 Salikts apzīmētājs — 40
 Salikts dubultloceklis — 51
 Salikts ierobežotājs — 50
 Salikts nepaplašināts (divkomponentu) sakārtots teikums — 101
 Salikts pakārtots teikums — 117
 Salikts papildinātājs — 44
 Salikts paplašināts pakārtots teikums — 135
 Salikts paplašināts sakārtots teikums — 116
 Salikts pielikums — 41
 Salikts savrupinājums — 59
 Salikts sintaktisks veselums — 142, 148
 Salikts teikuma priekšmets — 32
 Salikts teikums — 8, 108
 Salikts vienlīdzīgs teikuma loceklis — 59
 Saliktu teikumu klasifikācija — 110
 Saskaņojošais pārvaldītais komponents — 67, 104
 Saskaņojums — 20
 Saskaņotais apzīmētājs — 39
 Saskaņotais dubultloceklis — 51
 Saskaņotais komponents — 105
 Sastata izteicējs — 34, 84
 Satura (semantiskais) aspekts — 62
 Savrupinājuma grupa — 59
 Savrupinājums — 59
 Savrupināts teikuma loceklis — 59
 Savrupinātu teikuma locekļu grupa — 59
 Savrupizteikums — 162
 Secīguma nozīme — 113
 Seku nozīme — 113
 Seku palīgteikums — 131
- Semantiskā implikācija — 194
 Semantiskā sintakse — 87
 Semantiskās teksta vienības — 166
 Semikols — 259
 Sinkrētisms — 139
 Sinsemantiskie vārdi — 174
 Sintagma — 101
 Sintakse — 5
 Sintakses elements — 7
 Sintakses objekts — 7
 Sintakses priekšmets — 7
 Sintakses vienība — 8
 Sintaktiskais saistījums — 9
 Sintaktiskais sakars — 9, 13
 Sintaktiskā modalitāte — 226
 Sintaktiskās attieksmes — 10
 Sintaktiskās attieksmes starp palīgteikumiem un virsteikumu — 118
 Sintaktiskās attieksmes starp salikta sakārtota teikuma komponentiem — 112
 Sintaktiskā semantika — 87
 Sintaktiski funkcionālie ekvivalenti — 166
 Situants — 106
 Slēgts sakārtojums — 14
 Speciālie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi — 171
 Spriedums — 158
 Spriedums (teikuma sakarā) — 95
 Stāstījuma teikums — 227
 Stimuls (dialogā) — 210
 Stiprā parcelācija — 191
 Strukturālas teksta vienības — 149
 Strukturālā (strukturālistiskā) sintakse — 5, 62
 Strukturālie teksta tipi (monologs, dialogs) — 204
 Subjekta infinitīvs — 84
 Subjektīvā modalitāte — 199
 Subjektīvā attieksme — 198
 Subjektīvais pārdzīvojums — 198
 Subjektīvā vārdu kārtā — 187
 Subjektīvais vērtējums — 198
 Subjekts — 158
 Supersegmentālās parādības — 10
- Šķiruma attieksmes saliktā sakārtotā teikumā — 115
- Tapt funkcijas un nozīmes — 71
 Teikuma dinamiskā struktūra — 188
 Teikuma derivāts — 82
 Teikuma formas aspekts — 62
 Teikuma formas uzbūve — 63, 64
 Teikuma funkcionālais aspekts — 63
 Teikuma loceklis — 20, 103
 Teikuma modālie tipi — 226
 Teikuma modelis — 64
 Teikuma paliglocekļi — 38

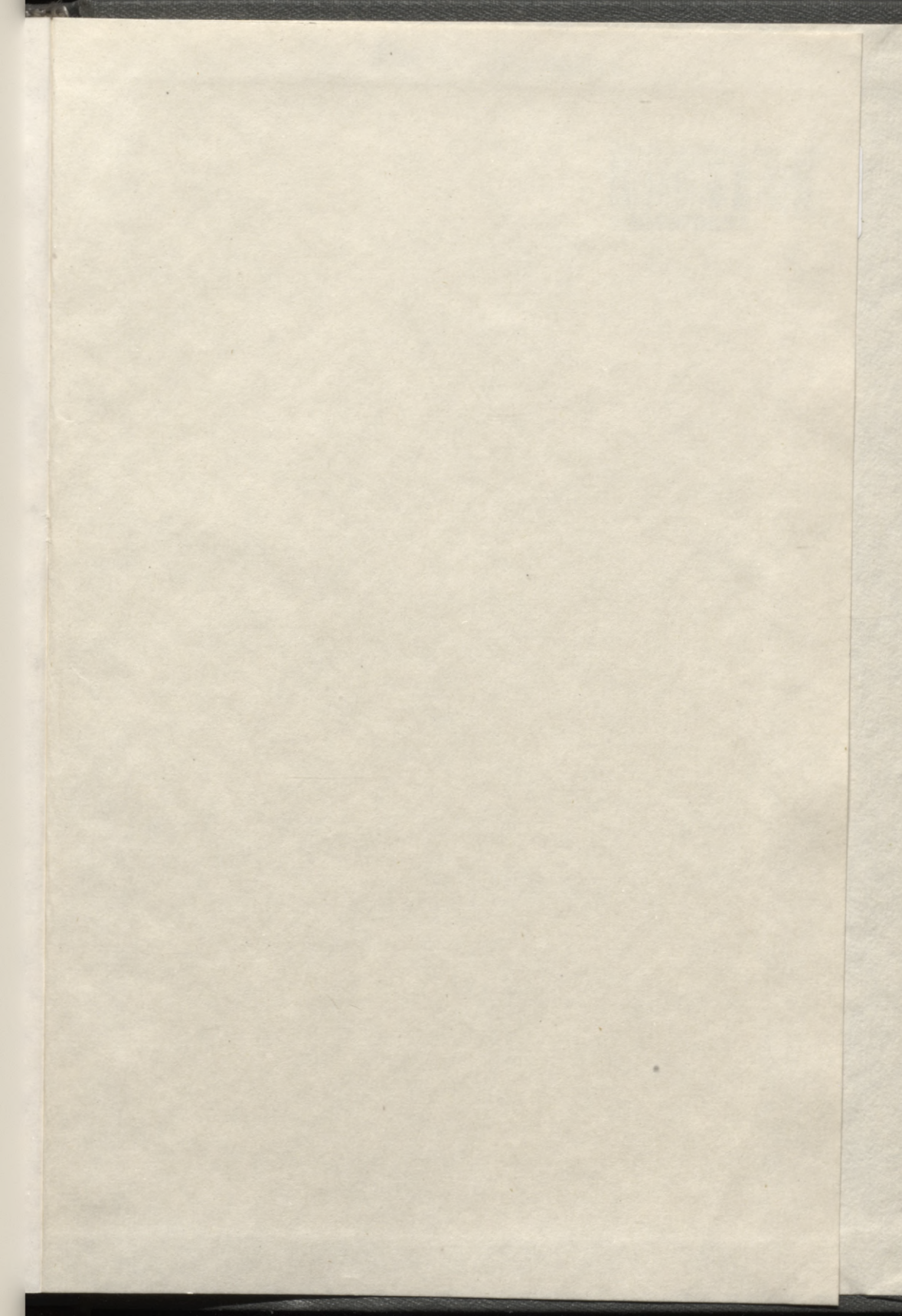
- Teikuma paradigma — 79
 Teikuma priekšmeta palīgteikums — 120
 Teikuma priekšmets — 31
 Teikuma satura aspekts — 62
 Teikuma satura uzbūve — 88
 Teikuma saturs — 87, 92
 Teikuma semantiskā struktūra — 93
 Teikuma tipa modifikācija — 79
 Teikuma virslocekļi — 31, 36
 Teikums — 13
 Teksta kategorijas — 149, 198
 Teksta lingvistika — 142
 Teksta sintakse — 142
 Teksta sintakses objekts — 147
 Teksta sintaktiskie procesi — 185
 Teksta teorija — 142
 Teksta tipi — 149, 200
 Teksta (tekstveides) tipi atkarā no komunikatīvā satura un tā izteiksmes līdzekļiem — 201
 Teksta tipu klasifikācija — 200
 Teksta vienības — 149
 Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi — 149, 170
 Teksts — 144, 147
 Tekstuālā nozīme — 148
 Tekstuāli sintaktiskie procesi — 149
 Tēlojoši aprakstošais tekstveides tips — 202
 Tēlojoši vēstījošais tekstveides tips — 201
 Tēma — 99
 Tēmas infinitīvs — 150
 Tēmas nominatīvs — 150
 Tiešais papildinātājs — 44
 Tiešais pārvaldījums — 25
 Tiešā runa — 258
 Tiešs paralēls palīgteikumu pakārtējums — 135
Tikt funkcijas un nozīmes — 71
 Tradicionālā sintakse — 5
 Uzruna — 61
 Uzrunas izsacījumi — 153
 Vājā parcelācija — 191
 Vārda forma — 7
 Vārda sintaktiskās potences — 17
 Vārdforma — 77
 Vārdkopa — 9
 Vārdu sintaktiskās klases — 18
 Veida apstākļi — 47
 Veida apstākļa palīgteikums — 127
 Vēlējuma teikums — 243
 Verbālais galvenais loceklis — 35
 Verbālais izteicējs — 33
 Verbālais rosinājuma teikums — 236
 Verbālais sastata izteicējs — 35
 Verbālais vēlējuma teikums — 244
 Vēstījums — 91
 Vidējā parcelācija — 191
 Viena veida vienlīdzīgi teikuma locekļi — 57
 Vienkārša teikuma funkcionālā organizācija — 99
 Vienkārša teikuma komponents — 103
 Vienkārša teikuma minimālais modelis — 66
 Vienkārša teikuma minimālā paradigma — 79, 80
 Vienkārša teikuma paplašinātais modelis — 75
 Vienkārša teikuma paplašinātā paradigma — 79, 80, 82
 Vienkārša teikuma parcelācija — 189
 Vienkārša teikuma sarežģītības pakāpe — 57
 Vienkārša teikuma situācija — 89, 92
 Vienkārša teikuma tipi — 53
 Vienkārša teikuma tradicionālā izpratne — 30
 Vienkāršs uzruna — 61
 Vienkāršs apstākļi — 46, 47, 48, 49
 Vienkāršs apzīmētājs — 40
 Vienkāršs dubultloceklis — 51
 Vienkāršs ierobežotājs — 50
 Vienkāršs izteicējs — 34
 Vienkāršs nepaplašināts teikums — 56
 Vienkāršs papildinātājs — 44
 Vienkāršs paplašināts teikums — 56, 57
 Vienkāršs pielikums — 41
 Vienkāršs savrupinājums — 59
 Vienkāršs teikuma priekšmets — 32
 Vienkāršs teikums — 8, 30
 Vienkāršs vienlīdzīgs teikuma loceklis — 59
 Vienkomponenta minimālais teikuma modelis — 68, 71
 Vienkopas adjektīvs teikums — 56
 Vienkopas adverbāls teikums — 56
 Vienkopas nomināls teikums — 56
 Vienkopas teikums — 55
 Vienkopas verbāls teikums — 56
 Vienlaicīguma nozīme — 113
 Vienlīdzīgi palīgteikumi — 135
 Vienlīdzīgi teikuma locekļi — 57
 Vienojuma attieksmes saliktā sakārtotā teikumā — 113, 116
 Vienspēdīgas — 263
 Vietas apstākļi — 46
 Vietas apstākļa palīgteikums — 125
 Virsfrāzes vienība — 147, 154
 Virsfrāzes vienības strukturālie modeļi — 158
 Virsteikums — 118
 Vispārinošais vārds — 58
 Voluntatīva nozīme — 83

Priekšvārds	
1. Sintakses pamatjautājumi (J. Valdmanis)	5
1.1. Jēdziens par sintaksi	5
1.2. Sintakses objekts un priekšmets	6
1.3. Sintakses elementi un vienības	7
1.4. Sintaktiskais saistījums, sintaktiskie sakari un sintaktiskās attiecsmes	9
1.5. Sintakses vienību aspekti	10
1.6. Runas intonācijas sintaktiskās funkcijas (L. Ceplītis)	10
2. Teikums (J. Valdmanis)	13
2.1. Sintaktiskie sakari teikumā	13
2.1.1. Sakārtojuma sakars	14
2.1.2. Pakārtojuma sakars	15
2.2. Vienkāršs teikums	17
2.2.1. Vārda sintaktiskās potences	17
2.2.2. Pakārtojuma sakara veidi vienkāršā teikumā	19
2.2.2.1. Saskaņojums	20
2.2.2.2. Pārvaldījums	24
2.2.2.3. Piekļāvums	28
2.2.3. Vienkāršs teikums tradicionālās sintakses izpratnē	30
2.2.3.1. Vienkārša teikuma uzbūve	31
2.2.3.1.1. Teikuma virslocekļi	31
2.2.3.1.1.1. Teikuma priekšmets	31
2.2.3.1.1.2. Izteicējs	33
2.2.3.1.1.3. Galvenais loceklis	35
2.2.3.1.2. Teikuma paliglocekļi	38
2.2.3.1.2.1. Apzīmētājs	38
2.2.3.1.2.2. Pielikums	40
2.2.3.1.2.3. Papildinātājs	42
2.2.3.1.2.4. Apstāklis	45
2.2.3.1.2.5. Ierobežotājs	49
2.2.3.1.2.6. Dubultloceklis	50
2.2.3.2. Vienkārša teikuma tipi	53
2.2.3.2.1. Vienkārši teikumi pēc gramatiskā centra uzbūves	54
2.2.3.2.2. Vienkārši teikumi pēc gramatisko kopu skaita	54
2.2.3.2.3. Vienkārši teikumi pēc izteicēja vai galvenā locekļa morfoloģiskās formas	56
2.2.3.2.4. Vienkārši teikumi pēc teikuma paliglocekļa neesamības vai esamības	56
2.2.3.2.5. Vienkārši teikumi pēc sarežģītības pakāpes	57
2.2.4. Vienkāršs teikums strukturālās sintakses izpratnē	62
2.2.4.1. Vienkārša teikuma formas uzbūve	64

2.2.4.1.1.	Vienkārša teikuma modelis	65
2.2.4.1.1.1.	Vienkārša teikuma minimālais modelis	66
2.2.4.1.1.2.	Vienkārša teikuma minimālo modeļu inventārs	68
2.2.4.1.1.3.	Vienkārša teikuma paplašinātais modelis	75
2.2.4.1.2.	Vienkārša teikuma paradigma	79
2.2.4.1.2.1.	Vienkārša teikuma minimālā paradigma	80
2.2.4.1.2.2.	Vienkārša teikuma paplašinātā paradigma	82
2.2.4.2.	Vienkārša teikuma satūra uzbūve	87
2.2.4.2.1.	Vienkārša teikuma situācija	89
2.2.4.2.2.	Vienkārša teikuma autora attieksme pret vienkārša teikuma situāciju	90
2.2.4.2.3.	Vienkārša teikuma situāciju tipi	92
2.2.4.3.	Vienkārša teikuma funkcionālā organizācija	99
2.2.4.3.1.	Izteikuma aktuālais daļījums	99
2.2.4.3.2.	Izteikuma tipi	102
2.2.4.4.	Vienkārša teikuma komponenti	103
2.2.4.4.1.	Predikatīvie komponenti	104
2.2.4.4.2.	Nepredikatīvie komponenti	104
2.3.	Salikts teikums (L. Ceplītis)	108
2.3.1.	Jēdziens un uzbūves īpatnības	108
2.3.2.	Saliktu teikumu klasifikācija	110
2.3.3.	Salikts nepaplašināts (divkomponentu) sakārtots teikums	111
2.3.3.1.	Jēdziens un uzbūves īpatnības	111
2.3.3.2.	Sintaktiskās attieksmes starp salikta sakārtota teikuma komponentiem	112
2.3.4.	Salikts paplašināts sakārtots teikums	116
2.3.5.	Salikts pakārtots teikums	117
2.3.5.1.	Jēdziens un uzbūves īpatnības	117
2.3.5.2.	Palīgteikumu klasifikācija	119
2.3.5.3.	Palīgteikumi saliktā nepaplašinātā (divkomponentu) pakārtotā teikumā	120
2.3.5.3.1.	Teikuma priekšmeta palīgteikums	120
2.3.5.3.2.	Izteicēja palīgteikums	121
2.3.5.3.3.	Apzīmētāja palīgteikums	122
2.3.5.3.4.	Papildinātāja palīgteikums	123
2.3.5.3.5.	Pielikuma palīgteikums	125
2.3.5.3.6.	Apstākļu palīgteikumi	125
2.3.5.3.7.	Seku palīgteikums	131
2.3.5.3.8.	Salīdzinājuma palīgteikums	132
2.3.5.3.9.	Pieļāvuma palīgteikums	133
2.3.5.3.10.	Pamatojuma palīgteikums	134
2.3.5.3.11.	Relatīvais palīgteikums	134
2.3.5.4.	Vairāki palīgteikumi saliktā pakārtotā teikumā	135
2.3.5.4.1.	Tiešs palīgteikumu pakārtojums	135
2.3.5.4.2.	Pakāpenisks palīgteikumu pakārtojums	137
2.3.6.	Jaukts salikts teikums	137
2.3.7.	Salikta teikuma daudznozīmība	139
2.3.7.1.	Saikļa teikumu daudznozīmība	139
2.3.7.2.	Bezsaikļa teikumu daudznozīmība	140
3.	Teksts (J. Rozenbergs)	142
3.1.	Teksta vienības	149
3.1.1.	Strukturālās teksta vienības	149
3.1.1.1.	Komunikāts	149
3.1.1.2.	Virsrāzes vienība	154
3.1.1.3.	Savrupizteikums	162
3.1.2.	Semantiskās teksta vienības	167
3.1.3.	Kompozicionālās teksta vienības	169

3.2.	Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi	170
3.2.1.	Teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļu izpratne un klasifikācija	170
3.2.2.	Vispārīgie jeb kopīgie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi	172
3.2.2.1.	Palīgvārdi un izsaukmes vārdi	172
3.2.2.2.	Modālie iespraudumi un paskaidrojumi	173
3.2.2.3.	Vietniekvārdi un skaitļa vārdi	174
3.2.2.4.	Darbības vārda laika formas izteicēja	175
3.2.3.	Speciālie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi	176
3.2.3.1.	Vārdi ar laika nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti	176
3.2.3.2.	Vārdi ar vietas nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti	178
3.2.3.3.	Vārdi ar priekšmeta nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti	179
3.2.3.4.	Vārdi ar kvalitatīvi vērtējošu nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti	183
3.2.3.5.	Vārdi ar procesuālu nozīmi un to sintaktiski funkcionālie ekvivalenti	184
3.3.	Teksta sintaktiskie procesi	185
3.3.1.	Aktuālais dalījums	187
3.3.2.	Parcelācija	188
3.3.2.1.	Parcelāta funkcijas teikuma strukturālā modeļa realizācijā	189
3.3.2.2.	Parcelātu ekspresija	191
3.3.3.	Elidācija	193
3.3.3.1.	Redukcija	193
3.3.3.2.	Elipse	195
3.3.4.	Semantiskā implikācija	197
3.4.	Teksta kategorijas	198
3.5.	Teksta tipi	200
3.5.1.	Teksta tipi atkarā no komunikatīvā satura un tā izteiksmes līdzekļiem	201
3.5.2.	Strukturālie teksta tipi: monologs un diālogs	205
3.5.2.1.	Dialoga veidi	209
3.5.2.2.	Jautājuma-atbildes dialogs	209
3.5.2.3.	Divu vai vairāku personu pamīšus stāstījuma dialogs	216
3.5.2.4.	Jautājuma-atbildes un personu pamīšus stāstījuma apvienojuma dialogs	220
3.5.2.5.	Dialoga un monologa apvienojums	220
4.	Izteikuma modalitāte (L. Ceplītis)	225
4.1.	Jēdziens un klasifikācija	225
4.2.	Komunikatīvā modalitāte	225
4.2.1.	Stāstījuma teikums	227
4.2.2.	Jautājuma teikums	229
4.2.2.1.	Jautājuma teikuma formālā izveide	229
4.2.2.2.	Istie un retoriskie jautājuma teikumi	232
4.2.3.	Rosinājuma teikums	234
4.2.3.1.	Rosinājuma teikuma formāla izveide	234
4.2.3.2.	Istie un retoriskie rosinājuma teikumi	242
4.2.4.	Vēlējuma teikums	243
4.2.4.1.	Verbālie vēlējuma teikumi	244
4.2.4.2.	Neverbālie vēlējuma teikumi	245
4.2.5.	Izsaukuma teikums	246
4.3.	Loģiskā modalitāte	248
4.3.1.	Apgalvojuma teikumi	249
4.3.2.	Nolieguma teikumi	249

170	4.3.2.1. Nolieguma teikumi ar pilnīgu noliegumu	250
172	4.3.2.2. Nolieguma teikumi ar daļēju noliegumu	250
173	4.3.2.3. Nolieguma teikumi ar atkārtotu noliegumu	250
174	8. Galvenie interpunkcijas noteikumi	251
175	Punkts	251
176	Izsaukuma zīme	253
177	Jautājuma zīme	254
178	Komats	255
179	Semikols	259
180	Kols	259
181	Domuzīme	260
182	Iekavas	261
183	Daudzpunkte	261
184	Divpunkte	262
185	Pēdiņas	262
186	Vienpēdiņas	263
187	Defise	263
188	Apostrofs	263
189	Pusiekava	263
190	Priekšmetu rādītājs	264

Kontrolcksemlārs

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304079557

100